$ 6,00

О. ОГЛОБЛИН

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ЙОГО ДОБА

М Б

О. ОГЛОБЛИН

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ЙОГО ДОБА

. . . Доба Мазепи — це часи відродження України — політичного, економічного, культурного — по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч-на-віч з ростучою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу московського імперіялізму.

Основні цілі політики Мазепи, як гетьмана України, були:

об'єднання (або принаймні консолідація) українських земель — Гетьманщини, Правобережжя, Запоріжжя і, якщо можливо, Слобожанщини і Ханської України в складі єдиної Української держави під гетьманським реґіментом;

встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі европейського типу, зі збереженням традиційної системи козацького устрою.

Обидві цілі визначили політику Мазепи супроти Польщі, Туреччини (і Криму) — в усіх її флюктуаціях і, головне, супроти Москви.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА
ТА ЙОГО ДОБА

В 250-ЛІТТЯ СМЕРТИ
1709 — 1959

MEMOIRS
OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES
DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN
Vol. - CLXX - Band

OLEXANDER OHLOBLYN

HETMAN IVAN MAZEPA AND HIS ERA

WORKS OF THE HISTORICO-
PHILOSOPHICAL SECTION

NEW YORK — PARIS — TORONTO

Published by: Organization for Defense of Four Freedoms
of Ukraine, — ODFFU, Inc.,
Canadian League For Ukraine's Liberation, Inc. — 1960

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
Том 170

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ЙОГО ДОБА

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

НЮ ЙОРК — ПАРИЖ — ТОРОНТО

Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України (ООЧСУ) — Ліґи Визволення України — 1960

Мовна редакція В. Давиденка

Обкладинка і заставки М. Бутовича

Відбитка з бронзової медалі (стор. 5) В. Масютина

Printed by „LUNA" Printing Co., 77 St. Marks Pl., New York, N. Y.

ПЕРЕДМОВА

Нема найменшого сумніву, що гетьман Іван Мазепа був відданий ідеї української державности і — тим самим — ідеї соборности України. Ці ідеї він одідичив по своїх українських предках; він дістав їх на спадщину від своїх попередників — українських гетьманів, від Хмельницького до Самойловича. Ці ідеї були провідними для нього в його державно-політичній і культурній діяльності — і їх заповів він майбутнім українським поколінням.

Доба Мазепи — це часи відродження України — політичного, економічного, культурного — по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч-на-віч з ростучою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу московського імперіялізму.

Основні цілі політики Мазепи, як гетьмана України, були:

об'єднання (або принаймні консолідація) українських земель — Гетьманщини, Правобережжя, Запоріжжя і, якщо можливо, Слобожанщини і Ханської України в складі єдиної Української держави під гетьманським реґіментом;

встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі европейського типу, зі збереженням традиційної системи козацького устрою.

Обидві цілі визначили політику Мазепи супроти Польщі, Туреччини (і Криму) — в усіх її флюктуаціях і, головне, супроти Москви.

Мазепа не був у засаді ні москвофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин.

Він провадив щодо Москви **двоторову** політику, коли це було потрібне для здійснення його головних політичних цілей і, звичайно, доки це було можливе.

Він вважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо така була реальна дійсність, що її він одержав у спадщину від своїх попередників, і, здавалося, це була єдина можливість, у союзі й за допомогою Москви, здійснити головні українські національні цілі — супроти Польщі й супроти Туреччини (і Криму).

Крім того, Москва потрібна була Гетьманові, щоб тримати старшинську опозицію в належних межах і стримувати наростаючі хвилі соціяльного невдоволення і протесту.

Так зване „москвофільство" Мазепи в перший період його гетьманування було лише одним з двох торів його загальної політики, так само як розрив з Москвою походив не з якоїсь вродженої ворожости до неї, а з глибокої відданости інтересам України, кінець-кінцем, з любови до своєї власної батьківщини.

Блискучою тактикою своєю зумів він осягнути фактично найважливішу частину своєї головної цілі — опанування Правобережної України, не зважаючи на те, що Польща, весь час його гетьманування, була союзником Москви.

Послідовно-мудрою й терпеливо-твердою політикою він зумів піднести на високий щабель українське господарство і культуру, втримати соціяльну рівновагу в країні й створити нову, віддану йому або зв'язану з ним і зобов'язану йому провідну верству, й тим самим паралізувати деструктивні тенденції старшинської опозиції, вводячи її в нормальне річище конструктивного політичного співжиття.

Все, що в силах була зробити людина на його місці, він — серед дуже несприятливих обставин — зробив.

Але цей перший — мовляв, московський — тор його політики завів Мазепу, врешті, в глухий кут і створив велику небезпеку для Української держави. Бо не тільки він використовував Москву, але й вона, будь-що-будь, використовувала його, а ще більше сили та ресурси України.

Тоді він переводить українську державну політику на той другий тор, який, бодай теоретично, завжди був можливий для нього, — шлях відокремлення від Москви, отже зриву з нею і — як воно, справді, сталося — збройної боротьби проти неї. На цей шлях він став тоді, коли перший тор був вже закритий для нього, як володаря України і українського патріота, і коли, на його (і не лише його) думку, були найвідповідніші умови для того: не польський чи турецько-татарський союз, а союз з наймогутнішим тоді ворогом Москви — Швецією — отже, здавалося, повторювалася та коньюнктура, що була колись за Хмельницького та Виговського.

Але самий перехід відбувся вже за обставин, найменш од нього залежних і, будь-що-будь, несприятливих для нього та його справи. Україна могла визволитися з-під московського панування тільки внаслідок нової Хмельниччини — національно-визвольної революції проти Москви — або внаслідок переможної війни з нею.

Перша вимагала повної національної і соціяльної солідарности, якої тоді на Україні не було.

Друга залежала від шведської перемоги, якої не сталося.

Запізно зрозуміло Запоріжжя, що правдивим батьком України був той, кого воно весь час вважало за її „вітчима".

Під Полтавою 27 червня 1709 року перемогла Москва, і це вирішило долю Мазепи і України.

Але чи вдалося Москві — байдуже, білій чи червоній — подолати Мазепу, як ідейного речника українства? Ні, не вдалося. Ні знищити, ні здолати! Перефразуючи слова Грушевського, смерть перелетіла над українською нацією — і вона не тільки пережила 250 літ Полтавської московської перемоги, але навіть відродилася й стоїть далеко сильнішою ідейно супроти свого московського противника, ніж за часів Петра І. І саме тому Москва й досі, з непослабним завзяттям і невгамовною ненавистю, веде боротьбу проти імення і символу Мазепи — боротьбу, якої вона ніколи виграти не може.

Не можна ще дати повної історії Мазепинської доби — ні на Україні, де наукові студії над усім, що пов'язане з ім'ям виклятого Москвою Гетьмана, суворо заборонені, ні за межами України, де нема тих архівних матеріялів, без яких повне і всебічне дослідження Мазепинської доби просто неможливе.

Історикові лишається єдина можливість — дати загальний монографічний нарис Мазепинської доби і на цьому тлі образ її головного діяча — гетьмана Мазепи.

Кілька десятиліть вже працює автор цієї книги над добою гетьмана Мазепи. Мінялися загальні умовини його роботи, мінялися тематичні інтереси і погляди дослідника на поодинокі питання, не раз змушений був він переривати цю роботу, а бувало й так, що український дослідник, позбавлений волі наукового досліду і наукової думки, приневолений був писати про цю небезпечну для совєтського режиму добу те, що не було й не могло бути за тих умовин — правдивою історією . . .

Але в дослідника завжди залишалося й чимраз більше зростало розуміння й відчуття величі тої доби в історії України, яку він колись назвав „добою Мазепинського ренесансу"*), бо вона була нерозривно зв'язана з особою й діяльністю Великого Гетьмана.

Автор використав для своєї праці відповідний документальний матеріял як опублікований, так частково й новий — архівний, знайдений ним в архівах Києва (1920—1930 роки) і Москви (1920 роки). На жаль, частина архівного матеріялу, зібраного колись автором, була неприступна йому під час написання цієї праці.

---

*) **О. Оглоблин,** Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика), ВУАН, Київ, 1929, ст. 18.

Цитати з документів (як друкованих, так і архівних) подаю, за невеличкими вийнятками, в мові й транскрипції (окрім літери „ъ") оригіналу.

Автор не вважав за потрібне давати у книзі повністю науковий апарат праці, зокрема поклики на друковані джерела (та літературу): вони добре відомі фахівцеві, а не-фахівцеві вони ледве чи цікаві. Зате скрізь позначено архівні джерела, що ними користувався автор.

Натомість, автор вважав за доцільне подати у примітках низку детальніших даних, зокрема історично-біографічного характеру, про головних діячів Мазепинської доби, а також про деякі спірні питання в науковій літературі, цій добі присвяченій.

Всі дати у книзі (коли це не застережено окремо) подані за старим стилем.

Долучені до книги виображення гетьмана Мазепи на дзвоні „Голуб" і самого дзвона, роботи Карпа Балашевича 1699 року, публікуються вперше.

РОЗДІЛ І

ІВАН МАЗЕПА ДО ГЕТЬМАНСТВА

Гетьман Іван Мазепа був, за словами Самовидця, „роду шляхетського, повіту Білоцерківського, старожитної шляхти української і у Війську (Запорозькому) значної", і це стверджує інший сучасник Гетьмана — С. Величко, який називає Мазепу „значним шляхтичем козако-руським". Звідки походили Мазепи-Колединські, предки Гетьмана, невідомо: є лише натяки на подільське (Барське староство) або волинське походження цього роду. На Білоцерківщині Мазепи з'являються десь у половині XVI століття. Є вістка — втім, не досить певна, — що один з них, невідомого докладно імення (припускають — Михайло або Микола), дістав року 1544 від короля Жигмонта I, на ленному праві, „хутір Каменець" — пізніше село Мазепинці. За іншими — певнішими — відомостями, цей Мазепа був служебником київського воєводи (1544-1555) кн. Пронського, який надав йому „селище" на річці Росі. Пронський, будуючи (коло 1552 року) замок у Білій Церкві, потребував забезпечити його належною „службою", і для

того оселював своїх служебників на Білоцерківщині, яка щойно починала відроджуватися по страшній татарській руїні кінця XV — першої половини XVI століття.

Перший документально відомий нам предок Гетьмана на Білоцерківщині був Микола Мазепа-Колединський (Maziepa Kołędyński), який дістав року 1572 привілей короля Жигмонта II Августа на „хутір на Камениці" (доплив Росі), на ленному праві, з обов'язком відбувати „службу воєнну при пану старості Білоцерківському альбо наміснику його". Це надання ствердив р. 1578 король Стефан Баторій. Мабуть, Микола Мазепа був тоді дуже молодою людиною, бо ще довгі десятиліття виконував він тую службу справно й сумлінно, як це ствердили люстратори Київського воєводства в 1616 і 1622 роках. Ця служба зблизила Мазепу з білоцерківською старостинською адміністрацією, й, можливо, в зв'язку з тим, кн. Курцевич, підстароста Білоцерківський, приймає його до свого родового гербу „Курч", що відтоді стає гербом Мазеп-Колединських[1]). Можна думати, що Микола Мазепа був прадід Гетьмана.

Зовсім зник з історичних джерел дід Гетьмана — Михайло Мазепа, правдоподібно — син Миколи. Знаємо тільки його ім'я (батько Гетьмана називався Степан Михайлович), та збереглася принагідна й не досить ясна згадка Гетьмана про свого діда, який нібито колись служив московському цареві. Якщо ця звістка торкається саме діда Гетьмана **по батькові**, то це могла бути тільки козацька служба — охорона України, а тим самим полудневих кордонів Московської держави від татар. Українська традиція XVII — XVIII ст. зберегла пам'ять про давні й близькі зв'язки роду Мазеп з козаччиною. Героєм козацьких літописців був полковник Федір (ім'я викликає сумніви) Мазепа, один з козацьких ватажків, що брали участь у повстанні Наливайка й були страчені у Варшаві 1596 року. Згодом були Мазепи і в козацькому реєстрі 1649 року[2]). Можливо, козакував і Михайло Мазепа. Та, будь-що-будь, його не було на Білоцерківщині в 1622 році, коли старий

Микола Мазепа ще мусів відбувати „боярську службу" з свого маєтку. Можливо, що Михайло Мазепа загинув р. 1620 під Цецорою, де разом з коронним гетьманом Жолкєвським полягло в бою з турками чимало українського вояцтва[3]).

Куди більше відомостей маємо про батька Гетьмана — Степана-Адама Мазепу. За молодих літ це був типовий кресовий шляхтич, який дуже дався взнаки й своїм землякам, і різним урядам Речі Посполитої. Року 1637 він забив шляхтича Яна Зеленського й був за це засуджений на інфамію та смерть. Але „виволанцеві" пощастило відтягти виконання вироку, а тим часом він погодився з родиною забитого, й р. 1645 дістав королівський ґлейт (охоронний лист) і був відновлений в усіх правах. Чи то ця прикра пригода, чи, може, традиційні фамілійні зв'язки з козаччиною привели Степана-Адама Мазепу в табір Хмельницького і з шляхетського заводіяки зробили одного з визначних діячів національно-визвольної революції. Року 1654 він був Білоцерківським козацьким отаманом. Підчас Переяславських переговорів з Москвою Степан Мазепа виступає речником української покозаченої шляхти й бере участь у відомій шляхетській делеґації до Бутурліна, яку очолювали Виговські. Це зблизило його з гетьманом Іваном Виговським, який доручає Мазепі, тоді (1658 року) білоцерківському намісникові, важливу військову місію до короля Яна Казимира. Прихильник політики Виговського, Степан-Адам Мазепа був одним з діячів Гадяцької унії 1658 року, й після катастрофи Великого Князівства Руського залишився на польському боці української політики. На соймі р. 1659 він дістав затвердження дідичних прав на Кам'яницю (Мазепинці). Королівський привілей на це називав Мазепу „в різних оказіях заслуженим шляхтичем і жовніром, до нас і батьківщини нашої завжди прихильним, вірним і в багатьох експедиціях воєнних досвідченим мужністю й відвагою своєю". Року 1662 він був номінований підчашим Чернігівським. Польський уряд, особливо заінтересований тоді в підтримці збо-

ку української шляхти, дуже числився з впливовим білоцерківським дідичем, який дістає королівське ствердження на с. Будище в Богуславському старостві (р. 1663) й м. Триліси на Білоцерківщині (р. 1665), а також спеціяльну охорону білоцерківського польського коменданта для своїх маєтків і королівський „except" для оборони всіх судово-маєткових своїх інтересів (р. 1663)[4]. І шляхта Київського воєводства доручає своїм послам на Варшавський сойм 1665 року клопотатися про маєткові справи Мазепи, який незабаром, того ж року й помер.

Степан-Адам Мазепа був одружений з Мариною Мокієвською, представницею старого шляхетського роду Білоцерківщини, який також зв'язав свою долю з козаччиною й козацькою революцією. Це, мабуть, батько Марини, дід майбутнього полковника Київського Константина Мокієвського, „положив голову" під Чортковом (мабуть, 1655 року), а брат її, батько полковника, „в Дрижипольському бою під Охматовом" (1655 р.), як згадував пізніше Гетьман Мазепа[5]). Марина Мокієвська-Мазепина присвятила свої молоді роки сім'ї й вихованню своїх двох дітей — сина Івана, майбутнього гетьмана, й доньки Олександри[6]), — а після смерти чоловіка віддала себе справам громадським і церковним. Вона була членом Луцького Хрестовоздвиженського братства (к. 1666 р.), а згодом прийняла чернецтво (з ім'ям Марії Магдалини) й була ігуменією Києво-Печерського Вознесенського (1686 — 1707) і Глухівського (з 1688 р.) жіночих монастирів. Вірна дорадниця свого сина-гетьмана, вона померла в глибокій старості наприкінці 1707 року.

Іван Мазепа народився, правдоподібно, 20 березня 1639 року в селі Мазепинцях[7]).

Культурні й освічені батьки, люди широких національно-політичних інтересів, вплинули й на виховання майбутнього гетьмана. Він вчився в Києво-Могилянській Колеґії, а потім в Єзуїтській Колеґії у Варшаві (за іншими — менш певними — відомостями, в Полоцьку). Посилаючи сина до Варшави, Степан-Адам Мазепа сподівався, що він, за

допомогою знайомих українських маґнатів (зокрема кн. Вишневецьких і Лещинських), дістанеться до королівського двору, щоб „навчатися поводженню з людьми біля королівської особи, а не денебудь у корчмах", як казав пізніше сам Гетьман. Так і сталося. Молодий Мазепа став „покойовим" у короля Яна-Казимира, який послав його для завершення освіти закордон. Мазепа побував (приблизно в 1656—1659 роках) в Німеччині, Італії і Франції; є звістка про те, що він був і в Нідерляндах, де вивчав артилерійську справу. Перебування закордоном дало Мазепі не лише зовнішній лиск европейської культури й знання чужих мов, але й досвід европейського політичного та культурного життя і — що найважливіше — почуття тої европейськости, що назавжди уберегло його, людину европейського Сходу, від впливів східньої московськости.

По повороті з-за кордону Мазепа продовжує свою службу, як „покойовий дворянин", при королівському дворі, підтримуючи водночас зв'язки з Україною й полагоджуючи різні справи (публічні й приватні) свого батька. Розумна й освічена людина, оточений ласкою й довір'ям короля й королеви Марії-Людвіки, молодий Мазепа виконує низку важливих дипломатичних доручень польського уряду на Україні. Року 1659 він був посланий з королівськими листами до гетьмана Івана Виговського, в 1660 році — до гетьмана Юрія Хмельницького, а року 1663 — до гетьмана Павла Тетері, якому він привіз гетьманські клейноди. Як і батько, прихильник Гадяцької унії, Мазепа бере участь у дипломатичній підготові походу Яна-Казимира на Лівобережну Україну 1663—1664 р. Взагалі перебування при королівському дворі було для Мазепи доброю школою й політичної діяльности, й двірської інтриґи, а головне — дало йому досконале знання польського світу (не дарма ж Петро І дуже зважав на думку Мазепи в польських справах) й створило йому впливові зв'язки в польсько-литовських маґнатських колах, які він зберіг до кінця життя. Й саме в цей час утворилася та репутація Мазепи, яка зробила його героєм різних, здебільшого фантастичних опові-

дань сучасників, нерідко заздрісних і ворожих, і романтичної леґенди багатьох поколінь письменників, мистців, ба навіть істориків. Аджеж писав про нього, тоді вже майже 70-літнього старця, французький дипломат Бонак року 1707: „...як я чув від пані воєводини Белзької (Сєнявської), гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїм чаром (charme) жінок, як хоче цього".

Року 1663 Мазепа, „одклонившися за службу королеві, зостал при отцу своему" (С. Величко), допомагаючи старому й, мабуть, вже хворому батькові в маєткових та господарських справах, які вимагали тоді особливої уваги. Але він тримає зв'язок з польським урядом і двором[8]), і р. 1665, після смерти батька, дістає звання Чернігівського підчашого. Є відомості, що деякі двірські інтриґи й романтичні пригоди його особистого життя перервали кар'єру Мазепи. Але, найпевніше, це сталося в зв'язку зі смертю королеви Марії-Людвіки (року 1667) і зреченням Яна-Казимира (року 1668).

Наприкінці 1669 року Мазепа вступає на службу до гетьмана Петра Дорошенка. Це був, справді, „переломовий момент" (Д. Дорошенко) у житті й діяльності майбутнього гетьмана, який відтоді цілковито віддає себе українській державній справі. Разом з тим, перехід до Дорошенка, який висунув широку програму відродження самостійної й соборної Української держави, неминуче й остаточно відривав Мазепу від польської політики, хоч, можливо, й не відразу розірвав його зв'язки з польським політичним світом. Це зробили дальший хід історичних подій і, звичайно, національно-політичні прагнення самого Мазепи.

Та передусім поява Мазепи при чигиринському гетьманському дворі була пов'язана з великою зміною в його особистому житті. Десь 1668—1669 р. він одружився в Корсуні з удовою (трохи старшого від нього віку) Ганною Фридрикевич. Майбутня Гетьманова була донькою відомого хмельничанина Семена Половця, полковника Білоцер-

ківського (1653—1654, 1656, 1658), згодом генерального обозного (1664 р.). Її перший чоловік, шляхтич Самійло Фридрикевич (Козма), полковник польської служби („полковник давній" — 1653 р.), який перейшов на козацький бік, був також полковником Білоцерківським (1664 р.) і генеральним осаулом (в Опари). Обидва — і тесть, і зять — були близькими товаришами Петра Дорошенка[9]), і шлюб Мазепи з Фридрикевичкою відкривав йому безпосередній шлях до дорошенківського Чигирина.

Ми дуже мало знаємо про гетьманову Ганну. Невідомо, які взаємини були в подружжя, але дружина Мазепи звичайно залишалася осторонь державно-політичного й навіть двірського життя. Є вказівки, що вона віддавала головну увагу родині й маєтково-господарським справам, власним (вона мала землі на рч. Росі, коло Корсуня) і чоловіка (на Лівобережній Україні). Невідомо також, чи мала вона дітей від Мазепи; якщо вони й були, то померли в ранньому дитинстві. Але від першого подружжя гетьманова Ганна мала двох дітей — сина Криштофа Фридрикевича, сотника Седнівського (1699—1700)[10]), і доньку (здається, Марію), що була за сином полковника Білоцерківського Михайла Громики[11]). Деякі її родичі та свояки дістали за гетьманування Мазепи високі старшинські уряди (Дмитро Зеленський — полковник Лубенський, Степан Трощинський — полковник Гадяцький, та інші). Тихо й непомітно зійшла вона зі світу р. 1702.

У Дорошенка Мазепа був спочатку ротмістром надвірної корогви, себто командиром гетьманської ґвардії, а згодом (десь коло 1674 року) він, правдоподібно, виконує обов'язки генерального осаула[12]). Він брав участь у війні Дорошенка, як союзника Туреччини, проти Польщі (похід у Галичину р. 1672). Хоч він був новою й, мабуть, не зовсім своєю людиною в чигиринських керівних колах (на перешкоді стояла, очевидно, його попередня діяльність, надто пов'язана з Польщею), але роля Мазепи в Чигирині була значно більша, ніж його офіційний службовий стан. Він не був генеральним писарем: сучасна вістка про це,

дуже популярна й досі в історичній літературі, була спростована ще самим Дорошенком (справді, генеральним писарем у 1669—1676 роках був Михайло Вуяхевич-Височинський). Але Дорошенко не міг не оцінити великих здібностей („ростропности й цікавости", як каже Величко) Мазепи, і не раз доручав йому важливі дипломатичні місії. Основною віссю зовнішньої політики Дорошенка була спілка з Туреччиною, і це дало нагоду Мазепі набути добре знання турецько-татарського світу, яке стало йому пізніше у великій пригоді. На початку 1673 року Мазепа їздив послом до Криму. У березні 1674 року Дорошенко посилає його до Переяслава для переговорів з гетьманом Іваном Самойловичем і московським головнокомандувачем кн. Г. Ромодановським у справі об'єднання Правобережної України з Лівобережжям. Того ж року, у червні, Дорошенко послав Мазепу до Криму й Туреччини, давши йому татарський ескорт і кілька полонених козаків з Лівобережжя, призначених у подарунок ханові й султанським достойникам. Під час цієї подорожі, десь біля рч. Інгулу, Мазепа попав у руки запорожців, які були б його вбили, якби не кошовий отаман Іван Сірко, що впізнав Мазепу й врятував його. Коли Самойлович довідався про це, він зажадав у Сірка видати йому Мазепу. Сірко спочатку відмовив, але під тиском московського уряду змушений був відіслати Мазепу до Батурина (у липні 1674 року).

Почалася нова й вирішальна доба в житті Мазепи. Хоч він дістався на Лівобережжя мимо своєї волі, але це не було випадкове. Правобічна Україна конала у побойовищах і згарищах Руїни, й новий осередок українського державно-національного життя зростав на Лівобережжі. У творенні лівобережної гетьманської держави найактивнішу участь беруть визначні представники правобережної козацької старшини, які зневірилися в політиці Дорошенка й масою посунули за Дніпро в 1670-х роках. Лизогуби, Кандиби, Гамалії, Ханенки, Кочубеї, Скоропадські, врешті, Дорошенки й багато інших правобережних фамілій поволі здобувають собі керівні місця в економічному та політич-

ному житті Лівобережної України, куди вони принесли свій господарський та адміністративний досвід, прагнення до стабілізації громадського життя й зміцнення української державности, а разом з тим і тугу за українською соборністю. Серед них був і Мазепа, який незабаром висувається на одне з перших місць і в українському уряді, і в його відносинах з Москвою.

Мазепа одразу зорієнтувався в новій ситуації. Він здобув собі довір'я Самойловича, який зробив його „гетьманським дворянином" і доручив йому керувати вихованням гетьманичів. Це поставило Мазепу у близькі стосунки з гетьманською родиною, з якою він згодом навіть посвоячився[13]). Так само добре повелося Мазепі і в Москві, куди його послав, на вимогу московського уряду, зі своїми рекомендаціями, Самойлович. Мазепа справив добре враження на керманичів московського уряду й одержав „государево жалованье". Шлях до службової кар'єри й здійснення власних політичних плянів Мазепи був одкритий.

Як „ближній человѣк" до гетьмана, Мазепа був у курсі всієї політики уряду Самойловича, і вплив його на цю політику і в 1670-х роках, і особливо в 1680-х р.р. — безсумнівний. Він бере участь у Чигиринських походах Самойловича, що марно намагався вдержати Правобережну Гетьманщину під булавою лівобережного гетьманату. Коли руїна Правобережної Наддніпрянщини, завершена „великим згоном" 1681 року й укладенням Бахчисарайського миру з Кримом і Туреччиною (1681 р.), перекреслила цей плян, Мазепа підтримує прагнення Самойловича поширити владу гетьманського „реґіменту" на Слобідську Україну, куди пішла велика частина зігнаного з предковічних земель населення Правобережжя. Саме Мазепі, тоді ще тільки „знатному військовому товаришеві", і своєму небожеві Михайлу Самойловичу, полковникові Гадяцькому, доручив гетьман провадити переговори про це в Москві (кінець 1680 — початок 1681 р.); але московський уряд і тоді, і пізніше, рішуче відмовився передати Слобідські козацькі полки під владу гетьмана. Тим часом наближалося завершен-

ня московсько-польських змагань за Україну, що закінчилися „вічним миром", підписаним у Москві р. 1686, не зважаючи на всі перестороги гетьмана Самойловича. Головним радником гетьмана був Мазепа, якому (разом з гетьманичем Григорієм Самойловичем) доручено було (у січні 1686 р.) передати московському урядові українські застереження й побажання.

Так чи так, доля України вирішувалася тоді в Москві. Це було ясним для Мазепи, який мало не щороку їздив туди з різними урядовими й приватними дорученнями гетьмана. Ці подорожі й дипломатичні місії дали Мазепі дуже багато. Він не тільки має безпосередні стосунки з московським урядом, але й нав'язує зв'язки в колах московських вельмож; зокрема на початку 1680-х р.р. він досить близько познайомився з князем Василем Ґоліциним, фаворитом царівни Софії Олексіївни й фактичним керманичем цілої московської політики, одним з найбільш культурних людей тогочасної Московщини. Разом з тим, Мазепа провадить у Москві широкі торговельні операції, зокрема транспортуючи туди горілку (на це потрібний був спеціяльний дозвіл царського уряду). Та найголовніше — все це давало майбутньому гетьманові і ворогові Москви досконале знання Московщини й розуміння її загрози для України й цілого европейського світу.

Минали роки. З небагатого (правобережні маєтки, звичайно, загинули у вирі військово-політичних подій) гетьманського дворянина й „знатного військового товариша" Мазепа перетворився на впливового представника вищої старшини гетьманської України. Року 1682 він став генеральним осаулом, отже членом українського уряду й найближчим помічником гетьмана. Окрім частих дипломатичних місій до Москви, Мазепа бере участь в усіх важливих державно-політичних акціях (приміром, у виборах на Київську митрополію єпископа Луцького Гедеона кн. Святополк-Четвертинського р. 1685) і всіх визначних справах і подіях гетьманського двору й родини Самойловичів[14]). Разом з політичними впливами на Україні і в Москві, рос-

ли й маєтки Мазепи як на Україні, так і в сумежних повітах Росії[15]).

Це був процес зросту визначної людини й формування великого державного діяча. Не простий і не легкий був життьовий шлях Мазепи від „покойового" польського короля до гетьмана України, що й сам був, за словами Мазепи, „мало чим менший від польського короля". Не був той шлях прямий — і не міг ним бути в ті трагічні часи для України. Не був він легкий і для Мазепи, бо надто багато труднощів і небезпек, нерідко смертельних, чатувало на нього на цьому шляху. Доля щедро відміряла Мазепі противників і ворогів, що ціле життя його чигали на його згубу та загладу. Але ця незвичайна людина мала особливий талант єднати до себе зовсім різних людей. Пилип Орлик, який дуже добре знав Мазепу, казав, що „ніхто ... не міг краще (як Мазепа) обробити людину й притягти її до себе". „Не осягнувши з першого разу мети, — пише Орлик, — він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не робив її своєю". Він мав чимало прихильників — і мало друзів. Надто високо стояв він над ними, над своїм оточенням, над своєю добою. Своєю кар'єрою Мазепа був зобов'язаний передусім самому собі, своїм особистим прикметам і здібностям. Розумний і спритний („был бѣглец во всяких рѣчах" — каже Величко), відважний і тактовний, людина високої культури й освіти, з глибоким досвідом західньо- і східньо-европейського світу, він знав кілька мов (крім польської, московської й татарської мов, він володів латинською, італійською, німецькою й знав французьку), багато читав (Орлик ніколи не міг забути його „величну" бібліотеку та її „багатства, рівних яким не було на Україні"), пристрасно кохався в мистецтві (і то в різних його видах) не лише, як аматор, але й як творець, був добрим промовцем, а ще кращим стилістом — справжній „gentleman of the Renaissance" (К. Меннінґ). А понадусе він мав надзвичайний хист **володаря.** І тридцять років догетьманського життя Мазепи — то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала

старшинська кар'єра. Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум Української нації.

ПРИМІТКИ ДО І РОЗДІЛУ

1) Можливо, що спочатку Мазепи мали герб „Бонча" (або „Бойча", як зауважує І. Токаржевський-Карашевич), як повідомляє знавець Правобережної старовини граф де Броель-Плятер, а потім почали користуватися гербом „Курч". Подібна заміна була і в Богдана Хмельницького, який печатався „Абданк", чи „Сирокомля" (мабуть, у зв'язку з другим одруженням його матері з Василем Ставецьким), хоч старий герб Хмельницьких був „Масальський". Гіпотеза Токаржевського-Карашевича про спільне походження Мазеп і кн. Курцевичів позбавлена поважних підстав. Проте не виключена можливість їх пізнішого споріднення, себто посвоячення (шляхом шлюбу).

2) В козацькому реєстрі 1649 року зустрічаємо кількох Мазеп у різних полках. Зокрема в Білоцерківському полку записаний Мирон Мазепа.

3) Брак будь-яких документальних даних про діда Гетьмана — Михайла Мазепу залишає це питання дискусійним. Не виключено, що дідом Гетьмана був саме Микола Мазепа-Колединський, який, у такому разі, називався Микола-Михайло. Аджеж і батько Гетьмана мав подвійне ім'я (Степан-Адам). Не кажучи вже про можливі неточності в документах (цікава, до речі, плутанина в іменні першого Мазепи на Білоцерківщині), треба пам'ятати про звичай, досить поширений на Україні XVI—XVIII ст., вживати два імення, приміром: кн. Василь-Константин Острозький; гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький; „Wasil dictus Adam" Володиєвський, зем'янин Барського староства другої половини XVI в.; Володислав-Володимир Бороздна, Стародубівський шляхтич кінця XVII ст.; „Владимир Мирович, Василій тож" (1716 р. — син Переяславського полковника Івана Мировича); Андроник-Андрій Кандиба, генеральний суддя (1729 — 1730); і багато інших, що нерідко завдають поважних труднощів дослідникам української генеалогії.

4) Є відомості, що Мазепам належали й інші маєтки, зокрема с. Пасічне, а також с. Моковичі (на Волині).

5) Дуже можливо, що саме свого діда по матері мав на увазі гетьман Мазепа, коли казав р. 1697 московському послові, що „в мене й дід, і батько народилися на Україні й служили великим государям".

6) Єдина сестра Івана Мазепи — Олександра одружилася к. 1674 — 1675 р. з Павлом Обидовським (Обідовським), шляхтичем гербу „Сулима (відмінна)", від якого мала сина Івана (1676 — 1701),

майбутнього полковника Ніженського (з 1696 р.). Після смерти першого чоловіка, вона одружилася з шляхтичем Витуславським, який також незабаром помер; її донька від цього шлюбу — Маріянна (в чернецтві Марта), яка жила при бабці — ігуменії Марії Магдалині Мазепиній у Київському Вознесенському монастирі, була р. 1712 заарештована, як племінниця Мазепи, й заслана до Горицького монастиря на Московщині. Третім шлюбом (після 1687 р.) Олександра Мазепівна була за вдівцем, волинським шляхтичем (гербу „Стремя") Яном Войнаровським, підстаростою Володимирським (1681 р.) і Київським земським суддею (1684, 1697 р.р.), з яким згодом розійшлася (на ґрунті релігійних суперечок: Войнаровський був католик) і переїхала (коло 1694 року) до матері, де прийняла чернецтво й незабаром померла. Сином її від шлюбу з Я. Войнаровським був Андрій-Станислав Войнаровський (народ. коло 1689-1690 р.), вихованець Київської Академії (1703, 1704 р. р.), спадкоємець свого дядька-Гетьмана; він був схоплений москалями в Гамбурзі р. 1716 і засланий до Якутії, де й помер (к. 1740 р.)

7) Якщо місце, де народився Мазепа, відоме докладно, то дата народження Гетьмана й досі лишається спірною в науковій літературі. Дослідники подають то 1629 рік (вістка гр. Броель-Плятера, повторена, хоч із застереженням, М. Костомаровим, Ф. Уманцем та іншими авторами), то 1632 рік (вістка Т. Падури, на підставі матеріялів А. Осінського, яку пригадав М. Возняк і яка знайшла собі багатьох прихильників), то 1639 — 1640 р. („коло 1640 року" — думка М. Грушевського й І. Борщака; Б. Крупницький вагається між 1632 і 1639 р. р.), то, врешті, 1644 рік (коло 1643-44 р. — див. родовід Мазеп, складений А. Стороженком для „Малороссійского Родословника" В. Модзалевського). Але найбільш авторитетною, на нашу думку, є вказівка гетьмана Пилипа Орлика, який писав в одному листі з 22 серпня 1741 року: „. . . мені вже 70 років, стільки, скільки мав небіжчик Мазепа в Бендерах" (себто 1709 року). Отже, гетьман Мазепа народився 1639 року. День і місяць народження подані Падурою (за Осінським), на підставі запису в Кремінецькому поєзуїтському молитовнику, не викликають особливого сумніву.

8) Інструкція київської шляхти, датована 20 лютого 1665 року, каже, що Мазепа був тоді „при боку панському" (себто королівському), але чи дійсно він перебував тоді „в покою його королівської милости", чи це був лише його титулярний стан, — невідомо.

9) П. Дорошенко був генеральним осаулом за Тетері (1664 р.) і генеральним обозним в Опари (1665 р.).

10) Нащадки Кріштофа Фридрикевича, який був одружений з донькою сотника Седнівського Богдана Войцеховича — Катериною, існували на Лівобережній Україні до кінця XVIII століття.

11) Звичайно вважають (В. Модзалевський), що донька гетьманової Ганни від першого подружжя була за Михайлом Громикою, полковником Білоцерківським (1649—1651), який був забитий в кінці 1651 р. (або на початку 1652 р.). Але зіставлення хронологічних та генеалогічних даних доводить неможливість цього. Тому припускаємо, що донька Гетьманової була одружена з сином М. Громики — Василем, сотником Смілянським (1687 — 1695 р. р.).

12) Гадаємо, що це було лише виконання обов'язків генерального осаула. Генеральними осаулами в Дорошенка під час перебування Мазепи в Чигирині були: Яків Лизогуб (1669 — 1674) і Тиміш Шуліка (1669 — 1675), а після переходу Лизогуба на Лівобережжя (лютий 1674 р.) — Григорій Гамалія (1674 р.).

13) Питання про родинні зв'язки Мазепи й Самойловича ще не з'ясоване остаточно. Так чи так, вони були між собою посвоячені. Дружина Мазепи була родичкою (мабуть, тіткою по матері) Дмитра Горленка, полковника Прилуцького, який був одружений з Марією Захарівною Голуб, рідною племінницею гетьманової Марії Самойлович. З донькою другого брата Самойловичевої — Константина Голуба, генерального бунчужного, одружився інший родич Ганни Мазепиної — Федір Топольницький. Окрім того, можливе ще й інше споріднення (або посвоячення) Мазепи з родиною Захара Голуба, шваґра Самойловича.

14) Приміром, у березні 1685 року Самойлович посилає Мазепу, на той час генерального осаула, до Києва довідатися про стан своєї хворої доньки-боярині П. І. Шереметєвої. Коли вона померла, Мазепа в липні того ж року їздив до Києва в делікатній справі майна (посагу) покійної.

15) Спочатку маєтковий стан Мазепи на Лівобережжі був дуже скромний. Величко оповідає, що Мазепа, щоб обробити землю, надану йому Самойловичем, мусів спрягатися з сусідою — заможним козаком. Ми не маємо докладних відомостей про лівобережні маєтки Мазепи до гетьманства. Самойлович надав йому, тоді ще тільки гетьманському „дворянинові", с. Малий Самбір (на той час Красноколядинської сотні, Прилуцького полку), де господарювала дружина Мазепи. Згодом Мазепа купив собі хутір Поросючку (в Бахмацькій сотні, Ніженського полку) „с мелницею и всякими угодьи". Крім того, Мазепа тоді володів селами Кочурівкою (Глухівської сотні, Ніженського полку) і Острочем та Ядлівкою (Баришівської сотні, Переяславського полку). Про російські маєтки Мазепи — див. далі.

РОЗДІЛ II

ІВАН МАЗЕПА — ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

1. Кримський похід 1687 року і змова проти гетьмана Самойловича

Одним з головних наслідків „вічного миру" 1686 р. Росії з Польщею було приєднання Росії (і України) до антитурецької коаліції — „Священної Ліґи", учасниками якої були Австрія, Польща, Венеція і, певною мірою, Ватикан. Московський уряд не був задоволений умовами Бахчисарайського миру з Туреччиною (і Кримом) 1681 р. Справді, Бахчисарайська угода не тільки залишала в повній силі небезпечне для України й Росії турецько-татарське панування на Чорному морі і його північному узбережжі, але ще й визнавала права і володіння Туреччини на Правобережній Україні. Тим самим експансії Росії на південь, до Чорного моря, було поставлено поважні перешкоди, а Правобережна Наддніпрянщина залишалася незалюдненою територією і ареною боротьби між Польщею і Туреччиною. Спустошливі татарські напади 80-х років XVII ст. дуже руйнували Україну і створювали надзвичайно напружене становище на південних кордонах України та Росії. Тим то 10 стаття „вічного миру" 1686 р. оголосила Бахчисарай-

ський договір розірваним і встановила оборонний і наступальний союз Росії і Польщі проти Туреччини й Криму. Тоді ж був намічений похід на Крим в наступному 1687 році.

У квітні 1687 р. московське військо вирушило з Охтирки, Сум і Хотмижська в похід. На чолі війська був поставлений фактичний керівник московського уряду князь В. В. Ґоліцин. Загальна кількість війська була близько 100 тисяч. 2-го червня на березі р. Самари до нього приєдналося українське військо, числом коло 50 тисяч, на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем. Об'єднане московсько-українське військо переправилося через Самару і пішло далі у степ. В середині червня військо перейшло р. Кінську (Кінські Води) і рушило до Січі.

Звістка про наступ численного московсько-українського війська викликала велику тривогу в Криму. Татарське військо, на чолі з ханом Селім-Ґіреєм, стало коло Перекопу. Туди ж тікало населення турецьких „городків" (фортець) на долішньому Дніпрі.

Однак, московсько-українське військо дійшло тільки до р. Карачокраку (20 верст від Січі). Тут 17 червня, після військової ради, Ґоліцин наказав відступати. Головні сили рушили назад до Самари. Лише сороктисячний загін українського й московського війська, на чолі з чернігівським полковником, гетьманичем Григорієм Самойловичем й окольничим Леонтієм Неплюєвим, був відряджений до Запоріжжя „для промыслу над городками (турецькими) сухим и водным путем".

Причини раптового відступу Ґоліцина неясні. Загальна думка про те, що він викликаний був відсутністю паші для коней (татари випалили траву в степу), спростовується свідченнями очевидців, що, не зважаючи на степову пожежу, в степу „конских кормов довольно". Очевидно, причини невдачі походу були складніші.

В умовах тяжкого степового походу проти Криму особливе значення мала позиція гетьмана І. Самойловича. Самойлович був дуже невдоволений „вічним миром" 1686 р.,

який стверджував Андрусівський поділ України на лівобережну і правобережну частини. Ще під час переговорів про ,,вічний мир'' Самойлович перестерігав московський уряд щодо ,,лукавой хитрости'' Польщі. Участь Росії і України в антитурецькій коаліції зв'язувала Росію з Польщею і тим самим не могла бути популярна в близьких до Самойловича старшинських колах, не кажучи вже про економічні і політичні інтереси, які в'язали старшину південної Гетьманщини і Запоріжжя з Кримом. Не дивно, що в цих колах виникає опозиція антитурецькій політиці Московщини. На чолі цієї опозиції стає гетьманич Григорій Самойлович, зять гетьмана Брюховецького, людина енерґійна, гостра й принципова, ворог Москви. Є підстави думати, що їй співчував і старий гетьман Самойлович.

Ґоліцин, безперечно, знав про ці настрої українських провідних кіл. І тільки в світлі цього факту різні порівняно другорядні обставини (випалення степу тощо) могли викликати у Ґоліцина побоювання щодо заглиблення в степ, де, віддалене від кордонів Росії і України, московське військо ставало в чимраз більшу залежність від української старшини й гетьмана Самойловича. І не випадково, наказуючи відступати до кордонів Гетьманщини, Ґоліцин одночасно видаляє з війська Григорія Самойловича.

Доля гетьмана Самойловича була вирішена вже самим фактом відступу Ґоліцина, який, крім того, мусів скинути на когось відповідальність за невдачу походу. В цих умовах і був зорганізований Ґоліциним виступ старшини проти Самойловича. 7-го липня, коли військо стояло на річці Кильчені, старшина подала донос на гетьмана, обвинувачуючи його в самовладстві, різних урядових зловживаннях, а головне в таємних зносинах з кримським ханом і у військовій зраді. Старшина просила усунути Самойловича від гетьманства. Ґоліцин негайно повідомив про це Москву.

Старшинський бльок 1687 р., який виступив проти гетьмана Самойловича, складався з численної і впливової групи старих політичних противників Самойловича — ,,доро-

шенківців" (генеральний суддя Михайло Вуяхевич, Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Василь Кочубей, реєнт Генеральної Військової Канцелярії)[1]) на чолі з генеральним осаулом Іваном Мазепою — та із старих особистих ворогів Самойловича — колишніх старшин Родіона Дмитрашка-Райчі, Степана Забіли, Константина Солонини[2]), до яких приєдналися й видатні представники генеральної старшини — генеральний обозний Василь Борковський та генеральний писар Сава Прокопович[3]). Найсильніше об'єднало учасників цього бльоку велике невдоволення вищої старшини внутрішньою політикою гетьмана Самойловича, який „самовласно владѣет и хочет владѣть Малою Россіею"; „все один дѣлает — никого к думѣ не призывает"; „уряды по своему гнѣву отнимает и не по пристойным причинам их наказует, и в безчестіе вводит, и кого хочет, без суда и без доводу, напрасно"; „за уряды полковничьи берет великіе посулы"; „людей старинных войсковых заслуженных всякими своими вымышленными способами тѣснит, и слова доброго не говорит", „а иных мелких, незаслуженных, с собою поставливая, тѣм оказывается, что хочет учинить, что сможет"; „старшинѣ генеральной нѣт у него чести належащей и безопасенія; больше от гнѣва и похвальных его слов мертвы бывают, нежели покойны живут".

Отже, старшина обвинувачувала Самойловича в тому, що він самовладно править Україною і в своїх особистих та родинних інтересах порушує права й інтереси старшинської верхівки. Такі були основні мотиви незадоволення старшинського бльоку Самойловичем.

Була ще одна — й дуже важлива — підстава для невдоволення вищої старшини політикою Самойловича. Можна цілком погодитися з проф. Л. О. Окіншевичем, що Самойлович „виразно виявляв своє змагання до надання українській центральній владі рис спадкової монархії". Самойлович був, безперечно, непересічний державний діяч, і в справі консолідації гетьманської влади після Руїни йо-

му належить визначне місце. Людина авторитарної вдачі, яка так пасувала до його мужности й рішучости, він умів тримати в руках старшину без допомоги Москви й вміло, без допомоги старшини, тримав Москву на певній відстані від українських державних справ. Самойлович не лише керував Україною, як абсолютний „владѣтель Малороссійскаго Панства" (1686), але й чи не перший з гетьманів ясно сформулював свій погляд на гетьманську владу, як інститут монархічного типу. І він, і його сини не раз заявляли, що гетьман є „зверхнѣйшій владца и господар отчизни" (універсал полковника Чернігівського Григорія Самойловича з 31 серпня 1686 року), й що тільки „Найвишший неба и землѣ Справца отмѣною дочасного живота" може гетьманську „власть перемѣнить" (універсал гетьмана Самойловича з 14 лютого 1680 року). Самойлович був попович, і, може, саме це походження („мелко родился"), яким так часто кололи йому очі (хоч, звичайно, позаочі) численні вороги й завидники, викликало в ньому жагуче бажання зміцнити свою владу й забезпечити булаву за своїм родом. Він мав дані для створення власної династії. Щоправда, старший син — Семен, полковник Стародубівський, одружений з унучкою гетьмана Івана Сулими, улюбленець батька й „надѣя тая, которая отчизнѣ Украинѣ много чинила, а болшей обѣцовала" (відзив Леонтія Полуботка), помер передчасно, а з другим — і найздібнішим — сином Григорієм, полковником Чернігівським, батько не ладив і навіть підозрівав його в замірі на своє життя. Але був ще наймолодший син — Яків, також полковник Стародубівський, якого батько одружив з дочкою лідера Смоленської шляхти, генерала Володимира Швайковського. Саме його старий і хворий вже гетьман готував на свого наступника. Це й мала на увазі старшина, коли робила в своєму доносі — вже після підписів — дописку: „. . . в чем разсуждает способной имѣти приступ, когда ни есть, **к удѣльному в Малой Россіи владѣнію,** и таковым то знатно намѣреніем и печать Юраса Хмельницкаго при себѣ задержал, не отсылая к великим государем, на которой По-

гоня, княжество Малороссійское изображено, тому Юрасу от Турскаго данное"[4]).

Чи брав Мазепа участь у змові проти Самойловича? Підпису Мазепи на доносі старшини нема[5]). Але й загальна ситуація на той час, і свідчення (хоч і не зовсім ясне) добре поінформованого П. Ґордона, і, найголовніше, визнання самого Мазепи стверджують факт його участи в цій справі. Пізніше (р. 1693) Мазепа казав московському посланцеві Вініусові: „Гетман бывшей Іван Самойлов частию таких же враждебных клѣвет и лживых навѣтов оболган и пострадал; **хотя де мы, будучи тогда в уряде воинском, и с протчею старшиною и с полковниками на него били челом,** точию о єдіной ево от гетманства отставки, для ево суровости и что очьми уж худо видѣл; а чтоб ево разорять, имѣние ево пограбить и в сылку совсем в Сибирь ссылать, о том де нашего ни челобитья, ни прошенія . . . не бывало"[6]).

2. Коломацький переворот і обрання Мазепи на гетьманство

Тим часом військо продовжувало відступати. 22-го липня, коли воно дійшло вже до р. Коломаку, надійшла відповідь з Москви із дозволом усунути Самойловича від гетьманства. Ґоліцину наказано було Самойловича „послать в Великороссійскіе городы за крѣпкою сторожею". 23-го липня Самойлович був позбавлений гетьманства і заарештований разом із сином Яковом і деякими своїми прибічниками[7]). Кількома днями пізніше був заарештований у таборі на р. Сурі і Григорій Самойлович. Керування справами українського уряду було доручене генеральному обозному Борковському.

Але „Коломацька революція" (О. Лазаревський) не пройшла так легко. Негайно після арешту гетьмана Самойловича, почалися великі розрухи у війську, як у головному (гетьманському) таборі, так і в загоні Григорія Самойловича. Хоч козацькі полки в гетьманському таборі були

оточені великим московським військом, тут 23 липня вибухли заколоти. Козаки Гадяцького полку вбили полкового осаула Кияшка і деяких інших старшин. Ще гостріших форм набрали події у війську Григорія Самойловича та Неплюєва, що стояло біля Запоріжжя. Коли 30 липня до Неплюєва з'явилися посланці Ґоліцина й козацької старшини і повідомили про скинення гетьмана Самойловича, становище у війську було вже дуже напружене. Григорій Самойлович, повідомлений кимсь про події на Коломаку, посварився з Неплюєвим і вирушив з козацькими полками до Кодака. Прихильна до Самойловича старшина, на чолі з полковником Прилуцьким Лазарем Горленком[8]), радила Григорію Самойловичу шукати допомоги в Криму. Але в цей час почалися заколоти у війську. 31-го липня старшина, на чолі з Миргородським полковником Данилом Апостолом[9]), сповістила Неплюєва про те, що „в полках у них козаки имѣют рознь и начинается недоброе", і закликала Неплюєва на допомогу. Це був початок „великих бунтов". У Прилуцькому полку козаки полковника Л. Горленка й полкового суддю, „бив, вкинули в горящую печь и засыпали землею живых". В інших полках козаки „побили многих знатных людей". Багато старшини повтікало з війська. „Во всѣх полках — повідомляли Неплюєва — у побитых и у бѣглых (старшин) пожитки и лошадей разграбили и сердюков и компанейцев хотят побить же". Прилуцькі козаки навіть зруйнували свою похідну церкву. Сердюки й компанійці, а з ними Григорій Самойлович і старшина опинилися в облозі заколотників. Тоді старшина видала Неплюєву Григорія Самойловича. Заколот був придушений московським військом, за допомогою сердюків та компанійців, а також „из посполства лучших людей".

Восени 1687 року гетьман Самойлович з сином Яковом були перевезені „за крѣпкими караулы" до Орла, а потім до Нижнього Новгорода. Р. 1688 вони були заслані до слободи Кунарки (біля Вятки), а далі „в Сибирскіе городы"[10]).

Григорій Самойлович, обвинувачений у зносинах з Кримом, був страчений у Сєвську 11 листопада 1687 року. Родичі й прибічники Самойловича, за невеликими вийнятками, були позбавлені урядів. Величезне майно Самойловичів було сконфісковане московським урядом[11]).

25-го липня на Коломаку скликано військову раду. Однак, усе вже було вирішене заздалегідь. Старшина, позбувшися Самойловича, опинилася між двох огнів: з одного боку, загрожували дальші заколоти у війську; з другого боку, диктував свою волю Ґоліцин. Звичайно, вирішальне значення мала позиція представника царського уряду.

Яскравий опис подій, зв'язаних з Коломацькою радою 25 липня, залишив самовидець — генерал російської служби, шотляндець Патрик Ґордон. Спочатку передбачалося послати гінців по духовенство і старшину найближчих полків, щоб вони були присутні на раді. Але розрухи в козацькому таборі примусили і старшину, і Ґоліцина поспішити з обранням нового гетьмана. 24-го липня старшина зібралася в Ґоліцина і обміркувала запропонований ним проєкт нових „статтей"[12]).

Хоч головним кандидатом на гетьмана був Мазепа, але в старшини, що скинула Самойловича, були й інші, досить впливові кандидати, як, наприклад, генеральний обозний В. Борковський або колишній полтавський полковник Прокіп Левенець[13]). Перемогла кандидатура Мазепи, і саме тому, що в той час вона була прийнятна і для старшини, і для царського уряду. Старшина, скидаючи Самойловича за його самовладність, нічого не мала проти його зовнішньої політики. Старі прибічники П. Дорошенка, які відіграли активну ролю в поваленні Самойловича — М. Вуяхевич, Г. Гамалія, В. Кочубей, — висунули кандидатуру людини, яка своєю попередньою політичною діяльністю була відома, як противник антитурецької коаліції, отже, могла б продовжувати в цьому питанні політику Самойловича. Царський уряд, з свого боку, давно й добре знав Мазепу, який мав впливові зв'язки в московських

урядових колах. Отже, на кандидатурі його зійшлися обидві сторони[14]).

Того ж вечора старшина позбавила прибічників колишнього гетьмана генеральних і полковницьких урядів і розподілила їх між собою[15]). Після цього військова рада, яка відбулася 25 липня, мала лише формальне значення. Вжито було всіх заходів, щоб здійснити намічений напередодні плян виборів.

Рада відбулася на великій низині біля козацького табору. Місце виборів було оточене тісним колом („у шість чоловіка") московського війська. Навколо козаків розставлено було стрільців і рейтарів. На раді присутні були тільки 800 кінних і 1200 піших козаків, тобто зовсім незначна частина козацького війська. Старшина, яка стояла в перших рядах, вигукнула ім'я Мазепи, а коли дехто спробував назвати ім'я Борковського, їх „вмить угамували". Іван Мазепа був обраний на гетьмана України.

3. Коломацька угода 1687 року

Коломацький переворот завершився укладенням нової угоди між Україною й Москвою — так званих „Коломацьких статтей". На „Коломацьких статтях", безперечно, позначилися загально-політичні обставини того часу: з одного боку, військово-політична перевага московського уряду; з другого боку, слабкість української старшини в умовах зміни гетьмана, розбіжностей серед самої старшини й, головне, заколотів у козацькому війську й загального соціяльно-політичного напруження на Гетьманщині, яке за кілька днів вибухло великими заколотами на території південних полків[16]). Не дивно, що „Коломацькі статті", які в основі своїй мали „Глухівські статті" гетьмана Многогрішного 1669 року, з додатками, зробленими за гетьмана Самойловича, були дальшим кроком на шляху обмеження державних прав України.

Це позначилося навіть на формальній стороні „Коломацьких статтей". Після деяких пактів, поруч з традицій-

ною формулою: ,,и гетман, и вся старшина, и Войско Запорожское, и народ Малороссійскій на их царской милости били челом", з'являється новий додаток: ,,и приняли то с радостью" (пакти II, IV, VI, XIII); а в кінці ,,статтей": ,,пріемлем радостно".

,,Коломацькі статті" забезпечували насамперед інтереси московського уряду на Україні. Зокрема велику увагу приділено було актуальним питанням зовнішньої політики. Оскільки було добре відомо, що Самойлович критично ставився до ,,вічного миру" з Польщею 1686 року, і через те був в опозиції до антитурецької коаліції, в ,,Коломацьких статтях" застережено було, що новий гетьман повинен не зачіпати інтересів Польщі і ,,вѣчной мир и союз" з нею ,,содержать крѣпко и ничѣм не нарушить", зокрема ,,довольствоватца тѣми городами с принадлежностми их, которые в договорѣх имянно и пространно изображены; а что по тѣм же договорам уступлено в сторону Королевскаго величества Польскаго, и в тѣ мѣста не вступатца и к нарушенію договоров никакіе причины не давать". Український уряд зобов'язався посилати військо проти Криму й турецьких фортець (,,городков") на Дніпрі, а також Очакова й ,,остерегать того накрѣпко", щоб ,,миру запорожцов с Крымом и с городками никогда не имѣть", і щоб ,,из Малороссійских городов в Крым с торгами, и с запасами, и со всякою живостью не ѣздили и лошадей в Крым не продавали" (пакт VII). Крім того, ,,для утѣсненія и удержанія Крыму и от нахожденія их, Крымских орд, так на Великороссійскіе, яко и на Малороссійскіе городы", український уряд мав збудувати фортецю на лівому березі Дніпра, проти Кодака, а на рч. Самарі, Орелі і в гирлах рч. Берестової та Орчика ,,построить городы и населить Малороссійскими жители . . ." (пакт XX).

Цілком зрозуміло, що московський уряд і цього разу відкинув українське домагання, ,,чтоб повелѣно было им от окрестных государей всякіе присыльные листы принимать и прочитать, а прочитав, до великих государей отсы-

лать, и от себя им к ним писать". Відколи Москва, фальсифікуючи Переяславську угоду 1654 року, позбавила Україну (в „Переяславських статтях" Юрія Хмельницького 1659 року) права міжнародних дипломатичних зносин, український уряд, при кожній новій угоді, підносив це питання, але, звичайно, даремно. Отож і в Коломацькій угоді указано було „в той статьѣ Гетману и всему Войску отказать" і „к польскому королю и к иным государям, и к крымскому хану ни о чем не писать и не посылать". Якщо ж од чужих держав „будут к ним письма, и тѣ письма приняв им, присылать к великим государем, к Москвѣ, в Приказ Малыя Россіи, а от себя им против тѣх писем ни к кому ничего не писать" (пакт VII).

Щоб забезпечити постійну московську контролю над діяльністю українського уряду, ухвалено було, крім звичайних московських воєвод і залог у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжені та в Острі (пакт II), „при гетманѣ в Батуринѣ . . . быть полку московскому стрѣлецкому" — коштом („хлѣбные запасы") українського уряду, під претекстом „охраненія цѣлости его" (пакт XVII)[17].

Цілком новим, порівнюючи до попередніх „статтей", був пакт XIX про взаємини України й Московщини. Цей пакт був внесений до Коломацької угоди з московської ініціятиви, у зв'язку з дражливим питанням про т. зв. „сєвські чехи"[18]. Гетьман і старшина повинні були „служа великим государям . . . народ Малороссійскій всякими мѣрами и способы с Великороссійским народом соединять и в неразорванное и крѣпкое согласіе приводить супружеством и иным поведеніем, чтоб были под одною их царскаго пресвѣтлаго величества державою обще, яко единой Христіянской вѣры, и никто б голосов таких не испущал, что Малороссійской край Гетманского регименту, а отзывались бы вездѣ единогласно: Их царскаго пресвѣтлаго величества самодержавной державы Гетман и Старшина, народ Малороссійской обще с Великороссійским народом, и вольной переход жителем из Малороссійских городов в Великороссійскіе городы имѣти".

Це вперше в українсько-московському договорі Москва заперечувала державний характер гетьманської влади, а тим самим і українську державність взагалі. Це було перекреслення державно-політичної концепції всіх гетьманів, від Богдана Хмельницького до Івана Самойловича. Й хоч „и гетман, и старшина, и все Войско Запорожское сей их, великих государей, их Царскаго Пресвѣтлаго величества, указ и изволеніе приняли и обѣщались содержать твердо", XIX пакт Коломацької угоди і для гетьмана Мазепи, і для Української держави під його гетьманським реґіментом — залишився **мертвонародженим**[19]).

Що давала Коломацька угода українській стороні, окрім загального ствердження „прежних прав и вольностей, чѣм пожалован был прежній гетман Богдан Хмельницкій" (пакт I)[20]), забезпечення козацьких станових і маєткових прав (пакти III, XV) й інших „статтей", що стали вже трафаретними? „Коломацькі статті", звичайно, не могли не забезпечити інтересів козацької старшини, яка насамперед подбала про те, щоб гетьман своєю владою, без царського указу, не мав права зміщувати генеральну старшину (пакт XI). Далі, з огляду на поширення „всякого междоусобія и невинных кровей разлитія ... от своевольных людей, которые ... затѣвают всякіе ссорные и смутные слова", а зокрема, „оставя ... работы свои, пахатные мужики, будники, винокуры ... отзываются казаками, и от того бѣды и разоренія чинятца великіе, а прямым казакам чинят безчестіе", відновлено було ухвалу „Глухівських статтей" (скасовану в „Конотопських статтях" 1672 р.): „учинить полковника и казаков и при нем бы быти тысячѣ человѣком казаком реестровым, и буде гдѣ учинятца какіе от того шатости и измѣна, ему, полковнику, тѣх своевольных унимать по своим правам, как о том их права належат". Цей поліційний загін мав діставати платню „по договору на год" і стояти „на устроенном мѣстѣ, гдѣ пристойно, ко всѣм полкам на сей (лівій) сторонѣ Днѣпра" (пакт XIII)[21]).

Хоч новий український уряд вимагав, щоб усі „пожитки" Самойловича та його синів були передані до Генерального Скарбу, московський уряд погодився залишити на Україні лише половину того майна, „а другую половину указали взять в свою, великих государей . . . казну" (пакт XXI)[22]).

Останній пакт „Коломацьких статтей" був присвячений дражливому питанню про „оренди". Український уряд не заперечував проти скасування „оренд". Натомість він пропонував запровадити прямий податок з „посполитых людей, которые не записаны в козацком спискѣ". Але цей пакт зредаґовано було досить обережно: ухвалено було „о том дѣлѣ помыслить и на мѣрѣ поставить, чтоб было не к тягости народу Малороссійскому, а охочіе конные и пѣшіе полки . . . держать в полном числѣ попрежнему" (пакт XXII)[23]).

Коломацька угода мала бути конституцією українсько-московських відносин на час гетьманування Мазепи[24]). Складена в умовах надзвичайно несприятливих для української сторони, вона була безперечним успіхом Москви в її історичному наступі на Україну. Вона дуже в'язала руки новому українському урядові, який мусів льояльно виконувати цей московський диктат. Й лише державний геній і глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепи зробили так, що низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися нечинними.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ II

1) Михайло (в чернецтві Мелетій) Васильович (Яковович Вуяхевич-Височинський (к. 1625—1697), галицького шляхетського роду (гербу Корчак), одна галузь якого переселилася на Остерщину; писар Києво-Печерської Лаври (1654), генеральний писар у Сомка (1661, 1662) і Дорошенка (1669—1676), генеральний суддя за Самойловича і Мазепи (1683—1691); архимандрит Києво-Печерської Лаври (1691—1697). Про нього — див. нашу розвідку „До історії Руїни" — „Записки Історично-Філологічного Відділу УАН", кн. XVI, К., 1928.

Яків Кіндратович Лизогуб (Яцко Кобизенко) († 1698), козак Гелм'язівської сотні Переяславського полку (1649), полковник Ка-

нівський (1666—1669), генеральний осаул у Дорошенка (1669—1674), полковник Чернігівський (1687—1698). Визначний полководець. Був у добрих стосунках з Мазепою й користувався його довір'ям.

Григорій Михайлович Гамалія (Грицько Гамаль) († 1702), посол Виговського до Туреччини (1659), сотник Пирятинський (1663), полковник Лубенський (1665—1670), був послом Брюховецького до Туреччини р. 1668 в справі турецької протекції для України. Прихильник Дорошенка, в якого був охотницьким полковником (1669), полковником Паволоцьким (1672—1673) і генеральним осаулом (1674). Полковник Лубенський (1687—1688).

Василь Леонтійович Кочубей (к. 1640—1708), військовий канцелярист у Брюховецького і Дорошенка; посланець Дорошенка до Туреччини (1675), „уманський писар" (1675); канцелярист, посланець архиєпископа Чернігівського Лазаря Барановича до Москви (1676), військовий канцелярист (1679), реєнт Генеральної Військової Канцелярії (1681—1687), посланець Самойловича до Москви (зокрема в 1685 році), генеральний писар (1687—1699), генеральний суддя (перший) (1700—1708). Про нього — див. далі, розділи V і VIII.

2) Родіон Григорович Дмитрашко-Райча († к. 1705), сербського походження, з 1665 р. на Україні, де був полковником „волоських хоругов"; полковник Переяславський (1667—1677 з перервами); був причетний до справи Рославця та інших інтриґ і змов проти Самойловича, за що був позбавлений полковництва (1674) й навіть засуджений на смерть (1683), але врятувався. Після Коломацького перевороту — полковник Переяславський (1687—1688). Про його інтриґи проти Мазепи — див. розділ V.

Степан Петрович Забіла († к. 1694), син генерального обозного Петра Забіли; сотник Борзенський (1674—1677), генеральний хорунжий (1678—1683); потім був „у війську" без уряду. Після Коломацького перевороту — полковник Ніженський (1687—1694). За фамілійними спогадами, „получил милость высочайшую равенством гетману, за що отруен по ненависти" (записи його племінника І. І. Забіли).

Константин Дмитрович Солонина († 1696), полковник Київський (1669—1678, з перервами). Року 1671 — посол Многогрішного до Москви й на з'їзд московських і польських послів у с. Мигновичах; кандидат на гетьмана (1672); посол Самойловича до Москви (1676). Полковник Київський (1687—1688). „Под гнѣвом" Мазепи втратив уряд.

3) Василь Касперович (Карпович) Борковський (Дунин-Борковський), шляхетського роду (гербу Лебідь) (1640—1702), сотник Вибельський (1668), полковник Чернігівський (1672—1685), генеральний обозний (1685—1702).

Сава Прокопович Прокопович († 1701 р.), сотник Воронізький (1669), підписав Глухівські статті, посланець Многогрішного до Москви (1669), писар Генерального Суду; генеральний писар (1672—1687), генеральний суддя (1687—1701). Родоначальник роду Савичів.

4) Про династичні пляни Самойловича — див. нашу статтю: „Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини 17—18 ст.'' — „Державницька Думка'', Філаделфія, 1951, IV, ст. 43—44.

5) Оригіналу доносу старшини на Самойловича не збереглося. Маємо лише тогочасний московський переклад, опублікований в „Источниках для истории Малой Россіи'' Д. Бантиш-Каменського („Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ''. Москва, 1858, т. I, ст. 297—304). Цей переклад викликає деякі сумніви: приміром, зазначено, що донос поданий „в таборѣ над рѣчкою Коломаком'', тоді як справді це було ще на рч. Кильчені.

6) Державна Публічна Бібліотека УССР, Відділ рукописів, збірка Судієнка, ч. 97, том V, ст. 556. У своєму доносі на Самойловича старшина, справді, просила тільки „конечной его, гетманской, перемѣны'', застерігаючи, що „если ... не имѣла быть на том воля ... царского пресвѣтлаго величества, то Войско Запорожское ... по своим войсковым правам и обычаям с ним (Самойловичем) поступити в скором времени понуждено будет''.

Самойлович вже давно мав хворобу очей, яка загострилася під час Кримського походу 1687 року й особливо дошкуляла гетьманові частими болями голови. Недарма він нарікав, що його „ця нерозсудна війна московська зовсім позбавила здоров'я''.

7) Разом з Самойловичем та його синами були заарештовані: генеральний бунчужний і полковник Переяславський Левко Полуботок, полковник Ніженський Ярема Непрак та інші. Деякі з них були незабаром звільнені й навіть відновлені на уряді (Л. Полуботок).

8) Лазар Горленко († 1687), реєстровий козак Прилуцької сотні (1649), полковник Прилуцький (1658, 1661—1662, 1664—1668, 1672—1677, 1680—1687). Брав участь у змові Рославця, але потім замирився з Самойловичем і навіть посвоячився з ним.

9) Данило Павлович Апостол (1654—1734), з молдавського шляхетського роду, полковник Миргородський (1682—1727), гетьман України (1727—1734).

10) Гетьман Самойлович помер у Тобольську 1690 року. Яків Самойлович (з дружиною) був засланий до Єнісейську, а потім до Тобольську, де й помер 1695 року. Вдова його повернулася на Україну, де й одружилася з Михайлом Миклашевським, полковником Стародубівським.

Дружина гетьмана Самойловича, з донькою Анастасією й унукою, донькою Григорія Самойловича, була оселена в Седневі, під доглядом відданого Мазепі полковника Чернігівського Якова Лизогуба та його зятя Степана Бутовича, старости Седнівського (майбутнього генерального осаула). Року 1690 Анастасія Самойлович одружилася з кн. Юрієм Четвертинським, який взяв до себе (він жив у своєму Глухівському маєтку Дунайці) й тещу. Донька Григорія Самойловича (ім'я її невідоме) згодом вийшла заміж за компанійського полковника Юрія Кожуховського. Про неї — див. нашу розвідку: „Внучка двох гетьманів" — „Українська Дійсність", Прага, 1943, ч.ч. 3. 4.

Репресії проти Самойловичів не торкнулися родини покійного Семена Самойловича. Вдова його — Марія Федорівна (народж. Сулима), донька полковника Переяславського й сестра генерального хорунжого Івана Сулими, жила в своїх маєтках на Стародубівщині з двома доньками (обидві Марії), з яких старша була за генеральним осаулом Антоном Андрійовичем Гамалією (син генерального осаула Андрія Гамалії, брата Григорія Гамалії — див. прим. 1), а молодша за знатним військовим товаришем Михайлом Богдановичем Корсаком, смоленським шляхтичем.

Небіж гетьмана Самойловича — Михайло Самойлович, кол. полковник Гадяцький, був депортований до Москви.

11) Про долю Самойловичевого майна — див. прим. 22.

12) Немає сумніву, що з московського боку головним неґоціятором у цих переговорах був думний дяк Ємельян Украінцев, згодом посол до Константинополю (1699—1700), Польщі (1707) та Угорщини (1708), де він і помер. Визначний московський дипломат і фахівець в українських справах, хоч, за його власними словами, був він „по латынѣ не учен и по нѣмецки, и по француски не разумѣл".

13) Прокіп Левенець (Левенко) († 1691), полковник Полтавський (1674—1675, 1677—1678), був тоді (1687 р.) Полтавським полковим обозним. Його кандидатуру могла висунути полтавська й запорозька старшина, але шанси її були дуже малі.

„Історія Русів" оповідає про те, що старшина воліла мати гетьманом „обозного Лизогуба, яко особу в землі всіма сторонами найпершу", але мусіла поступитися тискові Ґоліцина, який обстоював кандидатуру Мазепи. Це або плутанина імен (генеральним обозним був тоді Борковський, який, справді, мав своїх прихильників на Коломацькій раді), або ж фамілійна традиція Лизогубів (мова мовиться, звичайно, про Якова К. Лизогуба, внук якого Яків Ю. Лизогуб був генеральним обозним в 1730—1740-х роках).

14) Деякі дослідники, особливо російські, приписують вирішальну ролю в обранні Мазепи на гетьмана хабареві, який Мазепа дав Ґоліцину. Року 1709, вже після смерти Мазепи, в Бендерах старши-

на писала, що „ясневельможний гетьман Мазепа, без згоди Війська Запорозького, передав багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Ґоліциновi за надане собі гетьманство . . . " Є власноручне свідчення Мазепи, що він обіцяв і згодом („чрез немалое время") дав Ґоліцину велику суму грошей — 10 тисяч рублів (а також багато коштовних речей). Але таке „приношеніе" було звичайним явищем в умовах того часу. Вирішальне значення мало те, що супроти кандидатури Мазепи не було рівної на Україні, а ще більше те, що за ним стояла Москва й особисто кн. Ґоліцин, давній приятель Мазепи.

15) Зокрема Сава Прокопович дістав генеральне судейство, а Василь Кочубей — генеральне писарство. Генеральним осаулом став Войца Сербин, колишній полковник Переяславський, особистий ворог Самойловича. Полковницькі уряди дістали: Яків Лизогуб — Чернігівський, Григорій Гамалія — Лубенський, Степан Забіла — Ніженський, Константин Солонина — Київський, Федір Жученко (тесть Кочубея) — Полтавський, Тимофій Олексієвич — Стародубівський. Прилуцьким полковником, замість забитого Л. Горленка, став Іван Стороженко. Зберегли свої уряди: генеральний обозний Василь Борковський, генеральний суддя Михайло Вуяхевич, полковник Миргородський Данило Апостол, полковник Гадяцький Михайло Борохович.

16) Про повстання 1687 року — див. нижче, розділ IV.

17) Цей стрілецький (згодом солдатський) полк був до 1708 року в Батурині, при особі гетьмана, й супроводжував його під час походів. Командантом полку був полковник і стольник Борис Батурін (1693), а потім (до кінця 1708 року) полковник Іван Анненков, який тримав себе льояльно щодо гетьмана й користувався прихильністю Мазепи. Пізніше при Гетьмані було 3 московські полки.

18) Сєвські чехи — дрібна срібна монета з царським іменням і московським державним гербом (двоголовим орлом), яку карбовано (з ініціятиви українського уряду) в м. Сєвську в 1686—1687 рр. для України, де відчувався брак старих польських (т. зв. жигмонтівських) чехів („пултораків" = 1½ гроша). Через дуже низьку якість нових чехів (вони були майже мідяні), людність на Україні відмовлялася їх приймати. Коломацька угода зобов'язувала український уряд „послать в городы и в мѣста универсалы с подкрѣпленіем смертныя казни, чтоб тѣ чехи ходили обыкновенно как иных государств такіе ж чехи ходят в Малороссійском краѣ; а естьли б кто противен в том учинился, и тѣм чинить смертная казнь" (пакт XIX). Але це викликало таке обурення на Україні, що вже у вересні 1687 року московський уряд змушений був вилучити з обігу сєвські чехи. Див. **В. Шугаєвський,** Монета і грошова лічба на Україні в

XVII столітті. — „Науковий Збірник”, І, вид. УВАН, Ню Йорк, 1952, ст. 146—147.

19) Цей пакт, нав'язаний українській стороні Москвою, залишився на папері. Кочубей, у своєму доносі на Мазепу 1708 року, пише, що, всупереч Коломацькому договорові, Гетьман не дозволяв українцям ріднитися з москалями і був дуже невдоволений, коли вони між собою знайомилися й зближалися.

20) Дуже цікаво, що в тексті Коломацької угоди зникло приречення царя, яке було в „Глухівських статтях” (п. 2), що „ничѣм права их и вольности нерушены не будут”.

21) Це не було здійснене.

22) Згодом, р. 1709 на еміґрації, старшина оцінювала сконфісковане в 1687 році майно Самойловичів на кілька мільйонів. Окрім маєтностей і великої готівки, сконфісковано було багато дорогоцінностей і коштовних речей — зброї, посуду, одягу тощо, як видно з опису того майна, що споряджений був 1687 року (опубліковано в „Русской Исторической Библіотекѣ”, том VIII, СПБ., 1884). Деякі срібні речі (великі миски й інше срібне начиння) з гербом Самойловича були в Мазепи ще на еміґрації, в Бендерах. Інші, з таким же гербом, потрапили до Москви, де ще на початку XX століття зберігалися в Кремлі (в „Оружейной Палатѣ”).

З цього майна „з ласки й окремої уваги ясневельможного гетьмана Мазепи пожертвовано дочці (Самойловича), виданій за кн. Четвертинського, тисячу імперіялів, а внучці двох гетьманів, Самойловича по синові, а Брюховецького по дочці, відданій заміж за полковника Кожуховського (Юрія), тисячу золотих, декілька штук срібного посуду, намиста й маленьку частину дорогих каменів”. Крім того, згодом (у 1700 році) Мазепа дав на викуп кн. Ю. Четвертинського з татарського полону 3 тисячі золотих.

Можна думати, що з цих Самойловичевих скарбів Мазепа черпав кошти і на свої величні церковні будівлі 1690-х років, що з них деякі (приміром, соборна церква Мгарського монастиря й Успенська церква в Глухові) розпочав ще Самойлович. Року 1696 Мазепа збудував у Києво-Печерській Лаврі башту з церквою в ім'я Преподобного Івана Кущника, патрона покійного гетьмана Самойловича.

23) На утримання охотницьких полків ішли прибутки з „оренд” (див. нижче, розділ IV).

24) У вересні 1689 року, після московського перевороту й падіння Ґоліцина, пороблено невеличкі зміни в Коломацькій угоді. Зокрема, московський уряд погодився з домаганням Гетьмана, щоб цар не видавав жалованих грамот на маєтності в Україні без попередніх гетьманських універсалів. Див. пакт IV „Коломацьких статтей”.

РОЗДІЛ III

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА МАЗЕПИ ДО 1700 РОКУ

1. Основні засади зовнішньої політики Мазепи в 1680-х — 1690-х роках

Коломацький переворот і початок гетьманування Мазепи сталися в умовах війни, яку Росія і Україна, як союзник її, провадили з Кримом і Туреччиною. Воєнні дії українського й московського війська на півдні пов'язані були з ширшими плянами антитурецької коаліції — Священної Ліґи. Це не могло не відбитися на українській політиці, і новий уряд Мазепи протягом наступного десятиліття (власне, до 1700 року) приділяє велику увагу питанням зовнішньої політики, ба навіть ширше — міжнароднім проблемам тогочасного европейського Сходу, зокрема чорноморській проблемі. Це не тільки було наслідком Коломацької угоди 1687 року, але насамперед пов'язане було з основними політичними та економічними інтересами України.

В українській політиці кінця XVII — початку XVIII століття позначилися дві основні концепції інтересів України в Чорноморському басейні і взаємин з чорноморськими

країнами. **Перша**, стара концепція часів гетьмана Петра Дорошѐнка (а власне, ще Богдана Хмельницького і навіть старіша) — концепція рівноваги сил на Чорноморщині, оперта на порозумінні з Туреччиною й Кримом (або ж, як за часів П. Дорошенка, з самою Туреччиною), з використанням їх політичної і мілітарної допомоги проти Польщі чи проти Московщини, або ж проти цих обох держав заразом. Вплив цієї концепції помітний у політиці гетьманів Брюховецького (після розриву з Москвою), почасти Многогрішного і особливо Самойловича. Ця концепція була дуже популярна на Запоріжжі (з його ідеєю невтралітету й торговельного миру з Кримом) і на півдні Гетьманщини (зокрема, в Полтавському полку). Зрештою, це була концепція мирного розв'язання чорноморської проблеми. Своє завершення в добу Мазепи ця концепція знайшла в українсько-кримському союзному договорі Петра Іваненка (Петрика) 1692 року[1]). Немає сумніву, що гетьман Мазепа, колишній дорошенківець і прихильник чорноморської політики Самойловича, яка й формувалася, мабуть, великою мірою під його впливом, співчував цій концепції. І саме його впливові можна завдячити той відносний спокій, який запанував на півдні після великих, але невдалих, Кримських походів 1687 і 1689 років — аж до середини наступного десятиліття. Хоч війна тривала й далі, але в цей час впадає в око офензива Криму супроти дефензиви України й Московщини.

Наприкінці XVII сторіччя, в умовах антитурецької коаліції й триваючої війни з Туреччиною й Кримом, зростає й зміцнюється **друга** концепція чорноморської політики України. Ця концепція прагнула радикального розв'язання чорноморської проблеми, а тому вимагала активної української політики на Чорноморщині, Близькому Сході, а в дальшій перспективі — в цілій Східній Европі. Як витвір немов би чужого походження й чужих політичних інтересів (Священна Ліґа, Польща, Московщина), ця концепція не могла здобути собі особливої популярности на Україні, від якої вона вимагала великого напруження сил

та ресурсів — і величезних жертв. Але й ця концепція мала свою українську традицію й, головне, свій глибокий український зміст. Це ж була традиція священної боротьби християнського українського лицарства проти навали мусульманського світу, початки якої йдуть у глибоке минуле Козаччини (а навіть ще далі). Це ж була ідея, яка присвічувала українським державним і культурним діячам XVII століття, зокрема Богданові й Тимошеві Хмельницьким, тому ж Петрові Дорошенкові (в останні роки гетьманування), Йоаникієві Ґалятовському (його „Лебедь", 1683 р., „Alkoran", 1687 р.) та іншим. Це була ідея об'єднання всіх сил Православного Сходу (антитеза католицькій Священній Лізі) для повалення Отоманської могутности, для виходу України на південь, через Чорноморщину, на широкі шляхи національної й міжнародньої політики. Виходячи з традиційної програми Української держави, з Правобережжям і Запоріжжям, як інтеґральними частинами української державної території, Мазепа добре розумів, що без Полудневої України й північного узбережжя Чорного моря (а може й Криму) незалежна й соборна Українська держава, а передусім прилучення до Гетьманщини Правобережної України й повна інкорпорація Запоріжжя, були неможливі. Це ставило тоді на порядок денний української зовнішньої політики питання про цілковиту ліквідацію турецько-татарського панування на півночі Чорноморщини.

Ця ідея помітна в Мазепи вже в перші роки його гетьманування (починаючи з 1688 року). Він, що колись був прихильником старої Дорошенківської політики на Чорноморщині, підтримує (не без впливу деяких політичних і церковних кіл Близького Сходу) політику московського уряду царівни Софії і кн. В. Ґоліцина, а згодом Петра I щодо Криму й Туреччини, намагаючися лише перевести її з тору Священної Ліґи та московсько-польського союзу на інші, українсько-балканські шляхи. Гетьман пише (здебільшого власноручно) докладні й цікаві проєкти (вони збереглися в московських архівах) мілітарної й політичної

офензиви Московщини та України на Чорноморщині, проєкти, що мали, безперечно, великий вплив на Петра I. Але вони почали здійснюватися пізніше, в другій половині 1690-х років, коли міжнародня політична ситуація значно змінилася — і не на користь цих проєктів і плянів Мазепи. Та навіть і тоді, і пізніше Мазепа не перестає цікавитися цією проблемою. Він тримає найтісніші зв'язки з Молдавією та Валахією, з церковними колами Сербії, Болгарії, Греції, з Атоном, з Константинопольським патріярхатом, а згодом і з патріярхатами Єрусалиму та Антіохії.

Що чорноморська політика Мазепи і всі її флюктуації в кінці XVII століття були органічно пов'язані з його загальними плянами будівництва Соборної Української Держави, видко з того, як Гетьман ставився в своїй державній діяльності до двох інших сусідів України — Польщі та Московщини. Як і Самойлович, Мазепа був противником польсько-московського союзу, слушно вбачаючи в ньому небезпеку для Української держави й зокрема для її соборницьких прагнень. Він не раз остерігав Москву щодо польської політики, зокрема р. 1690 повідомляв московський уряд про таємні зносини Польщі з Кримом і Запоріжжям. Гетьман вказував на те, що весь тягар війни з Кримом і Туреччиною союзники перекладають на Московщину і Україну. Мазепа добре розумів, що всяке порозуміння між Польщею й Москвою припечатує справу Правобережної України, виключаючи можливість об'єднання її з Гетьманщиною. Навіть пізніше, р. 1701, вже після закінчення турецької війни, коли Польща знову була союзником Москви — цим разом проти Швеції — Мазепа доводив московському урядові, що дружити з поляками небезпечно, бо й „наші кроникарі пишуть: доки світ стоїть світом, поляк русинові не буде братом"[2]). Ставлення до Польщі визначало політику Мазепи і щодо Криму (й Туреччини), і — головне — щодо Москви.

Московська політика Мазепи в перший період його гетьманування (до 1700 року) досить складна й досі ще мало досліджена. Україна вже кілька десятиліть була зв'язана

з Москвою, й Коломацька угода ще посилила цей зв'язок, а власне залежність українського уряду від загальної політики московської. Щоправда, московський переворот 1689 року дещо послабив становище московського уряду супроти України, і з цього скористався Мазепа, який загалом продовжував традиційну політику не допускати втручання Москви у внутрішні українські справи. Але допомога Москви була потрібна новому гетьманові в його заходах консолідації внутрішніх українських відносин, тоді надто напружених[3]), а головне — для здійснення ширшої програми об'єднання українських земель під гетьманською булавою. Можна цілком погодитися з Покійним Б. Д. Крупницьким, який саме в цьому вбачав „суть політики Мазепи". Отже, незалежно від свого особистого ставлення до Москви й московської домінації на Україні, Гетьман у 1690-х роках провадить політику більш-менш льояльного співробітництва з московським урядом, не випускаючи з ока основних цілей української державної політики й раз-у-раз бороняча інтереси України супроти дальшого наступу на неї московського імперіялізму та централізму. Годі й казати, що при цьому Мазепа пильно стежив за міжнародньо-політичною ситуацією й, коли була потреба й спромога, використовував також інші політичні шляхи.

Зокрема гетьман Мазепа льояльно й ретельно виконував військові зобов'язання Коломацької угоди. Навесні року 1688 почалося будівництво фортець на півдні Гетьманщини, що провадилося під безпосереднім керуванням самого Гетьмана, а також московських воєвод Леонтія Неплюєва й Григорія Косаґова, силами коло 20 тисяч козаків, виборних від шести полків. Влітку того року була збудована Новобогородицька фортеця на рч. Самарі[4]), про яку Мазепа писав, що вона буде „в окрестных государствах явна и славна, великим государям к чести, а непріятелям страх и разореніе". Хоч фортеця була збудована українським урядом, але її обсадила московська залога (1000 „ратных людей") на чолі з московським командантом. Бу-

дівництво цієї фортеці, а згодом і інших укріплень (фортеця Ново-Сергіївська на р. Самарі, 1689 року) на кордоні Гетьманщини з Запоріжжям викликало велике невдоволення на Січі й стало одною з головних причин ворожого ставлення Запоріжжя до Мазепи майже до кінця його гетьманування.

Але найголовніше — то була дальша участь України у війні з Кримом і Туреччиною.

2. Україна у війні з Туреччиною і Кримом

Невдалий кінець першого Кримського походу не припинив дальшої боротьби Росії проти Туреччини й Криму. Активну участь у цій боротьбі продовжувала брати і Україна. Головну увагу при цьому приділено було боротьбі проти татарських нападів. Кримське ханство, користуючися невдачею першого Кримського походу, і далі робило руїнницькі напади на територію України. Український уряд давав рішучу відсіч татарським напасникам. У лютому 1688 р. козацьке військо (полки Лубенський, Миргородський та інші), на чолі з охочекомонним полковником Іллею Новицьким[5]), розгромило татарський загін біля гирла р. Тясмина. Наприкінці вересня того ж року Новицький, на чолі кількох козацьких полків (Переяславський, Миргородський та інші), вирушив у похід під турецьку фортецю Очаків, де було зруйновано кілька турецьких поселень, розгромлено татарський загін, який повертався до Криму з Угорщини, маючи великий ясир, взято було полонених і велику здобич. Ці успіхи українського війська особливо виділяються на фоні невдалого походу польської армії під Кам'янець у 1688 р.

Тим часом московський уряд готувався до нового великого наступу проти Криму. 19-го вересня 1688 р. був виданий царський указ готуватися до походу, призначеного на наступну весну. У березні 1689 р. московське військо під командуванням князя В. Ґоліцина вирушило в похід. Це була величезна армія в 112 тис. чол., яка незаба-

ром (20 квітня) збільшилася приєднанням до неї на Коломаку українського війська на чолі з гетьманом Мазепою. Об'єднане військо вирушило на південь прямо степом, залишивши на р. Самарі загін для забезпечення комунікації і постачання війська. 11-го травня Мазепа і Ґоліцин дійшли до р. Каїрки, близько Перекопу; звідси Ґоліцин для забезпечення правого флянґу послав загін до турецької фортеці Іслам-Кермана (на Дніпрі), а сам рушив далі до Перекопу.

Звістка про похід українсько-московського війська дуже стурбувала Крим і Туреччину. На допомогу татарам прийшло 50-тисячне військо з Озова. Татарське військо вирушило назустріч Ґоліцину і стало на Каланчаку. Тут 14-го травня, між Зеленою Долиною і Чорною Долиною, на правий флянґ українсько-московського війська напав передовий татарський загін. Бій тривав коло 4 годин; татари були розбиті й змушені відступити. 16-го травня на Чорній Долині українсько-московське військо було атаковане головними татарськими силами на чолі з ханом Селім-Ґіреєм. Спочатку перевага була на боці татар, але вогонь артилерії відбив татарський наступ. На другий день хан відступив до Каланчаку, а 20 травня українсько-московське військо дійшло до Перекопу.

Це був великий успіх союзного війська, після тяжкого й небезпечного походу по безводному степу. Проте наступного дня — 21 травня — Ґоліцин наказав військові відступати. Причини цього відступу лишилися невідомі. Ґоліцин виправдувався скрутним станом війська, яке було знесилене тяжким походом і страждало од браку води і нестачі провіянту та фуражу. Однак, інші учасники походу (наприклад, Гордон) спростовують це. Були чутки про те, що кримський хан підкупив Ґоліцина. Головною ж причиною несподіваного відступу була, безперечно, нерішучість вищого командування армії, зокрема Ґоліцина, що не відважився перенести боротьбу на територію Кримського півострова, маючи виснажене походом військо, а до то-

го ще небезпечне становище на правому флянзі, якому загрожували правобережні татарські орди (Білгородська орда) і турецькі фортеці на долішньому Дніпрі, тим часом як головні татарські сили міцно стояли коло Перекопу. Розбити татарське військо Ґоліцин не сподівався, а спроба мирних переговорів не дала наслідків. Так чи інакше, несподіваний відступ війська свідчив про цілковиту невдачу цього широко задуманого походу.

Татари весь час нападали на ар'єрґард відступаючого війська. Лише 12 червня військо дійшло до Самари. 24-го червня біля Коломаку українське військо відділилося від московського і повернуло додому, а 27 червня Ґоліцин розпустив своє військо і вирушив до Москви.

Невдалий кінець другого Кримського походу прискорив падіння Ґоліцина і царівни Софії (вересень 1689 року). Мазепа, що прибув до Москви в серпні 1689 р., визнав новий уряд царя Петра І, який, у свою чергу, був зацікавлений у підтримці збоку Гетьмана.

Досвід двох невдалих кримських походів показав, що доки українсько-московське військо не забезпечить своїх флянґів, завоювання Криму — річ нездійсненна. Отже, цілком природньо виникла думка про перенесення центрів дальшої боротьби проти Туреччини й Криму на низ Дніпра, на заході, і низ Дону — на сході. На долішньому Дніпрі була розташована лінія турецьких фортець на чолі з міцним Газі-Керманом (Казикерменом). Ці фортеці закривали вихід до Чорного моря, перетинали шлях до правобережних володінь Туреччини, а також завжди загрожували Запоріжжю і правому флянґові наступу на Крим. У гирлі Дону була розташована міцна турецька фортеця Озів, неприступна з суші, яка перегороджувала шлях до Озівського моря і забезпечувала правий флянґ кримської оборони проти українсько-московського наступу. Отже дальша боротьба зосередилась на цих двох ділянках фронту — навколо Озова і навколо турецьких фортець на долішньому Дніпрі.

Тим часом український уряд продовжував боротьбу проти татарських нападів. Улітку 1690 р. козацькі полки ходили під Очаків і спустошили його околиці. Найважливішим у цих акціях було об'єднання для спільної боротьби з Туреччиною і Кримом лівобережних козацьких полків з правобережним козацтвом на чолі з полковником Семеном Палієм[6]). Того ж 1690 року Палій вирушив у похід на Газі-Керман; в 1691 р. він ходив на Аккерман.

У 1692—1696 рр., в зв'язку з повстанням Петрика, татари роблять низку нападів на українські землі. Успішно відбиваючи їх, українське військо, в свою чергу, наступає на турецько-татарські володіння. У 1692 р. козацьке військо, правобережні полки якого знов таки очолював Палій, разом з компанійцями напало на Очаків, де спалило передмістя і взяло велику здобич. Особливо позначився воєнними успіхами 1693 рік. У лютому Палій і лубенський полковник Левко Свічка[7]) ходили під Газі-Керман, розбили там татарський загін і спалили передмістя. У квітні козаки Миргородського полку розбили татар на р. Інгулі, а козаки Полтавського полку — аж під Перекопом. 27-го жовтня 1693 р. об'єднані сили Палія і лівобережних полків (Переяславського на чолі з полковником І. Мировичем[8]) і охочекомонного на чолі з полковником Г. Пашковським)[9]) завдали великої поразки татарському військові на р. Кодимі.

Наступного 1694 року, в липні—серпні, полки Київський (на чолі з полковником К. Мокієвським)[10]) і Переяславський, військо Палія і компанійці (Пашковського) пішли на Очаків, де 3 серпня розбили татарський загін. У вересні того ж року, скориставшися з того, що головні татарські сили пішли на Угорщину, двадцятитисячне козацьке військо на чолі з чернігівським полковником Я. Лизогубом напало на Буджак. Похід був дуже вдалий. Козацьке військо захопило одну татарську фортецю („паланку") і взяло багато полонених, худобу та іншу здобич. Запорожці й донські козаки ходили під Перекоп, де розбили численне татарське військо, захопили кілька при-

морських укріплень, взяли 8 гармат і багато полонених. Не маючи змоги пробитися на Лівобережжя, татари в 1694—1695 рр. напали на Галичину і страшенно спустошили її.

Козацькі походи на турецько-татарські володіння були лише аванґардними боями перед новим великим наступом проти Туреччини й Криму. У 1695 р. відбувся перший похід під Озів. У квітні московське військо „землею и рѣкою Доном" підступило під Озів. На допомогу йому прийшло українське військо на чолі з наказним гетьманом, ніженським полковником І. Обидовським[11]). Проте, брак фльоти не дав можливости відрізати Озів від моря, звідки турецька фльота приставляла до фортеці військові й харчові припаси. Облога Озова тривала до осени. Вдалося тільки заволодіти деякими укріпленнями коло Озова, де й була залишена на зиму частина московського війська.

Значно краще було становище союзників на Дніпрі. Стотисячне українсько-московське військо на чолі з гетьманом Мазепою і Б. Шереметєвим вирушило на низ Дніпра. У складі українського війська були лівобережні й слобідські козацькі полки, компанійські полки і запорожці. Метою походу було заволодіти турецькими фортецями і позбавити татар можливости допомогти Озову.

У червні й на початку липня 1695 р. московське і частина українського війська переправилися через Дніпро. Переправа відбувалася з великими труднощами: „Тою переправою, за уставичными вѣтрами и за водным большим волненіем, вскорѣ поспѣшить было отнюдь никоторыми мѣрами невозможно; и около островов, которые на рѣкѣ Днѣпрѣ оказались из воды, судами обходят з великою трудностію, и весла и шесты многіе переломались". Похід цей взагалі був дуже тяжкий. 3-го липня коло р. Омельничка до московського війська приєдналися головні українські сили на чолі з гетьманом Мазепою. Об'єднане військо вирушило на південь і 24 липня, підійшовши до Газі-Кермана, розпочало облогу фортеці. В Газі-Кермані була чимала залога, з великою артилерією; крім того, недале-

ко від фортеці знаходилося татарське військо. Отже, взяти Газі-Керман було нелегко. Довелося побудувати окопи і так поступово підходити до фортечних мурів. З 25 до 30 липня „денно и ночно неотступно, не щадя голов своих", наступало союзне військо, безперервно гриміли гармати, тим часом як козаки Київського й Чернігівського полків, а головне запорожці не підпускали татар до Газі-Кермана. Проте міцні газі-керманські мури витримали вогонь артилерії. Тоді був зроблений підкоп, який зруйнував „наугольную башню", і це, разом з посиленим гарматним вогнем, викликало пожежу і вибух порохового складу; „от которой гранатной стрѣлбы явно было из того города людей духом поднимало и за город бросало". У проломі, куди кинулося на штурм військо, відбувся п'ятигодинний бій, який закінчився відступом решток залоги до „меншого города" (цитаделі). 31-го липня Газі-Керман змушений був здатися. Переможцям дісталися турецькі прапори, 14 гармат, багато полонених і велика здобич. Мури Газі-Кермана, дуже пошкоджені бомбардуванням, було зруйновано дощенту.

Після падіння Газі-Кермана капітулювали й невеличкі фортеці — Нусрет-Керман (Мустрит-Кермен, Таванськ) і Мубарек-Керман. Турецьке військо покинуло і останні дві фортеці — Іслам-Керман (Аслан-Кермен, Ослам-городок) і Шах-Керман (Шингирей, Саксагань), вивізши звідти гармати і спаливши будови. Отже, всі турецькі фортеці на долішньому Дніпрі опинилися в українсько-московських руках. Залишивши залогу в Таванську, Мазепа і Шереметєв повернулися на Гетьманщину.

Завоювання турецьких фортець на Дніпрі мало велике значення для дальшого ходу війни. Не кажучи вже про те, що було знищено старе гніздо татарських нападів на Україну, ліквідація турецького панування на Дніпрі забезпечувала позиції гетьманського уряду на Запоріжжі, а головне — зміцнювала правий флянґ нового наступу на Озів, який почався 1696 року. На цей раз Озів був цілком обложений: з суходолу його оточило московське вій-

сько на чолі з боярином Олексієм Шеіним, від моря він був відрізаний новою фльотою, збудованою у Воронежі.

У червні 1696 р. п'ятнадцятитисячне українське військо, у складі Чернігівського (Я. Лизогуб), Гадяцького (М. Борохович)[12]), Прилуцького (Д. Горленко)[13]), Лубенського (Л. Свічка), а також компанійського (Федько) й сердюцького (Петро Кожуховський)[14]) полків, на чолі з наказним гетьманом, чернігівським полковником Яковом Лизогубом, підійшло до Озова й зайняло позиції на Дону, нижче Озова. Головне завдання українського війська було не давати змоги татарам допомогти Озову. Відбулося кілька сутичок. „Ради храбрости и бодрого козацкого ока и отпору", татарам не вдалося допомогти озівській залозі. Яскраву картину української мужности малюють козацькі літописці. „Козаки, — пише учасник походу Граб'янка, — . . . не дожидая нѣмецких чрез нѣсколко недѣль готующихся подкопов и штурмов, сами давнею своею розгорѣвшися охотою, дерзновенно зведши чрез вал Азовскій з турками великій бой, цѣлій день в огнѣ страшном на непріятеля жестоко валячися, прислугу свою царскому величеству противу невѣрних даже до нощи являли, токмо з оружжа огнистого палячи непохибно, убивающе безпощадно и с копѣями на вал скачуще мужественно, не токмо турков оружіем изруч ломали, корогви их хватали и, канатами водними за палѣ закидающе, палѣ градскіе з валу виворочали и в град дѣру чинили, — но и на оную едни других в град увалитися принуждали и заохочали. В каковой Марсовой охотѣ милѣйшая была всякому смерть, нежели живот; где турки, не могуще от валу оружіем козаков отбити, мѣшками нѣкоимись приправивши порох и запаливши, за вал извергали и козаков опаляли, — но ни тим что успѣли". Уночі після цього бою козаки зайняли турецькі укріплення („блякавз"), захопивши там чотири гармати і чималу здобич, а наступного дня відновили штурм фортеці. Своєю хоробрістю і талантом полководця при цьому особливо відзначився Яків Лизогуб.

Знесилені цими атаками й наляканi мужністю українського війська, турки змушені були скапітулювати. 19-го липня Озів здався. Вихід до Озівського моря був одкритий.

Після взяття Озова боротьба зосередилася на західній ділянці фронту — на Дніпрі. Падіння Озівської фортеці не розв'язало ні чорноморської, ні кримської проблеми. Правда, Озівське море було втрачене для турків, але вихід з нього до Чорного моря (через Керченську протоку) залишався в руках Туреччини. З другого боку, сила Криму ще не була зломлена, і загроза реваншу за Озів саме збоку Криму стала цілком реальною небезпекою, підсиленою ще турецькою активністю на західньому (правобережному) секторі північного узбережжя Чорного моря (Очаків).

За таких умов треба було зміцнювати оборону південних кордонів України. На черговій Старшинській раді 1 січня 1697 року в Батурині обмірковували питання про дальшу боротьбу з Кримом. „По многих разговорах" Рада ухвалила не збирати козацького війська, а щоб „при нынѣшнем в хлѣбах неурожаѣ и в сѣнах недостатку, всякiи мѣст и городов жители сами себе боронили от непрiятельского нашествiя". Особливі труднощі викликала справа будування військової фльоти (морської та річкової). Спочатку полковники відмовлялися робити це, посилаючися на те, що в їхніх полках немає потрібного для того дерева. Але треба було готуватися до великого водного походу проти Криму й Туреччини.

Узимку 1696—1697 рр. суднобудування провадилось в деяких полках Гетьманщини, коштом козаків, „по таляру, а с инова товарища по полтинѣ емля". До весни 1697 р. в полках було виготовлено 70 морських суден і 600 човнів, „на Днѣпровую воду и на лиман способных". Одночасно судна будувалися і в брянських та трубчевських лісах, коло р. Десни, де працювали запорозькі майстри — Василь Богуш з сімома товаришами. Будування йшло досить повільно, і щойно наприкінці квітня 20 суден „из лѣсу спроважены к рѣкѣ Деснѣ с милю и болше людским тягненiем, а не лошадьми". Лише в другій половині травня збудовані

в Брянську 90 суден (50 для лівобережних козаків і 40 для запорожців) були спущені на Дніпро. До них приєдналися ще 121 струг з Брянська.

25-го травня розпочався водний похід вниз по Дніпру. Головна мета його була оборона Таванська і знов відбудованого Шингирея від татарських нападів, а також наступ на Очаків. Фльотилія, на яку посаджено було українсько-московське військо, на чолі з думним дворянином Семеном Неплюєвим, вирушила в похід. Тим часом в середині червня гетьман Мазепа з усіма козацькими полками пішов на Коломак, звідки, з'єднавшися з московським військом, на чолі з боярином кн. Яковом Долґоруким, рушив через Самару до Кодака. Залишивши там частину війська, під командуванням миргородського полковника Д. Апостола, Мазепа і Долґорукий переправилися через Дніпро і рушили до Таванська. 19-го липня біля Кічкасу сухопутне військо з'єдналося з фльотилією Неплюєва, а 25 липня коло Газі-Кермана до них приєдналися запорожці на чолі з кошовим отаманом Григорієм Яковенком. Почали зміцнювати Таванськ і відбудовувати фортецю в Газі-Кермані. Турки й татари раз-у-раз перешкоджали фортифікаційним роботам. На допомогу їм прийшли турецькі судна з моря. Становище союзного війська стало критичним. Загроза оточення, а також відсутність артилерії і нестача провіянту й пороху примусили його відступити, й, залишивши в Таванську й Газі-Кермані невеликі залоги, Мазепа і Долґорукий повернулися на Україну.

Почалася героїчна боротьба нечисленних залог Таванська і Газі-Кермана проти великого турецько-татарського війська, яке протягом двох тижнів удень і вночі обстрілювало з берега і з 36 військових суден обидві фортеці. Таванські мури були майже цілком зруйновані: крізь численні проломи можна було проїхати конем. Турецькі гармати були небаченого розміру, а ядра важили 3—5 пудів кожне. Проте, усі атаки були відбиті. Такі ж невдалі були і спроби турецько-татарського війська заволодіти Газі-Керманом. Турки хотіли спокусити запорожців і лівобереж-

них козаків різними обіцянками, але запорожці вбили посланця, а козаки, що були в Таванську, заявили, що ворогові не взяти фортеці, „доки не заржавіли козацькі шаблі й не ослабли руки". Всі атаки були відбиті й тут. Тим часом на допомогу обложеним прийшло (9—10 жовтня 1697 року) нове військо, під командою полковника Полтавського Івана Іскри[15]) й московських воєвод — кн. Луки Долґорукого та генерала П. Ґордона. Турки змушені були спішно відступити.

Однак, головна мета походу 1697 р. — удар по Очакову — не була досягнута, а загроза турецько-татарського нападу все ще висіла і над дніпровськими фортецями, і над цілою Україною. Отже, знов виникла думка про похід на Крим і Очаків. На Старшинській раді в січні 1698 р. вирішено було збудувати нову військову фльотилію. Протягом чотирьох місяців було збудовано 430 човнів. У кінці травня Мазепа з шістьма козацькими полками (чотири було послано раніше до Таванську) вирушив на Коломак, де його вже ждав князь Я. Долґорукий з 80-тисячним військом. У липні 1698 р. об'єднане військо рушило степом на Перекоп. Проте, нестача води й фуражу примусила армію повернути до Таванську, де вона зайнялася укріпленням фортець Таванську й Газі-Кермана. Спроба послати 10-тисячний загін водою до Очакова була невдала, і обидва полководці повернулися на Гетьманщину. У відплату за цей похід, татарське військо вдерлося на Слобідську Україну і зруйнувало м. Салтів і слободи над р. Дінцем.

Становище України в 1698—1699 р. було дуже тяжке. Особливо важким тягарем лягала війна на людність південної Гетьманщини, зокрема Полтавського полку. Навесні 1698 року Гетьман писав до Москви: „Ось вже одинадцять літ, як вершиться війна з Кримом і всі військові сили йдуть через Полтавський полк. Людність зазнає збитків од толочення й винищення трав і хлібів, од спустошення гаїв у старинних займищах. Гінці безупинно їздять не лише по царських грамотах (указах), але й по воєводських „памятях" (дорученнях), вимагають від жителів собі їжі

й питва, а деякі насмілюються бити й ганьбити міських старшин. Хоч і є царський указ начальним людям без царських грамот і без гетьманських подорожних листів нікому нічого не брати, але багато гінців на те не зважають і знати цього не хочуть". А влітку того ж року Мазепа скаржився цареві: „Протягом 12 років, від початку свого гетьманства, зробив я одинадцять літніх і десять зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія".

Крім військових тягот, людність зазнала великої шкоди від неврожаю 1698 р., який особливо дався взнаки, бо й попередні роки були здебільшого неврожайні. У доповіді цареві в січні 1699 р. Мазепа писав: „По прежних килькох неурожайных на хлѣб годѣх нынѣшній год наступил зѣло голодный, якого многіе народу малороссійского не помнят, за оскудѣніем хлѣба, то лободою, то з половою, то лѣсными нѣякими брунками, приправуючи их теж з половою и з мякинами з великим своим стогнаніем себе живят, а чистый хлѣб ни у кого не сыщется. Якого тугого часу и в иншых перед тым пожиток приносячих рѣчах теперь жадного не мають пожитку. А и окромѣ того помянутого неурожаю, уставичне лѣто и зиму чрез кильконадцять лѣт отправуючи военные походы немалый в хлѣбах всѣм малороссійским людѣм як на нивах, так и в гуменных зложеніях чинился убыток. В малороссійских городѣх отнюдь жита не можем и переплачуючи з'искати и купити, понеже за явным неурожаем нѣчего з сеголѣтнего присѣвку у людей нѣт, — хоча бы прошлорочное у якого господарного, и то развѣ сотого в спрятах з'искалося, то, за уставичными дожчами и безпрестанными через усю осень и уже половину зимы трудными бездорожами не бывает на торги провожено. А если гдѣ осмачка якая оного на рынку появится, то килько албо и кильконадцять чоловѣка осмак маючих, албо ремесленных людей обще всѣ на роздѣл свой оное купити хватають, гдѣ не без сварок бывает,

Гетьман Іван Мазепа (1699 р.) — на дзвоні роботи Карпа Балашевича.

бо такою малою продажою не могут себе бѣдныи удоволити".

Такі катастрофічні були наслідки війни. Незадоволення охоплювало чимраз ширші народні маси і переростало в загальний протест проти дальшого ведення війни. Настрої козацького війська ставали дедалі загрозливішими. Не дивно, що український уряд починає одверто виявляти своє невдоволення тяжкою війною, якій ще кінця не було видко.

Руйнуючи Україну й вимагаючи від неї повної мобілізації всіх сил і ресурсів, війна поширювала володіння Московщини на півдні й збільшувала її мілітарно-політичні впливи на Україні і в Чорноморському просторі. 1698 року Молдавія й Валахія визнали зверхність московського царя. Властиво, дальше продовження війни було непотрібне для Московщини, тим паче, що деякі союзники її по Священній Лізі (Польща) провадили воєнні операції дуже мляво і здебільшого невдало. Австрія і Польща ще наприкінці 1698 року розпочали мирові переговори з Туреччиною в Карловиці, які закінчилися Карловицьким трактатом 26 січня 1699 року. Туреччина запропонувала Московщині підписати мир на основі status quo. Ця пропозиція не була прийнята, і московський уповноважений на Карловицькому конґресі — думний дяк П. Возніцин підписав 25 грудня 1698 року лише угоду про перемир'я на два роки.

У вересні 1699 року московський уповноважений, думний дяк Є. Украінцев прибув до Константинополя. Після кількамісячних переговорів, де головним пунктом суперечок була доля дніпровських фортець, 3 липня 1700 року в Константинополі був укладений трактат на 30 років. Озів та інші укріплені міста на півночі Озівського моря дісталися Московщині. Дніпровські фортеці (Таванськ і Газі-Керман) мали бути зруйновані[16]).

——— o ———

Виконання мілітарних зобов'язань Коломацької угоди, а зокрема багатолітня участь у війні з Кримом і Туреччи-

ною, яка коштувала Україні великих жертв і втрат, не принесли жадної користи Українській державі. Чорноморська проблема залишилася нерозв'язаною, а разом з тим не осягнені були головні цілі зовнішньої політики Мазепи — об'єднання Правобережної України з Лівобережною, консолідація Запоріжжя з Гетьманщиною під владою гетьманського реґіменту, не кажучи вже про визволення Ханської України й північного узбережжя Чорного моря з-під турецько-татарського панування. Вони залишилися метою української політики на другий період гетьманування Мазепи, а розв'язання проблеми Чорноморської України стало мрією майбутніх українських поколінь. З цього погляду, зовнішня політика Мазепи 1680—1690-х років могла бути оцінена сучасниками лише неґативно.

Сучасникам найбільш впадала в око залежність політики Мазепи від московського уряду. Справді, український уряд змушений був брати активну участь і в зовнішній політиці Москви (спільна участь у війні з Кримом і Туреччиною, а згодом зі Швецією; участь у будівництві російської військової фльоти у Воронежі, куди Гетьман надсилав робітників з України, приміром, у 1698 році[17]) тощо), і навіть у деяких внутрішніх справах московського уряду. Зокрема, в 1703 році Гетьман вирядив козацьке військо, на чолі з лубенським полковим суддею Л. Кичкаровським, проти башкирських повстанців; так було й пізніше, в 1708 році, коли українські козаки змушені були допомагати приборкати повстання Булавина, якого активно підтримувало Запоріжжя[18]).

Всі ці справи й стосунки зв'язували і гетьмана Мазепу, і взагалі керівні старшинські кола з Москвою. Гетьман досить часто їздить до Москви[19]), в супроводі численної урядової делеґації, яку там дуже урочисто приймають, при чому кожного разу Мазепа бачиться з царем Петром І, з яким нав'язує дуже добрі й навіть приязні відносини. Відбувається обмін коштовними подарунками, й цар нагоро-

джує і Гетьмана, і вищу старшину високими московськими чинами та званнями. Року 1700 Мазепа одержав орден Андрія Первозваного, в нагороду за свої заслуги під час турецької війни. Пізніше, в 1707 році, за клопотанням Петра І, Гетьман дістав титул князя Священної Римської Імперії. Небіж Мазепи — Обидовський і деякі інші члени старшини (М. Миклашевський, І. Ломиковський, В. Кочубей) одержали чин стольника, а майже вся вища старшина — московське дворянство. Мазепа і Обидовський дістали також великі маєтки в Росії і на Слобідській Україні[20]); інші представники української старшини одержали царські грамоти на свої маєтки. Гетьман купує собі в Москві палац[21]). Окрім царя, він має добрі відносини з багатьма провідними московськими діячами, зокрема з фельдмаршалом Б. П. Шереметєвим, кн. Д. М. Ґоліциним, канслером гр. Г. І. Ґоловкіним та іншими, не виключаючи навіть кн. О. Д. Меншікова. Ці урядові й персональні зв'язки мали не абияке значення для політичних плянів гетьмана Мазепи й, будь-що-будь, зміцнювали його становище супроти старшинської опозиції.

Але саме це — політика Гетьмана щодо Москви в 1680—1690-х рр. і його персональні зв'язки та відносини з нею були дуже непопулярні на Україні. Якщо численні противники й вороги Мазепи, інтриґуючи проти нього в Москві, закидали йому — цілком безпідставно — **польські** симпатії, зв'язки й політичні конспірації, то в широких колах українського суспільства росло й ширилося невдоволення, як здавалося, **„промосковською"** політикою Гетьмана, згучали слова докору й осуду, що часто-густо переходили межу громадської критики й загрожували політичним протестом. І Запоріжжя, яке не раз одверто називало Мазепу „не батьком, а вітчимом України" (1693, 1702), і Петрик, який казав, що „там, у Москві вся його (Мазепи) душа, а тут тільки тінь його" (1691), і козаки, які кричали: „що наш гетьман? він у Москву їздить та милості одержує... а про нас не дбає" (1702), і стар-

шина („не буде у нас на Україні добра, поки сей гетьман живий буде, бо сей гетьман одно з царем розуміє" — сотник Мандрика, 1705), — це була публічна опінія того часу, досить небезпечна для гетьмана Мазепи та його далекосяглих політичних плянів.

Ці пляни і настрої Мазепи яскраво відбилися в його славнозвісній „Думі" —

„Всі покою щире прагнуть".

Цей літературний твір Гетьмана, написаний, на нашу думку, в 1698 році[22]), був документальною ілюстрацією тогочасного стану України, поділеної між трьома чужими державами й трьома політичними орієнтаціями. Це був підсумок не тільки політичної філософії Мазепи, але й його багатолітньої державної діяльности, зокрема власна оцінка першого періоду його гетьманування. Але заразом це була політична програма самого автора „Думи" і перспектива її майбутнього здійснення. Створена серед невідрадних політичних обставин кінця XVII століття й глибокої кризи зовнішньої політики Мазепи, „Дума" вся пронизана суворим, але бадьорим духом **боротьби.** Закликаючи до політичної консолідації української провідної верстви й збройної мобілізації всіх українських сил під його, гетьманським, проводом — для активної боротьби з ворогами України, Гетьман вказував нові шляхи своєї — і української державної політики:

„Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!"

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ III

1) Див. нижче, розділ V. Про чорноморську політику Мазепи - див. нашу статтю „Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьмана Івана Мазепи (1687—1709)" — „Чорноморський Збірник", XI, 1947, ст. 27—30. Передруковано в „Українському Самостійнику", 1954, ч. 8. Про повстання Петрика й походи його на Україну - - див. далі, розділ V.

2) Ці слова Мазепа повторював і пізніше (приміром, у листі до С. Тарла з липня 1708 року — див. нижче, розділ VII).

3) Про це - - див. далі, розділи IV і V цієї праці.

4) Згодом м. Новомосковськ. Місто було заселене охочими українцями й росіянами. Року 1700 цар, на клопотання Мазепи, передав Новобогородицьк з усіма жителями, окрім московської залоги (її мали перевести деінде), під гетьманський реґімент.

5) Ілля Федорович Новицький († к. 1704), „комендант його королівської милости Димерський" (1672—1673), полковник охочекомонний (компанійський) за Самойловича й Мазепи (1673—1700).

6) Про Семена Палія — див. нижче, розділ VI.

7) Леонтій Назарович Свічка (Левко Назаренко) († 1699)), Лубенський полковий осаул (1665, 1679, 1682—1688), Лубенський полковий суддя (1672), Пирятинський городовий отаман (1677); полковник Лубенський (1688—1699).

8) Іван Михайлович (Іванович?) Мирович, знатний військовий товариш (1689), полковник Переяславський (1691—1706). Разом з Д. Горленком і Д. Зеленським, представник нового покоління старшинської верхівки, яке найбільше підтримувало гетьмана Мазепу й мало поважний вплив на його політику, надто ж у другий (після 1700 року) період його гетьманування. Див. далі, розділ VII.

9) Григорій Пашковський († 1701), полковник охочекомонний (1689—1701), забитий під час „Ругодевського походу" — в битві під Ерестфером.

10) Константин Михайлович (?) Мокієвський († к. 1709), родич (мабуть, кузен) Мазепи, полковник Київський (1691—1708), полковник Чигиринський (1708—1709), хоробрий полководець („руський Гектор", як його називає в своєму панеґірику „Alcides Rossiyski" р. 1695 П. Орлик) і щедрий меценат української Церкви.

11) Іван Павлович Обидовський (1676—1701), небіж Мазепи, вихованець Київської Академії; московський стольник (1689), полковник Ніженський (1695—1701).

12) Михайло Андрійович Борохович († 1704), жидівського роду, сотник Лютенський (1671), Гадяцький полковий обозний (1672—1687), полковник Гадяцький (1687—1704), посол до Москви (1696).

13) Дмитро Лазарович Горленко (к. 1660— к. 1731), з прилуцького козацького роду, свояк Мазепи й Самойловича (див. розділ I). Вихованець Києво-Могилянської Колеґії; військовий канцелярист („довго... держався канцелярії", за словами А. Войнаровського р. 1709) за Самойловича; знатний військовий товариш (1689), полковник Прилуцький (1692—1709). Улюбленець Мазепи („подуфалий син" його — як писав наступник Горленка на уряді І. Ніс 1709 року) й один з його найвизначніших прибічників. В 1709—1715 рр. на еміґрації в Туреччині (Бендери) й Молдавії (Яси). Р. 1710—1711 посол гетьмана П. Орлика до Криму, з яким підписав союзний договір 1711 року. Р. 1711 — посол до Туреччини. Р. 1715 повернувся на Україну, під умовою амнестії, але був депортований до Москви,

де й жив до 1731 року, коли дістав дозвіл жити на Україні, з забороною посідати будь-які уряди й з зобов'язанням не мати жадних зносин з українською еміґрацією.

14) Петро Кожуховський, полковник охочепіхотний (сердюцький) (1677—1678, 1689—1696), учасник Чигиринських і Кримських походів.

15) Іван Іванович Іскра († 1708), внук гетьмана Яцка Остряниина; знатний військовий товариш (1689), полковник Полтавський (1696—1703). Про нього — див. далі, розділи V, VII, VIII.

16) Року 1701 Таванськ і Газі-Керман були зруйновані дощенту.

17) „Государственный Архив Феодально-Крепостнической Эпохи" (ГАФКЭ), „Малороссійскіе подлинные акты", ч. 1140 (1159).

18) Див. далі, розділ VIII.

19) Костомаров помилково каже, що після 1696 року Мазепа „почти каждый год ѣзжал в Москву". Козацька старшина в 1709 році, на еміґрації, казала, що Мазепа, як гетьман, їздив до Москви п'ять разів. І, справді, за даними самого Костомарова, Гетьман був у Москві: року 1689 (серпень—вересень), коли відбулася перша зустріч з царем Петром І; р. 1700 (січень), р. 1702 (початок року), р. 1702—1703 (взимку), р. 1705 (січень). Окрім того, Гетьман їздив до царя: до Острогозьку влітку 1696; до Воронежу взимку 1689—1699 р. (перед Різдвом), і зустрічався з царем у Києві влітку 1706 р. і в Жовкві навесні 1707 року.

20) Гетьман Мазепа придбав собі різними способами — царським „пожалуванням", „скуплею", „заїмкою" тощо — великі маєтки в сусідніх повітах Росії — Путивльському, Рильському і Сєвському, які складалися з 49 сіл, селищ і слобід, де числилося 5 136 дворів з 17 557 селян і 968 дворів так званих „вольних черкас" і було кілька десятків млинів, гуралень, броварень тощо. Можна думати, що Гетьман свідомо поширював українську колонізацію на цьому терені, сумежному з Гетьманщиною.

Обидовський дістав (зокрема в 1689 і 1691 роках) маєтки в Рильському і Козельському повітах, а згодом також с. Михайлівку в Лебединському повіті (на Слобожанщині).

21) Цей палац був куплений у Меншікова за 3 тисячі дукатів (за даними козацької старшини в Бендерах 1709 року).

22) Докладніше про це — в нашій статті „Дума" Гетьмана Івана Мазепи" — „Український Православний Календар на 1959 рік" (Bound Brook), ст. 94—96.

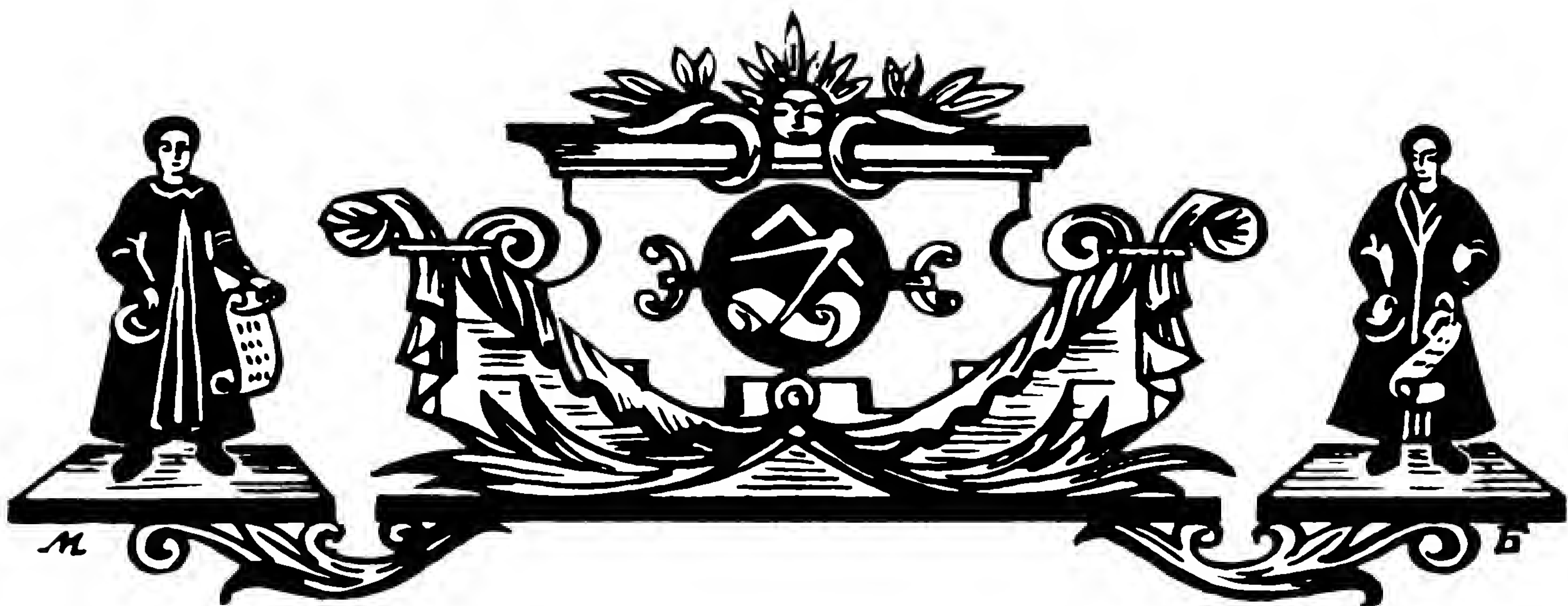

РОЗДІЛ IV

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

1. Господарство

Проблема економічного розвитку України-Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII століття, а разом з тим і питання про господарчу діяльність гетьмана Мазепи й досі ще залишаються мало розробленими. Щоправда, для цього вже зібрано чимало джерельного матеріялу, та й поодинокі дослідники цікавилися цими питаннями. Але все ще бракує спеціяльних монографічних студій над окремими ділянками українського народнього господарства того часу. До того ще економічні явища, з природи речей, вимагають довшого часу для свого повного розвитку й не можуть бути вміщені в рамцях одного, хоч би й довгого та визначного гетьманування. Деякі факти українського економічного життя доби Мазепи історично і ґенетично пов'язані з часами Самойловича, а чимало наслідків економічних подій Мазепинської доби виявилися щойно в наступних десятиліттях. З другого боку, ціле гетьманування Мазепи було заповнене тривалими, майже безперервними війнами, що могли хіба руйнувати народнє господарство країни, а ніяк не сприяти йому. За 22 роки гетьманування Ма-

зепи (8081 день), властиво, „мирними" було трохи більше, як 1 місяць (36 днів), себто менше як 0,5%. Правда, не весь час тривали воєнні дії (були й спокійніші роки), і не всі вони однаково відбивалися на українському господарстві, та й по-різному відчували їх окремі частини української території. Війна з Кримом і Туреччиною, яка руйнувала господарство південної Гетьманщини, значно менше зачіпала центральні й особливо північні полки, а іноді могла навіть іти їм на користь, зокрема форсуючи розвиток тих чи тих галузей промисловости.

Але на розвиткові українського господарства відбивалися не самі війни. Дуже докучали різні стихійні лиха — неврожаї, сарана, пошесті тощо. Останнє десятиліття XVII віку було багате на неврожаї (зокрема друга половина 1690-их рр.). Сарана була в 1688 році („перша саранча") і в 1690 році („великая саранча била на Украинѣ и коло Стародуба на Сѣвери"). Року 1690 в „новому городку" на рч. Самарі був „барзо мор великий, же усе вимерло, ... от которого і по инших мѣстах появился мор". В 1698 році „усюди дорожнеча била, тилко з Сѣвери доставали збожа, хоча и дорого; а у Киевѣ жита дойниця по 5 золотих била".

Та, не зважаючи на всі ці несприятливі умовини, українське господарство в добу Самойловича (другий період гетьманування) і Мазепи переживає часи свого піднесення. Ще за Самойловича відновлюється перервана подіями Хмельниччини і Руїни торгівля України з Західньою Европою як через балтійські порти — Ґданськ (Данціґ), Кеніґсберґ і Ригу, так і суходолом — через Краків та Вроцлав. Поширюються торговельні зносини також з Кримом і Чорноморсько-Дунайськими країнами. Не абиякого значення набуває торгівля з Московщиною, куди вивозилося горілку, тютюн, салітру, шкіру, віск, скло (посуд), гналося худобу тощо. Українське господарство починає цікавитися й південно-східніми ринками (Кавказ, Персія), не кажучи вже про старі торговельні стосунки з Доном. Росте і внутрішня торгівля, зокрема торговельний обмін між північчю й півднем Гетьманщини, між Гетьманщиною і Запоріжжям

та Слобожанщиною, між Лівобережжям і Правобережжям.

Цей зріст української торгівлі продовжувався ще в ширших розмірах за гетьманування Мазепи, виявляючи безперечну тенденцію до дальшого розвитку. Але загально-політичні обставини, а зокрема економічна політика московського уряду, аж ніяк не сприяли мирному розвиткові українського господарства, насамперед зовнішньої торгівлі. Ще року 1701 Петро I заборонив вивозити українську пеньку до Риги й Кеніґсберґу, наказуючи везти її дуже далеким і незручним шляхом через Архангельськ. Московський уряд робив також різні труднощі для експорту української горілки та тютюну до Росії. Український уряд уживав усіх заходів, щоб усунути перешкоди для нормального ходу української торгівлі як збоку Москви, так і збоку інших чужих чинників — польського уряду, польсько-литовських маґнатів, Ґданського (Данціґського) маґістрату тощо. Становище особливо погіршало під час Північної війни, яка унеможливила нормальний транспорт українських товарів до Балтики, наражаючи їх на небезпеку конфіскації шведським військом, що окупувало тоді великі простори Речі Посполитої[1]). Це ще більше погіршувало позиції української економіки супроти російської конкуренції. Але Україна, навіть за таких умовин, зберігала свою господарчу самостійність. Це дуже яскраво виявилося у зростанні української промисловости за часів Мазепи.

Дуже важливим чинником економічного піднесення Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII століття була могутня хвиля колонізації Лівобережжя в другій половині XVII віку. Маса української людности, з усіх суспільних верств, кидає Правобережжя, вщент зруйноване подіями Руїни, і переходить на лівий берег Дніпра, залюднюючи і загосподарюючи нові й нові простори багатої природою й ще незайманої людиною землі. Тут, на цій порівняно спокійній території, що давно вже чекала на мирний труд, повіває новий могутній дух підприємництва, який охоплює всіх, не виключаючи жінок, від високого козаць-

кого достойника й до звичайного промисловця, і створює нові варстати праці, нові оселі, нові матеріяльні добра.

Це нагромадження господарчої енергії країни знайшло собі доброго керівника в особі гетьмана Мазепи. Мазепа завжди дуже цікавився господарчими справами. По-европейськи освічена людина, вихований у принципах модного тоді меркантилізму, Мазепа добре розумів значення економіки для загального розвитку країни. Сам добрий господар, він умів своїм гострим оком добачити й важливі проблеми народного та державного господарства України, й зовсім нібито дрібні поточні справи свого власного маєтку. Офіційні гетьманські звідомлення цареві, які збереглися в московських архівах, чимало уваги присвячують різним господарським питанням, а іноді (приміром, р. 1698) дають широкий огляд економічного стану країни та її населення. І, поруч із тим, численні листи — інструкції старостам та дозорцям гетьманських маєтностей, писані здебільшого власноручно самим Мазепою, що припадково зацілілили в різних приватних збірках, малюють нам яскравий образ пильного і ревного господаря, який досконало обізнаний з усіма справами кожного свого маєтку. Ось, наприклад, лист Мазепи 1691 року Почепівському старості Іванові Білозерецькому, з наказом старатися „роботником . . . за их дѣло заплатити подлуг слушности и уваги" й боронити околичні села від неслушних зазіхань ігумена сусіднього Каменського монастиря. Або інструкція 1694 року дозорці Янпільських лісів Струтинському, де Гетьман виявляє особливу турботу про збереження лісів на Янпільщині.

Та найкращим доказом особливої уваги Гетьмана до справ господарських є сотні гетьманських універсалів, виданих Мазепою (їх було, звичайно, значно більше), більшість яких так чи так стосується землеволодіння, сільського господарства, фінансів, торгівлі, промисловости та різних соціяльно-правних питань, з тим пов'язаних.

Наскільки Гетьман надавав великого значення господарчим справам, свідчить добір різних уповноважених для того осіб. Хоч за Мазепи не було окремого уряду генераль-

ного підскарбія, і взагалі існування системи оренд певною мірою децентралізувало державне господарство Гетьманщини, все ж справами господарчого характеру, під загальним керівництвом самого Гетьмана, відали деякі генеральні старшини або з огляду на свій уряд (генеральний обозний, зокрема І. Ломиковський)[2]), або внаслідок спеціяльного доручення та свого персонального авторитету чи довір'я збоку Гетьмана (Д. Максимович[3]), В. Кочубей, П. Орлик)[4]). Але були й спеціяльні урядники, яким Гетьман доручав ті чи ті господарчі справи та комісії. Серед них були такі визначні діячі, як Іван Лисиця, колишній полковник Брацлавський, що виконував важливі доручення дипломатичного і господарчого характеру як за Самойловича, так і за Мазепи[5]); Юрій Харевич, знатний військовий товариш і гетьманський дворянин[6]), Тимофій Радич[7]) та інші. Нерідко це були люди з високою освітою, як Олекса Туранський, сотник Глухівський і майбутній генеральний суддя, вихованець Київської Академії, що своєю культурою й добрим знанням латинської мови (він навіть писав латинські вірші) справив велике враження на данського посла Юста Юля, який познайомився з ним у Глухові р. 1711[8]). Окремі господарчі та фінансові доручення Гетьмана виконували також великі купці — українські (Максим Васильківський, Спиридон Ширай[9]) тощо) і чужоземні (Сава Владиславич-Рагузинський[10]).

Мазепа дуже дбайливо добирав урядників гетьманських (ранґових) маєтностей — різних „господарів", старост, дозорців, шафарів тощо. Більшість їх була шляхетського або старшинського походження, нерідко з Правобережжя, чому декого з них на Гетьманщині називали „поляками". Не один з тих урядників згодом вийшов у перші лави козацької старшини: Василь Чуйкевич, господар Гадяцького замку, потім генеральний суддя[11]); Степан Трощинський, господар Гадяцького замку, згодом полковник Гадяцький[12]); Іван Чарниш, господар Батуринського замку, майбутній генеральний суддя[13]); Михайло Турковський, дозорця Почепівський, згодом генеральний писар[14]); Лук'ян Жоравка,

майбутній полковник Стародубівський[15]). Були серед них і родичі та свояки Мазепи (Іван Бистрицький, довголітній староста Шептаківський[16]), С. Трощинський, Федір Топольницький)[17]) або взагалі люди, яких особисто знав і цінив Гетьман. Досить згадати Івана Рутковського[18]) і Федора Третяка[19]), дозорців Переволоченських, Петра Гриневича, дозорцю Терехтемирівського[20]), Гордія Носикевича, Стародубівського полкового писаря, „дозорцу будних заводов рейментарских"[21]), Козьму Заруцького, старосту Янпольського[22]), Остапа Панкевича, дозорцю Ропського (1701)[23]) та інших.

Великий практичний досвід і довір'я збоку Гетьмана давали декому з них певну кваліфікацію і для важливих політичних і навіть дипломатичних справ. Таємні політичні доручення Мазепи виконував Рутковський у 1691—1692 роках, в зв'язку з повстанням Петрика. Топольницький р. 1696 був у складі українського посольства до Москви. Бистрицький, людина з добрим знанням латинської мови, був двічі посланий Гетьманом до Карла XII восени 1708 року, у вирішальний момент українсько-московського зриву. З другого боку, деякі українські дипломати того часу виконували також торговельно-фінансові доручення уряду (приміром, Тимофій Згура)[24]).

Мазепа взагалі вмів знаходити потрібних йому і здібних людей, зокрема в царині господарства. Гетьман завжди протеґував підприємливим і тямущим промисловцям, охоче висуваючи їх у лави козацької старшини або забезпечуючи гетьманською „обороною і протекцією". З цього погляду, дуже характеристичний універсал Мазепи 1704 року гетьманському „слюсару" Олексієві Лопаті. Гетьман писав: „берем его под нашу гетманскую оборону, защищаючи, абы, кромѣ двору Нашого, нѣ до кого з старшини полковой, сотенной и городовой не належал и нѣкому, кромѣ нас, не отдавал повинности и тяглости. Также в приключаючихся справах у Суду Войсковом Єнералном росправлялся, а не перед иншим яким урядом" — привілей, що належав бунчуковому товариству.

Ця увага й протекція Гетьмана мала не абияке значення для розвитку українського господарства, зокрема промисловости.

Українська промисловість за часів Мазепи широко розгортається як на півночі, так і на півдні Лівобережжя. Можна відзначити два моменти особливого промислового піднесення: перший — перша половина 1690-х років; другий — початок XVIII століття — був перерваний воєнними діями на території України 1708—1709 р. Скрізь — у гетьманських, старшинських, монастирських маєтностях, на козацьких та міщанських хуторах, на вільній заїмці зайшлого промисловця, часто-густо чужинецького походження — з'являються нові промислові заклади, поширюються старі й навколо них ростуть нові й нові оселі. Український уряд і особисто сам Гетьман сприяють вільному промисловому підприємництву, заохочуючи ініціяторів та організаторів його різними пільгами економічного й правного характеру.

Перше місце, безперечно, належало різним галузям сільсько-господарської промисловости, головне млинарству та гуральництву. Засипання греблі, будування млина, осада коло нього слободи (чи хутора) — звичайне явище на Гетьманщині того часу. Оскільки млинарська техніка була пов'язана з різними видами промислового виробництва (млини на збіжжя, круподерні, валюші, тартаки, папірні, порохові млини, рудні та гамарні), зріст млинарства яскраво свідчив про загальний розвиток української промисловости того часу.

Ще більш масовий характер мав розвиток гуральництва. Практично виробництво горілки (для власного вжитку) здавна існувало майже в кожному козацькому господарстві, становлячи один з основних економічних привілеїв цієї верстви. Але зріст горілчаної промисловости на Гетьманщині в кінці XVII — на початку XVIII ст. був викликаний, головне, вимогами експорту. Отож, збільшуються кількість і розміри гуралень по маєтках старшинських та монастирських.

А втім, в кінці XVII століття дуже розвиваються й інші галузі промисловости, які вимагали й спеціяльного технічного досвіду та устаткування, і більших грошових вкладів. Це стосується насамперед салітряного виробництва на півдні й поташного виробництва на півночі Лівобережної України.

Салітрарництво на території Лівобережжя існувало віддавна, але особливий інтерес до цієї галузі промисловости з'являється саме в кінці XVII ст. Недарма переяславці в 1690 році скаржилися на свого колишнього полковника Л. Полуботка, що він навіть „продков наших на салѣтру кости, як и першей, з гробов хотѣл варити". Численні гетьманські і старшинські салітряні майдани були на р. Самарі, біля Запоріжжя. Вони не раз зазнавали татарських нападів і запорозьких руйнацій. Салітру виробляли і в інших місцях. Року 1706 знатному військовому товаришеві Федору Жученкові (колишньому Полтавському полковникові) дозволено виробляти салітру по р. Орелі. На початку XVIII ст. майдани лівобережної старшини з'являються й на правому березі Дніпра. Року 1707 Мазепа дозволив Прилуцькому полковникові Дмитру Горленкові виробляти салітру під Лебедином. Не дивно, що старшина — власники салітряних майданів, коли р. 1700 московський уряд зменшив казенну ціну на салітру (здебільшого її постачали до царської казни), просила відновити попередню ціну („пребывают в оскорбленіи, полагая себѣ малую цѣну за великую обиду и убыток").

На півночі Лівобережної України важливою галуззю промисловости було виробництво поташу й смалчугу (будництво). Хоч воно вже не мало такого значення, як колись перед Хмельниччиною[25]), бо змінилися умови міжнародного ринку, та й чимало вже винищено було лісів Сіверщини, але й на межі XVII і XVIII століть будництво посідає поважне місце в промисловому житті Гетьманщини. Кількість буд (точно визначити її неможливо) була й тоді досить велика. Буди були і в гетьманських володіннях, і в маєтках великої старшини та монастирів; будництвом зай-

малися й представники значного купецтва, і заможні козаки, й дрібні промисловці-будники. Багато буд було в гетьманських волостях — Почепівській, Ропській, Шептаківській і Янпільській. Цими підприємствами, окрім місцевих старост, відав ще спеціяльний „дозорца будних заводов рейментарских". Вони давали великі прибутки: Сава Владиславич заплатив за поташ з гетьманських маєтків протягом 3 років 100 тисяч золотих. Не дивно, що для цієї доби характеристична концентрація промислових закладів в руках окремих підприємців або навіть цілих компаній.

Великим будницьким промисловцем був Кость Пригара, війт Новгородський, який мав свої буди на „кгрунтах Знобовских, между рѣчками Свигою, Знобовкою и Лютою лежачих"[26]). Численні поташні підприємства належали компанії в складі Стародубівського полковника Михайла Миклашевського[26a]), генерального осаула Андрія Гамалії й Стародубівського війта Спиридона Ширая. Року 1691 ці особи (до речі, посвоячені між собою) дістали гетьманський дозвіл „в краях полку Стародубовского на одному мѣстцу в трактѣ Гомелскому, а на другом мѣстцу между Мглином и Почеповом, обискавши в пущах способные на то положенія, завести буды и робити на них поташ або шмалцуги".

Гетьманський дозвіл не був, однак, неодмінною умовою для заведення буди. Сучасники (син М. Миклашевського) казали згодом (1729 р.), що „прежде указов запретителных дѣлать поташ" (указ Петра I 1718 р.) „всякому владѣлцу на своем кгрунту будницкіе селить заводы и на оных дѣлать поташ свободно было и без гетманских универсалов". Проте, оскільки з будництвом звичайно пов'язані були права земельного володіння, а також право на заведення „слободи", гетьманський уряд видає відповідні універсали.

Та особливо розвиваються в добу Мазепи дві галузі промисловости, пов'язані насамперед з унутрішнім ринком — скляна (гутництво) й залізорудна (рудництво)[27]). Вони з'являються на півночі Лівобережжя — здебільшого в пол-

ках Стародубівському, Чернігівському та Ніженському — досить пізно, приблизно в половині XVII століття. Збільшення населення й зріст його господарчих та побутових потреб, вимоги військового господарства (зокрема Генеральної артилерії), нарешті, торговельний обмін Гетьманщини з Запоріжжям і експорт — все це спричинилося до піднесення гутництва та рудництва в часи Мазепи.

Серед власників гут і рудень бачимо представників великого землеволодіння — Гетьмана, вищу старшину, монастирі. Гетьманські рудні й гути були в Шептаківській, Почепівській, Ропській і Янпільській волостях; монастирські — в маєтностях Києво-Печерської Лаври, Київських монастирів, Чернігівської катедри, Новгородсіверського монастиря та інших — в полках Стародубівському, Ніженському, Чернігівському, Київському та Гадяцькому (гути)[28]. Заводять гути й рудні в своїх маєтках генеральний писар (згодом суддя) В. Кочубей, генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний суддя Сава Прокопович, генеральний писар П. Орлик, полковник Чернігівський Юхим Лизогуб, М. Миклашевський, Л. і П. Полуботки та інші представники вищої старшини.

10-го квітня 1694 р. Мазепа надав Кочубеєві „ку потребѣ и выгодѣ господарской мѣйсце в уѣздѣ Новгородском, на рѣчцѣ Улицѣ, к границам Трубецким, на заняте хутора для доволности дров"; при цьому Кочубеєві дозволено „тот хутор осадою людей устроити, яко того будет вытягати потреба". Незабаром Кочубей збудував тут гуту, яка згадується в 1705 році.

Гути були також у маєтках Полуботків у Чернігівському полку. 6-го квітня 1695 р. Гетьман видав універсал Л. Полуботкові на гуту Момотову, а Павлові Полуботку 18 квітня 1700 р. дозволив закінчити будівництво й розпочати виробництво на гуті під с. Савинками.

В 1689 році згадується гута М. Миклашевського на р. Уску в Глухівській сотні.

В царині залізорудної промисловости великими підприємцями були Л. Полуботок і М. Миклашевський. 8-го ли-

стопада 1688 р. Мазепа видає Л. Полуботкові універсал на рудню Медведівку, а 5 серпня 1691 р. — на рудню Губицьку.

В універсалі 1690 року Мазепа писав: „Донесл нам пан Михайло Миклашевскій, полковник Стародубовскій, же угледѣвши он в Ропщинѣ уѣзду Стародубовского одне мѣстце, прозиваємо Стрѣла на рѣцѣ Трубешу, межи селами Куршановичами и Хоромним, другое на Веприну в свободних войскових Ущерпских кгрунтах, хочет там завести для робленя желѣза двѣ рудни, при яких-то руднях, а именно при той, якая мѣет быти при урочищѣ Стрѣла, зичит и слободку осадити килкодесят дворов людей". Гетьман дозволив це зробити, й рудні були заведені. Очевидно, Миклашевський дуже цікавився цією справою. 8-го березня 1693 року Феско Мазуренко, рудник Вепринський, продав Миклашевському „половину руднѣ Вепринское своея власное, зо всѣмъ, до нее приналежним начинем и двором, до другой половини тое ж руднѣ прислушаючой ... за 600 золотых личбы полское монеты доброй". А 28 червня того ж року Миклашевський купує в Юрка Мазуренка, рудника Халіївського, „рудню ... на рецѣ Королiовци, под Унуковичами лежачую, з млинками, ку ней прислушаючими, сѣножатми, дворами, огородами", за 300 талярів.

Року 1708 Мазепа дозволив генеральному обозному Ломиковському на р. Туросні (Топальської сотні) „рудню построити и при ней ведлуг потребы рудников посадити". Рудня (Голубівка) була збудована того ж року: „Строена та рудня на сыром корени, в нашествіе шведов ... А зачинал то рудненское строеніе и фундамент строил рудник Василій Голуб с кузнецами ..." Тоді ж, напередодні Шведчини генеральний писар Орлик дістав маєтності в Стародубівському полку (с. с. Кривець і Риловичі, Топальської сотні) й будує тут рудню (рудня Карпівська, коло с. Орликівки).

Інтерес старшини до залізорудної промисловости збільшувався також у зв'язку з державними замовленнями. В універсалі 6 травня 1689 року Л. Полуботкові Мазепа

писав: „Знаючи мы о том, же п. Леонтій Полуботок... власним коштом своим в руднѣ Радковой, в ключѣ Любецком, приспособил достаток руды на роблене желѣза, злецаем оному за певним контрактом, з нами поставленним, аби тую руду для потреб наших войскових постарался на желѣзо переробити".

Але гетьман Мазепа сприяв промисловому підприємництву не лише вищої старшини та монастирів. Серед власників гут і рудень того часу знаходимо й представників середньої старшини, і міщан, і фахових промисловців. Мав свої гути коло с. Подолова (Кролевецької сотні), стверджені йому гетьманським універсалом 1690 року й царською грамотою 1691 року, Кролевецький сотник Іван Маковський, кум Мазепи[29]). Була гута і в Лазаря Матвієвича, багатого воронізького міщанина (1691)[30]). Іван Яхимович, син Чернігівського війта, володів р. 1701 руднею Неданчицькою (Любецька сотня)[31]). Року 1701 Гетьман дозволив „п. Михайлу Шевченку, жителевѣ Орловскому, при власном его млинѣ, на р. Ревнѣ, у урочища Орлей стоячом, построити рудню и, построивши, робити желѣзо". Там же, у Шептаківській волості, Гетьман 1704 року „позволил... Василю Скобичевскому, гутниковѣ Машевскому, на кгрунтах гетманских, у урочищи межи Погорѣлцами и Жадовом знайдуючихся, построити гуту; а построивши, мѣет он, Скобичевскій, перед его, Гетмана, оказатись и учинити з ним, Гетманом, уговор и постановлене: почему мает з той гути на год до шкатули гетманской давати"[32]).

В добу Мазепи існували й розвивалися також інші галузі промисловости. Як відомо, в цей час дуже збільшується українська артилерія. Мазепа, знавець і великий аматор гарматної справи, багато зробив для розвитку ливарництва на Україні[33]). Гетьман дуже протеґував відомим гарматним майстрам („військовим людвисарам") Йосипові й Карпові Балашевичам, які вміли поєднати високу технічну досконалість своїх виробів з їх гарним мистецьким оздобленням. Але Балашевичі та їх помічники були потрібні Гетьманові і як меценатові української культури. Карпо Балашевич

створив низку чудових зразків українського ліярництва (виробництво дзвонів), зокрема такий шедевр, як славнозвісний дзвін „Голуб" 1699 року з портретним виображенням Мазепи та його фамілійним гербом[34]).

Сприяв Мазепа також розвиткові паперової промисловости. Папірні на Гетьманщині, які здебільшого належали єпископським катедрам та монастирям, виробляли папір високої якости, іноді з гербом Гетьмана на філіґрані (папірня Чернігівської катедри в 1705 році).

У зв'язку з широкою будівельною діяльністю Гетьмана, зростає виробництво цегли, а також вапна (на вапенних майданах коло Новгорода-Сіверського).

Ростуть у ті часи й інші галузі української промисловости (текстильна тощо). Скрізь видко велику творчу підприємливість українського народу й велику ініціятиву, керівництво й піклування гетьмана Мазепи.

2. Соціяльні відносини

Козацька старшина.

Внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича, але провадилася вона іншими темпами й подекуди іншими методами. Ця політика цілком виразно сприяла зростові козацької старшини, зміцненню її економічної бази й соціяльного становища й перетворенню її на зверхній стан Гетьманщини, а тим самим і на провідну верству в Козацько-Гетьманській державі.

Насамперед це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина запопадливо освоює ще вільні (так звані „вільні військові") і вже не вільні (наприклад, належні до міста) землі. Процес мобілізації землеволодіння знаходить собі завершення в концентрації маєтків в руках окремих старшинських фамілій. Поширюється загальна площа старшинського землеволодіння, яке поступово перетворюється із звичайного раніше володіння „до ласки

войсковой” на „зуполне” володіння (тобто повну власність). Уряд сприяє цим прагненням старшини. У листі до царів 11 лютого 1691 р. Гетьман писав: „Бывшіи гетманы, а особно Іван Самойлович, имѣли такое дерзновеніе, что такіе маетности (надані гетьманською владою і стверджені царською грамотою — **О. О.**) возвращали по своему разсмотрѣнію и не токмо по смерти таковых особ женам и дѣтям их маетностми владѣти никогда не допускали и грамоты ваши монаршескія у них имали, но нѣкоторым и при животѣ то чинили, что по каком-нибудь гнѣву своему от чести отдаляючи, отдаляли и от маетности. Однако, я... для утверженія в Малой Россіи доброго и твердого порядку... не хочу так поступати... но паче к тому есмь желателен, что не толко старшина и полковники, и знатные особы примноженіе такового дѣянія имѣли, но нѣкоторые и сотники из рядовых оказавшіеся знатные войсковые товарищи получили себѣ деревни или мельницы”[35]).

Логічним наслідком цього було цілковите злиття старшинського землеволодіння з шляхетським, яке так чи інакше збереглося від польських часів. Існування, нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч з незрівняно більшою масою нових володінь, які хоч фактично і були в повному розпорядженні козацької старшини, але ще не стали її повною власністю, — свідчило про те, що процес станового оформлення старшинської верстви до гетьманства Мазепи ще не був завершений. Однак, саме за часів Мазепи обидві групи землеволодіння не тільки фактично, але й юридично зливаються в одне старшинське володіння, яке чимраз більше набуває характеру шляхетського „вічистого” володіння.

З цього погляду дуже цікавий універсал 13 вересня 1690 р. чернігівського полковника Я. Лизогуба. У цьому універсалі Лизогуб, відкидаючи претенсії решток шляхетських фамілій на відновлення шляхетського права власности на в с і земельні володіння, які належали шляхті перед Хмельниччиною, встановлює рівність прав на земельні

володіння як для шляхти, так і для козацької старшини. Лизогуб наказував, „жебы ровне и спокойне з шляхтою і всякіе люде, яких хто може, кождіе ... в своем ограниченію лежачіе пустуючіе кгрунта посѣдали, розробляли и ку пожитковѣ своему, без жодних заводов и турбаціи, приводили, нынѣшним ... власти войсковой служачим правом". Логічним висновком з цього було зрівняння в правах шляхетського й старшинського землеволодіння, які відтоді зливаються в одну групу нового старшинського володіння на старому шляхетському праві.

Джерела нагромадження старшинського землеволодіння в кінці XVII — на початку XVIII ст. були різні. Спадщина, надання гетьманської (або полковницької) влади, нерідко стверджене царською владою, „займанщина" (хутори й „слободи"), „скупля", сплати за борги або за провини, леґації (особливо характерні для монастирського землеволодіння) — ось основні джерела земельного володіння старшини й монастирів. Ці джерела відомі ще з попередньої епохи, але за часів гетьмана Мазепи кількісне зростання кожного з них створює яскраву картину мобілізації землеволодіння.

Насамперед надзвичайно збільшується надання маєтків старшині й духовенству (здебільшого монастирям) гетьманською владою або полковниками. На жаль, неможливо дати повну статистичну картину, оскільки багато земельних універсалів не збереглося. Однак, уже величезна кількість відомих нам земельних універсалів Мазепи (за приблизними обчисленнями, коло 1000) безперечно свідчить про зростання старшинського землеволодіння. Цікаві дані маємо щодо цього по окремих полках. За матеріялами „Генерального слідства про маєтності" 1729 р., у Чернігівському полку було роздано за Мазепи 48 маєтків, тоді як Самойлович роздав їх там лише 27. Подібне явище бачимо і в інших полках.

Вже в перші дні й місяці свого гетьманування Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна форма при обранні нового геть-

мана), або створювали нові з фонду так званих „вільних військових" маєтностей, як тих, що були й раніше в безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду, так і допіру конфіскованих у родичів та прибічників Самойловича. Щедре роздавання земельних універсалів за перші роки гетьманування Мазепи (1687—1689) пояснюється головне тим, що новому гетьманові треба було віддячитися своїм посібникам або взагалі забезпечити собі якнайширше коло прихильників серед старшини.

Друга хвиля надання земель Мазепою припадає на період 1699—1701 рр. Вона пов'язана була, очевидно, з дальшим зростанням старшинської верстви, яка мала тепер змогу наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціяльно-економічні й політичні вимоги, особливо в умовах ліквідації турецької війни і підготови до нової війни — з Швецією.

Нарешті, в третій раз надавання маєтків гетьманською владою посилюється в останні роки гетьманування Мазепи (1706—1708), мабуть, у зв'язку з тим складним політичним та економічним станом, в якому перебувала тоді Гетьманщина, і з зовнішньою політикою Мазепи.

Загалом за час гетьманування Мазепи було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. було 4 252 селянських двори (крім того, стверджено було володіння 14 селами, де в 1729 р. лічилося 830 дворів).

Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам із вищої старшини. Характерне, з цього погляду, надання Мазепою маєтків полковникові Прилуцькому Дмитрові Горленку. Горленко майже щороку діставав від Мазепи нові маєтки: в 1694 р. він одержав села Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку, в 1699 р. — с. Білошапки, в 1701 р. — с. Ярошівку, в 1703 р. — с. Мамаївку, в 1705 р. — села Калюжинці й Понори, в 1706 році — с. Вечорки і, крім того, різночасно ще декілька сіл.

Але Горленко не був вийнятком — за ним ішли інші представники старшинської верхівки.

Дуже поширюється за часів гетьманування Мазепи „скупля" земель старшиною (і монастирями). В руках старшини були, з одного боку, засоби для цієї скуплі, а з другого боку — та політична й адміністративна влада, яка давала старшині змогу, часто-густо під виглядом купівлі, всякими правдами і неправдами привласнювати собі землі посполитих і козаків. Звичайна формула купчих актів — продаж „вольне, а не примушоне" — яскраво свідчить про справжній характер цієї „скуплі". Дійсно, полковник, сотник або „знатний військовий товариш", користуючися своїм багатством і владою, мав повну можливість захоплювати володіння дрібних власників, прикриваючи це нібито „скуплею". Зростання старшинської скуплі мало значення ще й тому, що внаслідок її в руках старшини зосереджувалися великі земельні володіння, які належали їй на праві повної власности, отже, були незалежні від гетьманської або полковницької „ласки військової".

Подібне значення мали так звані „слободи" (і взагалі старшинська „займанщина"). Селянство, уникаючи „підданства", змушене було йти на слободи, де воно протягом кількох (звичайно 3—5) років користувалося значними пільгами у відбуванні „підданських" повинностей. У цих слободах осідали також вихідці з Правобережної України, з Білоруси, навіть з Московщини. Коли минали пільгові роки, населення „слобід" потрапляло в повну юридичну залежність від власника слободи.

Однак, утворення слобід відбувалося в умовах боротьби серед самої старшини за підданські робочі руки. Середня старшина не тільки заздрила старшинській верхівці, що, власне, й мала можливість заводити слободи. Вона добре розуміла, що утворення нових слобід відбувається коштом чималого зменшення її власних „підданих".

Отже, політика українського уряду щодо слобід була подвійна. З одного боку, влада не могла заважати дальшому поширенню старшинського землеволодіння та зміцнен-

ню економічних позицій старшини. Але, даючи дозвіл на осадження слобід (такий дозвіл був обов'язковий, хоч на практиці це правило часто порушувалося старшиною), гетьманський уряд добре розумів, що утворення нових слобід нерідко шкодило старим старшинським володінням.

У зв'язку з цим, в гетьманських універсалах на осадження слобід маємо звичайне застереження, що слобода може бути заселена лише зайшлими людьми, нетяглими, „льозними", „людми заграничнимы, а не тутешнимы малороссійскимы, осѣдлости свои мѣючимы" (універсал 26 квітня 1705 р. городницькому сотникові А. Стаховичу).

Але землеволодіння й сільське господарство були не єдиним джерелом фінансового нагромадження козацької старшини. Велику увагу приділює старшина різним торговельно-промисловим операціям. Торговельна діяльність була добре відома козацькій старшині і раніше, становлячи для неї одне з основних джерел як грошового, так і маєткового нагромадження. Але в кінці XVII століття створюються більш сприятливі умови для української торгівлі — і зовнішньої, і особливо внутрішньої. Зокрема старшина бере активну участь у зовнішній торгівлі, головне — експортній. Недарма В. Кочубей, спростовуючи чутки про своє багатство, казав: „А що многіе особы розумѣют быти у мене великіе скарби, то тое кладут речь мнѣ тѣсную, не розсуждаючи, же мнѣ не дали того способу, абы умѣл з скарбу богатитися — волов гона до Ґданска не отправлялем и горѣлок так достатно не робилем, абы разом тридцять або пятдесят куф продати".

Величезні прибутки давали старшині різні фінансові операції, зокрема відкуп індукти, а головне „оренди" — горілчана, тютюнова й дьогтьова. У цих операціях брала участь і генеральна, і рядова старшина, і чоловіки, і навіть жінки. Генеральний обозний І. Ломиковський і Стародубівський полковий обозний Прокіп Силенко[36]) тримали стародубівську (полкову) оренду. Дружина генерального писаря Ганна Орлик[37]) мала оренду в Гадячі і зібрала лише з одної гуральні понад 2 тисячі дукатів.

Р. 1704 Гетьман надав конотопському сотникові Андрієві Кандибі[38]) і знатним військовим товаришам Юрієві Харевичу і Григорію Костенецькому[39]) „в арендовое завѣдываніе" горілчані, тютюнові і дьогтьові шинки в м. Конотопі за 4000 золотих. Займалися орендами й багатіли з них і представники дрібної старшини. Кролевецькі козаки, брати Стожки (один з них пізніше був кролевецьким і батуринським сотником)[40]) „еще до шведчины" тримали на оренді „городок Остер" (два роки), а далі були орендарями в м. Красному Колядині (один рік) і — „нажилисмо на тѣх арендах тисяч вусѣм" (золотих), як писав згодом один з братів.

Нарешті, як ми вже бачили, в ці часи старшина, особливо її верхівка, широко розгортає промислове підприємництво як на півдні, так, головне, на півночі Гетьманщини.

На ґрунті цих економічних досягнень старшини в кінці XVII — на початку XVIII століття відбувається процес **концентрації великого землеволодіння** в руках старшинської верстви.

Чимало представників вищої (а почасти і середньої) старшини зосередили в своїх руках великі земельні володіння. Досить згадати імена М. Миклашевського, миргородського полковника Д. Апостола, В. Кочубея, Д. Горленка, чернігівського полковника П. Полуботка, стародубівського полковника І. Скоропадського та багатьох інших. Деякі з них, як, наприклад, лубенський полковник Л. Свічка, почали з незначних чинів і невеликого маєтку, а скінчили величезними володіннями.

Від них не відставали і деякі представники середньої, а іноді навіть дрібної старшини. Наприклад, Семен Вакулович[41]) почав свою кар'єру мірошником на одному з пирятинських млинів, а закінчив її значним землевласником і довголітнім сотником пирятинським. Такі приклади були не рідкі. Справді, в кінці XVII ст. на Гетьманщині з'являється чимало нових великих землевласників, людей здебільшого без військових заслуг. Саме їх мав на увазі запорозький кошовий отаман Іван Гусак, який писав Мазепі:

„Чуємо про таких, в яких і батьки підданих не держали, а вони держать і не знають, що з бідними підданими своїми чинити".

Вивчаючи історію великого землеволодіння на Лівобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст., помічаємо ще одне й дуже цікаве явище — пересування центрів землеволодіння і торговельно-промислового підприємництва старшинської верхівки з південних полків Гетьманщини на північ. Починаючи з 80-х років XVII ст., великі землевласники південного Лівобережжя або цілком переносять свою господарську діяльність на північ, або, залишаючи за собою південні володіння, набувають маєтки й на півночі Гетьманщини, головне в Стародубівському полку. З давніх-давен маєтки шляхетсько-старшинської родини Сулим були в Переяславському і Київському полках. Однак, Федір Сулима і син його Іван за гетьманування Самойловича і Мазепи здобули собі значні володіння ще й у Стародубівському полку[42]). Василь Кочубей, володіючи маєтками в Полтавському полку, набуває маєтків у Ніженському й Стародубівському полках. Так само робили Гамалії та інші представники вищої старшини.

Що ж приваблювало старшину на північ Гетьманщини? Насамперед те, що північне Лівобережжя мало особливо сприятливі умови для торговельно-промислової діяльности. Сулими, Кочубеї, Гамалії, Ломиковські, Орлики та ін. будували там млини, буди, гути, рудні, широко провадили торговельні й фінансові операції.

Була ще й інша причина цього тяжіння старшини на північ Лівобережжя. У південних полках було ще надто неспокійно: часті татарські напади, воєнні тягарі кінця XVII ст., нарешті, часті розрухи й повстання — все це примушувало старшину звертати особливу увагу на північні — „смирнѣйшіе" полки.

Правний характер старшинського землеволодіння яскраво визначається, наприклад, з „універсалі" генерального осаула Андрія Гамалії[43]) 1689 р. У цьому універсалі (характерно, що форму державноправного акту вжито в

приватноправному, суттю своєю, документі) Гамалія дозволяє „нашому (себто своєму) подданому Івану Стеблювскому в нашем же селѣ Серединой Будѣ пофундовать греблю его власним коштом", застерігаючи, „абы в обираню мѣрки (з млина) ни жадного не чинил ущербку". Тим часом право заведення млина належало державній (до того ще центральній — гетьманській) владі.

Процес концентрації старшинських маєтків („добр") йшов у супроводі концентрації урядів, отже, концентрації політичної влади в руках вищої старшини. Маєткове нагромадження, торговельно-промислове та фінансове підприємництво створювали економічну базу для тої політичної ролі, яку грала в цей період старшинська верхівка. Дальший розвиток старшинського землеволодіння неодмінно визначав зосередження в руках старшини політичної влади на Гетьманщині, зокрема урядів — генеральних, полкових, сотенних, що, в свою чергу, поширювало й зміцнювало її економічні позиції.

Саме в цей період створюється старшинська аристократія на Лівобережній Україні. Характерно, що на головних урядах, зокрема полковницьких, в цей час довго сидять ті самі особи: Данило Апостол був миргородським полковником з 1682 до 1727 р., Михайло Миклашевський — стародубівським з 1689 до 1706 року, Іван Мирович — переяславським полковником з 1691 до 1706 р., Дмитро Горленко — прилуцьким полковником з 1692 до 1708 р. Це було явищем новим, незвичайним для попередніх часів.

Іноді полковницькі уряди фактично передавалися, як спадщина, від батька до сина. Так було з тим же прилуцьким полковництвом, коли, після смерти Лазаря Горленка (в 1687 р.) і короткочасного полковництва І. Стороженка[44]), цей уряд дістав син Л. Горленка Дмитро; так було і з чернігівським полковництвом (Яків Лизогуб в 1687—1698 рр. і син його Юхим в 1698—1704 рр.).

У зв'язку з тим зростає обсяг полковницької влади. Колишній обраний представник полку, полковник стає тепер нібито спадковим господарем свого полку. В універсалі га-

дяцькому полковникові М. Бороховичу 21 січня 1688 року Гетьман наказував, „абы кождый ему, пану Мих. Бороховичу, чинил всегда, яко старшому своему, пристойную учтивость и пошанованье и, подлуг давной войсковой обиклости, належитое отдавал послушенство, знаючи тое, же он, пан Мих. Борохович, мѣет от нас цѣлое и зуполное змицене доброго шановати, а преступного без фолкги карать". Миргородський полковник Данило Апостол писав у 1705 р.: „Яко теды пустовскіе, а иле лежачіи добра нѣкому инному в полку нашом належит вѣдати и диспоновати, тылко нам, яко господареви, по милости Божой и рейментарской".

Не випадково, що в цей період утворюються і зміцнюються цілі „династії" — полковницькі і особливо сотницькі. Так утворилися полковницькі „династії": Апостолів — у Миргородському полку (1659—1736 рр.), Горленок — у Прилуцькому (1661—1708), Лизогубів у Чернігівському (1687—1704), Жураковських — у Ніженському (1678—1782) та ін. Ще характерніше утворення сотницьких „династій". До них належали: Забіли — в Борзенській сотні (1654—1773), Рославці (1654—1709) і Губчиці (1710—1763) — у Почепівській, Єсимонтовські — у Мглинській (1669—1732), Рубці — в Топальській (1669—1782), Мандрики — у Кобижчанській (1672—1781), Гамалії — в Лохвицькій (1679—1727), Шрамченки — в Олишівській (1680—1773), Петровські — в Городиській (1687—1766), Стороженки — в Ічанській (1687—1752), Троцини — у Срібнянській (1688—1755), Тарновські — у Варвинській (1689—1763), Манківські — у Шептаківській (1692—1777), Селецькі — у Дівицькій (1694—1767), Родзянки — в Хорольській (1701—1760), Костенецькі — в Конотопській (1707 — 1750) та ін.

Особливо характерним у процесі консолідації української старшини в кінці XVII — на початку XVIII ст. було юридичне оформлення „знатного військового товариства"[45]). Знатне військове товариство існувало на Україні і до Мазепи, але тоді воно ще не набуло юри-

дичного оформлення, було, власне, явищем звичаєвим. О к р е м і представники старшини, заслужені у Війську Запорозькому, або визначні своїм віком чи майновим станом, чи просто впливом в урядових колах, набували звання (спочатку побутового) знатного (значного) військового товариша. У кінці XVII ст. — на початку XVIII ст. знатне військове товариство стає вже юридично оформленим станом, в руках якого зосереджувалася головна частина старшинського багатства, вся економічна міць старшинської верстви, вся політична сила її.

До кола знатного військового товариства входили і старшинські уряди — генеральні, полкові й сотенні. Персонально той чи інший „знатний військовий товариш" міг і не займати в даний момент якогось уряду („знатные особы, которые урядов не имѣют" — 1687 р.). Проте, він, і тільки він, завжди був або колишнім вищим урядником Гетьманщини, або ж безперечним кандидатом на вищі старшинські уряди, які здебільшого й не виходять з цього, досить вже замкненого, кола. В кінці XVII ст. зустрічається вже поділ знатного військового товариства на дві групи: знатні військові товариші с т а р ш і й м о л о д ш і. Так було під час подорожі Мазепи до Москви в 1689 р. „Старші" знатні військові товариші — це здебільшого колишні полковники або генеральні старшини, „молодші" знатні — здебільшого діти старших знатних військових товаришів або молодші члени тих же старшинських родин, які не встигли **ще** здобути тих урядів, що їх **вже** мала група старших знатних військових товаришів. Однак, це аж ніяк не зменшувало соціяльного значення і політичного впливу „молодших товаришів". Про це свідчать, між іншим, „Коломацькі статті" 1687 р., де поруч з генеральною старшиною і полковниками підписуються також деякі особи, які не займали на той час жадного уряду (наприклад, Семен і Іван Савичі, сини генерального судді Сави Проковича)[46].

Саме в ці часи з'являється нова назва, яка визначає цю категорію старшини — „б у н ч у к о в е т о в а р и с-

т в о". Це й було „знатне військове товариство", звільнене від усяких місцевих (полкових чи сотенних) обов'язків і юрисдикції, яке безпосередньо підлягало гетьманській владі, перебувало „під гетьманським бунчуком" і „обороною", судилося тільки Генеральним Судом. Прийняття „під бунчук" бувало і раніше (за Самойловича), але лише за часів Мазепи „бунчукове товариство" оформилося, як вищий шар козацької старшини. Крім представників „знатного військового товариства", „під бунчук" приймалися іноді й чужоземні шляхтичі. Так, заможний литовсько-біло-руський шляхтич Одорський, який переселився на Гетьманщину під час гетьманування Мазепи (близько 1686—1692 рр.), служив „при бунчюку гетманском"[47]).

Поруч з тим в полках з'являється „з н а ч к о в е т о в а р и с т в о" („под значком полковим"), незалежне від сотенної влади і безпосередньо підлегле владі полковій; воно судиться полковим судом, отже, являє в межах полку упривілейовану старшинську групу.

Знатне військове товариство і особливо його верхівка — бунчукове товариство — це була старшинська аристократія Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII ст., яка концентрує в своїх руках „добра" й „уряди", а разом з тим — всю повноту економічної моці й політичної влади на Лівобережній Україні. У цих колах поступово зростає невдоволення самовладством гетьманів і прагнення обмежити гетьманську владу (Самойловича, а згодом Мазепи), виникають пляни перевороту 1687 р. і змовницькі пляни старшинської опозиції в 90-х роках XVII ст. і на початку XVIII ст.

Козацтво

Становище козацтва, навіть тієї його частини, яка безперечно лічилася в козацьких реєстрах (чи „компутах") й „одни с продков своих, а другіе своими отвагами и кревавыми працами — на волности собѣ заробили", в кінці XVII — на початку XVIII ст. було досить важке. Формально ко-

зацькі „права" й „вольності" зберігалися й завжди визнавалися українським і московським урядами, але фактично за Самойловича та Мазепи інтенсивно йшов процес зубожіння козацької маси й визиску її старшиною, монастирями й багатим купецтвом. Це визнавав сам гетьманський уряд. „А если козак, который по своей старинности держится реестра войскового и пилнует козацкое службы, — писав гетьман Мазепа в 1691 р., — то такого р о з н ы м и с п о с о б а м и к р и в д я т (старшина й монастирі), чинячи такую налогу, жеби албо з козацтва в мужицтво силомоцю его притягнути, албо цале з житя маетности тое прочь витиснути; через що многіе козаки, над право волности войсковой, необичнои утерпѣли тягкости". Зокрема „особы, маетностями владѣючи, вывѣдуючие о давних кгрунтах, полях и сѣножатех панских, якіе за лядское державы при дворцах бывали, а тое першое войны славное памети гетмана Хмельницкого пришли под область козацкую, смѣют оние от козаков отнимати и приворочать под свою владзу". Козацтво і в поході, і вдома перебувало в залежності від своєї старшини (урядуючої), яка мала повну можливість, під виглядом „звиклої послуги" або „датків" (звичайно, збільшуючи їх розміри), визискувати козаків, виснажуючи тим їх господарство і нерідко фактично перетворюючи їх на своїх „підданих". Р. 1690 запорожці дорікали Мазепі, що старшина „не токмо народ посполитой дачами великими обложили, но не мало и козаков уже всѣх в подданство себѣ подвротили и полчан своих ни во что обратили".

Зокрема послідовно й з великим успіхом ішов цей процес у монастирських володіннях. Управителі монастирських маєтків крок за кроком обплутували козаків різними фінансовими зобов'язаннями, вимагали від них „послуги" або „датків", ставили перед козаками на вибір — або відбувати підданські повинності монастиреві, або ж забиратися собі геть з монастирських володінь. Іноді монастирі перетворювали козаків на своїх „бояр" (слуг). Так, наприклад, було з козаками, що жили в с. Плоському, яке

належало Києво-Вознесенському жіночому монастиреві. Дійшло до того, що в Київському полку козаки цілої Моровської сотні (130 козаків), „не могучи знести обид своих" від „приказного чернця" Києво-Софійського катедрального монастиря і „не хотячи покинути своих домовых поселеній, мусѣли на тое позволитися, же всѣ огулом поддаются в подданство или крестіянство" Київському митрополитові.

Політика українського уряду щодо козацтва за часів гетьманування Мазепи була цілком ясна і послідовна. Козацтво на Гетьманщині являло собою в той час дуже поважну силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. В руках козацтва були і чимала площа землеволодіння, і важливі господарські вгіддя, млини, гуральні, інші промислові й торговельні заклади, а головне — права і вольності, здобуті „шаблею козацькою" за Богдана Хмельницького. Правда, за час од Хмельницького до Мазепи багато прав козацтво вже втратило, і ще більше окремих козаків утратило свої козацькі права, а разом з тим і свої земельні володіння, промисли тощо. Аджеж процес економічної диференціяції чимраз більше заторкував козацьке „товариство", козацьку „чернь", як її звали гетьманські універсали середини й другої половини XVII ст. Проте, недарма і гетьманські та полковницькі універсали, і царські жалувані грамоти старшині, монастирям та багатим купцям застерігали, що з усіх цих надань виключаються козаки („опроч козаков"). Правда, старшина, особливо її урядова частина, мала можливість, користуючися своїм службовим становищем, збільшувати визиск рядового козацтва, але економічна сила козацтва, особливо заможньої його частини, ще далеко не була зломлена.

Не абияке значення при цьому мало й те, що козацтво являло собою основну військову силу країни, головний озброєний резерв її не тільки за воєнного, але й за мирного часу. В умовах тяжкої і тривалої війни з Туреччиною і Кримом козацьке військо грало особливо велику ролю. Козацтво добре пам'ятало часи „першое войни славное па-

мети гетмана Хмельницкого", коли „отвагою рыцерства Войска Запорозского зостало отнято и завладѣно" козацькі „права". Живі були й чимало учасників героїчної епопеї Хмельниччини. Не раз нагадувало козацтво про свої „права" і „вольності", зокрема під час розрухів та повстань на Гетьманщині. Була ще одна обставина, яка зміцнювала позиції козацтва. Не кажучи вже про Запоріжжя, яке завжди виступало оборонцем козацьких прав, на правому березі Дніпра утворилася під проводом Семена Палія правобережна козаччина, що грізною силою повстала проти польського панування на Правобережній Україні і що, як побачимо далі, численними й міцними нитками була зв'язана з Лівобережжям.

Всі ці обставини і визначали політику Мазепи щодо козацтва. Основні принципи цієї політики можна сформулювати так: 1) оборона традиційних прав козацтва супроти старшинських та інших надужить; 2) відокремлення козацтва від поспільства; 3) в процесі економічної диференціяції козацтва сприяння його заможнішим шарам оформитися, як козаки „виборні", а іноді й просунутися в ряди нижчої старшини.

З цього погляду особливий інтерес мають такі акти українського уряду, як універсали Гетьмана полковникам Київському — К. Мокієвському і Ніженському — С. Забілі в листопаді 1691 р. Обидва універсали майже аналогічного змісту; можливо, що такі універсали були послані й до інших полків. Отже, можна думати, що цей універсал поширювався на всю Гетьманщину. 1691 рік був дуже неспокійний у взагалі неспокійному кінці XVII ст. Навала сарани в 1690 р. і зв'язані з нею дорожнеча й голод на Гетьманщині викликали ряд заворушень і серед поспільства, і серед козацтва. Зокрема велике „ропטаніе" було в Київському полку на полковника К. Мокієвського; те саме було і в полках Лубенському, Полтавському та інших. Заколоти виникли також у козацькому війську. Навіть в охочепіхотному полку „почали они (полчани) . . . непристойные легкомысности всчинати и сотников своих без . . . вѣ-

дома (гетьманського) самоволством с уряду поскидали". Уряд суворо приборкував ці заворушення.

За таких обставин і був виданий листопадовий (1691 року) універсал Мазепи. „Дошло нам вѣдати, — писав Гетьман, — же нѣкоторіе з духовних и з свѣцких людей особи, з ласки Божой и монаршой и з респекту нашого рейментарского маетности перед собою маючіе, не поглядуючи на тутошніе малороссійскіе обикновенія и на войсковіе порядки, не так, як би ся годило, але збитечне з жителями тих маетностей поступуют, тяглих людей над мѣру обтяжают, а козаков приневоляют во свое подданство". Проте, далі універсал цікавиться виключно козацтвом. Подавши картину визиску козацтва державцями, Гетьман заявляє, що все це „як против права войскового и против самое слушности, так и против волѣ нашое гетманское дѣется".

Далі йде дуже цікава декляраиція козацьких прав. „Кгдиж що колвек добр рухомих и лежачих, перших лѣт войни Хмельницкого, отвагою рицерства Войска Запорозского зостало отнято и завладѣно, и уже через так не мало лѣт утверждалося козацким заживанем, з того жадная реч не повинна быти от козаков отбирана. Поневаж война оная Хмельницкого была вщата не из инших яких неуважних завзятостей, тилко за вѣру чистую и за церкви благочестія достойного, которые до уніе римское кгвалтовне были потягнены, а тут же и за волности войсковіе, которіе ярмом тяжким были притиснени. Прето годни тіе отважники того и теперь заживати повинни, що им тогда шаблею и кровію загорнулось в руки; а если бы хто помер, то потомки их на том сидѣти мають". Рекомендуючи державцям („як духовного чина просим, так и свѣцким людем приказуем") взагалі поміркованість щодо підданських повинностей, Гетьман наказував, „особливе, абы козаков, здавна в тих маетностях мешкаючих, жадною и найменшою кривдою не домикали, и кгрунтов жадних, здавна ими завладѣних... отнимать оних не важилися", і взагалі „що колвек... з початкових лѣт войни Хмельницкого, люб слуш-

ним подѣлом, люб завладѣніем з позволенія старших в область козацкую пришло, з того конечне абы от козаков жадное речи не отбирано и ничим их, ани порыванем на послуги, ани витяганіем датков не обтяжено", щоб „козаки всѣ, в реестру войсковом найдуючиеся и услуг козацких не лѣниво и не хилтяно щирим прилежаніем всегда пилнуючие, при зуполних войскових правах и волностях найдовались и спокойне до всѣх духовних и свѣцких маетностей без жадное жили турбації".

Універсал загрожував „упорним" державцям конфіскацією маєтків. При цьому Гетьман застерігав, посилаючися на „виразний ... монарший указ", що „яко козаков в реестрѣ войсковом будучих от налогов всяких и от повинностей посполитих бороним, заховуючи их при волностех належачих, так и посполитих тяглих людей в реестр козацкий приймовати не кажем, жебы як козаки свои козацкіе службы, так и посполитіе люде свои тяглое повинности непремѣнно як теперь, так и во всѣ потомние часы пилновали".

Універсал 1691 року не вносив нічого нового в існуюче законодавство. Але його принципове значення безперечне, та й практично він не міг не стримати державських надужить над козацькою людністю, хоч, по суті, він не торкався козацьких „послуг" на полкову та сотенну старшину.

Перші кроки на шляху юридичного оформлення диференціяції рядового козацтва були зроблені на початку XVIII ст. 2 березня 1701 р. Мазепа доручив глухівському сотникові Олексі Туранському учинити „перебор" козакам чотирьох засеймських сотень — Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької, поділивши їх на „лучших" („виборне й переборне товариство"), які повинні були завжди бути готові до військової служби, і „подлѣйшое товариство", яке мало „в домах оставатися" і повинне було „тому виборнѣйшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство". Хоч це розпоряджен-

ня формально обмежене було лише чотирма сотнями Гетьманщини, але немає сумніву, що воно застосовувалося значно ширше й взагалі намічало поділ козаків на „виборних" і „підпомощників", який остаточно здійснений був у 30-х роках XVIII ст.

Селянство

Селянство на Лівобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. переживало процес дальшого збільшення „підданських" повинностей і загального зубожіння. Концентрація землеволодіння і політичної влади в руках козацької старшини мала своїм головним джерелом і разом з тим своїм головним наслідком зростання визиску селянської маси. Ще в перший період існування Гетьманщини, за відомою формулою „Генерального слідства про маєтності" 1729 р., „можнѣйшіе написались в козаки, а подлѣйшіе остались в мужиках". Протягом другої половини XVII ст. на Лівобережжі загальновживаним був термін „піддані", який цілком чітко визначав суть і форму відносин між селянами і державцею.

Підданський стан селянства, власне основної його маси — посполитих, визначений був ще до гетьманства Мазепи, переважно за часів Самойловича. Підданські повинності — натуральні данини й різні шарварки, грошові данини (чинш), зародки панщини — усе це було ще до Мазепи. Але саме в часи Мазепи, з одного боку, зростають **усі** ці повинності, а з другого боку, змінюється співвідношення **окремих** видів повинностей. Зокрема збільшуються грошові данини, а також панщина. Однак, тим часом як грошові й натуральні данини переважають в маєтностях „вільних військових" і особливо ранґових (в тому числі й гетьманських)[48]), посилення панщини було характернішим для маєтностей „зуполного" володіння (насамперед монастирських).

На жаль, збереглися лише уривчасті дані про збільшення селянських повинностей у цей час. Наприклад, у

гетьманському селі Пушкарях (Шептаківської сотні) за Самойловича збиралося на „гетьманську кухню" по 25 золотих, за Мазепи — 50 золотих.

У м. Янполі (Ніженський полк) і околичних селах (гетьманські володіння) наприкінці XVII ст. з посполитих збиралося: від робочого коня по 2 золотих, з пішого „пожилого" чоловіка — по 1 гривні. „Показанщини" (від гуральництва) посполиті платили по 2 таляри, „затулщини" — по 1 золотому; від селянських солодовень платили по три копи.

Посполиті с. Смичина (Чернігівського полку), які протягом чотирьох років не відбували „жадной повинности тяглой" своєму панові — чернігівському полковому писареві П. Булавці[49]), в 1703 р. зобов'язалися „в прежней посполитой тяглости найдоватися". Зокрема вони мали платити річний чинш від 20 до 40 золотих, сплачуючи його двічі на рік. Замість того державця обіцяв не вимагати від них „подвод отбуванія" і жадних „работизн". А втім, посполиті зобов'язані були працювати на пана під час косовиці — тиждень, під час жнив — тиждень, восени — протягом тижня „з своее проможности, нашим товаром и працею" орати панське поле. Крім того, вони зобов'язані були виконувати всі державні повинності (утримання сердюків і виряджання їх у похід). Нарешті, селяни зобов'язувалися „на потребу... панскую, куда нам роскажет, быть готовыми и отбувати службу своими конми и працею".

Посполиті сіл Конотопа, Хрипківки й Смяча (Чернігівський полк) в кінці XVII ст. відбували державці (бунчуковому товаришеві К. Фридрикевичу, пасинкові Мазепи) такі повинності: чинш (грошова „осенщина")[50]), пересічно щороку по 9 золотих з людини, і різні натуральні данини (птиця, яйця, горіхи, хміль, прядиво і т. ін.).

Нарешті, селянство завжди могло бути притягнуте до різних шарварків (наприклад, гачення гребель).

Дуже цікаві відомості про ріст повинностей селянства й міщанства у Прилуцькому полку в кінці XVII — на початку XVIII ст. У невеликому сотенному містечку Варві,

з переважно сільсько-господарськими зайняттями його населення, під час полковництва Лазаря Горленка (до 1687 року) з посполитих („на наѣзди") збиралися „денги" двічі й тричі на рік. Розмір цих грошових данин не був обмежений якоюсь сталою нормою, а залежав, мабуть, від звичаю — з одного боку, і полковницького „лакомства" — з другого. Крім того, від кожного міщанського й посполитого двору збиралося грішми „на служителей сотенних": на хоружого — по 1 копійці, на писаря — по 2 копійки, на „сторожей сотнѣ Варвинской полевих" — по 2 копійки; на останніх, крім того, збиралося по одному четверику вівса, по одному хлібу, по гусці соли, по кварті пшона. Доводилося населенню оплачувати й послуги „мистра" (ката) прилуцького: по 1 копійці від кожного міщанського й посполитого двору. Натуральні повинності „свободних посполитих" за часів прилуцьких полковників Л. Горленка й І. Стороженка (до 1692 р.) ішли на полковницький двір та на міську ратушу: „Для переѣздов сѣно . . . косять и тое укошенное сѣно как в двор полковничий, так и в ратуш своим скотом перевозят, да на лошади артилеріи полковой прилуцкой сѣно . . . косят же". Інших зборів (грошових і натуральних) на ратушу не збиралося. Зате полковники Горленко й Стороженко широко вживали стягнення з місцевого населення різних екстраординарних поборів; зокрема перед Великоднем збиралося й відвозилося на полковницький двір „з мѣстечка и сел з посполитих свободних гуси, утки, кури, яйця и поросята".

Ще тяжче стало посполитим і козакам Прилуцького полку за часів полковника Дмитра Горленка. Наступник його на уряді І. Ніс свідчив, що Горленко, „здобячи свои доми и распространяючися оними, гдѣ было якое згодное ку пожитку людскому в полку нашем мѣстце, все он своими пооднимал хуторами, под такою кондиціею: будто одному заплатит, а сотцѣ и другое людей мусит и от своих добр уступати; настроил хуторов на волних здавна степах, не толко себѣ, але и своим дѣтям, на которих бѣдние люде многіе в заживаню поль, в кошеню сѣнов, для отбу-

ваня тяжких своих повинностей, чинили пожитки, а он все тое поотѣздил на себе и на свои дѣти; сѣна по килкодесять скирд кошовалися здавна на особливих в степу сѣножатех за бывших антецессоров панов полковников прилуцких, на полковничую потребу; а (Д. Горленко) когда стал полковником прилуцким, то не толко тие особливие сѣножати, якіе на бывших панов полковников прилуцких кошовалися, плугами поизоровал и пообкоповал скопцами, себѣ и дѣтям своим на потомніе часи, леч и мизерних людей власніе сѣножати и поля пахотніе, нивы и облоги, все загонами своими пооднимал и до хуторов своих поприворочовал, же до сего часу без найманя трави в старостов его трудно било бѣдному человѣкови и на воз сѣна вкосити. И такое щуплому полку ... хуторами своими и дѣтей своих учинил стѣснене, же гдѣ осмотрѣти, то все ... теперь его власное, будто купил; и купчіе отбирает, хотя хто и не рад продавати, а он, яко многомощний будучи властелин, все, що хотѣл, тое и привлащивал ... " Крім власних підданих (їх було у нього понад тисячу), „все збоже по хуторах насѣяное по достатку, бѣдних людей з усего полку згоняти — зжинати и спрятовати, оним росказовал, за которою то его работизною не еден бѣдний человѣк своего не могл спрятати збожя, а так роблячи на его все лѣто, мусѣл себѣ в людей зимою заробляти хлѣба. Що всяк ... признати мусит, хто тилко лядзких панов памятает, же далеко барзѣй горшая мука в работизнѣ была од полковника бывшого (Д. Горленка) всѣму ... полку, нежели за панов лядзких; и так не мордовали пани лядскіе своих подданих и не забивали кіями, як отец его (Д. Горленко) мужиков и козаков"[51]).

До цих повинностей треба ще додати стягувану з населення річну „стацію", тобто чинш на гетьмана („на гетманскую музику и на его кухню") з кожного мешканця „по пропорціи их имуществ", „мукою ржаною, пшеничною и гречаною, солодами, сѣмям конопляним, горохом, маком, кабанами и птаством".

Дедалі більше зростання підданських повинностей у кінці XVII століття викликало велике невдоволення селянської маси, яке нерідко переходило у відкриті виступи проти державського визиску. Уряд Мазепи, в інтересах держави й громадського ладу, мусів втручатися в цю справу й обмежувати надужиття державців і визиск посполитих. З цього погляду дуже характерний лист Мазепи до переяславського полкового писаря Михайла Мокієвського[52]) з 10 листопада 1688 р. „Дойшло нам вѣдати, — писав Гетьман, — же як село якоесь Кучаков, так и всѣм городом Баришполем завладѣвши, великіе людем прикрости чиниш в замишля . . . для своих потреб им послушенства, меновите в будуваню ся и в инших господарствах". Гетьман наказував Мокієвському, „абисте конечне до того села помененного не втручалися и в городѣ Баришполѣ з людми як найскромнѣй обходилися". „А так, — додавав Гетьман, — если хочеш будоватися и що колвек собѣ чинити, то за грош свой наймаючи справу, а н е в и г о н о м п а н щ а н", мотивуючи це тим, щоб „нам самим неславы не было и поговору от тих же людей". Факт надмірного обтяження „тяглих людей" старшиною гетьманський уряд констатував і пізніше (наприклад, у 1691 р.). Політику стримування державських апетитів Мазепа застосовував і далі.

Р. 1692 московський уряд, стривожений повстанням Петрика й заворушеннями на півдні Гетьманщини, запропонував Гетьманові вжити певних заходів, щоб заспокоїти селянську й козацьку масу. Це питання обговорювалось на Старшинській Раді у вересні 1692 р. Насамперед ухвалено було відібрати маєтності від тих державців, які не гідні були ними володіти. „Которые особы еще в войску и в народѣ мнятця быти к службѣ негодны, а за нашими универсалами к маетностям пріобщилися, — писав Гетьман, — тѣх угодно бы от того владѣнія отставити". Ще раніше, влітку 1692 р., під час походу на Полтаву, Мазепа позбавив декого маєтностей у Полтавському полку (це, мабуть, торкалося осіб, причетних до справи Петрика). Однак, цьо-

го було замало для заспокоєння народнього невдоволення, і Гетьман, зважаючи також на вимогу Запоріжжя, надіслав у вересні 1692 р. до всіх полків універсали з наказом, „дабы нихто из тѣх владѣтелей не дерзал работами великими и поборами вымышленными людей, в селах, собѣ данных, обрѣтающихся, отягощати, и чималой в землях, полях, лѣсах, сѣножатех и всяких угодьях чинити им обиды и насилія, и чтоб владѣли ими в мѣру, ничего вновь и выше мѣры не налагая, но извычайными дачами и работами от них доволствуяся". Неслухняним державцям гетьман загрожував карою й навіть позбавленням маєтків.

Наприкінці XVII ст. на Лівобережній Україні звичайний розмір панщини підвищився до двох днів на тиждень. Але чимало державців перевищували цю норму, примушуючи підданих працювати на панщині значно більше. Року 1701 посполиті с. Смоляжа (Ніженського полку) скаржилися Гетьманові на свого державцю, сотника Верківського Самійла Афанасійовича[53]), що його дозорця „великіе и нестерпиміе им в работизнѣ дѣлал прикрости, незносніе чинячи обиды, а в панщинѣ непрестанніе вимисли", і просили в Гетьмана „полегкости й оборони". Генеральний Суд визнав скаргу селян справедливою. Гетьман своїм універсалом з 28 листопада 1701 року, хоч і залишив село за тим сотником, але висловив йому догану („ему, сотнику, не похвалилисмо такого прикрого владѣнія") й наказав, „абы не болшей, але толко два днѣ в тиждень работу ему панщизною отправовали, а иншіе дни на свои оборочали потребы, и в рок по пол осмачки от робочой товарини давали; над що жадних датков и повинностей не мает и не повинен будет он, п. сотник, вимагати".

О. Лазаревський, який опублікував цей універсал, зауважив, що фактично „розмір панщини залежав лише від сваволі державці". Універсал 28 листопада 1701 року, на його думку, фіксував звичайний тоді на Гетьманщині мінімальний розмір панщини. Але значення цього універсалу було, без сумніву, ширше. Він, мабуть, вперше законодавчим порядком реґулював певну норму панщини,

що визнавалася українським урядом і пізніше, у XVIII столітті.

Бороначи посполитих од державських надужить, Гетьман, з другого боку, дбав про те, щоб посполиті не виламувалися з підданства й виконання своїх обов'язків щодо державців. Це, зокрема, виявилося у справі монастирських підданих села Уланова (Глухівської сотні), яке належало Чернігівській катедрі. Звичайно посполиті, які сиділи або на своїх „предківських ґрунтах", або на зайнятих ними землях, вважали себе їх власниками. Раніше це майже не викликало заперечень збоку влади. Але в кінці XVII століття питання стає вже спірним. Старшина й монастирі часто заперечують право селян вільно розпоряджатися своїми землями. Коли уланівські селяни, „удалившися... за границю", все ж і далі користувалися своїми ґрунтами, Гетьман універсалом 1708 року заборонив їм це, посилаючися на „право здавна ухвалене": „поневаж всюды такое обыкновеніе есть, же по одейшлих на иншіе мѣйсца для житія подданних, кгрунта их на державцов спадают, а они тратят свою сукцессію".

Міщанство

Розвиток торгівлі і промисловости за часів Мазепи сприяв зростанню міста, зокрема його купецької верстви. У зв'язку з тим відбувалися чималі зміни в соціяльно-економічному житті міст Гетьманщини.

Головним торговельним центром Лівобережної України був Стародуб. Тут проходили важливі торговельні шляхи з Московщини до Польщі і з Прибалтики до Чорноморщини. У Стародубі бували купці московські, львівські, варшавські. Сюди приїздять купці з Білоруси, Литви, Балтійських країн (зокрема з Риги), Кеніґсберґу і Ґданську (Данціґу). У Стародубі (так само як у Полтаві — на півдні) концентрується торгівля між північною і південною частинами Лівобережної України. Промислова північ і хліборобський південь Лівобережжя провадять тут жваві тор-

говельні операції, обмінюючи свої вироби і продукти. Стародубівські купці у великій кількості вивозять прядиво, олію, поташ, ліс, мед, віск, скло і т. п. і довозять текстильні вироби, хутра, метали і металеві вироби, вина та інші товари. Не дивно, що значні стародубівські купці, посередники в цих торговельних зносинах, нагромаджують великі багатства і тим забезпечують собі поважний вплив на економічне і політичне життя свого міста, а разом з тим і цілого Лівобережжя.

Крім Стародуба, найзначнішими торговельними осередками Лівобережної України (Гетьманщини) були міста: Ніжен, де була колонія грецьких купців, які торгували головне з Московщиною і Чорноморщиною; Полтава — фортеця і торговельний осередок південного Лівобережжя, через який ішла торгівля з Запоріжжям і Кримом; Глухів, що швидко зростає, у зв'язку з поширенням торговельних зносин між Україною і Московщиною; Кролевець, де був великий міжнародний ярмарок. Окреме місце займали Київ, який був одночасно торговельним, військово-політичним, церковним та культурним центром, і Батурин — резиденція українського уряду і фортеця. Нарешті, старі історичні міста Лівобережжя — Чернігів і Переяслав були переважно церковними і освітніми центрами.

Цікаві враження від українських міст на початку XVIII ст. залишив московський священик-старообрядець Іван Лук'янов, що переїздив 1701 року через Україну на Близький Схід. Ось кілька малюнків, зроблених спостережливим мандрівником:

„Град Г л у х о в земленой, обруб дубовый, вельми крѣпок, а в нем жителей богатых много панов; и строенья в нем преузоричное, свѣтлицы хорошія, палаты в нем полковника Стародубскова Моклышевского (sic! — О. О.) зѣло хороши; ратуша зѣло хороша, и рядов много; церквей каменных много; дѣвичей монастырь предивен зѣло; соборная церковь хороша очень; зѣло лихоманы хохлы затѣйливы к хоромному строенію; в малороссійских городах

другова вряд такова города сыскать; лучше Кіева строеніем и житіем".

„Град Н ѣ ж и н... велик жильем, и строеніе в нем хорошо; грек в нем много живут торговых людей".

Особливо барвистий опис Києва.

„Град К і е в стоит на Днѣпрѣ, на правой сторонѣ на высоких горах, зѣло прекрасно; в московском і россійском царствѣ такового града подобнаго красотою вряд сыскать... Зѣло опасно (пильно) блюдут сей град; да надобѣ блюсти: прямой замок Московскому государству". У Києві „вездѣ сады, винограды". „А в нижнем городѣ всѣ мѣщане хохлы, все торговые люди; тут у них и ратуша, и ряды всѣ; всякіе торги; — а стрѣльцам в нижнем городѣ не дают хохлы в лавках сидѣть: только всякіе на себѣ товары в розноc продают. Утре всѣ стрѣльцы сходят на Подол торговать, а вечером пред вечернями, так они на горѣ в верхнем городѣ торгуют между себя; и ряды у них свои; товарно сильно сидят". Однак, Лук'янов зауважує, що „шинки их (київських міщан) вконец разорили, да кобы из того у них сильно скаредно: и добрый человѣк худым будет".

Купецтво на Гетьманщині ще за Самойловича являло собою досить міцну соціяльну групу, яка мала великий вплив на торгівлю і міське ремісництво. За гетьманування Мазепи воно вже цілком керувало життям міста. Чимало представників купецької верхівки цікавиться і землею, і різними промислами (особливо лісовими). Поставить десь такий купець „млиночок", оселить при ньому „хуторець", а там, через декілька років, стає чималим землевласником, ріdниться з козацькою старшиною і дітей своїх веде вже по старшинській лінії.

Цікава історія двох купецьких фамілій на Гетьманщині — стародубівських купців Шираїв і київських купців Максимовичів.

Спиридон Якович Ширай († 1709), родом з Погара, багатий стародубівський купець, провадив значний торг, головне прядивом, з Ригою і Архангельськом. Протягом майже тридцяти років (1681—1708), з невеличкими перерва-

ми, був він стародубівським війтом, себто вищим представником міської влади в цьому найбільшому торговельному центрі Гетьманщини. Недарма р. 1682 стародубівський полковник Семен Самойлович просив кн. В. Ґоліцина, щоб той поклопотався перед польським урядом у торговельних інтересах Ширая. Поруч із своїми торговельними операціями Ширай скуповує землі навколо Стародуба, заводить численні млини й буди[54]). Гетьман Самойлович надав йому с. Солову, а гетьман Мазепа 2 травня 1688 року видав Шираєві універсал на с. Синин (Стародубівської полкової сотні) з правом на „послушенство" селян. Крім того, Ширай згодом оселює на одному з своїх будищ село Спиридонову Буду. Року 1705 гетьман Мазепа дозволив Шираєві на тих будищах „людми заграничними слободку оселити и, греблю висипавши, млин построити".

Старий Ширай до кінця залишався „значним обивателем стародубівським", себто міщанином, але всі його діти були споріднені з козацькою старшиною. Старший син Ширая — Степан одружився з донькою Стародубівського полковника Миклашевського; другий син — Спиридон — був одружений з донькою пасерба Мазепи, Седнівського сотника К. Фридрикевича. Одну з своїх доньок старий Ширай видав за сина Стародубівського полковника Тимофія Олексійовича, а всі інші доньки Ширая одружилися з представниками стародубівської козацької старшини. Нащадки Стародубівського війта стали одними з найбагатших дідичів північної Гетьманщини й вийшли в перші лави місцевого шляхетства.

Ще цікавіша історія Максимовичів. Максим, що не мав навіть власного прізвища (згодом він звався Васильковським або Печерським), був „подданным" Києво-Печерської Лаври[55]). В 50-х роках XVII ст. він жив у Ніжені, згодом переїхав до Києва і в 1676 р. був „арендарем Печерским", тобто тримав оренду в лаврському Печерському містечку. Максим Васильковський провадив значний торг з Правобережною Україною і, очевидно, з Польщею та Молдавією (через Немирів). Найбільше розбагатів він на ін-

дукті і вже в середині 80-х років був одним з найбагатших і найвпливовіших людей у Києві, а, мабуть, і у всій Гетьманщині. В середині 80-х років (1684) він орендував маєтки Сапєг на Чорнобильщині — села Хохли, Кононовщину, Черевач (Корогод) та інші. В 1686 р. в його руках фактично була майже вся київська околиця. Він володів млинами біля Києва, салітряними майданами коло Трипілля і Василькова. На нього на Васильківському мосту „сбирают с проѣзших людей мостовщину". Йому належать „сѣнные покосы и сѣна многіе" на р. Стугні. Він — дуже близька людина до гетьмана Самойловича і посвоячений з ним. В нього бенкетують київські власті, і відомий генерал Патрик Ґордон охоче відвідує його в Печерському містечку. Катастрофа з Самойловичем мало пошкодила йому: надто сильна людина був „пан Максим" і надто добре знав його гетьман Мазепа. Рік-у-рік в руках Максима та його синів — Максимовичів збиралися „доми, хутори, млини" в різних полках Гетьманщини.

Сам „обыватель Печерскій", „в дѣлѣ войсковом около выбранья индукты працуючий" (1688—1690), був до кінця життя тільки „в оборонѣ" гетьманській, але синам його ця „оборона" була вже непотрібна: вони самі вийшли в перші лави церковної ієрархії й козацької знаті. Старший син — відомий церковний діяч, письменник і проповідник — Іоан Максимович (1651—1715), професор Києво-Могилянської Колеґії, був архиєпископом Чернігівським (1697—1711) і митрополитом Тобольським і Сибірським (1711—1715)[56]). Другий син — Василь Максимович, що був компанійським полковником, загинув 1698 року на рч. Кодимі — „попался в руки бесурменскіе и . . . усѣченіем головы живот свой окончил"[57]). Третій син — Дмитро Максимович, одружений з дочкою Федора Сулими — Тетяною, посвоячився заразом і з Самойловичем, і з Мазепою (через Д. Зеленського, одруженого з другою донькою Ф. Сулими). Спочатку він був Ніженським полковим писарем (1682—1692), а потім „войсковым экзактором" (1694 р.), себто відав зборами податків від продажу горілки, тютю-

ну й дьогтю, й нарешті вийшов у генеральну старшину — став генеральним бунчужним (1703—1708) і генеральним осаулом (1708—1709). Він був близький до Гетьмана (був його „крайчим") й користувався його повним довір'ям[58]. З інших синів Максима — Петро був знатним військовим товаришем[59], Григорій — протопопом Переяславським (1680—1711), Михайло і Антін — бунчуковими товаришами.

Такі випадки не були поодинокі. Поєднання міського патриціяту зі старшиною було і в Ніжені, і в Переяславі (Томари)[60], і в Полтаві (Герцики)[61]. Багате купецтво міцно тримало в своїх руках торгівлю і фінанси Гетьманщини, поступово осідало на землю, входило в промислові підприємства, верховодило в міському самоврядуванні. Це купецтво було тісно зв'язане з старшинською верхівкою, і вплив його на господарство і політичне життя Гетьманщини безперечний.

Шираї, Максимовичі та інші найбагатші купці Гетьманщини того часу не становили якогось винятку. За ними тяглося й купецтво середньої руки. В кінці XVII — на початку XVIII століття і для нього характерний інтерес до землеволодіння і, разом з тим, близькі зв'язки з козацькою старшиною. Надзвичайно цікавий приклад Стародубівського війта Ісака Дерев'янки[62]. Року 1686 йому, „яко справному, в своем поволаню чулому и городу потребному", полковник Стародубівський Яків Самойлович надав „ку вспартю домових его потреб" с. Азарівку. А наступного року цей Ісак Дерев'янка був вже Стародубівським полковим обозним і підписав „Коломацькі статті" 1687 року. Хоч Дерев'янка незабаром уступив з цього уряду, але гетьман Мазепа універсалом 3 листопада 1688 року залишив за ним його земельні володіння — слобідку Антонів Лубок — з правом на „послушенство" посполитих („людей тяглих"), а також три млини на р. Ревні і сіножаті між р. Ревною і р. Товкачівкою[63].

27 листопада 1707 року Гетьман „з певного респекту взявши в особливую... оборону и протекцію" Григорія

Отвиновського, писаря Стародубівського маґістрату[64]), дозволив йому „при его ж млинку за селом Ущерпем, на ричци Речици стоячом, поселити дворов скилка" і ствердив йому володіння „купленним кгрунтом" в с. Обухівці (Стародубівської полкової сотні), з правом на „належитіе... послушенства и повинности" селянства[65]). Отвиновський був маґістратським писарем до 1722 року й на початку 1723 року був обраний на війта Стародубівського. Правда, гетьманський уряд (наказним гетьманом був тоді П. Полуботок) скасував ці вибори (вони відбулися без дозволу гетьмана) й усунув Отвиновського навіть од писарства, але того ж року бачимо Отвиновського в реєстрі місцевої козацької старшини на уряді Стародубівського городового отамана[66]). Й оселена ним, з дозволу Мазепи, слобідка Річиця (або Писарівка), разом з сусіднім селищем Смялчю (в сотні Новоміській) і Обухівкою, залишилися в руках Отвиновського та його нащадків, що вже належали до козацької старшини.

Гетьман Мазепа іноді надавав маєтності й тим визначним членам міського патриціяту, які й далі залишалися в міщанському стані. Наприклад, він надав десь коло 1708 року Київському війтові Дмитрові Полоцькому село Ничагівку (в Козелецькій сотні Київського полку), де було коло 100 дворів.

Але на шляху господарчого піднесення лівобережно-українського міста XVII—XVIII століття і зросту цілої міщанської верстви лежала важка економічна конкуренція збоку козацькії старшини та монастирів, різного роду утиски й надужиття місцевої адміністрації, а в деяких містах — упривілейоване становище чужоземного купецтва (грецького — в Ніжені, російського — в Києві й на півночі Гетьманщини). А втім, за часів Мазепи чужоземні купецькі колонії в українських містах ще не мали того впливу, який вони набули пізніше, у XVIII столітті. Ніженські грецькі купці спеціялізувалися у торгівлі з країнами Близького Сходу, а також провадили транзитний торг че-

рез Україну між тими країнами й Московщиною, а почасти і з Західньою Европою. Колонії московських „раскольникіє" (старообрядців) на півночі Стародубівського й Чернігівського полків щойно починали розвиватися, й лише напівлеґальні торговельні операції московських стрільців у Києві давалися взнаки місцевому купецтву, викликаючи велике невдоволення української людности й численні скарги Київського маґістрату.

Зате скарги всіх міст Гетьманщини — навіть найбільших і найбагатших — на різні утиски й кривди мали насамперед на увазі „свѣтских и духовных особ". З цього погляду типовими були скарги київського міщанства на утиски збоку полкової та сотенної старшини і монастирів. Ще за Самойловича київський полковник Григорій Коровка-Вольський заволодів урочищами Підгороддям та Кожем'яками з „людьми" (переважно ремісниками); урочищем Преваркою (Пріоркою) заволоділи козаки; „сѣнными покосами" і вигоном київських міщан заволодів київський Кирилівський монастир. Раніше половина з „перевозного збору" йшла на ратушу (друга — в царську казну), але, коли на Дніпрі збудовано було міст, „мостове" почали збирати до московської казни, „а в ратушу ничего не дают", хоч „мостовые деньги" міщани повинні були платити. Рибні ловлі, острови Муромець та Труханів і „діброви" захопили „началные и ратные в Кіевѣ будучіе люди". Великим тягарем лягала на місто підвідна повинність („подвод по сту и болши", які доводилося наймати „дорогою цѣною"). Особливо дошкуляли міщанам козацькі (старшинські) та монастирські шинки. Києво-Флорівський монастир з чималою вигодою для себе і великим збитком для маґістрату шинкував горілкою. Крім того, старшина та монастирі заводили, на шкоду міщанству, свої броварні та воскобійні. Ігумен Києво-Кирилівського монастиря Інокентій Манастирський[67]) „на ровнинах и на болотах" в чотирьох місцях на 300 саженях побудував „мостки" і брав з усіх проїжджаючих, не виключаючи й київських міщан, чималу

„мостовщину"; внаслідок цього „околные люди ни с каками торгами в Кіев не издят".

Чималої шкоди завдавали міщанам козацькі постої, а також відмовлення козацьких та монастирських дворів відбувати загальноміські повинності.

Київський маґістрат скаржився також на те, що полковник і старшина визискують ремісників: „Ремесленные люди... вѣдают повинность полковнику и старшинѣ и всякіе дѣла дѣлают без платежу". Київський полковник забрав з відомства маґістрату також „музицький" цех. Торговельні інтереси київського міщанства порушувалися особливо московськими „ратными людьми" („стрѣльцами"), які „в нижнем городѣ[68]) всякими товарами торгуют", а також греками, що „всякими промыслы промышляют", не виконуючи жадних міських повинностей.

Це був справжній зойк міста, затисненого в лещата між старшиною та монастирями — з одного боку, й московською залогою — з другого боку. Український уряд, у відповідь на численні скарги міст, видає низку універсалів, що стверджували старі міські права і привілеї, але здебільшого не всилі були захистити місто від надужить старшини та монастирів, не кажучи вже про московську залогу. Зрештою, іноді самі міщани вважали за краще підлягати старшині або навіть монастирям, ніж маґістратові. Більше значення могли б мати видані на прохання міст царські жалувані грамоти, які застерігали ряд важливих прав міста. Але контролі над їх виконанням не було, і фактично все лишалося по-старому. Нові царські жалувані грамоти 1689 й 1699 рр. ледве чи істотно поліпшили становище київського міщанства.

Подібну картину бачимо й по інших містах Гетьманщини. У Чернігові полковник і полкова старшина також порушували права маґістрату. І тут старшина примусово брала в міщан підводи, примушувала посполитих міських сіл і навіть ремісників у місті працювати на себе, захоплю-

вала міські млини, міщанські землі та вгіддя, порушувала торговельні інтереси міщанства тощо.

У Переяславі полковник І. Мирович „употреблял до своего двору" „загородних людей, на подварках (переяславських) жиючих", які раніше „прислушали" до ратуші.

Переяславський полковий писар М. Мокієвський в 1688 році „всѣм городом Баришполем завладѣвши, великіе людем прикрости" чинив, обтяжував населення „для своих потреб" всяким „послушенством", „меновите в будуваню и в инших господарствах".

Перед цими зловживаннями старшини місто було майже беззахисним. Навіть такі великі міста, з впливовим патриціятом, як Стародуб і Ніжен, не могли знайти захисту від старшинської сваволі. Стародубівський полковник Миклашевський, разом із своїм сватом — генеральним осаулом А. Гамалією, за допомогою другого свата — стародубівського війта С. Ширая, захоплював міські ґрунта, млини й цілі села (Деменка, Рухів, Картушин, Круків, Солова і ін.), осаджуючи на міських землях свої хутори й слободи, заводячи на міських греблях свої млини тощо. Наскільки безцеремонно поводився Миклашевський з правами й володіннями міста, видно з того, що, захоплюючи хутір Березівщину (коло Стародуба), Миклашевський „часть войсковую" купив, „а двѣ части мѣскых кгрунтов... силомоцю под владѣніе свое забрал". Усі ці володіння здебільшого лишилися в руках Миклашевських.

Подібне відбувалося і в Ніжені. Ніженський маґістрат скаржився гетьманові в 1696 р. на „великіи долегливости", яких місто зазнає не тільки від полкової старшини й „духовных особ", але й від сотників та „рядового товариства". Старшина й монастирі різними способами прибирали до себе посполитих, які належали місту. Прибутки міста від дьогтьової оренди („арендовая сумма") знизилися на половину. Дуже зменшилися й міські прибутки від торгівлі („ратушная вага", „ратушное ведерко") та міських млинів („размѣровые пожитки"), які фактично перебували

в руках різних „особ... так духовного, яко и мирского чина".

Гетьманський уряд своїми універсалами (в 1696 і 1698 рр.) стверджував права Ніженського маґістрату. Однак, очевидно, все лишалося по-старому, бо в 1699 і 1700 рр. ніженський полковник І. Обидовський знову наґадував сотенній і сільській козацькій старшині про маґістратські права щодо повинностей посполитих у належних маґістратові селах.

Гетьманський уряд звичайно стверджував права й привілеї великих міст Гетьманщини, зокрема право на „маґдебурґію". Так було стверджено маґдебурзьке право містам Києву, Стародубу, Чернігову (17 вересня 1687 р.), Ніжену (2 вересня 1687 р. і 11 січня 1698 р.) та ін. Український уряд завжди підкреслював, що все міське населення має відбувати на користь маґістратові належні повинності й платити встановлені податки. 11 вересня 1687 р. Мазепа видав універсал м. Києву, яким зобов'язував „монастырских людей", тобто „підданих" монастирських, незалежно від того, де вони мешкають, — чи „при монастирях", чи „в дворах монастирских", — відбувати сторожову й інші міські повинності; правда, це розпорядження мотивоване було тим, що „той город (Київ) есть пограничный, под который завше звыкли непріятели бесурмане подъѣздами своими подбѣгати".

Так само дбав Мазепа і про те, щоб права маґістрату не були ущерблені місцевим козацтвом. 16-го червня 1688 року стверджено було заборону київським козакам шинкувати горілкою; цю заборону гетьманський універсал мотивував тим, що „рыцерскому чину" „з тых шинкарских промыслов дѣется нагана". Гетьман рекомендував козакам „иншіе пристойнѣйшіе к вспоможенью господарства своего обмышленія завзяти" й загрожував, що кожний порушник цієї заборони „не тилко на шкурѣ своей строгое понесет каранье и худобы позбудет, але и для горшой неславы з реестру козацкого будет вымазан". Однак, це не змінило становища, і на „многократные" скарги маґістра-

ту Мазепа 13 січня 1691 р. видав новий універсал, де, повторюючи заборону козакам шинкувати горілкою, дозволив маґістратові порушників цієї заборони „заберати и грабити"[69]). 6-го червня 1694 р. Гетьман знову видав грізний універсал, де загрожував порушникам „суровым караньем" у Батурині. Та, не зважаючи на це, козаки й після того не перестали шинкувати горілкою, а маґістрат — подавати на це численні скарги.

Захищаючи права київського маґістрату на монопольне шинкування горілкою, гетьманський уряд керувався не тільки інтересами міста. Вільне шинкування горілкою козаками зменшувало прибутки міста від горілчаної оренди, а це, в свою чергу, відбивалося на прибутках українського державного скарбу.

А втім, не завжди урядові заходи Мазепи були на користь міста. Так, приміром, Гетьман відібрав від київського маґістрату с. Осетчину й чотири міські млини на р. Сирці. Київське міщанство було обтяжене також індуктним збором. У дуже важкому стані опинилося на початку XVIII ст. невеличке місто Почеп, яке також мало маґдебурзьке право. Місто втратило всі свої ратушні села, які, за підтримкою Стародубівського полковника Миклашевського, розібрали різні державці, зокрема родичі та свояки полковника. Гетьман сам визнав це. У своєму універсалі 6 листопада 1706 року він писав: „Респектуючи на тяжести и незносніе долегливости, городу Почепу дѣючіеся, а згола неотколь ратушовѣ оного повзяти фолкги и поратованя, бо якіе до него належали села, то тіе всѣ за власти небожчика п. Миклашевского, полковника Стародубовского, одишли за державцов, навет ледве не остатное село, зовемое Старый Почеп за инстанціями и уставичною его прозбою, зятевѣ его п. Андрею Лизогубу[70]) досталося в завѣдованье, чрез що тамошніи обыватели почеповскіе умалилися и до остатного пришли знищеня". Тому Гетьман, хоч і надав ще 1694 року те село Лизогубові, тепер привертає його до Почепівської ратуші, „касуючи і анигилюючи" попередній свій універсал.

Політика Мазепи щодо міст та міщанства визначалася насамперед загально-державними інтересами. Сприяючи розвиткові українського торгу й промисловости і дбаючи про потреби державного скарбу, Гетьман звичайно виступає в обороні прав міста і привілеїв його провідної верстви — купецтва, яке в кінці XVII — на початку XVIII століття посідає досить впливове місце в економічному, а почасти і в політичному житті Гетьманщини. Не дивно, що коли раніше (за часів Руїни і навіть за Самойловича) деякі українські міста, у боротьбі за свої економічні і правні інтереси супроти козацької старшини, шукали собі допомоги в московського уряду, то за гетьманування Мазепи навіть таке місто, як Київ, де був московський воєвода й велика московська залога, покладає свої надії передусім на свою — українську державну владу і особисто гетьмана Мазепу[71]).

Соціяльна боротьба

Економічне зубожіння широких мас людности Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII століття, внаслідок безперервних воєн і воєнних руйнацій, а ще більше — зростаючого державського визиску, викликало щораз більший соціяльний спротив, що виявлявся в різноманітних формах, починаючи від індивідуального опору й кінчаючи масовими розрухами та заколотами.

Дуже поширюються на кінець XVII століття такі форми опору нижчих верств людности, як вписування посполитих у козаки, перехід їх у підсусідки, вихід на „слободи" тощо.

Хоч становище і рядового козацтва було нелегке, а проте, права і вольності козацькі боронили від загрози неминучого підданства. Тому під час Кримського походу 1687 року чимало посполитих пішло до козацького війська. Однак, після походу ці „новики" (нові козаки) були повернуті до підданства. На Великодньому з'їзді 1688 року Старшинська Рада ухвалила, „жебы нѣгде ново козаки з тяглых людей не уписовалися в реестр козацкий". У зв'язку з ці-

єю ухвалою, Гетьман 15 вересня 1688 року наказав сотникові Новомлинському і отаманові Нехаївському[72]), щоб вони „не важилися як ново тяглых людей у козацтво приймовати и вписовати, так и тых новиков, котрие, на свой упор покозачившися . . . знову до громад привернули, якобы оные по прежнему знову тяглость звычайную и повинность вшелякую" віддавали своєму державці, компанійському полковникові І. Новицькому. Проте, звичайно, це не припинило вписування посполитих у козацтво, чому іноді сприяли самі козаки, які приймали до свого реєстру деяких „тяглих". Гетьман „повторе и подесяте под срокгим . . . каранем" рішуче забороняв це робити, загрожуючи винним козакам, що вони „за таковый поступок" будуть „шванковати на войсковых волностях" (універсал 25 листопада 1691 р. козакам м. Семіонівки).

У цьому питанні уряд був послідовний навіть тоді, коли вписування посполитих у козаки відбувалося з відома й дозволу місцевої старшини. Коли в тому ж таки 1688 році борзенський і шаповалівський сотники вписали в козаки кількох посполитих, підданих Максаківського монастиря, Гетьман видав грізний універсал (13 листопада 1688 р.), де наказував тим сотникам „козаков зась болше не вписовати . . . кгды ж без указу нашого (гетьманського) не доводится вам (сотникам) уписовати никого в реестр козацкій", а ті, що були вже вписані, — „нехай робят монастиреви свою повинность". Отже, ці „новики" були фактично повернені в поспільство.

Якщо уряд змушений був крізь пальці дивитися на перехід посполитих у козацтво, а місцева старшина іноді й прямо потурала цьому, то монастирі завзято боролися проти „утечки" своїх „підданих". Коли посполиті с. Ястребщини, яке належало Чернігівській архиєпископії, покозачилися, архиєпископ Іоан Максимович у 1706 р. видав грізне „окружное посланіе" такого змісту: „За таково их самовольство отчуждаются они з домами своими Божія благословенія, общенія христіанского и входу церковного. Кто

з них або в домах их умрет — не похоронити: буди им без обыклого пѣнія церковного погребеніе. Кто народится в домах их — не крестити. Кто бы их принял в свой двор, з ними пріобщался и до них пошол — тому ж неблагословенію подлежати будет".

Недарма тодішній поет, ієромонах Климентій писав „о уписующихся в козаки дурных мужиках":

Прето березовым пером выписувать тя треба
И худобу, кгды маеш, на ратуш взять потреба.

Якщо перехід посполитих у козаки викликáв такий спротив збоку державців і уряду, то ставлення їх до „підсусідків" і слобожан було трохи інше.

Перехід у „**підсусідки**" дуже зростав у кінці XVII — на початку XVIII ст. З одного боку, зубожіння селянства, з другого боку, утиск старшинської влади примушували багатьох посполитих кидати своє господарство й переходити у „сусіди" до інших, заможніших господарів — старшини, духовенства (монастирів і світського), козаків і навіть заможних посполитих. Були випадки (наприклад, у Стародубівському полку), коли й заможні посполиті продавали свої двори, ґрунта й поля козакам, ставали їх „підсусідками", а самі „в тѣх дворах своих, от себе проданных, свободно живучи, всяких неналежних собѣ волностей заживали". Наслідком того, „всюды по городах и селах дѣется долегливость и утиск, и обтяжаніе", бо зменшувалося число „тяглих", які вже „згола не могут общим выдолати повинностям", а головне — не можуть забезпечити „грошових мѣсячних датков" на охотницьке військо.

Звичайно, це порушувало різноманітні інтереси, насамперед державного скарбу (який втрачав своїх платників податків), а ще більше — середньої та дрібної старшини, „піддані" якої воліли переходити в підсусідки до багатих державців (старшини й монастирів). Отже, уряд мусів боронити інтереси фіску або *цілої* старшинської верстви проти *окремих* великих державців.

В 1692 р. лубенський полковник Л. Свічка з приводу скарги державці Петровського[73]) на своїх тяглих людей, які у „козаков в сусѣдствѣ мешкают", наказував усім, „которіе упряж мают", відбувати панщину Петровському, а „убогшим подсусѣдкам" — „козаков годовати и стацію роковую панскую до города давати", а також „сторожам . . . поліовим непремѣнно все их заслугу давати". „Противних" цьому „указу" полковник дозволяв „грабити и карати".

Перехід у підсусідки набув остільки широких розмірів, що 1701 р. Гетьман наказав усіх посполитих, які записалися у підсусідки до козаків, але фактично жили на своєму господарстві, повернути знов у поспільство.

Багато посполитих і навіть козаків переходять жити на „слободи". Хоч звичайно дозволялося осаджувати слободи людьми зайшлими, „лезними", але фактично „слободи" заселялися здебільшого місцевою людністю, яка воліла хоч ненадовго вибитися з підданства. Зрозуміло, що осадження слобід було приступне тільки великим землевласникам — старшині й монастирям. Однак, це нерідко зачіпало інтереси інших державців, які втрачали своїх „підданих", і державного скарбу, який втрачав своїх платників податків.

На початку XVIII ст. ігумен Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря і знатні військові товариші Ф. Жученко і І. Іскра (обидва — колишні полтавські полковники) осадили коло Полтави слободи „мимо волю и позволене" Гетьмана. Зокрема Жученко „под тѣм претекстом людей многих значних, войскових и посполитих, полтавских до оной слободи обнадеживанем волностей на житло звабляет"; те саме робив і Іскра, який до того ще „не менший тоеи слободи осажованем в ґрунтах городу Полтавѣ чинит утиск". Довідавшись про це, Мазепа в березні 1707 р. видав грізний універсал, скерований проти слобожан. Гетьман наказував, щоб полтавський полковник (І. Левенець)[74]) „легкомыслних людей", які йшли до тих слобід, „не толко переймал, грабил, забирал, вязенем мордовал, киями бил, леч без пощадѣнія вѣшати розказовал".

Усіх слобожан, що оселилися раніше, наказано було „отголь зогнати на першое их мешкання повернути", а слободи скасувати.

Згаданий вже Климентій так писав „о идучих на слободы людѣх":

...Добре тые чинят, що прочан обдырают:
Бог их простит за тое, згола грѣха не мают.
І не тылко потреба б таких обдырати,
Але и з самими душами разлучати.
....
Бог за бунтовника, як мовят, не повѣсит,
Але и нагородою еще потѣшит.
....
Зачим вы, панове, таких не важтесь щадѣти:
Втѣкаючих проч самых дерить, бить и берить дѣти.

В кінці XVII — на початку XVIII ст. дуже поширюється масове переселення селянства, козацтва й міської бідноти до Слобожанщини, суміжних повітів Московщини і особливо на Правобережжя.

У своїх донесеннях цареві гетьман Мазепа не раз скаржився на те, що лівобережне населення, здебільшого з південних полків Гетьманщини (слід пам'ятати, що саме в південних полках було найбільше переселенців з Правобережжя), тікало „купами" на правий берег Дніпра, до Палія. Гетьманський уряд ще з часів Самойловича вживав усіх заходів, щоб припинити цей рух, тримав на головних перевозах на Дніпрі військові сторожі. У деякі роки мало не вся діяльність переяславського, прилуцького й миргородського полковників була скерована на те, щоб затримувати цих переселенців. Велика роля у приборканні цього руху належала охотницьким полкам.

У листуванні гетьманського й царського уряду збереглося чимало вказівок на те, хто саме переселявся на правий берег Дніпра: „Все безпутство и остатная голота там пошла", — писав Мазепа.

Переселенський рух на правий берег Дніпра поширюється в кінці 1680-х років. Є багато даних про масові втечі

на правий берег Дніпра в 1687—1689 рр. Уряд не тільки перешкоджав цим втечам, а й намагався силоміць повернути переселенців назад. В 1691 р. Гетьман наказував лубенському полковникові Свічці й охотницьким полковникам Новицькому й Кузьмовичу „чернь всю, поотбиравши оружѥ и всякіе вещи, пригнати на сюю Днѣпра сторону". У зв'язку з цим туди ж посланий був і переяславський полковник Лисенко[74a]).

В останніх роках XVII ст. — на початку XVIII ст. всі полковники південного Лівобережжя повідомляють Гетьмана про те, що масове переселення на правий берег Дніпра дуже посилилося. Прилуцький полковник Горленко сповіщав Мазепу, що в його полку посполиті й козаки розпродують свої ґрунта і спішно подаються за Дніпро. Те саме писав і переяславський полковник Мирович. Навіть у далекому Чернігівському полку якось зібралася велика „купа" втікачів, яка намагалася перейти на правий берег Дніпра, але була завернута назад.

Гетьман скаржився цареві на те, що він не має змоги затримати цей масовий рух, і просив царя добитися згоди польського уряду на те, щоб український уряд мав право посилати своє військо руйнувати правобережні слободи, а втікачів з Лівобережжя примусово вертати назад. Р. 1699 Петро I, посилаючися на трактат „вічного миру" 1686 р., звернувся до короля польського Авґуста II з проханням не дозволяти нікому заселювати Правобережну Наддніпрянщину.

Однак, ці заходи не дали наслідків, бо в 1700 р. московський уряд констатує посилення цього руху й знову наказує Гетьманові збройною силою вертати назад утікачів і суворо карати їх. В 1702 р. за перехід на правий берег Дніпра Гетьман наказав карати на смерть не тільки тих, хто тікав, але й тих, хто переправляв утікачів на перевозах через Дніпро. Проте, і це не могло ні припинити масового переселення, ні стримати тих, хто так чи інакше сприяв цьому. Справа в тому, що в поширенні слобід на правому

березі Дніпра зацікавлені були як київські монастирі, що здавна мали там свої земельні володіння (в руках цих монастирів, зокрема Києво-Видубицького, були й деякі перевози на Дніпрі, які, в зв'язку з посиленням переселенського руху на правий берег, давали монастирям великі прибутки), так певною мірою і сусідня лівобережна старшина, яка мала свої слободи й на Правобережжі.

Та особливих турбот завдавали гетьманському урядові і місцевій адміністрації часті розрухи, в яких виступали посполиті, міська біднота й козаки проти державців — світських і церковних (монастирів) і заможнього купецтва. Ці розрухи здебільшого мали льокальний характер: вони зосереджувалися переважно на півдні Гетьманщини, хоч немало було окремих заколотів і в північних полках. Але ці заворушення виникали мало не щороку. Іноді вони набирають грізної сили, створюючи дуже небезпечну ситуацію. Зокрема такий характер мали розрухи влітку 1687 року.

Сучасники — українські (козацькі літописці) і чужі (европейська преса) — та й пізніші дослідники звичайно зв'язують ці розрухи з усуненням гетьмана Самойловича. Проте, немає сумніву, що вони вибухли незалежно від подій на Коломаку, хоч, ясна річ, ті події не могли не сприяти поширенню заворушень. Заколоти почалися майже одночасно в кількох полках південної Гетьманщини. У Гадяцькому полку в 20-х числах липня селяни м. Лютенки „розшарпали худобу" гадяцького полковника М. Бороховича. Селяни с. Русанівки захопили в околицях м. Гадяча кількох ченців Мгарського монастиря, що їздили до гути по скло, і „на смерть позабивали і, на купу тѣла их зложивши, дегтем поливши, сѣном накидали и, вози на верх склавши, тѣла их попалили".

Наприкінці липня розрухи охопили майже все південне Лівобережжя — полки Гадяцький, Переяславський і почасти Прилуцький, Лубенський та Миргородський.

Найбільші розрухи були в Переяславському полку: в самому Переяславі і в багатьох селах та містечках, зокрема

у Воронкові, Домонтові, Бубнові та ін. Заколотники вбивали і козацьких старшин, і багатих купців. В Переяславі було вбито полкового суддю (що заступав полковника, який був у поході) і війта. У Переяславі, Воронкові, Домонтові було захоплено старшинсько-купецьке майно. Були зруйновані маєтки переяславського полковника Л. Полуботка (зокрема в с. Шелехівці), пасіки (в тому числі й на правому березі Дніпра, біля Трипілля), рибні стани в Бубнові й Домонтові. Селяни забирали старшинську худобу (зокрема у Полуботка в Яготині, Басані, Іванкові), хліб та інше майно. У Воронкові було захоплено майно сотника Івана Сулими, зруйновано гуральню Максимовича й крамниці Константиновича. В багатьох місцях козацька старшина й міські урядники повтікали, і влада на деякий час перейшла в руки заколотників.

Про заворушення на Гетьманщині влітку 1687 року було відомо і в Західній Европі. „Der Leipziger Post und Ordinar-Zeitung" сповіщав (кореспонденція з 28 серпня 1687 року): „Hinter dem Dnieper entstund auch ein grosser Auffruhr mit todtschlagen und rauben, so dass der Resident (польський резидент при московсько-українській армії Ґлошковський) kaum nach Kyow entkommen. Ehe er dahin gelanget, muste er in Hadzac (Гадяч) 3 Tage bleiben; so vom gemeinen Pöbel belägert und gestürmet gewesen, welcher auch viel Dörffer und Flecken ausgeplündert . . . "

Новий уряд гетьмана Мазепи енерґійно взявся до приборкання розрухів. Вертаючи з Коломаку, Гетьман мав, окрім козацького війська і компанійців, ще відряджені кн. Ґоліциним смоленські полки (піхота й кіннота)[75]. Крім того, Гетьман, який був тоді в Гадячі, викликав до себе 13 серпня 1687 року компанійські полки Новицького й Пашковського. Одночасно діяла й нова полкова влада. У Переяславському полку заколоти припинив новий полковник Дмитрашко-Райча. Послані ним у різні місцевості загони відновлювали місцеву адміністрацію, карали учасників розрухів, вишукуючи насамперед „принципалів", стягали ве-

ликі контрибуції з місцевих громад (на Воронківську громаду, приміром, було накладено 500 талярів). Понуру картину ліквідації розрухів 1687 року подає С. Величко: „Зараз всѣх тих своеволников по городах и селах велѣно от Гетмана старшинам зисковати, ловити и до крѣпкого вязеня отдавати, потом розиски чинити; по которих розисках едним виннѣйшим руки и ноги поламано, другим голови неистовіе оттинано, третих на шибеницях вѣшано, четвертих на худобах карано, з пятих глупство киями вигоняно".

Хоч розрухи 1687 р. були жорстоко приборкані, але вже на початку 1688 р. в Миргородському й Лубенському полках сталося кілька нових виступів селянства й козацтва. Один з аґентів Гетьмана, який проїздив через ці полки в березні 1688 р., писав: „Идучи мнѣ через полк Миргородский и Лубенский, прислухалемся межи людьми посполитими, же голоси барзо непожиточніе так самому рейментарови, яко и мешкаючим статечне в Украинѣ людям; с которих до подобенства бунту неуважного сподѣватися потреба, а то с тих мѣр, иж од своих панов полковников мѣют полчане великіе долегливости . . . за що на веснѣ хотят цале вийшовши у войско, отозватися за свои кривди"[76]).

Більших розмірів набрали селянсько-козацькі заворушення влітку 1689 р., після другого походу на Крим. Внаслідок того невдалого походу, „многое тогда от войска московского и козацкого на Голицина и Гетмана было ропталіе и клятва". Ще гостріші були настрої народних мас, які несли на собі головний тягар цих походів. Гетьман на той час був у Москві. Керівництво Гетьманщиною було в руках наказного гетьмана — генерального судді М. Вуяхевича, генерального осаула І. Ломиковського й компанійського полковника І. Новицького. Наприкінці літа 1689 р. Вуяхевич і Новицький сповіщали Гетьмана про заворушення на Україні. Вуяхевич писав, що йому важко тримати людність у покорі, бо „люди його не слухаються, влас-

тей не поважають, розбігаються в різні сторони". „Щó можемо зробити, — писав Вуяхевич, — з якимисьількома тисячами дворян (гетьманського надвірного війська) проти такого великого числа неслухняних! Не так страшні нам невірні татари, як свої нехристі, що страху Божого не мають і начальства не слухають". Вуяхевич і Новицький просили Гетьмана скоріше вертатись на Україну.

Гетьман був дуже стурбований цими подіями. Він сповіщав Новицького про те, що його зустріли в Москві дуже прихильно, що він одержав великі царські „милості" (на Україні пішли були чутки, що в зв'язку із справою Ґоліцина Мазепа попав в „опалу"). Гетьман наказував своїм замісникам якнайшвидше приборкати заворушення. „Постерегайте того пилно, — писав Мазепа, — абы порядок... был захован в належитом исправленіи". „Неспокойныи и малодушныи головы, которыи безсловными плетками своими всенародный покой нарушают", мали бути покарані „крѣпким вязенням".

Повернувшися на Україну, Мазепа писав цареві, що він „видит в Малороссійских краях всюду совершенную смирность". Проте, окремі заворушення були і в 1690—1691 роках. Р. 1691 було велике „роптаніе" проти старшини в Київському, Лубенському, Полтавському та інших полках. Ці виступи проти старшини були тим більш загрозливі, що вони охопили козацьке військо і навіть бували, як ми бачили, у війську охотницькому. Зокрема, в травні 1690 р., під час походу на р. Самару, козаки Миргородського полку відмовили послуху своєму начальству; чимало з них повтікало додому. Не допомогли й загрози суворої кари, головне — „в послушенство тяглое видавать"[77]).

На початку 1692 р. ліквідація заворушень 1691 р. ще тривала. Гетьман наказував тоді Новицькому „тих збродніов и бунтовников, которыи над Сулою забойством безбожне руки свои помазали, судить и учинить декрет, кого доведется на горлѣ карати, а кого киями обкладати". Однак, уже літом того ж 1692 року на півдні Лівобережжя

виникли розрухи, пов'язані з повстанням Петрика[78]). Український уряд був дуже стурбований соціяльною програмою Петрика та його антистаршинськими закликами, що мали значний вплив на широкі маси людности, зокрема південної Гетьманщини. Старшинська Рада в жовтні 1692 року обговорювала питання про це й подала надто оптимістичну картину тогочасних соціяльних відносин на Лівобережній Україні, призначену, звичайно, для московського уряду. „Внутрь Малороссійских городов — проголошувала ухвала Ради — никакой обиды жителям . . . никаких налог нѣт. Живут всѣ, старшіе і меншіе, войсковые и посполитые люди, малороссійскіе жители в счастливом поведеніи, нихто их не ізобижает, не насилствует, не тѣснит, всякого имѣнія в доволство житія своего имѣют много. В котором будучи ізобиліи, всѣ хвалят имя Господа Бога, давшего силу і власть их Царскому Пресвѣтлому Величеству счастливо владѣти облаадателствовати ими . . ." Дійсність була, звичайно, зовсім інша.

Окремі заворушення були в 1693 і особливо в 1694—1696 рр. Зокрема, в 1693 р. заворушення були в Ніженському полку, а в 1694 р. — у козацькому війську. У червні 1694 р., під час походу коло р. Вовчої і Самари, в Гадяцькому й Полтавському полках стався великий заколот. Полковники цих полків сповіщали Гетьмана, що якби не гетьманський „лист", який дозволяв війську повернутися додому (після чого військо вирушило назад, за Вовчу), то „певне и нога б наша оттоль не уйшла, и были бысмо цале побитыми". Правда, і після того козаки „по табору з киями и кольем ходят". Старшина скаржилася, що козаки „заодно додому уходят, а нельзя их вже и запиняти, поневаж убійство над нами оны, безпутники, цале виполнити укновали. И если-б тут до килка день прийшлося нам збарити, то певне б хиба самы бысмо з старшиною при арматах осталися"[79]).

Заворушення в козацькому війську виникали й пізніше. Сучасник, львівський міщанин Домінік Вільчек, спо-

віщав 24 серпня 1695 р. короля Яна III про „неймовірні бунти серед козацтва". „Мазепа, — писав Вільчек, — всю гармату позабирав з козацьких полків і наказує завжди ставити її перед своїми наметами. При ній поставлено московських стрільців, сердюків і компанійців 500, які там днюють і ночують... Щоб приборкати завзятість (козаків), Мазепа наказує на кожній стації ставити дві шибениці"[80]).

В 1696 р., під час походу, вибухло повстання козаків Київського полку проти свого полковника К. Мокієвського. Такі заколоти бували і пізніше.

Виступи козацтва, здебільшого скеровані одночасно і проти власної старшини, і проти гетьманського та царського урядів, не припинялися і на Запоріжжі. Особливо великі заворушення були там в 1691 р. У 1700 р. в Таванську сталася велика сутичка між запорожцями й сердюками. Багатьох було вбито, інших покалічено; у купців порозбивали бочки з вином та медом і порозсипали сіль.

У 1701—1702 рр. Запоріжжя виступило проти будування московським урядом фортеці на Дніпрі коло Кам'яного Затону. Запорожці зруйнували салітряні майдани лівобережної старшини на Самарі, забрали казани, воли і т. ін., і вчинили ряд нападів на каравани турецько-грецьких купців, які торгували з Лівобережною Україною і Московщиною.

Ці заворушення й заколоти, що тривали майже до кінця гетьманування Мазепи, ставили український уряд перед дуже важкою проблемою. Цілком зрозуміло, що козацьке військо не могло бути вжите, як поліційна сила уряду. На воєнному стані козацтво було не завжди, а під час воєнних походів, так частих у тих роках, козаки були дуже далеко від території своїх полків. Головне — серед самого козацтва частішають гострі виступи проти своєї старшини та державців. Тому уряд мусів або збільшувати наймане (охоче) військо, утримання якого завжди було великим тягарем для населення й збільшувало

його невдоволення, або ж мимоволі (й дуже неохоче) звертатися по військову допомогу до Москви. І те, і те неминуче сприяло московському втручанню до внутрішніх справ України. Все ж Мазепа волів збільшувати кількість охочого війська, як кінного (охочекомонного, компанійського), так і пішого (охочепіхотного — „сердюків"). У цих полках було мало „природних" козаків; зате було багато, особливо серед старшини, зайшлого елементу, зокрема з Правобережжя, Молдавії, Білоруси, Польщі тощо. Сучасники оповідають (1696 р.), що Мазепа тримав у себе „в милости и призрѣніи" охотницькі полки, сподіваючися на їх слухняність і відданість урядові. Але між козацьким і охотницьким військом завжди був антагонізм, постійні тертя, непорозуміння, конфлікти, а іноді навіть збройні сутички. А головне — наймане військо було дуже непопулярним серед українського населення, якому надто дошкуляли компанійські та сердюцькі стації.

Напруження соціяльних відносин і загострення соціяльної боротьби на Гетьманщині були дуже небезпечними також для зовнішньої політики українського уряду і широких національно-соборницьких плянів гетьмана Мазепи. Вони послаблювали становище України супроти Москви й примушували український уряд триматися в орбіті московської зовнішньої політики. Вони спричинилися до того, що Запоріжжя протягом майже цілого гетьманування Мазепи було у гострій опозиції до гетьманського уряду й з великим недовір'ям, а то й одвертою ворожістю ставилося до самого Гетьмана. Наслідком того були такі далекосяглі політичні акції Запоріжжя, як шукання польського протекторату для Січі в 1689 році або угоди з Кримом у 1690-х роках. Нарешті, всі ці обставини вкупі надзвичайно ускладнювали позицію гетьмана Мазепи на Правобережній Україні й тим самим перекопували стежки до здійснення одного з найголовніших національно-політичних плянів Мазепи — об'єднання Правобережжя й Лівобережжя в єдиній Українській Гетьманській державі. Більше того. Тут, на

Правобережжі і, звичайно, на Запоріжжі зростають настрої і пляни, дуже небезпечні і особисто для гетьмана Мазепи, і ще більш для справи української державности. Аджеж запорожці ще в 1693 році казали, що „як буде Палій гетьманом, то вже зможе управитися з усією начальною старшиною . . . і буде при ньому, Палії, так, як було і при Хмельницькому". Це була ідея нової Хмельниччини, але не тої, що визволила Україну з-під польського ярма й створили Українську Козацьку державу, і не тої, що спроможна була б визволити Україну з-під московського панування, — лише тої, що могла б тую державу, за тих історичних обставин, „в нівеч обернути".

3. Гетьман Мазепа і духове життя України

Не менш важливий, як у царині матеріяльної культури, був вклад гетьмана Мазепи в духове життя України-Гетьманщини, що саме за його гетьманування досягає особливого піднесення, напруження та розцвіту, і то у всіх галузях української культури — в освіті, науці, літературі, мистецтві, — і світ Мазепинського ренесансу ще довго світив у сутінках московського панування над Україною після Полтавської катастрофи й поразки політичних плянів Мазепи.

Мазепинська доба, однак, не прийшла на порожнє місце. Часи Руїни, що так страшно спустошили матеріяльне життя України і, безперечно, наробили чимало шкоди і в сфері культурного розвитку, все ж не спроможні були вгасити того великого національно-культурного вогню, що був запалений революцією Хмельницького й відродженням української державности. Духове життя України в добу Руїни не тільки не завмирає, а виявляє подивугідну активність і творчу наснагу, зокрема в царині науки, філософії (й теології), літератури, політики — менше в царині освіти та мистецтва, що з природи речей вимагали і більших матеріяльних засобів, і більш спокійних умов для свого нормального розвитку.

Немає сумніву, що певний вплив на це пожвавлення українського культурного життя в добу Руїни мала саме ця Руїна, руйнація Української держави, створеної Хмельниччиною, але захитаної політичними усобицями й роздертої між Польщею й Московщиною (після Андрусівської угоди 1667 року), а згодом ще й Туреччиною та Кримом (після Бучацької угоди 1672 року й Бахчисарайської угоди 1681 року). В часи руйнації матеріяльних підвалин людського життя, думка людини, а надто ж думка інтелектуаліста — дослідника, вченого, філософа, поета, природньо, звертається до джерел буття, шукаючи там причин тих страшних, сумних і жалюгідних подій, що відбувалися перед його очима, а нерідко торкалися й його самого, наражаючи на нужду й біду. І в творчій думці та уяві виникають картини минулого і візії майбутнього, того, що було, й того, що мусить бути.

Був ще один чинник, що впливав на українське духове життя доби Руїни. Політичні події, а зокрема перенесення осередку Української держави на Лівобережжя на довгий час ізолювали українську культуру від її західніх родичів та знайомих, і поставили віч-на-віч зі східнім політичним та культурним світом. Московська політична домінація перед очима київських і чернігівських інтелектуалістів (там були головні українські культурні осередки тої доби) була фактом, що мав свій вплив на їх уяву і думку, формуючи там певні москвофільські (в дусі російської імперіяльности) думки і концепції, або викликаючи почуття ідейного спротиву московській навалі на відроджене Хмельниччиною українське державне й культурне життя, або іноді навіть створюючи своєрідну, майже неймовірну, а тому й мало зрозумілу для нас, синтезу всіх цих думок, концепцій і почувань. А втім, московські впливи і українські контрвпливи, як реакція на них, були не одинокі. Залишалися ще поважні польські впливи (навіть на Лівобережжі) й дене-де пробивалися впливи турецько-татарського світу, майже зовсім, на жаль, не досліджені.

Це ідейне (й ідейно-політичне) напруження українського духового життя в добу Руїни мало особливе значення і вплив на розвиток української культури Мазепинської доби. Воно створювало відповідний духовий клімат, розбурхувало почуття й думки, стимулювало природну реакцію національного духу на чужі й ворожі йому події, явища, впливи. Саме в цій атмосфері духового та ідейного хвилювання, забурення й навіть бурі зароджувалися ті ідейні та культурні вартості, які потім, у відповідний час, за сприятливих умов матеріяльного добробуту й політичного спокою та стабільности, за гетьманування Самойловича (1680-ті роки) і особливо Мазепи, розцвіли таким рясним і барвистим цвітом.

Але жадних реальних цінностей доба Руїни створити, звичайно, не могла. Культурна творчість для свого завершення й народження тривалих пам'яток людського духу вимагає певного спокою й добробуту. В постійній тривозі за своє життя, серед біди і злиднів, без матеріяльної бази й певної незалежности від буденних турбот життя, творчий процес не може знайти свого завершення, втілення в камені будов, на полотні картин, у друку та оздобах книги, в нотах музики і пісні — в усіх тих пам'ятниках людського духу, що переживають своїх творців і свою епоху й живуть своїм власним життям у просторах вічности, формуючи духово наступні покоління.

Доба Мазепи вперше давала можливість українській культурній творчості пореволюційної доби знайти своє завершення й реальне втілення, створити свій власний стиль. Не можна сказати, що ці можливості були ідеальні чи навіть цілком задовільні, що українська культура в часи Мазепи здобула якнайсприятливіші умови для свого розвитку, як це часто-густо перебільшується в сучасній історичній публіцистиці, тій добі присвяченій, яка мало різниться своїм змістом і тоном, а головне — своїми суперлятивами від панегіриків кінця XVII — початку XVIII століття. Ні, доба була бурхлива, вогнем і мечем позначена, умовини

культурного життя були досить суворі — „внѣуду брані, внутрыуду страхи", як казали сучасники, — і творити нові культурні вартості було нелегко. Й коли вони все ж творилися, а світ, запалений в них їхніми творцями, світив і промінював на цілі покоління, й ми з повним правом називаємо ті часи „добою Мазепинського ренесансу", то українська культура завдячує цим насамперед творцям і меценатам тих пам'яток, серед яких, безперечно, чільне місце належить самому гетьманові Іванові Мазепі.

Як це не дивно, історія української культури Мазепинської доби ще не написана і навіть не досліджена, хоч українська наука вже поклала міцні підвалини для цього в монографічних студіях про українську освіту, науку, літературу, мистецтво (зокрема архітектуру та ґраверство)[81]. Ясна річ, ми не можемо тут ні дати загальної картини розвитку українського духового життя Мазепинської доби, ні, тим паче, огляду поодиноких ділянок української культури того часу. Але історик Мазепинської доби мусить вказати головні тенденції культурного розвитку тогочасної України й насамперед визначити вклад самого гетьмана Мазепи в цей розвиток.

В особі гетьмана Мазепи була щаслива сполука творця, активного учасника культурного процесу, і його мецената — багатого, могутнього і щедрого. Культура взагалі, а мистецтво зокрема завжди займали важливе місце в душі Мазепи, натури поетичної і разом з тим схильної до філософічної синтези. Мазепа був непересічний поет, і в палкій політичній поезії його „Думи" кожна думка проникнута глибоким чуттям і високим патосом, а в поетичній прозі його листів до Мотрі Кочубей майже в кожному рядку не тільки відчувається, але й чується пісенна ритміка, увінчана нерідко навіть віршовою римою[82]. Він кохався у слові — і в промові політика, і в товариській розмові, і в листуванні — чи то приватному, чи навіть офіційному. Він любив музику і спів (Гетьман мав свою капелю) і якщо сам не був музикою (хоч на це є вказівки) чи співаком, він

мав дані для того, щоб ним бути: мабуть, жадна муза мистецтва не була йому чужа. А головне — йому властиве було почуття краси, яку він тонко відчував і пристрасно любив і в камені монументальних будов, і в металі старовинної зброї, і в діямантах гетьманських клейнодів, і в шкірі мистецької оправи книги, і в пергамені історичного документу.

Але насамперед гетьман Мазепа був великим меценатом — щедрим добродієм усіх визначних культурних починів і будов на Україні. Меценатство було старою українською традицією і навіть за тих бурхливих часів не було рідким явищем. Цікаво, що й люди, які мали загальну опінію ощадливих, а то й просто скупарів, як, наприклад, гетьман Самойлович чи полковник Чернігівський Борковський, не шкодували ні грошей, ні часу, ні уваги для будови та оздоби церков. Але розмах і розміри меценатства Мазепи вражають навіть нас, а сучасники були справді захоплені ним. „Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет" — писав чернігівський ієромонах (згодом єпископ Чернігівський і митрополит Тобольський і Сибірський) Антоній Стаховський року 1705. Вже по смерті Мазепи козацька старшина в Бендерах підраховувала, але так і не могла повністю підрахувати всього, що Гетьман „розкинув і видав... щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині" тощо[83]).

Справді важко перелічити всі церкви й монастирі, фундовані, збудовані, перебудовані, оздоблені Мазепою. Монастирі — Київські (Печерська Лавра, Пустинно-Миколаївський, Братський Богоявленський, Кирилівський, Золотоверхо-Михайлівський, Межигірський), Чернігівський Троїцько-Іллінський, Лубенський Мгарський, Прилуцький Густинський, Батуринський Крупицький, Глухівський Петропавлівський, Домницький, Макошинський, Бахмацький, Каменський, Любецький, катедральні собори в Києві (св. Софія), Переяславі, Чернігові, церкви в Батурині, в Дігтярях, навіть у деяких селах, а поза межами України — у

Вільні, у Рильську і в країнах Православного Сходу[84]) — мали в гетьмані Мазепі свого великого добродія. Навіть вороги (Петро I) визнавали, що Мазепа „великой строитель был святым церквам". На відміну від своїх сучасників — володарів Західньої Европи, що будували багато палаців і мало соборів, гетьман Мазепа, навпаки, будував переважно церкви або публічні будови (приміром, будинок Київської Академії).

Ще важче подати докладний реєстр усього того багатства й великого мистецтва, у вигляді ікон, хрестів, чаш та іншого начиння, митр, риз, дзвонів, богослужбових книг — зроблених, оправлених, оздоблених у золоті, сріблі, дорогоцінному чи коштовному камінні, парчі, оксамиті, брокаті, шовку, — що ним Гетьман щедро обдаровував православні святині не лише України, але й інших країн Сходу і Заходу. А вже зовсім неможливо вичислити донації й дотації Мазепи церковним і світським інституціям — храмам, колеґіям, шпиталям тощо. Це були величезні суми — не тільки як на той час. На самі будови та оздобу Києво-Печерської Лаври Мазепа, за його власними словами, видав більше, ніж мільйон (золотих).

Хоч гетьман Мазепа, як меценат української культури, не має собі рівних в історії гетьманської України, але не можна забувати, що в ті часи чимало інших представників старшинської аристократії були визначними фундаторами й донаторами церков та монастирів. Досить згадати, наприклад, імена В. Борковського (Чернігів), М. Миклашевського (Київ, Глухів), В. Кочубея (Київ), К. Мокієвського (Київ), П. Герцика (Київ), І. Мировича (Переяслав), І. Іскри (Полтава), Д. Горленка (Густинський монастир), М. Бороховича, Лизогубів (Чернігів), Гамаліїв та інших діячів Мазепинської України.

Велике культурне піднесення України-Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII століття було б неможливе без активної участи і допомоги Української Церкви, а зокрема без тої гармонійної співпраці, яка весь час була

в стосунках її й гетьмана Мазепи[85]). Слушно каже Крупницький, що „ніхто з гетьманів не грав такої ролі в житті української Православної Церкви, як Мазепа". Глибокі і давні зв'язки в'язали гетьмана Мазепу з Українською Церквою. Мазепа був віруючий християнин і відданий син Православної Церкви. Його мати була ігуменією; його сестра й племінниця — черницями. Як голова Української держави, Гетьман добре розумів величезне політичне й культурне значення Церкви й був її могутнім оборонцем і добродієм. Ще до свого гетьманства Мазепа мав близькі і дружні стосунки з вищим київським та чернігівським духовенством, зокрема з Києво-Печерським архимандритом Варлаамом Ясинським, майбутнім митрополитом („отцом пастыром и благодѣтелем моим великим", як згадував про нього Мазепа 1708 року), і з архиєпископом Чернігівським Лазарем Барановичем. Відтоді, мабуть, почалися добрі відносини Гетьмана з Стефаном Яворським, Дмитром Тупталом, Йоасафом Кроковським, Феодосієм Углицьким, Іоаном Максимовичем, Захарією Корниловичем, Інокентієм Монастирським та іншими видатними діячами Української Церкви тої доби[86]). Ідея гармонії Церкви й держави завжди була близька серцеві Мазепи.

Хоч основні церковно-політичні проблеми України були розв'язані ще за Самойловича, коли Українська Церква опинилася під зверхністю московського патріярха (1686 року), але залишалося ще багато нез'ясованих питань, не кажучи вже про поточні справи церковної організації й церковної політики. Гетьман Мазепа, шануючи права Церкви й незалежність її від світської влади і не втручаючися в її внутрішнє життя, міг лише посередньо брати участь у цих справах. Проте, він завжди сприяє інтересам Церкви[87]) й допомагає їй в її потребах, а зокрема боронить її права і привілеї супроти централізаційної та русифікаційної політики московського патріярхату в кінці XVII століття. Не маючи змоги змінити загальний статус Української Церкви, Гетьман повністю зберігає за собою вплив на замі-

щення церковних посад[88]) і надання церковних бенефіцій, а також підтримує ті реформи, що мали на увазі піднести значення, силу, добробут та авторитет Української Церкви. Більше того. Шляхом рекомендації українських кандидатів на вищі ієрархічні та учбові посади в московській Церкві (як у центрі її, так і на далеких окраїнах, зокрема в Сибіру), Мазепа намагався зберегти за українським духовенством і взагалі за Україною провід церковного та культурного життя цілої Східньої Европи й російського Сходу. Нарешті Мазепа дуже сприяв — правно і матеріяльно — діяльності тих освітніх інституцій (див. нижче) та добродійних закладів, які провадила й утримувала Церква[89]).

В кінці XVII — на початку XVIII століття збільшується землеволодіння церковних інституцій, особливо монастирів. Гетьман Мазепа щедрою рукою надає маєтки монастирям, а ще більш стверджує своїми універсалами ті великі володіння, що їх на той час скупчили в своїх руках старі й досвідчені господарі — монастирі. В універсалі Чернігівському Єлецькому монастиреві р. 1689 Гетьман писав, що хоч у „Коломацьких статтях" постановлено не давати монастирям нових маєтків (втім, це не зовсім точно — див. п. 3 Коломацької угоди), але він „з горливого до святого мѣстца . . . усердія, респектуючи на тогдашнюю в нем скудость и на малость людей, в подданствѣ обрѣтаючихся", надає монастиреві село Мощонку. Проте пізніше Мазепа надавав маєтки монастирям без жадних застережень. Зокрема маєтності були надані (або стверджені) монастирям київським — особливо Пустинно-Миколаївському, Братському-Богоявленському, Кирилівському і Вознесенському (жіночому), чернігівським, Батуринському Крупицькому, Глухівському Петропавлівському, Домницькому, Мгарському та іншим, єпископським катедрам Чернігова і Переяслава тощо. Гетьманські надання звичайно стверджувалися царськими грамотами.

Крім земельних надань і уділення дозволу на торги, промисли, млини, шинки, на заведення слобід і промислових

підприємств, а також на право збирання різних льокальних поборів, Мазепа роздає чимало „оборонних" універсалів монастирям, звільняючи їх від тих чи тих податків і повинностей, а також забороняючи полковій та сотенній адміністрації втручатися у внутрішні справи монастирських володінь. Недарма борзенський і шаповалівський сотники р. 1688 дістали від Гетьмана сувору догану за те, що вони „не знати одколь взявши смѣлость тую непотребную", наважилися порядкувати в маєтках Максаківського монастиря. Поза тим гетьманська влада звичайно боронила церковні права та володіння від зазіхань збоку світських державців і від непослуху збоку монастирських підданих.

Найбільш вражає в часи Мазепи розвиток образотворчого мистецтва, головне архітектури. Цей розвиток почався ще за гетьманування Самойловича. На думку В. Модзалевського, гетьман Самойлович став „одним з перших провідників в наше мистецтво нових ідей . . ."[90]). Найголовніше те, що Самойлович був не одинокий. У своїй культурній діяльності він мав повну підтримку збоку інших державних, а також церковних діячів, як, наприклад, полковник Чернігівський (згодом генеральний обозний) Василь Дунин-Борковський, архиєпископ Чернігівський Лазар Баранович, ігумен Лубенського Мгарського монастиря Макарій Русинович та інші. Серед них, безперечно, був і найближчий помічник та дорадник Самойловича — генеральний осаул Іван Мазепа.

Мазепинська доба залишила низку монументальних, прекрасних будов, які, можна сказати, змінили архітектурне обличчя України. У Києві, Чернігові, Переяславі і в багатьох інших місцевостях України-Гетьманщини, за ініціятивою, коштом і мистецьким хистом та смаком гетьмана Мазепи, було збудовано або перебудовано низку величних церков. Ми не будемо входити в деталі й перелічувати всі ці будови. Але не можемо не згадати старовинних київських соборів — св. Софії й Успіння (в Печерській Лаврі), Дмитрівського собору Золотоверхо-Михайлівського мона-

стиря, Троїцького собору Кирилівського монастиря, Троїцької надвратної церкви Лаври, перебудованих Мазепою, ані нових — мазепинських соборів та церков, збудованих ним у Києві (собори св. Миколи в Пустинно-Миколаївському монастирі, Богоявлення у Братському монастирі, Всесвятської церкви Києво-Печерської Лаври), в Чернігові, Переяславі (Вознесенський катедральний собор), Батурині і в численних монастирях та інших місцевостях Лівобережжя. Найкращі й найвеличніші з них — обидва Київські Мазепинські собори були збудовані в першій половині 1690-х років, за одним архітектурним пляном (на зразок Спасо-Преображенського собору Лубенського Мгарського монастиря, 1684—1688? р.р., для якого прототипом були римські базиліки Il Gesù 1584 або San Ignazio 1621—1623), безперечно, одним архітектом, — і доля їх була однакова: вони були по-варварськи знищені совєтською владою в 1930-х роках.

Ми не знаємо докладно про мистців-архітектів Мазепинської доби. Їх було декілька — своїх і чужих. Але, безперечно, найвидатніші з них — це Іван Баптиста, будівничий Мгарського собору (працював на Україні з початку 1680-х р. р. до 1700 року), і Осип Старців (Старченко), якого вважають за будівничого обох Київських соборів Мазепи[91]).

Цивільне будівництво Мазепинської України, хоч мало значно менший маштаб, позначилося такими монументальними будовами, як, наприклад, будинок Київської Академії (1703—1704), будинок Київської ратуші (1697) і, звичайно, славнозвісний мур Києво-Печерської Лаври з його брамами та вежами. Не маємо докладних відомостей про батуринський палац Мазепи (на Гончарівці), але можна думати, що збоку мистецького він не поступався іншим будівлям Гетьмана.

З інших галузей образотворчого мистецтва Мазепинської доби великі успіхи мало малярство — церковне і світське (зокрема портретове), різьбарство, а головне — ґра-

верство, репрезентоване такими визначними майстрами, як Олександер (Антоній) і Леонтій Тарасевичі, Іван (Інокентій) Щирський, Іван (Іларіон) Мигура, Данило Ґаляховський та інші.

В добу Мазепи відроджується Київ, як духовий центр України — і то не лише в рамцях Козацько-гетьманської держави, а значення та вплив його, як це було за часів Петра Могили, поширюється далеко на схід і південь, в країнах Східньої Европи і православного Сходу. Головним культурно-науковим осередком Києва і всієї України знову стає Могилянська Колеґія, яка щасливо пережила скрутні часи Руїни. Зміцнення української державности в останній чверті XVII століття створювало для Колеґії відповідну матеріяльну базу, а відновлення культурних зв'язків із Заходом і відкриття широкого поля культурної діяльности на Сході допомагало Колеґії скупчувати видатні професорські сили, що здебільшого здобули підготову в університетах Західньої Европи, і притягувало до неї широкі маси студіюючої молоді. Імення Варлаама Ясинського, Йоасафа Кроковського, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича (1681—1736), мабуть, найвизначнішого вченого-енциклопедиста (теологія, філософія, література, історія, математика, астрономія тощо) тогочасної України, що вперше почав викладати в Києві фізику (теоретичну) й математичні науки[92]), та інших професорів Колеґії свідчать про високий науковий рівень її навчання. Року 1690 в Колеґії було запроваджено повний курс теології, року 1694 (царська грамота з 21 січня 1694 р.) вона дістала фактично права Академії і внутрішню автономію, а року 1701 (царська грамота з 7 жовтня 1701 р.) була офіційно визнана Академією.

В Києво-Могилянській Академії „цвѣченіе всякому з малороссійских дѣтей хотячому учитися походит", як писав гетьман Мазепа. Справді Академія мала загально-національний характер, охоплюючи всі стани української людности, від гетьманича до звичайного посполитого. Але

насамперед тут формувалися кадри української провідної верстви. Гетьман Мазепа віддає сюди в науку своїх небожів — І. Обидовського й А. Войнаровського. Тут вчилися діти генеральної старшини й полковників — Ханенки, Полуботки, Лизогуби, Ломиковські, Горленки, Мировичі, Лисиці, Берли, Новицькі, Голуби, Туранські, Марковичі, Скоропадські й багато-багато інших, майбутніх державних, культурних, церковних діячів гетьманської України. Згодом тут училися їхні діти, і ця традиція зберігалася майже до кінця існування Гетьманщини. Саме тут, зокрема в академічних конґреґаціях, формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії і мали поважний вплив на українську державну політику. Звідси зокрема вийшла нова ґенерація старшини, що відіграла таку велику ролю у другий період гетьманування Мазепи, а потім на еміґрації (П. Орлик, Ф. Мирович) і на Україні за наступних гетьманів (П. Полуботок). А передусім тут творилися кадри української адміністрації, судівництва, духовенства — тогочасної української інтеліґенції, які походили з різних верств українського народу. За часів Мазепи Київська Академія мала найбільше за все своє існування число студентів — понад 2.000.

Цими великими успіхами Києво-Могилянська Академія чимало завдячує гетьманові Мазепі, якого недарма Варлаам Ясинський називав „особливим обновителем, промислинником і благодітелем Братського монастиря", „Зрим Кієво-Могилянскіе Афины, щедрою десницею Вашею Панскою каменным строеніем и прав утвержденіем укрѣпленны" — писав р. 1705 Антоній Стаховський в „Зерцалѣ от писанія Божественного". Ствердження титулу і прав Академії, забезпечення її маєтками (зокрема надання Києво-Братському монастиреві с. Більмачівки в Івангородській сотні 1692 р., с.с. Виповзова і Лутави в Остерській сотні 1693 р., с. Плісецького 1702 р., ствердження с. Стайок 1707 року та ін.), щорічна дотація в сумі 1000 золотих, різні дарунки, будова нового академічного будинку (корпусу),

а головне — повсякчасна увага до Академії й піклування про неї, нерідкі відвідини й присутність на диспутах та виставах академічних — все це зробило Гетьмана „ктитором преславної Академії Могило-Мазеповіянської Київської" (Т. Прокопович) ; ця назва стає тоді звичайною для неї — і, разом з тим, історичним титулом Академії. Недарма побоювалася московська влада в Києві р. 1708—1709 мазепинських симпатій і акцій збоку Київської Академії, яка й заплатила за це кількома десятиліттями свого занепаду після Полтавської катастрофи.

Могиляно-Мазепинська Академія була не єдиним високим учбовим закладом на Гетьманщині. Поруч з нею, під опікою й за допомогою гетьмана Мазепи, з'являється року 1700 і починає швидко зростати новий академічний осередок — Чернігівська колеґія. Вона містилася при Борисоглібському монастирі й спочатку мала три кляси — інфіми, граматики й синтакси, а з 1705 року, коли вона була вже в ширшому приміщенні, — шість кляс („училищ"), отже, ще аналогії, піїтики й реторики, що, властиво, закінчувала звичайний курс колеґіяльної науки. З повним правом Антоній Стаховський, префект Колеґії, присвятив видане в Чернігові 1705 року „Зерцало от писанія Божественного" (перше видання) гетьманові Мазепі, як меценатові чернігівських святинь і великому добродієві Колеґії, що згодом (у 1730-х роках) неофіційно звалася „Академією Чернігівською".

Передбачалося також завести школу колеґіяльного типу й при новій єпископській катедрі у Переяславі, й, мабуть, лише події 1708—1709 р.р. відсунули цю справу на майбутнє.

Поширюючи високу освіту на Україні і створюючи для цього якнайсприятливіші умови, гетьман Мазепа зовсім не мав наміру ізолювати українську молодь од західньо-европейської науки. Немає сумніву, що Київська Академія, завдяки його допомозі, добре забезпечувала академічні інтереси українського студентства. Впадає в око, що за часів

Мазепи майже не зустрічаємо українців з Гетьманщини на студіях в університетах Західньої Европи[93]) — і це ледве чи можна пояснити лише впливом воєнно-політичних обставин того часу. Зате в останні роки свого гетьманування Мазепа охоче посилає українську старшинську молодь, яка пройшла світський курс (до теології) у Києві, продовжувати науку у Львові, мабуть, у тамтешній Єзуїтській Колеґії. У Львові, наприклад, студіювали сини генерального обозного Ломиковського[94]), внук його Микола Ханенко, майбутній генеральний хорунжий і автор славнозвісного Дневника, свояки Гетьмана — Топольницький[95]) і Самійленко[96]), Андрій Берло (згодом єпископ Переяславський Арсеній), син переяславського полкового судді, і, мабуть, ще інші старшинські діти. Можна думати, що це пов'язано було з приєднанням Правобережної України до Гетьманщини й з новою орієнтацією політики гетьмана Мазепи. Взагалі в цей період культурні зносини гетьманської України з Заходом, які раніше відбувалися переважно через Вільну, пішли через Львів. На жаль, це дуже цікаве питання залишилося недослідженим в українській науці.

З діяльністю Київського й почасти Чернігівського академічних осередків безпосередньо пов'язаний розквіт української науки та літератури Мазепинської доби. Поруч з академічними курсами (підручниками) теології, філософії, піїтики (поетики), реторики, діялектики тощо, з'являються такі монументальні твори, як богословський трактат Адама Зернікав „De processione Spiritus Sancti" (Батурин, 1682)[97]), як вінець української гагіографії — „Четьї-Минеї" Дмитра Туптала (1684—1705), праці Стефана Яворського, Теофана Прокоповича, Іоана Максимовича та інших вчених теологів і філософів того часу.

Дуже характерний для Мазепинської доби інтерес до історичних студій. Українська історіографія кінця XVII — початку XVIII століття була щільно пов'язана з політичним життям Козацько-гетьманської держави. Українська політична думка того часу залюбки послуговується істо-

ричними матеріялами та арґументами. Досить згадати, наприклад, преамбулу до Бендерської конституції 1710 року, „Вивід прав України" П. Орлика, історичні ремінісценції в різних писаннях Мазепи, Петрика, Орлика та інших діячів тої доби. Можна з повним правом сказати, що всі визначні українські політики тоді дуже цікавилися історією, зокрема України. Це позначилося також на напрямку історіографічних студій.

В центрі уваги тогочасної історіографії була одна головна тема — велика й ґрандіозна, повна особливого історичного і політичного значення, — тема Хмельниччини, як національно-визвольної революції українського народу. Автори історичних праць або виключно цікавляться цією темою (Самовидець, Граб'янка), абож ставлять її в центрі своїх студій (Величко). Саме на часи Мазепи припадає розквіт т. зв. козацького літописання. Щоправда, історичні твори Самовидця (Романа Ракушки) — „О початку и причинах войны Хмельницкого" (розпочатий ще за Самойловича), Григорія Граб'янки — „Дѣйствія презѣльной... брани" (1710 р.) і Самійла Величка — „Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками" (1720 р.) не зовсім укладаються в хронологічні рамці Мазепинської доби. Але Ракушка продовжував свою працю вже за гетьманування Мазепи, а Величко і, мабуть, Граб'янка розпочали свою працю ще до Полтавської катастрофи. Зокрема це напевно можна сказати про Величка, який наводить в останній частині свого „Сказанія" такі матеріяли і навіть повні тексти документів, які не могли пережити Батуринської руїни 1708 року, коли загинув Український державний архів, або так чи інакше не могли бути приступні йому (і взагалі українському авторові) після подій 1708—1709 р.р. Зрештою, сам Величко, у вступі до свого твору, виразно вказує, коли задумав він писати свою історію (1704 року). І праці істориків Мазепинської доби, навіяні тими інтересами, проблемами і настроями, що панували в культурно-політичному житті Мазепинської України, були не „козацькими літопи-

сами", як ми їх ще й досі неточно називаємо, а справжніми історіями прагматичного характеру з виразним нахилом до історичної і навіть філософічної синтези, що помітно і в таких загально-історичних оглядах, як „Лѣтописец си ест Кроника" києво-чернігівського ієромонаха Леонтія Боболинського (1699 року).

Та інтерес до історії охоплював значно ширше коло людей. Павло Полуботок, майбутній гетьман, вихованець Києво-Могилянської колеґії, пише „Кронічку" (1452—1715 роки), що її Яків Маркович вніс до свого Діяріюшу. Один з братів Лизогубів (Яків чи Семен), мабуть, вже тоді розпочинає свій Літопис (Лизогубівський). Інтерес до історії прокидається і в молодших вихованців Київської Академії — Якова Марковича й Миколи Ханенка, а також у Степана Савицького[98]).

Українська література Мазепинської доби, репрезентована багатьма письменниками — духовними (переважно) і світськими, — плекає різні літературні жанри як у поезії, так і в прозі та драмі. Твори самого гетьмана Мазепи (вірші), Дмитра Туптала (вірші, драма, повість — головне „Четьї-Минеї", казання), Іоана Максимовича (вірші, казання), Стефана Яворського (вірші, казання), Теофана Прокоповича (драма, вірші, казання), Лаврентія Горки (драма), Атанасія Заруцького (казання)[99]), Івана Величковського (вірші), Пилипа Орлика (вірші), Самійла Мокрієвича (вірші)[100]), Климентія Ієвлева (вірші) та багатьох інших письменників свідчать про велике пожвавлення українського літературного процесу[101]). Якщо українські історики Мазепинської доби цікавилися Хмельниччиною, то українські письменники того часу шукають своїх сюжетів у далекій старовині княжої України-Руси. Славні часи і постать Володимира Святого, великого фундатора Київської християнської імперії й просвітителя Східньої Европи світлом християнства, були темою трагедокомедії Теофана Прокоповича — „Володимир" (1705 року), найвидатнішого літературного твору Мазепинської епохи.

Мазепинська доба створила свій власний стиль, що виявився не лише в образотворчому мистецтві і в літературі, але в цілому культурному житті гетьманської України. Це було барокко, **українське барокко,** близький родич західньо-европейського, але, разом з тим, глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи Мазепи. Чому саме барокко стало стилем Мазепинської доби?

Відповідь на це дає мистецька творчість тих часів, зокрема архітектура. Історики мистецтва взагалі згідні, що Мазепинське барокко дало оригінальну й блискучу **синтезу** західньо-европейських бароккових форм і місцевих, українських мистецьких традицій, коріння яких пов'язані і з мурованими церквами княжої доби, і з народною дерев'яною церковною архітектурою. Це стосується не тільки домонгольських церков Києва й Чернігова, перебудованих у стилі барокка за Мазепи, але й нових будов Гетьмана, створених або цілком у дусі й стилі барокка (як, наприклад, Мгарський собор і обидва Київські Мазепинські собори), абож шляхом синтези бароккової базиліки й української дерев'яної церкви (приміром, Всесвятська церква Печерської Лаври і стилістично споріднені з нею будови Києва, Чернігова й Переяслава). Барокко не було „чужим культурним добром", занесеним на український ґрунт, і не можна погодитися з В. Модзалевським, який вважав, що „нові ідеї" (він мав на увазі Мгарський собор) „не відповідали національному напрямкові нашої архітектури". Більше рації має В. Залозецький, який, розвиваючи думки Ф. Ернста і Д. Антоновича, казав, що „бароккові будови на Україні не являють жадних чужих, імпортованих сюди архітектонічних форм, але органічно, внаслідок історичного спорідненння (Wesensverwandschaft) певних стилістичних основних рис (Grundzüge), виростають в традицію старо-візантійського будівельного мистецтва (Baukunst) на Україні"[102]. Саме ця різноманітність українського барокка — і разом з тим обмеженість його двома головними архітектурними формами — свідчить про те, що Мазепинське барокко було справ-

ді українським стилем. Це й забезпечило йому не тільки панування в українській архітектурі (і взагалі в образотворчому мистецтві) протягом майже всього XVIII століття, але й поширило його мистецький вплив на Схід, зокрема на Московщину і Дін, а також на Смоленщину.

Але барокко охоплювало й інші (поза архітектурою і взагалі образотворчим мистецтвом) ділянки українського культурного життя за часів Мазепи. Проф. Д. І. Чижевський дав переконливе окреслення українського літературного барокка і зовсім слушно включив сюди літературу Мазепинської доби[103]). Для барокка — пише Чижевський — „важливіше (ніж „пробуджувати спокійне релігійне чи естетичне почуття") зворушення, розбурхання, сильне враження". Саме такою й була доба Мазепи — життя й люди, зокрема керманичі культурного й політичного життя, „от них же первий" був сам гетьман Мазепа, — доба, яка „змагала розворушити, схвилювати, занепокоїти людину", і „з цим змаганням . . . зв'язані головні риси стилістичного вміння барокка, його прагнення сили, перебільшень, гіпербол, його кохання в парадоксі, та любов до чудернацького, незвичайного, „ґротеску", його любов до антитези та, мабуть, і його пристрасть до великих форм, до універсальности, до всеохопливости" (Чижевський).

Найголовніше те, що вплив барокка виявляється тоді на Україні не лише в царині мистецтва, літератури, філософії, науки, але і в сфері ідеології та політики. Чижевський слушно каже, що „політика барокка — політика широких всесвітніх плянів та жадань". Політичне життя Мазепинської України й політика самого Мазепи, що визначили панування бароккового стилю в царині культури, були самі, в своїй ідейній сфері, одним з потужних виявів того бароккового духу, кінець-кінцем, прагнення людини, громади, нації до своєї духової, політичної, матеріяльної свободи та незалежности.

Це яскраво позначилося також у царині історіософії та політичної ідеології. З добою Мазепи було зв'язане відро-

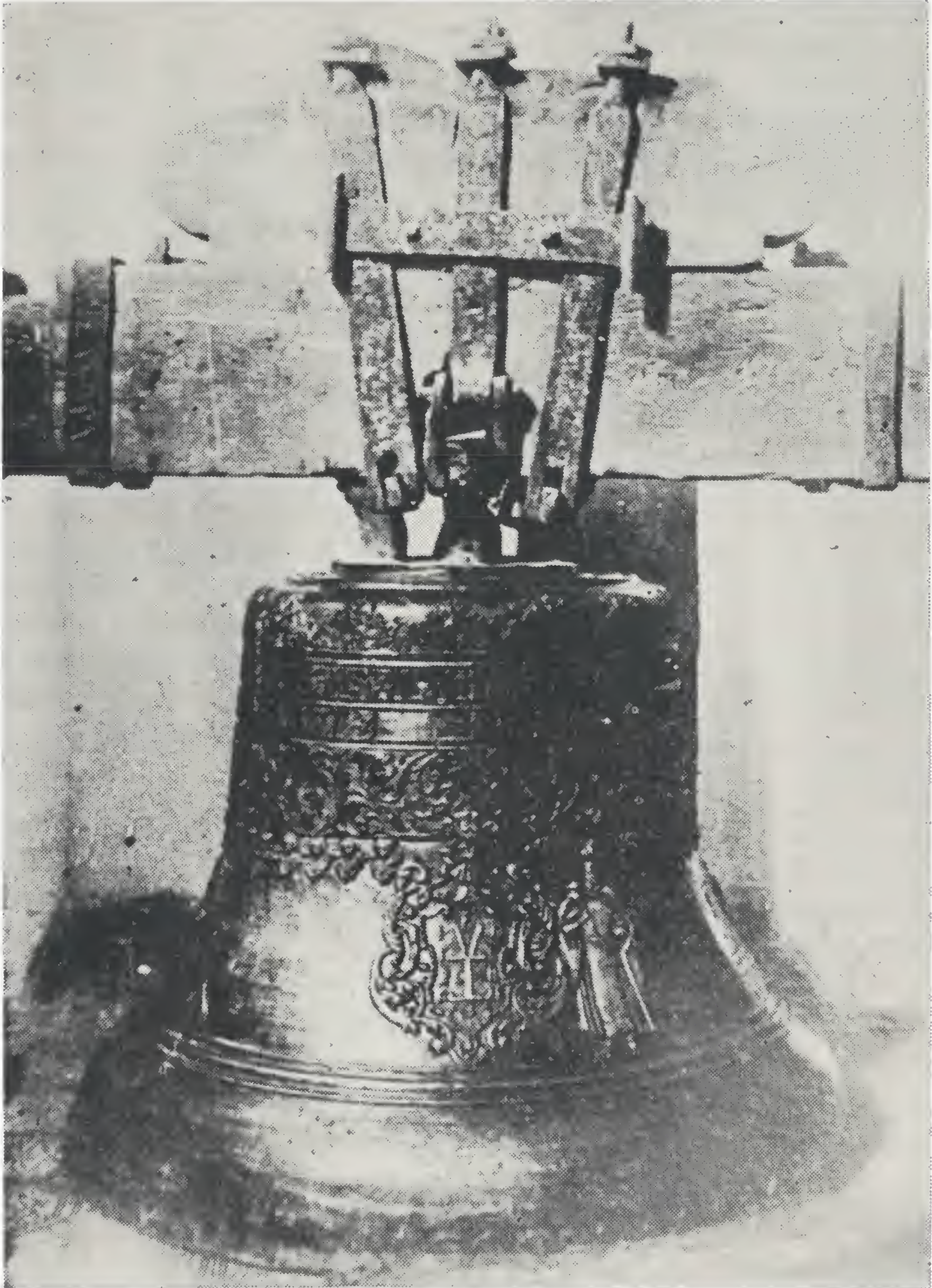

дження старої української ідеї Києва, як „Другого Єрусалима". Ця ідея мала давнє коріння і довгу історію, яка ще чекає на свого дослідника. Вона з'являється в Києві в добу гетьмана Сагайдачного, коли, за участю Єрусалимського патріярха Феофана, було відновлено українську православну ієрархію. Ідею Києва, як II Єрусалима, підкреслюючи насамперед її церковно-релігійний аспект, формулюють і пропаґують митрополити Іов Борецький („богоспасаемого града Кіева, второго руского Ієрусалима" — Окружне послання р. 1622 до православних) і Ісайя Копинський (послання до кн. Я. Вишневецького 1631 року). Ця ідея була прийнята і в Печерському Атенеї митрополита Петра Могили („Евфонія веселобрмячая" 1633 року), і недарма в Катехизисі Петра Могили Єрусалимська Церква була названа „матір'ю всіх Церков". З великим блиском виступає ця ідея в часи Хмельниччини, безперечно внаслідок перемоги національно-визвольної революції й, мабуть, не без впливу східнього духовенства (патріярх Єрусалимський Паїсій та інші). Вона була досить популярна в українських церковних і політичних колах. Відгуки її (в різних варіянтах) знаходимо в промові митрополита Сильвестра Косова до московських послів 16 січня 1654 року, в листі Золотоверхо-Михайлівського ігумена Феодосія Василевича до царя Олексія Михайловича 5 липня 1654 року, в промові Ніженського протопопа Максима Филимоновича (згодом єпископа Мстиславського й Оршанського, місцеблюстителя Київської митрополії — Методія) в царському таборі під Смоленськом 27 вересня 1654 року, в промові українського посла Павла Тетері в Москві 4 серпня 1657 року тощо.

Часи Руїни були мало сприятливі для ідеї II Єрусалиму, але вона відроджується в добу Мазепи й набуває великої популярности на Україні. Її знаходимо навіть на Запоріжжі, де кошовий отаман Василь Кузьменко в листі до Гетьмана з 26 лютого 1693 року писав: „истинну рекши, имянно во втором Іеросалимѣ, в богоспасаемом градѣ Кіевѣ". Леонтій Боболинський вносить послання І. Копинського до

Вишневецького (разом з Густинським літописом) до свого „Лѣтописца" (1699). Взагалі ця ідея була дуже поширена в Києві, зокрема в академічних колах. З особливою силою і новим політичним звучанням виступає вона у творах Теофана Прокоповича, головне — в його „Володимирі" і в казаннях 1705—1706 років.

Це був дуже важливий момент в історії України і в діяльності гетьмана Мазепи, який саме в цих роках осягає свого найбільшого політичного успіху — з'єднання Лівобережної й Правобережної України під гетьманським реґіментом. Здійснилися прагнення попередників Мазепи — гетьманів П. Дорошенка й І. Самойловича; мрія цілого покоління українських патріотів була втілена в життя. Відновлена була велика держава Богдана Хмельницького. Це підносило престиж України і значення Києва, як її стародавньої столиці й духового центру Східньої Европи. Водночас високо зростає авторитет володаря Гетьманської України — гетьмана Івана Мазепи. Перед духовим зором українського вченого й письменника встає картина величі — політичної й культурної — Київської імперії великого князя Володимира, а в сучасному житті він бачить відродження Української держави гетьмана Івана Мазепи й величні пам'ятки його культурної діяльности, зокрема в своєму рідному Києві, що його „всі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном" (слово Т. Прокоповича на день святого Володимира 1705 року). І присвячуючи свого „Володимира" саме гетьманові Мазепі, автор славить його, як гідного спадкоємця Володимира Великого й відновителя старо-київської імперіяльної традиції. Слушно каже проф. Ю. В. Шевельов (Ю. Шерех), що в цих творах Т. Прокоповича ідея ІІ Єрусалима — Києва стає такою ж типовою для української національно-політичної свідомости, як ідея ІІІ Риму — Москви для свідомости московської.

Не втрачаючи традиційного антиримського (колись і антигрецького), а, властиво, **антипольського** наставлення, українська ідея ІІ Єрусалиму вістрям своїм повертається

вбік московського III Риму й стає важкою ідейно-політичною зброєю Мазепинської України в її змаганні з Москвою[104]).

Та в мілітарно-політичній боротьбі Києва й Москви зазнав поразки Київ. Це позначилося й на становищі самого Т. Прокоповича, який „все своє життя залишався слугою й ідеологічним речником (spokesman) сили (the mighty)" (Ю. Шевельов). „Давня туга його (Прокоповича) за імперіяльною величчю, блиском імперії й сильною владою не могла бути задоволена на Україні" (Ю. Шевельов) після Полтавської катастрофи, і колишній речник Київського II Єрусалиму став неофітом і пропаґатором Петербурзького III Риму, ідеологом Всеросійської імперії. Було щось глибоко-трагічне і разом з тим символічне в цьому переверненні Прокоповича з апологета Мазепи на апологета Петра.

Творча, багатогранна і плідна активність Мазепинської України в царині культури створила ідейні передумови для нового і вирішального напряму політики гетьмана Мазепи — емансипації від Москви, в ім'я відновлення державної незалежности України. Матеріяльно і духово козацько-гетьманська Україна була готова до цього зриву. Але вона ще не була готова до його успіху й перемоги. І поразка Мазепи в українсько-московській війні була великим ударом не лише для української політики, але й для української культури. Щоправда, вона пережила катастрофу, і ще довгі десятиліття Гетьманська Україна жила тим ідейно-культурним капіталом, що його залишила Мазепинська доба. Але це була тільки спадщина, хоч багата і блискуча. Для творення нових духових і культурних вартостей вже не стало ні широких матеріяльних можливостей, ні відповідного формату людей, ні волі думки, слова й чину, і взагалі того духового клімату свободи, без якого нормальний розвиток культури просто неможливий.

ПРИМІТКИ ДО IV РОЗДІЛУ

1) Дуже цікаві матеріяли Пруського Таємного Державного Архіву про невдалу спробу стародубівських купців р. 1702 перевезти свої товари до Кенігсберґу опубліковано у розвідці д-ра Домета Олянчина „До історії торговлі Руси-України з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кеніґсберґом наприкінці XVII і початку XVIII ст." — „Записки Чину Св. Василія Великого", Львів-Жовква, 1936, т. VI, ч. 1—2, і окремо, Жовква, 1932.

2) Генеральними обозними за гетьманування Мазепи були: Василь Борковський (до 1702 року) й Іван Ломиковський (1707—1709). Борковський, особливо останні роки (він помер 1702 р.), менше цікавився урядовими справами, та й Мазепа, який взагалі не любив його, тримав Борковського на віддалі від Батурина. Гетьман, сам добрий знавець гарматної справи, яка спеціяльно належала до обов'язків генерального обозного, не призначав наступника Борковського аж до 1707 року, коли генеральним обозним став Ломиковський. Можна думати, що Мазепа безпосередньо керував справою озброєння, добираючи собі помічників-фахівців. Найвидатнішим з них був, мабуть, Фрідріх Кеніґсек, осаул Генеральної Військової Артилерії, отже помічник генерального обозного (про Кеніґсека — див. далі, розділ IX).

Іван Васильович Ломиковський († 1714), родом з Волині, генеральний писар і свояк гетьмана Михайла Ханенка. На Лівобережжі знатний військовий товариш (1677, 1681), гетьманський дворянин (1684), член Генерального Суду (1688). З 1689 року був членом українського уряду, як генеральний хорунжий (1689—1691), генеральний осаул (1692—1707), спочатку другий (1692), а після смерти Андрія Гамалії — перший; генеральний обозний (1707—1709). З 1709 року — на еміґрації в Бендерах, а потім у Ясах, де й помер.

3) Дмитро Максимович, майбутній генеральний осаул, „протягом декількох років" мав „у своєму розпорядку" Генеральний Скарб (акти Бендерської Комісії 1709 р.). Про Дм. Максимовича — див. далі.

4) Про П. Орлика — див. далі, розділ X.

5) Іван Павлович Лисиця, син полковника Брацлавського (1674), полковник Брацлавський, згодом, на Лівобережжі — полковник охочепіхотний; знатний військовий товариш (1685—1691). Року 1685 посланець гетьмана Самойловича до Константинопольського патріярха в справі підлеглости Київської митрополії Московському патріярхатові.

6) Юрій Харевич, родом з Правобережжя, знатний військовий товариш (1691), гетьманський дворянин (1708), виконував різні господарчі („дозорця Конотопських млинів панських" — 1691) та ди-

пломатичні функції, зокрема був посланцем до Москви (1691), до Запоріжжя (1691, 1708) і Газі-Керману (1691).

7) Тимофій Радич († 1709), родом з Правобережжя, канцелярист (1672), „обиватель конотопський" (1681), військовий товариш (1689), знатний військовий товариш (1708), був „при боку" гетьманському для різних доручень.

8) Олексій Михайлович Туранський († 1716), вихованець Києво-Могилянської Колеґії, військовий товариш (1689), сотник Глухівський (1699—1709), генеральний суддя (1709—1716). Був довіреною особою Самойловича, а потім Мазепи, який в нього „всегда дѣтей крещивал". Виконував різні державні й приватні господарчі доручення Мазепи. Р. 1689 — посланець Гетьмана до Москви. Брав участь у війні проти Швеції. Прихильник політичних плянів Мазепи („весма Мазепиной партіи" — 1708 р.).

9) Про М. Васильківського й С. Ширая — див. далі.

10) Сава Лукич Владиславич (Рагузинський) († 1738), ілірійський граф (1711), родом із Боснії; купець, що провадив великі неґоціяції в країнах Близького Сходу, на Україні та в Московщині (з 1702 року); фінансовий аґент українського й російського урядів; згодом російський дипломат, таємний радник і надзвичайний та повноважний міністер у Китаї (1725). Тримав на оренді українську індукту й виконував різні торговельно-фінансові доручення гетьмана Мазепи, зокрема експортував поташ з гетьманських буд, і був посередником у торговельних зносинах України з країнами Отоманської імперії. Р. 1710 одержав великі маєтності в різних полках Гетьманщини, сконфісковані російським урядом у генерального обозного Ломиковського та генерального судді Чуйкевича, зокрема м. Велику Топаль з сусідніми селами — у Стародубівському полку, й с. Парафіївку — у Прилуцькому полку. Заснував (к. 1720 року) в Топальській волості першу на Лівобережній Україні парусно-полотняну фабрику.

Про володіння Владиславичів, що стали одними з найбільших землевласників Гетьманщини, — див. нашу працю „Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине", Київ, 1925.

11) Василь Нечипорович Чуйкевич, родом з Полтавщини, військовий канцелярист (1689, 1697), дворянин гетьмана Мазепи, господар Гадяцького замку, реєнт Генеральної Військової канцелярії (1702) й в. о. генерального писаря; генеральний суддя (1706—1709). Під Полтавою здався росіянам і був засланий до Сибіру, де прийняв чернецтво.

12) Степан (Васильович?) Трощинський († 1709), військовий товариш (1693), господар Гадяцького замку, полковник Гадяцький (1704—1708). Свояк Мазепи, виконував різні дипломатичні дорučен-

ня Гетьмана (зокрема був посланцем до Січі р. 1693). Вкінці 1708 року був заарештований москалями і ув'язнений у Києві, де й помер незабаром.

13) Іван Федорович (?) Чарниш († 1728), господар Батуринського замку (1701), військовий канцелярист (1703, 1708), знатний військовий товариш (1709), полковник Гадяцький (1709—1715), генеральний суддя (1715—1725).

14) Михайло Турковський, гетьманський дворянин, Почепівський дозорця, сотник Мглинський (1706—1710), господар Гадяцького замку (1710—1729), генеральний писар (1729—1739).

15) Лук'ян Іванович Жоравка († 1719), родом з Новгорода-Сіверського, господар Батуринського замку (1690 рр.), сотник Новгородський (1696—1709), полковник Стародубівський (1709—1719).

16) Іван Бистрицький, родич (чи свояк) Гетьмана, був старостою Шептаківським протягом цілого гетьманування Мазепи (1687—1708). Пішов з Гетьманом на еміґрацію, згодом переїхав до Швеції, де й помер 1717 року.

17) Федір Топольницький, свояк Мазепи, гетьманський дворянин, знатний військовий товариш (1700).

18) Іван (Ян) Рутковський був Переволоченським дозорцею в 1691—1692 рр.

19) Федір Третяк, дозорця Переволоченський в 1708—1709 рр., пішов на еміґрацію й був у Туреччині і Швеції. Дальша доля його докладно невідома. Року 1720, здається, був на польській військовій службі.

20) Петро Гриневич, дозорця Терехтемирівський (к. 1701), знатний полку Переяславського товариш (1714).

21) Гордій Савич Носикевич (Носикевич-Пригара) († к. 1714 р.), „ярмарковими справами завѣдуючий" у Стародубі (1695), Стародубівський полковий писар (1699—1705), „дозорца будних заводов рейментарских" (1704—1706), знатний військовий товариш (1710), зять Спиридона Ширая.

22) Козьма Олексійович Заруцький, військовий товариш, староста Янпольський (1691), син протопопа Новгородського Олексія Заруцького і брат новгородського протопопа Атанасія Заруцького.

23) О. Панкевич був потім Стародубівським полковим писарем (1708).

24) Тимофій Згура (Стиглієв) († 1709), грек, який віддавна оселився на Україні (мав маєток у Яготинській сотні Переяславського полку), був на дипломатичній службі українського уряду: посланець до Молдавії (1703), до Туреччини (1708). Через нього, властиво, йшли дуже важливі зносини Мазепи з турецькими урядовими чинниками в справі допомоги Туреччини проти Росії. Року 1708 Геть-

ман передав йому оренду на Білоцерківщині, але незабаром Згура помер.

25) Про це — див. нашу розвідку „До історії будницької промисловости України за часів Хмельниччини" — „Записки Історично-Філологічного Відділу УАН", кн. X, К., 1927, ст. 303—310.

26) Константин Халимонович (Филимонович) Пригара, міщанин Новгородсіверський, війт Новгородський (1686—1689).

26а) Михайло Андрійович Миклашевський († 1706), родом, мабуть, з Правобережжя; військовий товариш (1671), дворянин гетьмана Д. Многогрішного (1672) і один з його головних дорадників; року 1672 їздив у посольстві до Москви. Глухівський городовий отаман (1675); Ніженський полковий осаул (1679—1682); генеральний хорунжий (1682); генеральний осаул (1683—1686, 1689); полковник Стародубівський (1689—1704, 1705—1706); московський стольник (1689—1696). Один з найвизначніших державних діячів мазепинської України. Забитий шведами під Несвіжем 19. III. 1706 року.

27) Скляній промисловості Гетьманщини XVII—XVIII ст. присвячена цінна монографія покійного В. Л. Модзалевського „Гути на Чернігівщині", Київ, 1926. Див. нашу рецензію на цю працю в „Записках Історично-Філологічного Відділу УАН", кн. X, К., 1927, ст. 369—375.

Монографія чернігівського історика-архівіста П. К. Федоренка про залізорудну промисловість Гетьманщини („Рудні Чернігівщини XVII—XVIII ст."), оперта на великому архівному матеріялі й готова до друку ще в половині 1930-х рр., і досі не побачила світу.

28) У Гадяцькому полку була гута коло Гадяча й с. Русанівки (1687). Року 1709 згадується в Гадяцькому полку гута військового товариша Омеляна Жадченка — можливо, тотожня з попередньою.

29) Іван (Яско) (в чернецтві Іларіон) Миколайович Маковський (к. 1643— к. 1715), Кролевецький городовий отаман (1669), сотник Кролевецький (1675—1707), з 1708 року чернець Києво-Печерської Лаври, городничий Лаврської Лищицької волости, Стародубівського полку (1713). За словами сучасників, „Мазепѣ бил кум и люблях его Мазепа".

30) Лазар Матвієвич († до 1693), знатний військовий товариш і обиватель Воронізький (1679—1692), родоначальник Лазаревичів.

31) Цю рудню колись купив батько Івана, Чернігівський війт Ґригорій Яхимович, в Максима Лейби й тримав у своїй посесії, даючи певну щорічну квоту до Військового Скарбу. Р. 1701 І. Яхимович уступив рудню Чернігівській катедрі, й Гетьман дозволив це універсалом 26. III. 1701 р. з тим, щоб до Скарбу Військового давано було щороку 12 возків заліза доброго гнучого.

32) Василь Козьмич Скобичевський (Скабичевський) (1643—1741), гутник Машевський і Жадовський.

[33]) Про людвисарство (ливарництво) на Гетьманщині — див. розвідку В. Модзалевського в „Збірнику Секції Мистецтва Українського Наукового Товариства у Києві", т. І, Київ, 1921.

[34]) Репродукцію цього дзвона (й виображення Мазепи на ньому), що знаходився до 1941 р. в Чернігівському Історичному Музеї, вміщено в цій книзі.

[35]) Державна Публічна Бібліотека УССР, відділ рукописів, збірка Судієнка, ч. 97, т. V.

[36]) Прокіп Силич Силенко (Силевич) (к. 1643— к. 1723), Стародубівський полковий хорунжий (1690), сотник (1693—1705), обозний (1705—1712) і суддя (1712—1722). Р. 1707 був Стародубівським наказним полковником.

[37]) Ганна Павлівна Орлик, народжена Герцик (к. 1680— після 1757), донька Полтавського полковника П. Герцика. З р. 1698 — дружина Пилипа Орлика, майбутнього гетьмана України.

[38]) Андрій (Андроник) Федорович Кандиба († 1730), син Корсунського полковника, що перейшов на лівий берег Дніпра коло 1675 року; сотник Конотопський (1698—1707), полковник Корсунський (1708—1710). Р. 1710 був депортований до Москви, де залишався до 1715 року, коли повернувся на Україну, без права займати будьякий уряд. „Знатний бунчуковий товариш" (1724), командував бунчуковим товариством під час Гилянського походу (1725—1728). Генеральний суддя (1728—1730).

[39]) Григорій Назарович Костенецький, знатний міщанин Конотопський (1700), знатний військовий товариш (1704), сотник Конотопський (1707—1716, 1719—1727).

[40]) Федір Данилович Стожко (Стожок) († 1732), Кролевецький городовий отаман (1702—1708), сотник Кролевецький (1709—1713) і Батуринський (1713—1732).

[41]) Семен Вакулович, козак Пирятинської сотні (1675), сотник Пирятинський (1696—1718).

[42]) Федір Іванович Сулима († 1691), син гетьмана Івана Сулими, полковник Переяславський (1659), знатний військовий товариш (1673), „дозорця добр панських" у Конотопі (1679—1680), знатний і старинний товариш військовий (1681); сват гетьмана І. Самойловича.

Іван Федорович Сулима († 1721), сотник Воронківський (1687—1688), знатний військовий товариш (1689), генеральний хорунжий (1708—1721).

Сулими були посвоячені також з гетьманом І. Мазепою: донька Ф. І. Сулими була за полковником Лубенським Дмитром Зеленським, свояком Гетьмана.

[43]) Андрій Михайлович Гамалія († к. 1694 р.), брат Лубенського полковника Г. Гамалії; Лохвицький городовий отаман (1657), сот-

ник Лохвицький (1679—1687), генеральний осаул (1689—1694). Користувався великим впливом у Мазепи. З синів його — Михайло Андрійович Гамалія († к. 1723—1725), сотник Лохвицький (1690—1693), був генеральним бунчужним (1701—1703), генеральним хорунжим 1707) і генеральним осаулом (1707—1709); депортований до Москви, був там до 1715 року. Брат його — Антін Андрійович Гамалія був генеральним осаулом (1708) і полковником Білоцерківським (1708). Був на засланні в Сибіру (з 1712 року) й помер у Москві р. 1728.

44) Іван Федорович (?) Стороженко († 1693), родом з Правобережжя; сотник Ічанський (1706?, 1681—1687), полковник Прилуцький (1687—1692).

45) Інститутові знатного військового товариства (зокрема за доби Мазепи) присвячена цінна монографія проф. Л. О. Окіншевича „Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.", „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка", том CLVII, Мюнхен, 1948.

46) Семен Савич Савич († 1725), знатний військовий товариш (1687, 1689), писар Генерального Суду (1701—1706), генеральний писар (1709—1725). Заарештований у Петербурзі р. 1723 у справі Полуботка, був ув'язнений у Петропавлівській фортеці.

47) Це батько Гедеона Одорського, ректора Києво-Могилянської Академії (1702—1705) і архимандрита Батуринського Крупицького монастиря (1705—1712), прихильника Мазепи і приятеля П. Орлика, за що його заслано р. 1712 на Соловки.

48) А втім, з селян гетьманського містечка Бахмача (Ніженський полк) „за гетмана Мазепи... никаких зборов денежных и хлѣбных не збиралось, кромѣ работизны до двора Батуринского".

49) Петро Михайлович Булавка († до 1719), військовий канцелярист, Чернігівський полковий писар (1708), писар Генерального Суду (1711—1713), зять генерального судді Сави Прокоповича.

50) Осенщина (грішми або натурою) — частина врожаю, відповідно до кількости робочої худоби.

51) Свідчення І. Носа (про нього — див. далі, розділ IX) треба брати cum grano salis, бо писалися вони тоді, коли Д. Горленко був на еміґрації, а головне тому, що новий уряд Прилуцького полку не хотів, щоб гетьман І. Скоропадський передав володіння Д. Горленка його синові Андрієві (зятеві Д. Апостола). Але це був офіційний доклад полковника гетьманові, а тому можна думати, що загальна картина, подана Носом, не дуже далека від дійсности.

52) Переяславські Мокієвські — це окрема галузь білоцерківського роду Мокієвських, родичів Мазепи, яка відщепилася ще перед 1648 роком.

53) Самійло Афанасієвич (Самойлович-Зимницький), сотник Веркіївський (1692—1709).

54) Буди С. Ширая в кінці XVII ст. були в лісах Щербиницьких, Денисковських і „Хвоєвських" (Фоєвицьких), Топальської сотні. В 1705 році тут залишалися самі будища.

55) Думка О. Лазаревського про походження Максимовичів од Івана Шимашенка, „жолнера Войска Запорожского" (1650) (**А. Лазаревскій,** Описаніе Старой Малороссіи, том II. Полкъ Нѣжинскій, К., 1893, ст. 28, прим. 75) була цілком слушно спростована В. Модзалевським (**В. Л. Модзалевскій,** Малороссійскій Родословникъ, том III, К., 1912, ст. 299, прим.).

56) Митрополит Іоан Максимович був канонізований р. 1916.

57) Дата смерти В. Максимовича не зовсім ясна. Можливо, що він загинув у битві на Кодимі р. 1693 (див. розділ III цієї праці).

58) Дмитро Максимович здався росіянам під Полтавою й р. 1710 був засланий з родиною до Архангельська, де й помер 1732 р.

59) Син Петра Максимовича — Іван, військовий канцелярист (1708), був посланий Гетьманом за три дні перед зривом з Москвою „з останнім привітом до царського двора", але якось врятувався від „московської жорстокости" й повернувся до Гетьмана, з яким пішов на еміґрацію. В Бендерах був генеральним писарем у гетьмана П. Орлика. Року 1715 повернувся на Україну, звідки був депортований до Москви і помер там р. 1732.

60) Томари — грецького походження. Переяславський купець Іван Томара був „військовим індуктарем" (з 1660-х р.р.). Сини його — Степан і Василь були в Самойловича гетьманськими дворянами. Степан Томара († 1715), зять полковника Чернігівського Я. Лизогуба, був сотником Домонтовським (1688) і полковником Переяславським (1706—1715). Василь Томара († 1726) був сотником Вибельським (1704—1715), а згодом Чернігівським полковим суддею (1715—1726).

61) Герцики — жидівського походження, родом з Умані. Семен Герцик, який вихрестився під час Хмельниччини, був Полтавським купцем. Вдова його вийшла заміж за генерального суддю (згодом генерального обозного) Петра Забілу, що допомогло синові Семена Герцика — Павлові, який також, як і батько, був Полтавським купцем, вийти в старшину. Павло Семенович Герцик († к. 1700 р.) був полтавським полковим писарем (1675), а потім полковником Полтавським (1675—1676, 1677, 1683—1687, 1691—1695). Його сини пішли з гетьманом Мазепою на еміґрацію. Старший з них, Григорій Герцик, посвоячений з Мазепою (через Громик), Полтавський наказний полковник (1705) був генеральним осаулом у гетьмана П. Орлика. Року 1720 він був підступно схоплений москалями у Варшаві й ув'язнений у Росії до 1735 року, коли його було звільнено з-під

варти, але з забороною повернутися на Україну. Про доньку Павла Герцика — Ганну Орлик — див. вище, прим. 37.

62) Ісак Ярмолайович Дерев'янка, війт Стародубівський (1686), Стародубівський полковий обозний (1687).

63) Окрім Азарівки, Дерев'янка володів ще с. Соловою протягом одного року — мабуть, на ранґ полкового обозного.

64) Григорій Отвиновський, писар міський Стародубівський (1704—1722), Стародубівський війт-елект (1723); Стародубівський городовий отаман (1723).

65) Року 1716 гетьман І. Скоропадський надав Г. Отвиновському ціле село Обухівку.

66) Київський Центральний Архів Давніх Актів, збірка Археографічної Комісії (фонд ч. 360), ч. 393, Компут Стародубівського полку 1723 року.

67) Інокентій Манастирський († 1697), з галицького шляхетського роду (гербу Сас), ігумен Любельський (1678), ігумен Києво-Кирилівський (1681—1697), визначний церковно-політичний діяч, письменник і провідник. Багато зробив для відбудови Кирилівського монастиря, збільшення його земельних володінь і взагалі його господарського добробуту. Р. 1685 їздив до Москви, як делеґат українського духовенства, в зв'язку з поставленням митрополита Гедеона кн. Святополк-Четвертинського. Р. 1689 був членом української урядової делеґації, що їздила з гетьманом Мазепою до Москви. Користувався великою прихильністю Мазепи, який зробив щедру пожертву (понад 10 тисяч золотих) на відбудову старовинної (XII ст.) соборної церкви Кирилівського монастиря.

Портрет І. Манастирського зберігся й досі в Троїцькому соборі Кирилівського монастиря. Див. нашу розвідку „Пам'ятка українського церковного малярства часів гетьмана Івана Мазепи". — „Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії У. А. П. Ц.", ч. 2, Мюнхен, 1946, ст. 22—24.

68) „Нижній город" — Поділ, торговельний центр тогочасного Києва й осідок його міської громади та маґістрату.

69) „Грабіж" — тогочасний правний термін, що визначав забирання чужого майна порядком відшкодування заподіяних власником його втрат.

70) Андрій Юхимович Лизогуб (к. 1673—1737), старший син Чернігівського полковника Ю. Я. Лизогуба, сотник Конотопський (1716—1719), бунчуковий товариш, одружений з Прасковією Михайлівною Миклашевською, донькою полковника Стародубівського, року 1694 одержав гетьманський універсал на с. Старий Почеп, надане йому тестем.

71) Київський губернатор кн. Д. М. Ґоліцин писав гр. Г. І. Ґоловкінові 11 листопада 1708 року: „Мнѣ мнитца, войт кіевской о

измѣнѣ Мазепиной вѣдал, понеже зѣло к нему был добр и никаких поборов на них не накладывал, и всѣ доходы войт с урядом междо собою дѣлили. И недавно дал ему деревню дворов со ста. И когда ко мнѣ он, войт, приходил, то в великом сумнѣніи был. А на Подолѣ будет дворов больше 2.000, а людей соберется тысячь пять и с студентами" (Києво-Могилянської Академії).

Це, а також низка інших фактів, спростовує поширену в совєтській історичній літературі думку про те, що українські міста ставились вороже до уряду Мазепи.

72) Село Нехаївка (Ніженського полку) — маєток компанійського полковника І. Новицького.

73) Це або Степан Петровський, Лубенський полковий осаул (1671), сотник Городиський (1687), або ж, скоріше, син його, Андрій Петровський, також сотник Городиський (1694—1700) і Лубенський полковий осаул (1700—1717).

74) Іван Прокопович (Левенець) († к. 1736) був прийнятий гетьманом Самойловичем „под бунчук" (1685); Полтавський полковий сотник (1687—1690) і осаул (1691—1699), полковник Полтавський (1703—1709), бунчуковий товариш (1723), один з трьох правителів Генеральної Військової Канцелярії (1724—1727).

74а) Іван Якович Лисенко († 1699), полковник Чернігівський (1669—1671), генеральний осаул (1672—1676), полковник Переяславський (1677—1678, 1690—1692).

75) Українська старшина на Гетьманщині віддавна була зв'язана родинними, маєтковими й службовими стосунками зі Смоленською шляхтою, яка й під московською владою зберігала довший час свій становий (шляхетські уряди) та військовий (окремі полки Смоленської шляхти, на чолі з місцевою старшиною) устрій і часто-густо виявляла свої національно-політичні аспірації та автономічні тенденції.

У зв'язку з повстанням на півдні Гетьманщини 1687 року, гетьмана Мазепу від Коломаку до Батурина супроводжував кінний полк Смоленської шляхти, на чолі з генерал-майором тої шляхти Володимиром Повало-Швайковським (сватом гетьмана Самойловича). Мазепа згодом (р. 1706) писав про В. Швайковського († 1690), що він „здавна до всей Малой Россіи усердную имѣл прихильность".

76) „Государственный Архив Феодально-Крепостнической Эпохи" — ГАФКЭ, „Малороссійскіе подлинные акты", ч. 538 (520).

77) ГАФКЭ, „Малор. подл. акты", ч. 667.

78) Див. далі, розділ V.

79) ГАФКЭ, „Малор. подл. акты", ч. 1004 (989).

80) Цей відзив Вільчека, як і дещо пізнішу (1701 року) звістку московського мандрівника І. Лук'янова про те, що гетьман Мазепа

„стрѣльцами (московськими) ... крѣпок", треба брати, звичайно, cum grano salis.

81) Окремі галузі української культури Мазепинської доби мають чималу наукову літературу. Зокрема треба згадати (крім давніших праць) праці з історії освіти, науки та літератури — М. Петрова, С. Голубева, о. Ф. Тітова, А. Яблоновського, Д. Вишневського, І. Шляпкіна, В. Перетца, С. Маслова, В. Рєзанова, М. Возняка, Я. Гординського, Д. Чижевського, Ю. Шевельова (Ю. Шереха), І. Огієнка (митрополита Іларіона), R. Stupperich та інш.; з історії мистецтва — Г. Павлуцького, К. Широцького, Ф. Ернста, Д. Антоновича, В. Модзалевського, Д. Щербаківського, В. Залозецького, В. Січинського та інш. Культурні впливи України на Московщину XVII—XVIII ст. досліджено в капітальній праці К. Харламповича „Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь" (т. І, Казань, 1914). Ґрунтовний огляд українського культурного життя за часів Мазепи подано в статті д-ра М. Андрусяка „Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч" („Мазепа", збірник, т. II, Варшава, 1939, ст. 69—87).

82) Питання про літературну творчість Мазепи все ще мало досліджене. Окрім відомої **Думи** („Всі покою щире прагнуть"), написаної 1698 року, і листів до Мотрі Кочубей, які безперечно належать Мазепі, авторству його приписують ще два твори: **Пісня про чайку** („Ой біда, біда чайці-небозі") — традиція авторства Мазепи збереглася в „Історії Русів"; і **Псальма** („Бідна моя головонька") — зі збірника гетьмана Полуботка, який потім належав Якову А. Марковичу. Короткий огляд літературної спадщини Мазепи — у вступній статті Є. Ю. Пеленського до виданої ним збірки „Гетьман Іван Мазепа. Писання", Краків—Львів, 1943.

Що віршів Мазепи було більше, свідчить публікація Д. Чижевського „Забутий віршик Івана Мазепи" — „Науковий Збірник" УВАН у США, І, Нью-Йорк, 1952, ст. 129—131.

83) Козацька старшина в Бендерах року 1709 склала такий реєстр фундацій і донацій Мазепи: „позолочення бані Печерської церкви 20.500 дукатів; мур довкола Печерського монастиря і церков тощо, мільйон; великий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря 73.000 золотих; великий срібний свічник для Печерської церкви 2.000 імперіялів; золота чаша й така ж оправа Євангелії для неї 2.400 дук.; золота митра для неї 3.000 дук., поминувши прикраси й пожертви для неї; позолочення бані митрополичого собору в Києві 5.000 дук.; золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50.000 зол.; церква Київської Колеґії з гімназіями й ін. більше, ніж 200.000 зол.; церква св. Миколая Київського з монастирем тощо більше, ніж 100.000 зол.; віднова церкви монастиря св. Кирила за Києвом більше, ніж 10.000 зол.; вівтар у Межигірському монастирі 10.000 зол.; фундація новозбу-

дованого єпископського собору в Переяславі з монастирем тощо більше ніж 300.000 зол.; церква в Глухові 20.000 зол.; рефектар Густинського монастиря 10.000 зол.; рефектар Мгарського монастиря понад 8.000 зол., церква св. Трійці в Батурині понад 20.000 зол.; незакінчена церква св. Миколи в Батурині 4.000 зол.; монастирська церква в Дігтярях 15.000 зол.; монастирі бахмацький, каменський, любецький, думницький з церквами тощо — невідомо скільки; віднова катедрального монастиря в Чернігові 10.000 зол.; докінчення будови церкви св. Трійці там само 10.000 зол.; Макошинський монастир із церквою св. Миколи понад 20.000 зол.... срібна рака з п'ятьма срібними свічниками на мощі св. Варвари (у Київському Золотоверхо-Михайлівському монастирі — **О. О.**) — 4.000 імпер.; ... Дерев'яні церкви: чернігівська св. Івана Євангелиста, з вівтарем тощо понад 5.000 зол.; дві батуринські, Воскресенська й Покрови Богородиці з приналежностями понад 15.000 зол.; в селі Прачі понад 15.000 зол.; св. Івана Хрестителя в Рильську (де були маєтки Мазепи — **О. О.**) — 2.000 зол." Сюди не ввійшли щедрі пожертви Мазепи цим та іншим монастирям і церквам, духовенству, освітнім та благодійним інституціям тощо. Зокрема щороку давав Гетьман на Густинський монастир 500 золотих, на київських бурсаків — 1.000 золотих. „На запис Печерському монастиреві" було дано Мазепою 180.000 імперіялів, які були сконфісковані російським урядом у 1708 році. Це були тільки ті донації, що про них відомо було старшині і що збереглися в її пам'яті (**М. Возняк,** Бендерська комісія по смерті Мазепи. — „Мазепа", збірник, т. I, Варшава, 1938, ст. 130—131).

84) Маємо лише уривкові відомості про донації Мазепи для Православної Церкви поза межами України-Гетьманщини. В актах Бендерської комісії 1709 року занотовано такі дані: „на віднову монастиря св. Сави дав (Гетьман) у Батурині архимандритові, пізнішому патріярхові (це, мабуть, патріярх Єрусалимський Хрисанф, 1707—1731, який ще архимандритом побував у Батурині в 1701 році), 50.000 зол., а на докінчення будови цього ж монастиря й до інших місць Палестини вислав тому ж патріярхові 30.000 дук.; чаша з чистого золота, лямпа та срібний вівтар для Божого Гробу 20.000 зол.; ... Євангелія в арабській мові на руки Александрійського патріярха 3.000 зол. і для нього 3.000 зол." („Мазепа", збірник, I, 130—131). Срібний вівтар, високомистецької роботи, з ім'ям Гетьмана і його гербом, і досі зберігається в Єрусалимі. Євангелія арабською мовою була видана коштом Гетьмана в Алепо року 1708; отже, пожертва була зроблена не Александрійському, а Антіохійському патріярхові, яким був тоді Афанасій, що й написав до цього видання передмову — ґльорифікацію Мазепи.

Поза тим старшина згадувала про щедрі пожертви Мазепи „на милостиню монастирям, церквам, митрополитам, архиєпископам, єпи-

скопам, архимандритам і іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Валахії, Сербії, Болгарії . . . ” (ibid., 131).

Багато допомагав Гетьман також Православній Церкві на терені Речі Посполитої. Зокрема він офірував для церкви у Вільні вівтар на 10.000 золотих і дав, як „підмогу православію на руки Луцького єпископа Жабокрицького 3.000 золотих (ibid., 131).

85) Історія Української Православної Церкви в період гетьманування І. Мазепи залишається й досі мало дослідженою. Маємо лише загальні огляди в працях істориків російської і української Церкви, зокрема митрополита Євгенія (Болховітінова), митрополита Макарія (Булгакова), І. Чистовича, С. Голубева, о. Ф. Тітова, Д. Дорошенка, митрополита Іларіона (Огієнка), І. Власовського та інш. Певне значення зберігають старі джерельні праці братів Ф. і С. Терновських. Стислий, але корисний огляд відносин гетьмана Мазепи і української Церкви подано в німецькій монографії Покійного Б. Д. Крупницького „Hetman Mazepa und seine Zeit (1687—1709)” (Leipzig, 1942), S. S. 78—86. Див. ще статтю того ж автора „Гетьмани і Православна Церква в Українській Державі XVII—XVIII ст.” — „Віра і Знання”, І, Нью-Йорк, 1954 ст. 63—67, а також статті В. Біднова у збірнику „Мазепа”, І—II (Варшава, 1938—1939). Ґрунтовна студія проф. М. Чубатого „Про правне становище Церкви в Козацькій державі” вміщена в журналі „Богословія”, Львів, 1925, І—II і III. Значно багатша література про культурно-освітню діяльність Церкви, а також про деяких визначніших її діячів того часу (зокрема про Стефана Яворського, Теофана Прокоповича й Дмитра Туптала). Багатий матеріял для історії української Церкви зібрано у праці К. Харламповича (див. вище, прим. 81).

86) Вийнятком було лише ставлення Мазепи до митрополита Гедеона кн. Святополк-Четвертинського. Але в основі цього були не церковні, а сутополітичні причини (зв'язок митрополита з Самойловичами). До того ще Гедеон був дуже непопулярний серед українського духовенства; зокрема він ворогував з Лазарем Барановичем, приятелем Мазепи. Взагалі, як людина, Гедеон був дуже важкої вдачі: навіть з небожем своїм, кн. Юрієм Четвертинським, він був у поганих відносинах, що позначилося й у заповіті Гедеона.

87) Великою мірою завдяки заходам Мазепи було відновлено стародавню Переяславську єпископію. Можна думати, що Гетьман волів мати у Переяславі самостійну єпархію (як і в Чернігові), і в зв'язку з тим збудував там величній катедральний собор Вознесення. Але перший єпископ Переяславський Захарія Корнилович (1700 —1715) був лише коадьютором Київського митрополита, зберігаючи за собою й ігуменство в Київському Золотоверхо-Михайлівському монастирі. Він був у приязних відносинах з Мазепою, який завжди підтримував його, зокрема щедрими наданнями Переяславській ка-

тедрі (приміром, року 1701 Терехтемирівського перевозу на Дніпрі) й Михайлівському монастиреві (зокрема 10 квітня 1708 року Гетьман видав З. Корниловичу універсал „на монастирец Липняцький скиток" коло Києва). Наша розвідка про Захарію Корниловича, написана ще р. 1920, не була опублікована.

88) Наприклад, у травні р. 1699 Гетьман видав новому ігуменові Глухівського Петропавлівського монастиря Мелетієві Трофимовичу універсал, в якому, стверджуючи права монастиря на всі його маєтності, писав: „Стверждаем ему (Мелетієві Трофимовичу) тое игуменское начало сим нашим гетманским унѣверсалом".

89) Року 1689 Мазепа одержав царську грамоту на села Остроч і Ядлівку в Баришівській сотні Переяславського полку й тоді ж надав їх на утримання богадільні при Києво-Печерському монастирі.

90) Дуже цінні архівні матеріяли про це опублікував В. Модзалевський у розвідці „Будування церквів в Лубенському Мгарському монастирі в р.р. 1682—1701" — „Наше Минуле", III, Київ, 1918, ст. 49—80. Гетьман Самойлович збудував Троїцький собор Густинського монастиря (1674—1676) і розпочав будівництво Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря (1684) і Успенської церкви в Глухові (1686), що його закінчив вже гетьман Мазепа.

91) Питання про архітекта київських мазепинських соборів все ж залишається дискусійним. Докладніше про це — див. у нашій розвідці „Western Europe and the Ukrainian Baroque. An aspect of cultural influences at the time of Hetman Ivan Mazepa" — „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.", Vol. I, No. 2, 1951, p.p. 127—137. Там же подані відомості про Івана Баптисту.

92) Про діяльність Т. Прокоповича в Києві — див. **R. Stupperich,** Feofan Prokopivic und seine akademische Wirksamkeit in Kiew. — „Zeitschrift fuer slavische Philologie", Bd. XVII, 1941. Про широчінь наукових інтересів Прокоповича свідчить також його багата бібліотека. Див. про це студію проф. Д. Чижевського „Бібліотека Теофана Прокоповича" — „Науковий Збірник" УВАН у США, II, Нью-Йорк, 1953, ст. 127—137. Див. ще **R. Stupperich,** Feofan Prokopovic in Rom. — „Zeitschrift fuer Osteuropaeische Geschichte", Bd. V, 1931.

93) Див. списки українських студентів у німецьких університетах XVI—XVIII ст., опубліковані д-р Д. Олянчином в його праці „Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. II. Schule und Bildung" — „Kyrios", Koenigsberg-Berlin, 1937, Heft. 3—4.

94) Це, мабуть, були Володимир (учень Київської Академії в 1704 році) і Ілля Ломиковські. Здається, це про них писав литовський гетьман Огинський Петрові I 4 лютого 1709 року, пропонуючи свої послуги „оных взяв, к вашему величеству отсылать". Мабуть, їм тоді вдалося врятуватися. Обидва були потім на еміґрації, де Володи-

мир оженився й залишився після смерти батька (чи не його нащадки жили в Чернівцях у XIX столітті ?), а Ілля р. 1714 повернувся на Україну, разом з братом Михайлом, військовим канцеляристом (1708); обидва були депортовані (р. 1716) до Москви, де Михайло Ломиковський жив ще 1729 року.

95) Це, мабуть, Іван Федорович Топольницький, згодом бунчуковий товариш (1733).

96) Ми не знаємо свояка Мазепи з таким прізвищем. Припускаємо, що це був син Криштофа **Самійловича** Фридрикевича — Григорій Фридрикевич, внук гетьманової Ганни Мазепи, згодом бунчуковий товариш.

97) Адам Зернікав (1652— к. 1691), німецького походження, родом з Кенігсберґу (за іншими відомостями, з Торуня), військовий інженер і теолог, вихованець університетів Кенігсберґу та Єни, студіював теологію і військові науки в Оксфорді, Лондоні й Парижі, подорожував по Італії та інших країнах Европи. З 1680 року на Україні, спочатку в Чернігові (у Лазаря Барановича), а потім у Батурині, де працював у гетьмана Самойловича як військовий інженер; зокрема збудував Батуринську фортецю. Згодом прийняв чернецтво й помер у Батуринському Крупицькому монастирі. Головний його теологічний твір „De processione Spiritus Sancti", що мав великий вплив на українську богословську думку XVIII століття (він був поширений у рукописних копіях), був виданий друком р. 1774 в Кенігсберґу.

На думку М. Грушевського („З історії релігійної думки на Україні", Львів, 1925, ст. 83—84), „de Zernikow" — це значить „з Чернігова", де якийсь час жив і працював Адам Зернікав.

98) Вихованець Київської Академії і префект конґреґації (1699 року), син охочекомонного полковника Іллі Новицького — Григорій Новицький, згодом компанійський полковник і резидент Мазепи при гетьмані Сєнявському (1708—1709), засланий до Сибіру, пише там „Краткое описаніе о народѣ Остяцком" (1715 р.). Г. Новицький був одружений з Христиною Павлівною Герцик, донькою Полтавського полковника й сестрою гетьманової Ганни Орлик.

99) Атанасій Олексійович Заруцький († до 1723 р.), вихованець Києво-Могилянської Колеґії, протопоп Новгородсіверський (1692—початок 1720-х р.р.), відомий проповідник і письменник, автор праць „Мысленный рай" (1688), „Толкованіе на Евангеліе Іоанна" (1717), низки панегіриків та інших творів. Спочатку користувався прихильністю Мазепи, але потім втратив його ласку і перейшов до табору противників Гетьмана. Можливо, що на це мало вплив і посвоячення А. Заруцького з Полуботками (через Пригар і Добронизьких).

100) Самійло Карпович Мокрієвич († до 1712 р.), син генерального писаря Карпа Мокрієвича, сотник Березинський (1689—1690), сотник полковий Чернігівський (1690), знатний військовий товариш (1704—1709), автор віршованого переспіву Книги Битія та Євангелії Матфія — „Виноград, домовитом благим насадженный" (1697 р.), присвяченого Мазепі.

101) Про українську літературу Мазепинської доби — див. **Д. Чижевський,** Історія української літератури, Нью-Йорк, 1956, розділ V. Барокко.

102) **V. Zaloziecky,** Die Barockarchitectur Osteuropas mit besonderer Beruecksichtung der Ukraine — „Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin", Band II, Berlin-Leipzig, 1929.

103) Характеристику літературного барокка на Україні дав проф. Чижевський у згаданій вище праці, ст. 248—255.

104) Питання про ґенезу й розвиток київської теорії II Єрусалиму залишається ще мало дослідженим. Найбільш з'ясовано цю концепцію в Теофана Прокоповича, зокрема у працях: **R. Stupperich,** Kiev — das zweite Jerusalem. Ein Beitrag zur Geschichte des ukrainisch-russischen Nationalbewusstseins — „Zeitschrift fuer slavische Philologie", Band XII, Heft 3—4, Leipzig, 1935, SS. 332—354; і J. Serech (проф. Ю. Шевельов), On Teofan Prokopovic as writer and preacher in his Kiev Period — „Harvard Slavic Studies", Vol. II, 1954, p.p. 211—223. Про ідеологічні течії тої доби — див. ще студію проф. Ю. Шевельова (Ю. Шереха) „Stefan Yavorsky and the conflict of ideologies in the Age of Peter I", „The Slavonic and East European Review", XXX, London, 1951.

РОЗДІЛ V

ПОВСТАННЯ ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА)

1. Гетьман Мазепа і великостаршинська опозиція в кінці XVII століття

Процес консолідації старшинської верстви на Україні відбувався в дуже складних умовах міжнародньої політики кінця XVII — початку XVIII століття. Зовнішня політика українського уряду, особливо участь України в російсько-турецькій війні, була далеко не популярна в колах вищої української старшини. Опозиція антитурецькій коаліції за часів Мазепи була дуже сильна: вона мала своїх прихильників і серед старшинської верхівки всієї Гетьманщини, де було чимало колишніх дорошенківців, і серед місцевої старшини (переважно південних полків), і серед запорозької старшини. Купецтво Гетьманщини, особливо південної, заінтересоване в нормальних торговельних зносинах з Кримом і Туреччиною, теж не було задоволене цією війною. Можливо, що й частина вищого духовенства Укра-

їни, яке і після 1686 року зберегло деякі зв'язки з Константинопольським патріярхатом, що перебував під впливом турецького уряду, не співчувало війні з Туреччиною. Є підстави думати, що й сам Мазепа (принаймні до середини 1690-х років), всупереч своїм офіційним виступам і заявам, не був прихильником антитурецької коаліції[1]).

Треба додати також, що невдача обох Кримських походів створила на Україні досить напружений стан. За таких обставин війна з Туреччиною й Кримом ставала дуже непопулярною. На цьому ґрунті пожвавлюється активність опозиційних старшинських угруповань, а це, в умовах тривалої війни з Туреччиною, неминуче скеровувало діяльність опозиції проти інтересів московського уряду.

Якщо в основних, принципових питаннях внутрішньої політики старшина Лівобережної України була доволі солідарна, то поточна діяльність гетьманського уряду нерідко викликала невдоволення серед старшини, яке намагалася використати в своїх інтересах старшинська опозиція.

Основним питанням внутрішньої політики, яке роз'єднувало інтереси гетьмана Мазепи і старшинської опозиції і загострювало внутрішню старшинську боротьбу, було питання про в л а д у г е т ь м а н а.

Ріст старшинської верхівки, зміцнення її економічних і політичних позицій поставили на порядок денний питання про з а б е з п е ч е н н я п о л і т и ч н и х п р а в с т а р ш и н с ь к о ї а р и с т о к р а т і ї. Стара традиція, яка визнавала, що „гетман не самовластен" (слова Самойловича в 1676 р.), давно вже була відкинута гетьманами, особливо тим же Самойловичем, за що старшинська верхівка при нагоді і постаралася його усунути. Мазепа, який спирався тоді на допомогу московського уряду, продовжував — нехай спочатку повільніше й обережніше — ту саму політику, а це, в міру економічного й політичного зростання старшинської верстви, викликало чимраз більше невдоволення старшинської аристократії і поширювало серед неї опозиційні настрої.

Коломацький переворот 1687 р. не припинив міжстаршинської боротьби. Відтоді найактивнішими ворогами Мазепи стають численні родичі й прибічники Самойловичів. Усунуті від влади, вони все таки зберегли ряд дуже важливих позицій і не відмовилися від помсти й дальшої боротьби за владу.

Правда, екс-гетьман і син його (останній) Яків незабаром зійшли зі світу і тим дали спокій Мазепі, що дуже побоювався їх зв'язків як на Україні, так особливо в Москві, надто ж в умовах боротьби боярських угруповань в Росії. Однак, був ще племінник гетьмана Михайло Самойлович, колишній гадяцький полковник і московський стольник, людина дуже енерґійна і властолюбна, великий і давній ворог Мазепи, з численними родичами й свояками (зокрема тестем його був Максим Ілляшенко колишній лубенський полковник); були Полуботки — Леонтій, колишній переяславський полковник, і син його Павло, одружений з сестрою Михайла Самойловича; були Сулими (старший син Самойловича — Семен, полковник стародубівський, був одружений з дочкою Федора Сулими); був князь Юрій Святополк-Четвертинський (що р. 1690 одружився з дочкою гетьмана Самойловича), московський стольник, племінник київського митрополита Гедеона, якого Мазепа дуже не любив і смерть якого (Гедеон помер в 1690 р.) дуже порадувала його. З удовою Якова Самойловича був одружений стародубівський полковник М. Миклашевський (заарештований під час Коломацького перевороту 1687 р.), з дочкою Семена Самойловича — генеральний осаул Антін Гамалія[2]), а з дочкою Григорія Самойловича — компанійський полковник Юрій Кожуховський. Були на Україні й інші родичі, свояки й друзі Самойловичів. Самойловичі були зв'язані також із смоленською шляхтою (через Швайковських і Корсаків) і, можливо, з слобожанською старшиною. Велике значення мали зв'язки Самойловичів з московським боярством, зокрема з Шереметєвими (брат покійного боярина Ф. П. Шереметєва, зятя гетьмана Са-

мойловича, — відомий полководець, боярин Б. П. Шереметєв протягом багатьох років командував московським військом на Україні[3]).

Ці широкі й впливові зв'язки Самойловичів дуже турбували Мазепу, який добре розумів, що в певних обставинах Самойловичі можуть порахуватися з ним за переворот 1687 р. Становище Мазепи, особливо в перші роки гетьманування, було тим складніше, що він не міг довіряти своїм коломацьким спільникам, навіть найближчому з них — генеральному писареві Кочубею.

Ні щедре роздавання маєтків, ні підвищення в урядах не могли усунути тих суперечностей, які незабаром виявилися між Мазепою і його коломацькими „друзями". Мазепа, очевидно, боявся їх, особливо, коли між ними виникли певні розходження в конкретних політичних питаннях, зокрема в питаннях зовнішньої політики. Колишні дорошенківці, що становили основне ядро учасників змови 1687 року, — генеральний суддя М. Вуяхевич, лубенський полковник Г. Гамалія, чернігівський полковник Я. Лизогуб, а особливо генеральний писар В. Кочубей, — навряд чи могли прихильно ставитися до участи України в антитурецькій коаліції і, незалежно від того, як сам Мазепа особисто ставився до цього питання, неминуче мусіли стати в опозицію політиці гетьманського (і царського) уряду.

Нарешті, незабаром серед незадоволених Мазепою опинилися й інші спільники його в Коломацькому перевороті — генеральний обозний В. Борковський, переяславський полковник Р. Дмитрашко-Райча (приятель Михайла Самойловича), київський полковник К. Солонина і ніженський полковник С. Забіла; до них приєднується ще миргородський полковник Данило Апостол. За ними були їхні численні родичі — отже, мало не вся старшинська верхівка Гетьманщини.

А втім, гетьман Мазепа не розгубився. Спираючись на підтримку царського уряду, спритно використовуючи тер-

тя і гризню серед опозиційного табору, додержуючи принципу divide et impera, Мазепа робив усе, щоб зміцнити своє становище і поодинці розбити окремі опозиційні угруповання. Один по одному сходили, тимчасово або назавжди, з політичного кону люди, яких Мазепа вважав небезпечними для себе. Натомість гетьман створював нові кадри старшинської аристократії, на перші місця висуваючи своїх родичів (ніженський полковник Іван Обидовський, київський полковник Константин Мокієвський, Андрій Войнаровський), свояків (лубенський полковник Дмитро Зеленський[3a]), гадяцький полковник Степан Трощинський, прилуцький полковник Дмитро Горленко), або просто відданих йому людей (полтавський полковник Павло Герцик, переяславський полковник Іван Мирович[4]), генеральний писар Пилип Орлик). Це допомогло йому подолати ряд виступів старшинської опозиції і до самого кінця гетьманування зберегти в своїх руках всю повноту гетьманської влади й необмежене керування українською політикою.

Діяльність старшинської опозиції дуже мало відома; збереглися, природно, лише фраґменти, окремі, нерідко дуже неясні натяки документів. Однак, факти репресій гетьманського (або царського) уряду і такі гучні справи, як повстання Петрика (1691—1696 рр.) чи виступ Кочубея та Іскри в 1708 р., свідчать про те, що до останнього року гетьманування Мазепи то вщухала, то знов розгоралася, але ніколи не припинялася серед вищої старшини боротьба за владу.

На кого спиралася старшинська опозиція? Цілком зрозуміло, що вона не могла сподіватися підтримки збоку народних мас. Опозиція вважала, що „не так страшні нам невірні татари, як свої нехристі, які страху Божого не мають і начальства не слухають" (слова наказного гетьмана М. Вуяхевича р. 1689), і цілком послідовно будувала всі свої політичні розрахунки на різних зовнішньо-політичних комбінаціях. Відповідно до обставин часу, старшинська опозиція шукала собі підтримки то в Бахчисараї, то в Мос-

кві, то навіть у Варшаві, а нерідко одночасно в усіх сусідніх державах, але особливі надії покладала (до Константинопольського миру 1700 р.) на Крим (і Туреччину), а потім (під час Північної війни) — на Московщину (а частково Польщу), то знову на Крим. Тим то питання зовнішньої політики в діяльності старшинської опозиції займали центральне місце.

Боротьба старшинської опозиції проти гетьмана Мазепи почалася незабаром після 1687 р. Перший одвертий виступ опозиційних елементів стався в 1688 р. Опозиція провадила зносини з Кримом, одночасно інтриґуючи проти Мазепи в Москві, а також аґітувала проти нього на Україні. На початку 1688 р. Мазепа довідався про те, що Леонтій Полуботок „в нѣкоторыи з ханом (кримським — **О. О.**) вступовал совѣты"[5]), а Д. Апостол „пишет к запорожцам без вѣдома ево гетманского противные на возмущеніе народу малороссійскому писма". Повідомляючи про це московський уряд, Мазепа обвинувачував також лубенського полковника Г. Гамалію в різних службових злочинах, а генерального осаула Войцу Сербина й переяславського полковника Дмитрашка-Райчу „во многой шатости".

Тоді ж був позбавлений уряду і заарештований у Батурині київський полковник Григорій Коровка-Вольський, якого обвинувачували в таємних зносинах з польською шляхтою на Правобережній Україні, а також „во многих обидах" полчанам[6]).

Царський уряд наказав Л. Полуботка і Войцу Сербина „отослать за караулом в Сѣвск" і „от уряду их отставить"; наказано було також позбавити урядів і взяти „под караул" Апостола і Гамалію[7]). Посланий до Москви Дмитрашко-Райча був одісланий назад і так само, як і Полуботок, відданий до Військового суду[8]). Дальше слідство виявило причетність до справи М. Самойловича.

Однак, на цей раз справа закінчилася для опозиції щасливо, і стосунки між нею і Мазепою були незабаром налагоджені. Очевидно, московський уряд, напередодні нового

наступу проти Криму (питання про це було вирішене в 1688 р.) не хотів загострювати становища на Україні. Тому, віддаючи Л. Полуботка до Військового суду, московський уряд застеріг Мазепу, щоб той „без указу в. г. и без розыску ничего над ним (Полуботком — **О. О.**) не чинил"[9]). Полуботок і Дмитрашко-Райча, хоч і втратили уряди, але залишилися на волі, Апостол в тому ж році був відновлений на полковництві[10]), Самойлович зберіг звання стольника, але тимчасово був залишений у Москві.

Проте, старшинська опозиція не відмовилася від дальшої боротьби і тільки вичікувала слушного моменту для нового виступу проти Мазепи. Ждати довелося недовго. Невдача нового Кримського походу 1689 р., а головне московський двірський переворот 1689 р. пожвавили діяльність опозиції, яка намагалася скинути Мазепу з гетьманства. Мазепа якраз був тоді у Москві. І на Україні, і в Москві були певні, що він поділить долю свого приятеля — князя В. Ґоліцина. М. Самойлович уже сподівався, що йому вдасться „гетману сняти с плечь голову" і самому зайняти його місце. Про ці наміри Самойловича знали також П. Полуботок і Д. Апостол[11]). Однак, Мазепа дав собі раду і в цій дуже небезпечній для нього ситуації.

Опозиція й тепер не припинила своєї діяльности. В 1689—1690 рр. М. Самойлович зі своїми однодумцями посилив боротьбу проти гетьмана. Особливо небезпечна для Мазепи була інтриґа, зв'язана з ім'ям ченця Соломона (світське ім'я Семен) Гродського (чи Троцького), посланого опозицією до Польщі з підробленими листами від Мазепи на ім'я короля Яна Собєського і великого коронного гетьмана Станислава Яблоновського, в яких Мазепа нібито пропонував піддати Україну Польщі. Однак, польський уряд в умовах війни з Туреччиною боявся встрявати в цю провокацію, суть і цілі якої він, звичайно, добре розумів. Гродський був виданий російському урядові і на тортурах признався, що був інспірований М. Самойловичем[12]).

Хоч і на цей раз переміг Мазепа, проте відносини між старшинською опозицією і Гетьманом настільки загострилися, що в 1691 р. московському посланцеві Івану Циклеру було указано „сказать генералной старшинѣ и полковникам, чтоб они гетмана почитали"[13]). Однак, російський уряд, не цілком довіряючи Мазепі, секретно доручив генеральному писареві Кочубею доглядати за Гетьманом[14]).

Це, звичайно, не могло не пожвавити активности опозиції, яка, після кількох невдалих спроб скомпромітувати Мазепу в очах Москви, вирішила організувати ширший виступ проти Гетьмана. Для цього вона створила бльок опозиційних угруповань, в якому найактивнішу ролю, безперечно, грала так звана полтавська старшинська опозиція. Цей бльок очолив один з керівників останньої — генеральний писар В. Кочубей, кандидат старшинської опозиції на гетьманство.

2. Полтавська опозиція в 90-х роках XVII ст.

Якщо діяльність великостаршинських угруповань загрожувала насамперед самому Мазепі, то незрівняно ширше, а тому й небезпечніше для політики Мазепи значення мали опозиційні настрої на півдні Гетьманщини й на Запоріжжі, тим більше, що незадоволені елементи завжди могли увійти в контакт з великостаршинською опозицією. Ці опозиційні настрої викликані були як зовнішньою, так і внутрішньою політикою гетьманського уряду в 90-х роках XVII ст.

Основне значення в цих суперечках мали, безперечно, зовнішньополітичні події того часу, а саме війна з Туреччиною і Кримом.

Саме на південні полки Гетьманщини лягав головний тягар цієї війни. Переходи величезного українсько-московського війська, надмірні податки й побори для постачання його, відрив великої кількости населення від господарства, зрозумілий в умовах воєнного часу відхід посполитих у козаки, нарешті, невпинні татарські напади — усе це руйну-

вало південне Лівобережжя і створювало масову базу для активного невдоволення місцевого населення політикою Мазепи. Невдача Кримських походів 1687 і 1689 рр. ще більше загострила становище на півдні Гетьманщини.

Війна з Туреччиною і Кримом особливо відбилася на торговельно-промислових інтересах південно-лівобережної, переважно полтавської, старшини (і купецтва), а також запорозької старшини. Як відомо, південні полки Гетьманщини й Запоріжжя, крім найтісніших торговельних стосунків між собою, провадили значну торгівлю з Кримом і турецькими „городками" на долішньому Дніпрі, при чому маштаб цих операцій далеко виходив за межі самого Криму. Українські купці возили до Криму хутра, сукна і т. ін. З свого боку, Запоріжжя торгувало з Гетьманщиною рибою і сіллю, а діставало звідти борошно, горілку, залізо, сукно, смолу, рибальські сітки і т. п.

Мазепа оповідав у 1690 р. московському посланцеві дяку Постнікову, що в мирний час „народ кримскій . . . велми користовал, имѣючи . . . всякое отселя з их, великих государей, богохранимое државы в продажах потребных им вещей и живностей доволство; чим не точію сами они, кримци, вспомагалися, але и заморскіе краи имѣли пожиток".

Війна послабила ці торговельні стосунки, але не припинила їх зовсім. Особливо це стосується Запоріжжя, яке провадило щодо Криму свою окрему політику. Кошовий отаман Іван Гусак, виправдуючи перед московським урядом укладення перемир'я з Кримом, писав, що запорожці зробили це „для той причины, бо барзо нуждны, нендзны, бѣдны и в убозствѣ погружени"[15]). Запорозькі „торговыи люде" були в Криму і в 1691 р.

У 1692 р. Гусак писав Мазепі, що „оны, запорожци, миру своего с бесурманами розривати не хочут, найбарзѣй для того, же многіе межи ними обрѣтаются таковыи товаришы, которіи одно господарным промыслом, а другое торговыми гандлями бавятся, а в военных боях не смакуют".

Складніше було становище південних полків Гетьманщини, які, звичайно, більше залежали від гетьманського й царського урядів. Однак, не зважаючи на всі обмеження і навіть заборони, торгівля південного Лівобережжя з Кримом і Туреччиною через Запоріжжя не переривалася. У 1691 р. „многіе малороссійских городов купцы в Сѣчѣ стоят и хотят итти в городки" (турецькі)[15a].

Гетьманський уряд починає чинити перешкоди торговельним зносинам Гетьманщини з Запоріжжям. Коли запорожці просили Гетьмана, щоб він не перешкоджав „людем торговым запускатися для покупки соляной и рибной" до Запоріжжя, Мазепа заперечував, що „торговым людем ватажным" було боронено „таковой волной дороги". Проте, немає жадного сумніву, що в руках гетьманського уряду це було досить сильною зброєю проти Запоріжжя.

А втім, торговельні стосунки Гетьманщини з Кримом продовжувалися і пізніше. У 1693 р. в Бахчисараї були „с купецкими вещами" полтавські купці Степан Козельський „з иншыми чюмаками", Захар Старицький (син полтавського протопопа) та „люди купецкіе" з Кобиляк та інших міст південної Гетьманщини. Отже, хоч в 1695 р. в Полтавському полку наказано було, „дабы оттуда никто в Крым с рухлядными товарами ѣхать не дерзал", навряд чи і цей наказ був виконаний.

Політика гетьманського уряду в цьому питанні, звичайно, не була послідовною і рішучою. У торговельних стосунках з Півднем було заінтересоване купецтво всієї Гетьманщини, отже, всякі затримки в цій торгівлі давалися взнаки всьому українському купецтву. Наприклад, київські купці, щоб проїхати до Туреччини, змушені були їздити через Польщу й Угорщину.

Нарешті, у цьому заінтересована була і вища старшина Гетьманщини, торговельні інтереси якої нерідко зв'язані були саме з південною торгівлею Гетьманщини. Не можна не згадати також, що в південних пол-

ках Гетьманщини старшина й купецтво були дуже тісно зв'язані й споріднені між собою.

Про все це добре знали в Західній Европі, де вважали можливим (в 1690 р.), що московський уряд дозволить українським купцям вільно торгувати з Кримом[16]).

Отже, зважаючи на всі ці інтереси, український уряд не міг зайняти виразної й рішучої позиції щодо торгівлі з Кримом і Туреччиною. Доводилося також числитися з нагадуваннями московського уряду про повне припинення торговельних зносин з ворожими країнами. А головне — стан війни дуже несприятливо відбивався на торгівлі.

Війна з Туреччиною і Кримом пошкодила і промисловим інтересам старшини та козацтва південного Лівобережжя і Запоріжжя. Полтавські козаки звичайно ходили „за промислом соляним" на Запоріжжя і на низ Дніпра. Війна не припинила зовсім цієї промислової діяльности (маємо згадки про те, що полтавці, наприклад, в 1690 році ходили по сіль у Запоріжжя і Газі-Керман[17]), але відбилася на ній дуже неґативно.

Татарські напади були небезпечні також для салітряних заводів, які належали здебільшого старшині й великим купцям (зокрема Полтавського полку). У 1690 р. полтавський полковник Жученко повідомляв Гетьмана про те, що татари, „припавши к могилам робленим селѣтру под городком Нефорощею будучим купою немалою оных через сей день усиловуют добувати, хотячи загорнути в полон свой агарянскій майданников"[18]). Відбивати цей напад довелося збройною силою (з артилерією).

Для невдоволення полтавської старшини і купецтва були поважні підстави не тільки в галузі зовнішньої політики гетьманського уряду. Становище Полтавського полку було дуже відмінне від становища північних полків. У місцевому господарстві тут ще переважали різні промисли (мисливство, рибальство, бджільництво), торгівля й почасти промислове скотарство. Отже, проблема робочих рук на півдні Гетьманщини не стояла ще так гостро, як у полках

північних. Тим то ми і спостерігаємо тут цілком відмінне ставлення до одного з болючих питань того часу — рееміграції вихідців з Правобережної України. Тим часом як старшина північних і центральних полків рішуче боролася проти переселень на правий берег Дніпра, полтавська старшина й купецтво скаржилися на „утиски" збоку переселенців з Правобережжя. У 1690 р. полтавці писали Мазепі: „Когда з того боку Днѣпра многіе народы на житє сюда удалися, тогда многіе нам в тых наших кгрунтах и землях вчинилися обиды, а особно на власных полях наших осѣли слободки, Коломаком и Хмеліовом прозиваеміи ... Еще паче первого теперь тіе слобожане ближей под Полтаву подбираючися, предковые и отчизные наши кгрунта, пасѣки и хуторы почали под себе подгортати и пустошити, же нам до своего доброго з великого жалю нельзя и пріѣхати ... нибы в безпанской и в безправной землѣ". Просячи у Гетьмана допомоги, полтавська старшина й патриціят загрожували, що „если ваша вельможность о том не вложитеся и не защитите нас, то вже и не знаем, що чинити, хиба тилко, покинувши сіи стислыи жилища наши з великого и неутолимого жалю шукати собѣ в чужих кутах мешканя"[19]).

Навряд чи добрі полтавці серйозно думали покинути свою Полтаву, „предковыи и отчизны" свої. Звичайно, не надавав значення цій погрозі і гетьманський уряд, який не міг в інтересах лише полтавської старшини відмовитися від тієї політики щодо переселенців з Правобережжя, яка відповідала інтересам цілої Лівобережної України, особливо у найвпливовіших у політиці українського уряду центральних і північних полках. Однак, і полтавська старшина мусіла обстоювати свої вимоги, а це неминуче викликало в неї вороже ставлення до уряду, і то не лише в цьому питанні.

На цьому ґрунті зростала опозиція старшини і близьких до неї кіл купецтва. Основними вимогами цієї опозиції були: відмовлення України від участи в антитурецькій

коаліції й усунення конкуренції переселенців з Правобережжя шляхом примусового повернення їх назад.

Легко помітити, що в цих вимогах полтавці відбивали і інтереси Запоріжжя, яке до цього додавало ще ширші політичні вимоги, а саме стару вимогу запорозького невтралітету між Московщиною (і Україною) і Туреччиною (і Кримом), що в тогочасних умовах, під впливом турецько-кримської політики, неминуче приводило Запоріжжя до конфлікту з Московською державою. Немає жадного сумніву, що деякі вимоги полтавської опозиції збігалися з інтересами відповідних кіл Правобережної Наддніпрянщини (насамперед старшини та монастирів).

На чолі полтавської опозиції стояло кілька найвпливовіших старшинських фамілій Полтавщини — насамперед Жученки й Іскри. Найбільш активним з керівників цієї опозиції був старий полтавський полковник Федір Жученко, який протягом кількох десятків років (хоч і з перервами) керував Полтавським полком і нажив тут собі чималі маєтки[20]). Правою рукою у нього був зять його, представник однієї з найвизначніших старшинських фамілій Гетьманщини — Іван Іскра, син кандидата в гетьмани (в 1658 році) Івана Іскри і внук гетьмана Я. Острянина[21]). За ними йшли їх численні родичі, свояки і прихильники серед старшини, купецтва й духовенства.

Значення цієї опозиції підсилювалося ще дуже впливовими зв'язками полтавської старшини серед вищої старшини, навіть серед уряду Гетьманщини. Адже цю опозицію у відповідальний момент її широкого політичного виступу очолив другий зять Жученка — генеральний писар Василь Кочубей, найактивніший учасник перевороту 1687 р., дуже близький тоді до гетьмана Мазепи і зв'язаний як з старшинською аристократією цілої Гетьманщини, так і з деякими боярськими колами у Москві. Саме Кочубей очолив бльок опозиційних угруповань Гетьманщини й Запоріжжя, який в 1691—1692 рр. організував повстання Петрика[22]).

3. Повстання Петра Іваненка (Петрика). Українсько-Кримська угода 1692 року

Петро Іванович Іваненко був родом з Полтавського полку (з Полтави або м. Нових Санжарів), мабуть, син козака[23]. Людина здібна, освічена й бувала, він дістався до Генеральної Військової Канцелярії, де незабаром став військовим канцеляристом, чому допомогло також одруження Петрика з небогою генерального писаря В. Кочубея, онукою полковника полтавського Ф. Жученка[24]. Р. 1689 Петро Іваненко був одним з 8 канцеляристів, які їздили з Гетьманом до Москви, при чому займав він у списку посольства перше місце після Василя Чуйкевича, майбутнього реєнта Генеральної Військової Канцелярії й генерального судді. Р. 1691 Петрик був уже старшим військовим канцеляристом і користувався повним довір'ям та прихильністю як Кочубея, так і самого гетьмана Мазепи. Він вже мав родину (джерела згадують про його сина, а він сам — про „дітей"), непоганий маєток („худобу неподлую", за його власними словами), зокрема двір у Батурині. Перед ним відкривалася добра старшинська кар'єра. Але для цієї небуденної людини цього було замало.

Петрик був добре обізнаний з історією й тогочасним станом України й політикою українського уряду. Переконаний український державник, Петрик розумів усю небезпеку для України збоку Москви й Польщі. Ідея визволення України від усякого чужого панування, а передусім „одобраня от московское власти милое отчизни своее Украйны" (лист Петрика до Запоріжжя з 18 травня 1692 року[25]) — стає головною метою Петрика. Петрик вважав, що союз з Кримом (і, мабуть, Туреччиною) був би важливою, а на той час чи не єдиною ґарантією державної самостійности України. Тим часом Україна, як союзник Московщини, була в стані війни з Кримом і Туреччиною. Так зародилася думка про союзну угоду України з Кримом, що об'єднала цілі Петрика й впливових українських політичних кіл, які й роблять Петрика своєю довіреною особою.

На початку 1691 року посланий у службових справах до Гадяча й Полтави, Петрик таємно подався (в кінці лютого) на Запоріжжя, де його незабаром обрано на військового писаря. Перебуваючи на Січі, Петрик розпочинає переговори з Кримом і мобілізує запорозьку урядову й громадську опінію проти Москви й офіційної політики гетьманського уряду. В кінці квітня 1692 року він „тайным обычаем", але з відома кошового отамана І. Гусака, вирушив до Криму, де від імени міродайних кіл Гетьманщини й Запоріжжя продовжує переговори з кримським урядом, які завершилися трактатом союзної угоди між Україною й Кримом, підписаним у Газі-Кермані (Казикермані) 26 травня того ж року[26]).

Що акція Петрика була пов'язана з політичними колами в Батурині й Полтаві, більш того, була ними підготована й організована, про це широко говорили на Україні й поза межами її. Український посланець у Москві Юрій Харевич р. 1691 казав, що „на Украине говорят, что он (Петрик) на Запороже збѣжал с вѣдома генералного войскового писаря Василья Кучюбѣя ... і послал де ево, Петрушку, ис Полтавы до Запорожья провадить полтавской полковник нарочного своего ... і знатно де совершенно, что тот побѣг ... учинился с вѣдома Кучюбѣева"[27]). Гетьман Мазепа ясно заявив (у травні 1691 року) московському посланцеві дякові Нікітіну, що „Петрушка совершенно побѣжал с вѣдома Кучюбѣева і полтавского полковника ..."[28]). І тоді, і пізніше (в 1708 році) Гетьман записував справу Петрика на карб Кочубея (а також М. Самойловича та інших лідерів опозиції). Зрештою, Гетьман прямо обвинувачував Кочубея у підготові втечі і в дальших діях Петрика на Запоріжжі в Криму. Він не тільки казав це Кочубеєві в вічі й гостро сварився з ним, але й наказав його „взяти в замок за караул"[29]). Отже, це була офіційна версія українського уряду, хоч і не призначена для ширшого загалу — і разом з тим це була публічна опінія, яка, однак, не могла в свій час знайти собі офіційного підтвердження. Про

це знали також у Москві і в Криму. Зрештою, сам Петрик не крився з своїми зв'язками серед вищих українських кіл.

Не виключена можливість участи в акції Петрика навіть самого Мазепи. Ще сучасники думали, що Гетьман був причетний до цієї справи. Чутки про це походили від самого Петрика, й їх залюбки повторювала, боронячися від урядових обвинувачень, опозиція, зокрема Кочубей, який згодом (р. 1708) писав, що Мазепа „виправив до Криму Петрика ... давши ему науку, як орду вывести на крайние Украинные городы ... и так справовался (Петрик), як ему от Гетмана была наука". Це повторювали й інші вороги Мазепи в своїх доносах на Гетьмана до Москви. Сучасний історик Мазепинської доби С. Величко, під впливом цих обвинувачень і чуток, пише (1720 року), що Мазепа був промотором всієї акції Петрика. Ця думка знайшла собі підтримку і в новітній українській історіографії (зокрема, М. Слабченко). Нарешті, досліджуючи це питання спеціяльно, на підставі всіх джерельних матеріялів, ми також прийшли до висновку, що участь Мазепи в справі Петрика (зокрема щодо угоди з Кримом) **можлива**, в зв'язку з антимосковськими плянами Мазепи, які, певною мірою, поділяла й старшинська опозиція[30]).

Політична програма Петрика цілком ясна. Мета повстання — це „одобрання од московское власти милое отчизни своее Украйны". Петрик добре поінформований у тогочасній політичній ситуації України й чудово розуміє велику небезпеку для неї збоку „ненавистных монархов" московських і польських. „Гды ж тые монархове наши — писав він до Запоріжжя 22 червня 1692 року — ... власне як лвѣ лютые пащоки своѣ роззявивши, хотячи нас коли колвек поглотити, сѣрѣч учинити своими неволниками". „И не дивно ж кролеви полскому, поневаж здавна мы его были подданые, а за Божіею ласкою и помощыю, з ордами за Хмелницкого выбившися с подданства, такую ему учинили шкоду, од якоѣ он и до сих час не может поправитися, для чого всѣми силами старает як бы могл обняти

в подданство Малоросійский край наш, и тую свою через нас учиненную одомстити шкоду". Так само й „хан Кримский за тое на нас враждует, иж мы ему и всему панству Кримскому, в сусѣдствѣ мешкаючи, як з давных часов, на полѣ и на водѣ чинили шкоду, в людех и в набытках, так и тепер чинимо завше". Але „дивно московским царям, которіе не через мѣч нас обняли, але доброволне для віри христианскоѣ продкове наши им поддалися; до того, звѣвши наш край Чигиринский на Заднѣпрскую сторону, обсадилися нашими людми от всѣх сторон неприятелских, и откол колвек неприятелѣ войною прийдут, то наши городы и села попаливши и людей с потребу набравши, назад поворочают, а Москва вся завше за нашими людми, як за стѣною, знайдует в цѣлости; и тым всѣм не контентуючися, старает всѣх нас починити своими холопами и неволниками, для чого первей наших гетманов, Многогрѣшного и Поповича (себто Самойловича — **О. О.**), которие за нами стояли, забрали зовсѣм в неволю, а потом и нас всѣх хотѣли загорнути у вѣчное свое подданство"[31]). Отож, „бысмо болш нѣчіего ярма, нѣ московского, нѣ полского, не носили на своих волных шиях и не терпѣли такое от неприятелей своих неволѣ, которая нас от Москвы и от ляхов потикает, горше нѣжли от бесурманов" (лист Петрика до Запоріжжя з 12 липня 1692 р.[39]), — Петрик вважав за потрібне скласти угоду з Кримським ханством, щоб за його допомогою визволити Україну з-під московської влади.

Договір Петрика з Кримом 26 травня 1692 року[33]) був укладений від імени „волного государства" „Княжества выдѣлного Киевского, Черниговского и всего Войска Запорожского городового и народа Малороссійского" на засадах рівности й обопільности зобов'язань.

Це трактат вічної згоди й союзу між двома державами, Україною й Кримом. Він складається з короткого вступу й 16 пактів. Низка пактів присвячена політичним взаєминам обох держав. Тут відрізняємо дві групи пактів: загальні зобов'язання постійної обопільної допомоги й зобов'я-

зання спеціяльні, тимчасові. Складено було угоду оборончого союзу. Кримська держава зобов'язується Україну „от поляковъ и отъ Москвы и от всѣх непріятелѣй оборонять всѣгда". З свого боку, „княжество Малоросійское" усіма своїми силами мусить захищати Кримську державу. Ця допомога подається без нагороди, за вийнятком, коли треба було б іти „в далные мѣста, а зимняго времяни". Тоді „тѣмъ войскамъ и лошедямъ повиненъ быть харчь и опочивъ пристойной і налѣжащей" (арт. II, X). Всі непорозуміння між Україною й Кримом мали полагоджувати дружнім шляхом. Застережено було обопільне полагоджування й відшкодування претенсій підданців обох держав (арт. VIII). Встановлений був порядок зносин дипломатичних (через послів та гінців), для чого було б зорганізовано пошту в Переволочні й у Газі-Кермані (арт. XIV, XV). Безпосереднє значення належало зобов'язанням спеціяльним. Основний пакт — це обов'язок Кримської держави допомогти Україні „для отобранія от московской власти Малоросійской Украины" (арт. III). З свого боку, Україна мусіла „отворить Муравскіе шляхи" татарам (арт. VII). Звичайно, договір одкидав можливість сепаратної угоди. Це мусіло бути „вопче . . . по совету с пожиткомъ общаго добра обоихъ сторонъ". Проте цей пакт мав і ширше значення на майбутнє (приміром, на випадок війни з Польщею, — арт. XVI).

Певну увагу присвячено було економічним взаєминам обох держав. Застережено було право української людности організовано, „за ведомом Войска Запорожскаго и Государъства Крымскаго і за листами", „волно добыватца на рыбной і на звериной ловлѣ и на соли" — на Дніпрі й на всіх допливах Дніпрових по обох боках, без будь-якої оплати (арт. VI). Далі проголошено було обопільне право торгу — на загальних підставах — купців українських в Криму, Білогородщині й в інших землях Кримської держави; кримських купців — на Україні. Купців-чужоземців зрівняно було в митних правах з купцями місцевими. Торговельний шлях ішов купцям українським через Перево-

лочну на Газі-Керман; купцям кримським — на Переволочну (арт. IX).

Найбільшу вагу для історії української політичної думки безперечно мають пакти конституційного характеру. Основні ідеї політичні в діяльності Петриковій — визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель у межах осібної держави — яскраво виявилися в трактаті 1692 року. „Княжество (выдѣлное) Киевское і Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ", або коротше „Княжество (Государство) Малоросійское" — ось формула української державности, виявлена в діяльності Петриковій і в трактаті 1692 року зафіксована та міжнародньо-правним способом визнана. Перший артикул трактату визнав цю державну організацію: „Княжество Киевское и Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ имѣетъ быть выдѣлное при всякихъ своихъ волностяхъ". Кримське ханство не мало права втручатися у внутрішні справи України. „Княжеству Малороссійскому і всѣму Войску Запорожскому как дастъ Господь Богъ волное государство, чтобъ права сѣбе природное и порядокъ, которой полюбитца, учинить волно" (арт. XI).

Ідея державної території України позначилася в договорі р. 1692 дуже яскраво. Князівство Малоросійське, очевидно, складалося б з земель колишніх воєводств Київського та Чернігівського, отже охоплювало Лівобережжя й чималу частину Наддніпрянського Правобережжя. На сході до цієї держави прилучено було б частину Слобожанщини, а саме полки „Ахтырской и Сумской со всѣми принадлѣжносьтьми своими". Полки Харківський і Рибінський (Острогозький) мали бути переведені на Правобережжя („на Чигиринъскую Днѣпра сторону"), а їхні землі мали спорожніти (арт. IV). Це відповідало традиційній кримській політиці, що воліла утворити степовий бар'єр поміж Кримом і Московщиною (та Україною). На півдні кордони українські сягали лиш до р. Самари, але на Самарі не можна

було „городовъ никакихъ и деревнь, ни строенія никакова" ставити (опріч монастиря Самарського. — Арт. XII). Складніше питання щодо правобережних земель Української держави. Відповідний пакт зредаґований досить невиразно. Правобережжя („Чигиринская сторона со всѣми городами") мало увійти до складу Князівства Малоросійського в межах „пока Хмелницкой завоевалъ с ордами отъ поляковъ" (арт. V). Неясно, чи це була вся територія, завойована за Богдана Хмельницького, чи тільки та частина її, що визнана була за козацьку у Зборівському трактаті 1649 року. Та коли згадати за назву „народъ Малороссійскій" у титулі Української держави в договорі 1692 року, ясно буде, що права цієї держави на всі правобережні землі було принципово застережено. Але практично договір 1692 року цікавиться лише наддніпрянською частиною Правобережжя, давньою територією Козаччини, мабуть, тому, що міжнародні договори другої половини XVII століття (Бучацька угода р. 1672 і Журавнинська угода р. 1676 Польщі з Туреччиною, Бахчисарайська угода між Кримом та Туреччиною і Московщиною р. 1681) визнали значну частину Правобережної України за володіння Туреччини (зверхника Криму), без згоди якої не можна було вирішити дальшу долю цих земель.

Договір 1692 року, безперечно, відповідав національно-державним інтересам України і, хоч не був визнаний леґальним українським урядом, мав певний вплив на дальшу українську політику щодо Криму. Бендерська конституція 1710 року ствердила: „поневажъ намъ всегда пріязнь сусѣдская Панства Крымского есть потребна ... на которую бы окрестные панства заглядуючися, не дерзали порабощенія себѣ Украины желати и оную въ чомъ колвекъ насильствовати", — „теды ... мѣетъ ясновельможный гетманъ (Орлик) ... старатися о обновленье давнего зъ Панствомъ Крымскимъ братерства, коллегаціи военной и потверженье вѣчной пріязни". Й наступного року (23 I 1711)

гетьман Пилип Орлик уклав новий союзний договір з Кримом.

Ще більше значення договору 1692 року в історії української державницької думки. Він є яскравим доказом того, що навіть у перші роки гетьманування Мазепи, після Коломацької угоди з Москвою 1687 року, українська політична думка мала виразну концепцію державної самостійности України, прагнула її незалежности й соборности, добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини й Польщі. Договір 1692 року безперечно свідчить про те, що Україна ідейно готова була до зриву з Москвою й рішучої боротьби з нею за свою незалежність. Це було повне заперечення Переяславської угоди 1654 року й навіть перекреслення Переяславської традиції. Українсько-Кримський договір 1692 року, укладений **противником Мазепи**, антигетьманом Петром Іваненком, в своїй глибокій основі був політичною програмою й ідейною підготовою **Мазепиного** виступу проти Москви в 1708 році.

Влітку 1692 року Запоріжжя приєдналося до угоди Петрика з Кримом. Та незабаром з'ясувалося, що, схвалюючи цю угоду, Січ відмовляється пристати до Петрика й подати йому військову допомогу. „Кошевой . . . атаман и иныи куренные атаманы и многіе знатные козаки о Петрушкинѣ . . . замыслѣ . . . печалны". Зате рядове запорозьке козацтво було на боці Петрика: „иные . . . пьяницы и голудба меж себя говорят, и они де пойдут с Петрушкою рандарей бить, и в Запорожѣ де козаки меж себя мутятца", так сповіщав Москву боярин і воєвода Б. Шереметєв[34]).

Допомога січової голоти не могла заступити організованої помочі всього Війська. З другого боку, можливість якоїсь активнішої підтримки збоку опозиційної старшини Гетьманщини була виключена, хоч би вже тому, що вся опозиція фактично опинилася в руках Гетьмана й московського уряду[35]). Тоді виникло питання про політичну ор-

ганізацію повстання. До середини 1692 року Петрик, мабуть, не думає про булаву. Проте, дальший хід подій примусив його подбати про обрання нового гетьмана. За допомогою кримців, Петрик був обраний на гетьмана на раді в Кам'яному Затоні 18 липня 1692 року. Тоді ж було призначено трьох полковників (Василя Бузького[36]), Кіндрата й Левка Сису) і 6 сотників[37]). 29 липня Петрик видав свій перший гетьманський універсал до населення України[38]). Це був повний і остаточний розрив керівника повстання з тими політичними колами на Гетьманщині, які організували це повстання.

В таких умовах неминуче виникала **соціяльна** проблема. Вага запорозької голоти та надія на повстання поспільства на Гетьманщині зростають. Спочатку Петрик дивився на це лише з погляду політичних інтересів повстання. Він добре розумів силу соціяльно-економічного невдоволення й протесту збоку широких народних мас, і ставка на це була однією з найбільших у тактиці Петрика, в якого згодом викристалізується думка про **організацію** упосліджених шарів суспільства. В універсалі 29 липня 1692 року Петрик писав: „Сами знаете, що вам дѣют москалѣ и свои драпѣжние пани и що ся вам чинит от арендаров, все тое добре знаете, поневаж объѣздили вам подданством шіи, и худоби ваши всѣ поотбирали"[39]). В численних бесідах, зокрема на Запоріжжі в 1691—1692 р., Петрик висловлювався ще гостріше: „Я, пане Кошовый, горло свое ставлю и велите мене на составы порубати, коли тобѣ вся Украйна, почавши од самой Полтави, не поклонится, тилко хоч шисть тисячей озми орди, да пойдем в городи; мене пошли вперед с килкосот конми в Полтавщину. Я знатиму, з якого конца зачати; да и дѣдусь мой не буде спати за свою зневагу, що его зкинули с полковництва; а гетман сей зараз на Москву утечет, бо там его вся душа, а тут тилко тѣнь его . . . Пане Кошовый, (чи) не помогут нам братя наши голоколѣнки из бѣдними людми, тилко которих сердюки, арендари да и тие дуки, що им цари мает-

ности понадавали, мало живих не ѣдят; они почуют, що ти з войском рушишся з Сѣчи, то сами оны тих чортув панув подавят, а мы вже прийдемо на готовий лад"[40]). Важко сказати, чи це була щира думка Петрика, чи лише звичайнісінька демагогічна тактика. Але вона не могла не вплинути на становище старшинської опозиції.

Наприкінці липня 1692 року Петрик з'явився на півдні Гетьманщини. З ним ішло щось з 500 „охотників", здебільшого із Запоріжжя, й 20-тисячне кримське військо на чолі з калгою-султаном (ханським престолонаслідником) Девлет-Гиреєм і Батирчею-мурзою. Перші кроки Петрика були досить успішні. Населення південної частини Полтавського полку (міста й містечка над Ореллю та лівим берегом Ворскла) зустріли його дуже прихильно. Орельські міста Царичанка і Китайгород приєдналися до Петрика. Повстання загрожувало перекинутися й на правий берег Ворскла. Міста Кишенка й Соколка почали „малодушествовать" і схилятися на бік Петрика.

В Полтаві, як писав гетьман Мазепа царям, „от легкомыслных людей шкодливыи в поголосках произносилися плевелы"[41]). В одному пізнішому (1700 р.) документі згадується, що в 1692 р., під час наступу Петрика, „Полтава змѣнила". Але дальшому розгортанню цього руху в Полтаві перешкодило наближення великого гетьманського й московського війська.

Нарешті була загроза, що повстання перекинеться і на інші полки південної Гетьманщини.

Перед загрозою поширення повстання й татарського наступу гетьманський уряд вжив певних заходів. Були мобілізовані чотири козацькі полки (Прилуцький, Миргородський, Лубенський і Ніженський) і, разом з охочекомонним полком Пашковського, відряджені до Полтави і далі до південного кордону Гетьманщини. Слідом за ними рушив і Гетьман з п'ятьма охотницькими полками і частинами полків Київського, Чернігівського й Стародубівського.

На допомогу йому йшли московські воєводи Б. Шереметєв і князь Барятинський.

Тим часом населення окупованих татарами місцевостей мало змогу переконатися в тому, чим насправді була татарська „допомога". Татарські загони почали чинити різні насильства над українським населенням і захопили в ясир чимало людей. Це викликало велике невдоволення людности. Ряди прихильників Петрика почали танути. Кілька міст на Орелі, які відразу не піддалися Петрикові (Маячка і Нехвороща), почали чинити більший опір. Позбувшися підтримки місцевого населення і не відважуючися вступати в бій з гетьманським військом, Петрик з своїми татарськими союзниками (які були заклопотані ще й становищем у Криму, де точилася тоді боротьба за ханський престол) спішно відступив до Перекопу.

Невдача першого походу Петрика вирішила долю всієї справи. Народні маси, які побачили, чого варта татарська „допомога", швидко відступилися від Петрика. Запоріжжя, яке і раніш підтримувало його мляво, тепер рішуче зреклося будь-якої спілки з Петриком. Старшинська опозиція переконалася в тому, що ні кримське військо, ні навіть соціяльна демагогія Петрика неспроможні подолати силу московського й гетьманського війська. А головне, старшинська опозиція, так само як і гетьманський уряд, боялася народніх заворушень. Неминучість соціяльного зрушення неминуче перекидала опозиційну старшину на бік уряду. З свого боку, урядові кола теж прагнули згоди.

Коли надія старшинської опозиції на кримську допомогу виявилася марною, гетьманові Мазепі, якого підтримував московський уряд, не важко було розколоти опозиційний бльок. Опозиційна група прибічників Самойловичів, загрозлива особисто для Мазепи, зазнала репресій: Михайло Самойлович був засланий на Сибір; Полуботки — батько і син — були заарештовані і, за ухвалою Військового суду, позбавлені маєтностей[42]).

Цілком відмінну тактику застосував Мазепа до полтавської опозиції: Кочубей зберіг уряд генерального писаря і добрі стосунки з Мазепою, а Жученко хоч і був позбавлений (в 1691 р.) полковництва, але в 1696 р. полтавським полковником призначений був І. Іскра.

На деякий час діяльність старшинської опозиції була послаблена, але вона не припинилася і з новою силою виявилася на початку XVIII ст., в складних умовах Північної війни[43]).

Петрик не відмовився від дальшої боротьби. Хоч він і втратив свою базу на Гетьманщині й на Запоріжжі, але ще не раз приходив з татарами на Україну. Татарські напади й руйнації 1693, 1694 і 1696 років були пов'язані з ім'ям і участю Петрика. В поході 1693 року (січень) брали участь козаки Петрика й чимале (джерела подають різні цифри: 30 і 10 тисяч) татарське військо, на чолі з Нуреддином-салтаном, зятем хана Селим-Гирея, і Ширин-беєм, ханським сином. Похід був невдалий, хоч татари дійшли до околиць Полтави. Запоріжжя не підтримало Петрика, а населення Полтавського полку, з огляду на татарські руйнації та здирства, поставилося до нього неприхильно. Наближення великого гетьманського й царського війська примусило Петрика й татар відступити.

Ще більш невдалий був похід Нуреддин-салтана на Слобожанщину влітку 1694 року, в якому, здається, Петрика не було. Ширших розмірів був похід 1696 року, коли в січні великі сили татар — кримських, білгородських та інших — з'явилися на півдні Гетьманщини, на території полків Полтавського, Миргородського й Гадяцького, з наміром іти на Батурин. З Білгородською ордою був і Петрик. Гетьман Мазепа мобілізував кілька полків — козацьких і компанійських — і сам з рештою війська рушив у похід до Лохвиці, закликаючи на допомогу Шереметєва, який знаходився в Охтирці. Гетьман наказав також батуринському сотникові підготуватися до оборони Батурина. Але й цей похід Петрика, після перших успіхів, закінчився не-

вдало. Почався розбрат серед татарського війська, а передчасна відлига примусила його спішно відступати. Повторилася звичайна історія: татари в Полтавському полку „Китайгород весь спалили, тилко люде з душами в замочку тамошном спаслися, тое ж Кишенцѣ и Келебердѣ досталось"; а в Миргородському полку татари „побережніе городки и села... знесли огнем и мечем; людей где нагабали впень рубали, не беручи живцем, и так чрез недель 3 стоячи, любо в людех малую, однак в селеніях и пожитках их великую здѣлали руину". Відступаючи, кримська орда в Полтавському полку „людей, уже не рубаючи живцем, брала, где кого заскочила" (С. Величко); а білгородська орда ловила ясир на Наддніпрянщині.

Це була остання спроба Петрика повторити велике діло Богдана Хмельницького — тільки проти Москви, проти „москалів і своїх панів", як він залюбки писав і казав. Історична роля Петрика була скінчена, хоч він ще довго турбував український і московський уряди, як гетьман „Ханської України" (так називалася частина Південної України між Богом і Дністром, що входила до складу Кримського ханства)[44]. Призначений на цей уряд ще в середині 1690-х років, він згадується востаннє, як „дубосарський гетьман", в 1711—1712 роках, в зв'язку з подіями нової російсько-турецької війни й діяльністю мазепинської еміґрації, до якої він поставився неприхильно[45]).

ПРИМІТКИ ДО V РОЗДІЛУ

1) Про це — див. нашу статтю „Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьмана Івана Мазепи (1687—1709)" — „Чорноморський Збірник", XI, 1947. Передруковано в „Українському Самостійнику", 1954, ч. 8 (214).

2) Гетьманич Григорій Самойлович був одружений з донькою гетьмана Івана Брюховецького. Див. нашу розвідку „Внучка двох гетьманів" — „Українська Дійсність", Прага, 1943, ч.ч. 3, 4.

3) Пізніше (під час Північної війни) Б. Шереметєв був приятелем Мазепи (див. далі).

3а) Дмитро Зеленський, з правобережного шляхетського роду, знатний військовий товариш (1689), полковник Лубенський (1701—1709). Один з головних дорадників Мазепи. В день Полтавської

битви здався росіянам і був ув'язнений, а р. 1711 засланий на Сибір, де й помер.

4) Іван Мирович, полковник Переяславський (1692—1706), був одружений з Пелагією Голуб, донькою Захара Голуба, шваґра гетьмана Самойловича й приятеля Мазепи.

У Чернігівському Історичному Музеї (збірка Тарновського) був золотий личман, мистецької західньо-европейської роботи, що був колись подарований Мазепою Пелагії Мировичевій (вказівка проф. П. П. Курінного).

5) Государственный Архив Феодально-Крепостнической Эпохи (ГАФКЭ), Москва, „Малороссійскіе подлинные акты", ч. 531 (513).

6) ГАФКЭ, „Столбцы Малороссійскаго Приказа", ч. 6020 (209), арк. 53, 200, 214—216.

Григорій Карпович Коровка-Вольський, з правобережного шляхетського роду Вольських, сотник Батуринський (1669—1672), генеральний хорунжий (1672—1676), полковник Чигиринський (1677—1678), полковник Стародубівський (1678—1681), полковник Київський (1682—1684, 1690).

7) ГАФКЭ, Ст. Мал. Пр., ч. 6020 (209), арк. 199, 201; „Дѣла Малороссійскія", в'язка 75, ч. 50.

8) ГАФКЭ, Ст. Мал. Пр., ч. 6020 (209), арк. 199; „Мал. подл. акты", ч. 566 (547), 567 (548).

9) ГАФКЭ, Ст. Мал. Пр., ч. 6020 (209), арк. 199.

Леонтій Артемович Полуботок, чернігівський полковий писар (1668), сотник Чернігівський (1671—1672), генеральний бунчужний (1672—1677), генеральний осаул (1678—1681), полковник Переяславський (1685—1687, 1689—1690), помер коло 1695 року. Павло Леонтійович Полуботок (1660—1724), вихованець Києво-Могилянської Колеґії, знатний військовий товариш (1689), залишався без уряду до 1706 року, коли дістав полковництво Чернігівське (1706—1724). Наказний гетьман (1722—1724). Очолив українську національну опозицію централістичній політиці Петра I, за що був ув'язнений у Петропавлівській фортеці в Петербурзі, де й помер.

10) ГАФКЭ, „Дѣла Малор.", в'язка 75, ч. 104.

11) ГАФКЭ, „Книги Малороссійскаго Приказа", ч. 66, аркуш 311—314.

12) Соломон був страчений у Батурині 7 жовтня 1692 року. Справа Соломона давно вже з'ясована в історіографії як українській (Костомаров), так і польській (див. **A. Darowski**, Intryga Salomonka — „Szkice historyczne", Seria I, wyd. II, Warszawa, 1901, str. 191—237). Тому спроба новітньої совєтської історіографії (див. **В. Шутой**, Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII, М., 1958, ст. 64—65) боронити (без жадних, однак, доводів) твердження декого з старих російських істориків (зокрема Н. Устрялова), що вва-

жали Соломона справжнім посланцем Мазепи, стоїть поза межами наукової критики.

13) ГАФКЭ, Кн. Малор. Пр., ч. 62.

14) Мазепа довідався, що „без указа великих государей и без приказа боярина Льва Кирилловича Нарышкина (начальник Посольського Приказа — **О. О.**), приказал думный (дяк) Емельян Игнатьевич Украинцев накрѣпко Василью Кочубею смотрѣть над всѣм поведеніем гетманским; от того приказанія учинилось Кочубеево многое лукавственное коварство..." Хоч Кочубей (в листі до митрополита Варлаама Ясинського з червня 1692 року) заперечував це, але, мабуть, Гетьман мав певні інформації.

15) ГАФКЭ, „Мал. подлин. акты", ч. 799 (783).

15а) **Ibid.**

16) Mercure Historique, p. 219, 1690, Fevrier.

17) ГАФКЭ, „Мал. подлин. акты", ч. 636.

18) ГАФКЭ, „Мал. подлин. акты", ч. 668. „Могила" — місце розробки салітри; „майданник" — робітник на салітрарні.

19) ГАФКЭ, „Мал. подлин. акты", ч. 729 (712).

20) Федір Іванович Жученко (Жук), старий полтавський козак, записаний ще в реєстрі 1649 року. Р. 1659 був обраний полковником Полтавським і підписався під Переяславськими „статтями" гетьмана Юрія Хмельницького 1659 року. Кількакратно був обираний на полковника Полтавського й був ним у 1659—1661, 1670—1672, 1679—1681, 1687—1689, 1689—1691 роках. Брав участь у Чигиринському поході 1678 року і Кримських походах 1687 і 1689 рр. Року 1691, у зв'язку зі справою Петрика, був усунутий з полковництва й залишився до кінця „значним і заслуженим войсковим товаришем" („знаменитий в Войску Запорожском товариш" — 1708 р.). Помер 1709 року.

21) Іван Іванович Іскра, полковник Полтавський (1696—1703), був одружений з Прасковією Федорівною Жученко.

22) Про повстання Петра Іваненка (Петрика) — див. наші праці: „Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року" („Ювілейний Збірник ВУАН на пошану акад. Д. І. Багалія, Київ, 1927); „До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)" („Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН", кн. XIX, К., 1928); „Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика)" („Записки Історичного Відділу ВУАН", кн. XXIII, К., 1929); „Орлик і Петрик" („Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН", кн. XXV, К., 1929) — передруковані в Збірнику ВУАН „Студії з Криму" (К., 1929), під титулом „Петрик — ханський гетьман України", і видані окремою збіркою „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)", Київ 1929 (вид. ВУАН); „Боротьба старшинських угруповань на Геть-

манщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика" („Записки Історичного та Філологічного Факультетів Львівського Державного Університету ім. Ів. Франка", т. I, Львів, 1940); „Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)" (Авґсбурґ, 1949); „З історії державницької думки доби Мазепи" („Вісник", 1955, ч. 6/80); „Українсько-Кримський договір 1692 року" („Вісник", 1957, ч. 2/100).

[23]) Питання про походження Петрика досить складне. Відомий „отвористий лист" р. 1692 „от полтавцов и всего полку Полтавского жителей", сфабрикований у похідній гетьманській канцелярії з метою дискредитувати Петрика (текст його наведений у С. Величка), каже, що батько його був жебраком і жив у Полтаві в богадільні, а сам Петрик, коли вчився в школі (мабуть, спочатку в Полтаві) „валявся між жебраками на вулиці". Це, звичайно, пропаґандивне перебільшення. Хто саме був Іван (прізвище невідоме), батько Петрика, невідомо. Припускаємо, що він був козак з Нових Санжарів, де Петрик одвідував своїх „кревних" перед втечею на Запоріжжя. Він був живий 1691 року. Петрик підкреслював, що він „отца своего, жену, дѣти и родственныхъ своих с маетностію немалою оставил". Отже, мати Петрика тоді вже не жила. Хто вона була, невідомо (див. наступну примітку).

[23]) Питання про фамілійні зв'язки Петрика з Кочубеєм залишається не цілком з'ясованим. Мазепа називає Петрика племінником Кочубея або його „близьким кревним" (чи „близьким сродником"). Та, найпевніше, це було не споріднення, а **свояцтво,** бо Петрик називав Ф. Жученка, тестя Кочубея, своїм „дідусем". Але знов таки неясне, чи це було споріднення самого Петрика, чи його жінки Ганни (Костомаров, Яворницький, Уманець, Соловйов називають її небогою Кочубея, себто, очевидно, Кочубеїхи). Отже, є дві можливості: або Петрикова мати була донькою Ф. Жученка, або мати Петрикової дружини була донькою Ф. Жученка (синів у нього не було). Хоч родовід Жученків, поданий у „Родословнику" Модзалевського, знає тільки трьох доньок Жученка — Кочубеєву, Іскрину й Заліську, але в нього була принаймні ще одна донька, яка була одружена з Черняком. Можливо також, що донькою Ф. Жученка була дружина Петра Буцького, Полтавського полкового судді (1688—1700), син якого Матвій, згодом сотник Новосанжарівський, був „родичем" Кочубея. Чи не була дружина Петрика — Ганна донькою Петра Буцького?

[25]) ГАФКЭ, „Малор. подл. акты".

[26]) Про історію цих переговорів — див. нашу працю „Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року" — „Ювілейний Збірник ВУАН на пошану акад. Д. І. Багалія", Київ, 1927, ст. 19—21.

[27]) ГАФКЭ, Архів Мін. Юстиції, стовпці Малор. Приказа, ч. 6020 (209), арк. 310.

28) ГАФКЭ, Архів Мін. Юстиції, Кн. Малор. Приказа, № 62, опис, червень.

29) ГАФКЭ, Архів Мін. Юстиції, стовпці Малор. Приказа, ч 6030 (219), арк. 330 sq. Це стверджує й Мазепа в своєму листі до Меншікова в справі Кочубея з березня 1708 року.

30) Про це докладно — в нашій праці „Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика)" — „Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН", кн. XXIII, Київ, 1929, ст. 189—219. Дальші наші досліди над цим питанням ще більше ствердили можливість участи Мазепи в цій справі. Проте, через брак певних даних, питання й надалі залишається дискусійним.

31) ГАФКЭ, „Малор. подл. акты", ч. 851 (836). Лист Петрика до Запоріжжя з 22 червня 1692 року (з Акмечету) — це вийнятково важливий історично-політичний трактат, який дає яскраву картину політичного становища тогочасної України і, разом з тим, з'ясовує мету й завдання Петрикової акції. Він був опублікований в уривках (і в московському перекладі) Костомаровим („Мазепа и мазепинцы", ст. 434—436) і повністю, але не дуже справно, Яворницьким („Источники для исторіи Запорожскихъ козаковъ", т. I, Владимир, 1903). Ми опублікували повний текст цього листа з архівного оріґіналу в додатку до статті „З історії державницької думки доби Мазепи" — „Вісник", 1955, ч. 6/80, ст. 13—15.

32) ГАФКЭ, „Малор. подл. акты".

33) Договір 1692 року дійшов до нас лише в тогочасному московському перекладі, не дуже справному, зокрема щодо правничої термінології. Повний текст договору був опублікований нами в „Ювілейному Збірнику ВУАН на пошану акад. Д. І. Багалія", Київ, 1927, ст. 741—744. Передруковано його в додатку до нашої статті „Українсько-Кримський договір 1692 року" — „Вісник", 1957, ч. 2/100, ст. 23—25.

34) ГАФКЭ, архів Разряда, Білгородський стіл.

35) У зв'язку зі справою Петрика, були його „отец... жена и сродники озлоблены вязеніем" (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Приказа, ч. 6020 (209), арк. 164—171). Але, здається, незабаром батько й дружина Петрика були звільнені.

Зате особливу увагу гетьманського уряду було звернено на можливих промоторів і спільників Петрика. Зокрема, Кочубей, як казали і в Батурині, і в Москві, був „взят в замок за караул" і навіть „окован" (це, мабуть, перебільшення). „Да с ним же Кочюбѣем... держат за караулом іс Чернигова сотника Николая Грембецкого и нѣкоторого Высоцкого... гетманского дворецкого, и Григорья Карпова, полковника бывшего Киевского, і иных многих, которые были в совѣте вмѣсте с Кучюбѣем" (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Приказа, ч. 6030 (219), арк. 330 sq.). Слідство провадив писар Ге-

нерального Суду Захар Шийкевич (колишній генеральний писар за Брюховецького), якому Мазепа взагалі доручав подібні справи. На жаль, не знаємо докладніше деталів цієї справи, бо державний український архів того часу загинув у 1708 році, в Батурині, та й, мабуть, це слідство широко не розголошувано.

Григорій Карпов — Григорій Коровка-Вольський (див. прим. 6).

Висоцький — це, очевидно, Роман Висоцький, гетьманський дворянин, відомий дипломат мазепинських часів, згодом священик у Ромні.

Дуже цікава особа Миколи Грембецького, кол. дворянина гетьмана Многогрішного, сотника Роїського (1689—1692), згодом Чернігівського полкового обозного (1698—1711), близького свояка колишнього генерального писаря Карпа Мокрієвича, генерального осаула (на той час) Івана Ломиковського й полковника Стародубівського Михайла Миклашевського, а також інших представників вищої старшини Гетьманщини. Син Миколи Грембецького — Федір згодом одружився з донькою пасерба Мазепи — Криштофа Фридрикевича — Євдокією. Арешт М. Грембецького в 1692 році вказує на те, що слідство дошукувалося дальших зв'язків старшинської опозиції.

36) Василь Бузький був (за словами Костомарова) запорожець, приятель Петрика, якого супроводжував до Газі-Кермана навесні 1692 року. Потім, на Запоріжжі, коли Рада дозволила охочим козакам йти до Петрика (таких охотників зібралося коло 500), вони обрали Бузького своїм полковником, і цей вибір був затверджений Петриком на раді в Кам'яному Затоні 18 липня 1692 року.

На нашу думку, Бузький — це, мабуть, Буцький, з відомого полтавського старшинського роду, спорідненого (чи посвояченого) з Кочубеєм, отже, правдоподібно, родич Петрика.

37) Окрім того, генеральним писарем у Петрика в 1692 році був Григорій Волковський.

38) Цей універсал наводить (до речі, бездоганно точно) в своєму творі С. Величко. Він розсилався до різних міст, що лежали на шляху Петрикового походу 1692 року. Ориґінал такого універсалу до „товариства и посполитих обывателей мѣст Ворскляних" зберігся в московській збірці „Малороссійских подлинных актов", ч. 863 (848). В універсалі Петрик титулує себе так: „Петро Івановичъ, з Божеи ласки Гетманъ Войска Запорозкого" й підписується: „Звышменованный Гетманъ рукою власною". На універсалі збереглася державна печатка Війська Запорозького.

39) ГАФКЭ, „Малор. подлин. акты", ч. 836 (848).

40) ГАФКЭ, „Малор. подлин. акты", ч. 790 (775).

41) ГАФКЭ, „Малор. подлин. акты", ч. 866 (851).

42) ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 66, арк. 311—314; Відділ рукописів Державної Публічної Бібліотеки УРСР, збірка Судієнка, ч. 97, том V, ст. 564.

Окрім того, зазнала суворих репресій старшина тих міст Полтавського полку, які визнали владу Петрика. Сотник Царичанський Сало був скараний на горло. Сотника Китайгородського та інших було вибито кнутом і заслано на Сибір.

43) Протягом цілого гетьманування Мазепи не вгавали спроби різних його ворогів — політичних і особистих — скомпромітувати його в очах царського уряду. Звичайно головним пунктом усіх цих обвинувачень, а здебільшого просто наклепів, була, мовляв, „державна зрада" — таємні зносини Гетьмана то з Польщею, то з Кримом (і Туреччиною), але не бракувало всіляких закидів та очорнень і приватно-персонального характеру. Немає сумніву, що деякі з цих виступів та доносів були пов'язані з діяльністю старшинської опозиції, якій на карб це ставив Гетьман. Зокрема треба згадати про донос на Гетьмана, який р. 1699 подали бояринові Б. Шереметєву бунчуковий товариш Данило Забіла (син генерального хорунжого й унук генерального обозного) і Андрій Солонина (колишній слуга Гетьмана), обвинувачуючи Гетьмана у „зраді", зносинах з поляками, а головне в тому, що він „Петрика к бусурманом выслал и о приходѣ бусурманском под городы был желателен". Московський уряд не повірив доносові й видав Забілу й Солонину на суд Гетьмана, який помилував їх. Згодом Данило Забіла став немовби професійним донощиком і ще довгі десятиліття доносив до Москви і на гетьманів (зокрема І. Скоропадського), і на вищу старшину, і взагалі на українські порядки та звичаї.

Але в певних старшинських колах були й іншого роду закиди на адресу Гетьмана. Року 1705 Матвій Мандрика, сотник Кобижчанський (Київського полку), дорікав Мазепі, що „не буде у нас на Украинѣ добра, поки сей гетман живый буде, бо сей гетман одно з царем разумѣет; царь на Москвѣ своих губит и в ссылку засылает, а гетман розными способами до умаленія Украину приводит и тепер ... килька добрых молодцов без всякой помочи и надежды пропало; для того-то он часто на Москву бѣгае, щоб там науку брать, яким то способом сей народ сгубити". З наказу царя, Мандрика був скараний на горло. Мандрика належав до відомого старшинського роду, спорідненого з Полуботками (брат Матвія Мандрики, Олексій, згодом також сотник Кобижчанський, був одружений з донькою Леонтія Полуботка), Ханенками та іншими великостаршинськими фаміліями Гетьманщини.

44) Ханські гетьмани — адміністративно-політичний інститут XVII—XVIII століття. Це був призначуваний турецьким урядом (на рекомендацію кримського уряду) вищий начальник над українською

людністю, що жила на території Ханської України. Він був не лише адміністратором, але й репрезентантом місцевої української людности перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення. Ханські гетьмани були здебільшого (в XVII ст. виключно) українського (козацького) походження. Деякі з них (Стецик, Петрик, Іван Богатий) мали поважний вплив на українсько-татарські відносини, ба навіть подекуди й на загальноукраїнські справи. Резиденція ханських гетьманів була в Ягорлику, згодом у Дубосарах (на Дністрі). Ханські гетьмани були в Дубосарах ще в 1760-х роках.

Питання про ханських гетьманів ще не розроблене в українській історіографії. Над ним працював Покійний М. Н. Петровський, який опублікував деякий матеріял про ханського гетьмана Івана Богатого. Але ширша розвідка Петровського про ханських гетьманів, здається, ще не опублікована.

45) Про це докладніше — див. наші розвідки: „Орлик і Петрик" — „Записки Історично-Філологічного Відділу УАН", кн. XXV, К., 1929, і „Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)", Авґсбурґ, 1949, ст. 11—14.

РОЗДІЛ VI

ГЕТЬМАН МАЗЕПА І ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

1. Правобережна Україна в кінці XVII — на початку XVIII століття

Друга половина XVII ст. в історії Правобережної України — це доба приборкання польським урядом національно-визвольної боротьби українського народу на цій території, руїнницької інтервенції Польщі, Московщини й Туреччини й боротьба цих держав за панування на Україні, нового польського наступу на українські землі. Андрусівське перемир'я 1667 р. і „вічний мир" 1686 р. залишили в руках Речі Посполитої Правобережну Україну (крім Києва), але поразка Польщі у війнах з Туреччиною віддала останній Поділля і зверхність над південно-східною частиною Правобережжя — Брацлавщиною і півднем Київщини. Нарешті, правобережна Наддніпрянщина за Бахчисарайською угодою 1681 р. і „вічним миром" приречена була на пустелю.

Польща нічого не забула й нічого не навчилася. На Волині і в північній Київщині були відновлені давні права шляхетського землеволодіння й стара система панщини. Однак, якщо на Волині і, звичайно, в Галичині шляхет-

ське господарство майже не переривалося, то Київщина, власне — київське Полісся, знову пережила період польської експансії. Вигнана Хмельниччиною шляхта поверталася в свої маєтки і, хоч нерідко знаходила там справжню „desertam Arabicam" і „locum, ubi Troia fuit", вона, не гаючи часу, бралася відновлювати цілу систему економічного визиску й національного гноблення українського народу.

На території Правобережної України в другій половині XVII ст. з'являється чимало нових землевласників як з місцевої шляхти, так особливо із зайшлих польських і литовських маґнатів та шляхтичів. Панські маєтки здебільшого майже весь час перебували в руках заставних або орендних державців (або посесорів) — майже виключно з середньої та дрібної польської і частково литовської шляхти. Замість володінь київських монастирів і київської православної митрополії, які після 1686 р. зосередили своє господарство на Лівобережжі і в тій частині Правобережжя, що відійшла до Росії, в межах Правобережної України з'явилися володіння різних католицьких та уніятських церковних інституцій і серед них володіння (з 1684 р.) такого великого землевласника, як Київська уніятська митрополія.

Разом з тим відновлюється і посилюється економічний визиск селянства. Вже в 50—60-х роках XVII ст. нормою панщини на Волині було 3 дні, але нерідко зустрічалася панщина і в 6—7 день на тиждень (до 356 робочих днів на рік з селянського господарства). Навіть на сході Правобережжя інвентарі наддніпрянських поліських сіл вже на початку 1660-х років згадують дводенну панщину (1660 р. — села Козаровичі й Глібівка), тим часом як у сусідніх селах на території Гетьманщини панщини ще майже не було.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. звичайною нормою панщини на Правобережній Україні було 3—4 дні на тиждень, на Лівобережжі — лише 2 дні на тиждень. Крім панщини, правобережно-український селянин був обтяжений

найрізноманітнішими повинностями. Селяни мусіли відробляти на державців ще надурочні дні („зажинки", „обжинки", „закоски", „обкоски", „заорки", „оборки", „шарварки", „толоки" і т. д.). Вони повинні були також садити панові капусту, полоти панські городи, готувати прядиво, давати сторожу для панського двору, виконувати різні роботи на панських промислових закладах (наприклад, копати й возити руду для залізних заводів — „рудень", випалювати вугілля і т. ін.) тощо. Селянин був обкладений різними данинами — натуральними і грошовими — на користь панові. Зокрема, селяни давали так званий „осип" (данина житом або вівсом), десятину від гусей, курей та яєць, „мотки" (десятина від льону й прядива), гриби, хміль, десяту колоду від бджіл (або „очкове" — грошовий податок від бджільництва) тощо. Грошова данина збиралася під двома назвами: „чинш" і „подорожчизна" (остання була і натуральна).

Якщо всі ці повинності перевести на робочі дні, то на початку XVIII ст. на кожне селянське господарство Волині припадало пересічно 231 робочий день на рік, київського Полісся — 162 робочі дні; навіть на Поділлі, яке в 1700 р. щойно повернулося до Польщі, на кожне господарство припадало 82 робочі дні. Лише на Брацлавщині й на півдні Київщини переважали грошові чинші й натуральні данини.

Надзвичайно тяжким для селянства був один із шляхетських привілеїв — право пропінації, а також монополія млинарства.

Важким тягарем лягали на селянство ще й різні державні повинності і податки. Та найголовніше було те, що польська шляхта мала повну, необмежену владу над усім майном і над особою, навіть над життям українського селянина.

У наслідок великого економічного визиску й соціяльного гніту, в другій половині XVII — на початку XVIII ст. надзвичайно частішають селянські втечі. Це був масовий

рух селянства, яке тікало від панського визиску „з жінками, дітьми, з кіньми, волами й з усім своїм хатнім майном". Десятки й сотні втікачів ішли світ-за-очі, здебільшого на схід України, шукаючи там кращої долі. Навіть переслідування й жорстокі кари були неспроможні стримати цей рух. Маєтки Волині пустіли. Так, у володіннях Яна Конєцпольського, воєводи Белзького, в повітах Луцькому й Кремінецькому (частина колишньої Острожчини) до 1651 р. лічилося не менш як 3850 дворів, а в 1690 р. було лише 143 „дідичних", 291 „захожих" і 68 дворів дрібної шляхти (при чому в 7 селах, де колись було 394 дими, в 1690 р. не було вже жадного). Отже, від старого населення на кінець XVII ст. залишалося тільки близько 4%. Навіть коли взяти на увагу „захожих", то й тоді населення даної місцевости становило в 1690 р. лише 12% того, що було тут перед битвою під Берестечком[1]).

Не легше жилося під польською владою і українському населенню міст. Українське міщанство було майже позбавлене прав. В інтересах польської шляхти і польського міщанства його було дуже утиснено в промислах, торгівлі тощо.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. польська панська або старостинська влада остаточно підпорядкувала собі місто. Особливо тяжке було становище міщанства в приватно-власницьких містах. Навіть більші з них, що мали „маґдебурґію", звичайно цілком залежали від панської влади. Міщани були обтяжені різними повинностями: вони повинні були платити грошовий чинш, віддавати різні натуральні данини, відбувати різні шарварки. Дуже поширюється в цей час панщина міщан на користь фільварку (або замку). Наприклад, у м. Старокостянтинові посесор у 1701—1703 рр. „ґвалтовним способом притягав міщан" на панщину у фільварку, для якого відібрані були міщанські землі. У 1703 р. до різних польових робіт притягнуто було всіх міщан, не виключаючи нікого („nemine excepto"). Ця „роботизна" була остільки тяжка для міщан,

що в тому ж році вони відкупилися від неї за 500 злотих. А втім, і надалі міщани повинні були зжинати та звозити збіжжя і виконувати деякі інші фільваркові роботи. Дуже давалася взнаки міщанам також транспортова повинність („подорожчизна"). „Неналежитими підводами нас унівець обернули", — скаржилися міщани. Так само було і в Дубні, Миколаєві, Гайсині та в багатьох інших містах Правобережної України як панських, так часто і королівських.

Міське самоврядування на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. дедалі більше перетворювалося на фікцію. Зрештою, далеко не всі міста мали маґдебурзьке право. Відновлюючи міста після руїни другої половини XVII ст., польський уряд або дідичі лише в рідких випадках надавали їм маґдебурзьке право, обмежуючися здебільшого правом ярмарків та шинкування горілкою. А втім, навіть і „маґдебурґія" цілком залежала від дідичів (у приватних містах) і старост (у містах королівських).

Судова влада в містах фактично переходить до рук старости чи державці. Наприклад, у Старокостянтинові в 1719 році ратушний суд був скасований, і розгляд усіх судових справ став провадитися в замку. Старостинська або панська влада почала відбирати на себе частину міських прибутків. Нарешті, державці або представники старостинської влади стали безпосередньо втручатися у внутрішні справи міського самоврядування. Так, у Старокостянтинові в 1719 році державця скасував вибори війта і своєю владою призначив „за лянтвійта Трояна, давнього погубителя міста". Коли ж міщани висловили невдоволення з приводу цього брутального порушення їх стародавніх прав, посесор кількох з них „збив, скалічив" і кілька днів „тримав у ямі". Цілком зрозуміло, що такі призначені старостою або державцею міські урядники були слухняними виконавцями панської волі. Факти різних надужить маґістратських урядників над міщанством, зловживання своєю владою, розшарпання міських земель, розтрати тощо були звичайним

явищем на Правобережній Україні в кінці XVII — першій чверті XVIII ст.

Важкий економічний визиск, брутальний національно-релігійний гніт, необмежена панська сваволя, постійні грабунки й руйнації збоку польських військових загонів — все це призвело до великого занепаду міст. Недарма в 1719 році старокостянтинівські міщани „всі хочуть піти з міста". Зубожіння міщанства і часті втечі міщан теж були характерними явищами на Правобережній Україні того часу.

Навіть автор „Космографіи", складеної в Росії в другій половині XVII ст., писав про становище в Речі Посполитій: „Воинскіе же люди и велможи волность имѣют велику, паче всѣх земель и вся творят по своей воли. Кралей же имѣют особно избранных и сих мало слушают... К у п е ц к и х ж е л ю д е й и п о с е л я н и м ѣ ю т в в е л и к о й н е в о л ѣ и д а н и н а н и х е м л ю т т я ж к и и н е о б ы ч н ы".

Страшним бичем для населення Правобережної України в кінці XVII — на початку XVIII ст. були часті татарські напади (наприклад, в 1684, 1698, 1711 рр.), які сягали аж до Прип'яті. Особливо давалися взнаки нескінченні походи військових загонів коронного війська і місцевої шляхти, а також російського війська. Ці походи завжди супроводжувалися грабуванням, а часто-густо й побиттям або вбивством селян та міщан, спустошенням їх господарства, руйнуванням промислових закладів тощо. Так, у 1686—1687 рр. три хоругви жовнірів, які протягом восьми місяців стояли у Веледницькій волості (що належала овруцькому старості Францишкові Потоцькому), вчинили збитків на 11 601 злотих 14 грошів, з яких на селян 15 сіл волості припало 9 068 злотих (пересічно 80 злотих на двір), на міщан (українців і жидів) — 2 131 злотих 14 грошів, а на панський двір — лише 402 злотих. Р. 1691 жовніри панцерної хоругви ротмістра коронного війська Вільґи пограбували рудню Хабенську[2]). Р. 1698 польське наймане військо спустошило рудню Жеревецьку і пограбувало руд-

ників[3]). У 1699 р. панцерна хоругва заподіяла великої шкоди рудні Удалівській та її рудникам[4]). Подібні факти були звичайним явищем на Правобережній Україні і на початку XVIII ст.[5]).

Наслідки цієї руїни і жорстокого економічного визиску дуже позначилися на сільському господарстві Правобережжя, яке переживає період довгого застою. Це яскраво помітне на експорті сільсько-господарських продуктів (головне хліба) з Речі Посполитої. Друга половина XVII ст. й початок XVIII ст. характеризуються великими коливаннями і загальним занепадом українсько-польського хлібного експорту (особливо пшениці). Наведена нижче таблиця показує вивіз хліба з Ґданьську (Данціґу) (в тисячах лаштів)[6]):

Роки	Пшениця	Жито
1685	19,6	33,8
1690	6,3	13,2
1695	12,0	9,7
1700	3,1	9,6
1705	5,9	14,3
1710	3,5	6,9
1715	0,9	2,0

Порівнюючи ці дані з даними хлібного експорту 1648 р. (128 790 лаштів), бачимо, що вивіз хліба в 1715 р. становив тільки коло 2,3% хлібного експорту 1648 р.[7]).

Але польське панування на Правобережній Україні не обмежувалося економічною експлуатацією українського селянства та міщанства. Українська людність Правобережжя знову відчула польський національно-релігійний гніт. Польський уряд повів традиційний наступ на національні права українського народу — його мову й культуру, освіту, а передусім на його віру.

Щоправда, міжнародні договори Польщі ґарантували релігійні права українського і білоруського народів. Ан-

друсівська угода 1667 року забезпечувала православним „волнее заживане релѣгіей грецкой, без жадного в отправованю набоженства затрудненя". Стаття 9-та „вічного миру" 1686 року ґарантувала „церквам Божіим и епископіям Луцкой и Галицкой, Премышльской, Львовской, Бѣлороссійской и при них монастырям, архимандріям: Виленской, Минской, Полоцкой, Оршанской и иным игуменствам, братствам, в которых обрѣталось и нынѣ обрѣтается употребленіе благочестивой греко-россійской вѣры, и всѣм тамо живущим людем, в Коронѣ Польской и Великом Княжествѣ Литовском в той же вѣрѣ остающим, никакого утѣсненія и к вѣрѣ римской и к уніи принужденія чинить не велить и быти то не имѣет, но по давным правам во всяких свободах и вольностях церковных будет блюсти"[8]).

Однак, Польща не виконала своїх зобов'язань. Польській уряд передає православні єпископії уніятській Церкві. Року 1691 переходить в унію єпископ Перемишльський Інокентій Винницький, року 1700 — єпископ Львівський Йосиф Шумлянський, року 1702 — єпископ Луцький та Острозький Діонисій Жабокрицький. Єдиною православною єпископією на всій території Речі Посполитої залишилася Білоруська.

Польський уряд формально в кінці XVII — на початку XVIII століття не переслідував православних. Але він поступово обмежує їх у правах і доходах. Маєтки київських православних монастирів, які залишилися в межах Речі Посполитої, передані були уніятам і римо-католикам. Король Ян Собєський, маючи право патронату над православним духовенством, що було в королівських маєтностях, роздавав архимандрії і парафії, а разом з тим і церковні бенефіції особам, які співчували унії. Багато монастирів і парафій було відібрано від православних і передано уніятам. Протягом десяти років (1686—1695) лише в Луцькій єпархії коло 300 церков і чимало монастирів перейшли до уніятів. Виконання православних обрядів часто ставало неможливим. Польський уряд позбавив православну шляхту

права мати місце в сенаті, посідати будь-які уряди, а також діставати староства. Процес спольщення і окатоличення української шляхти в другій половині XVII ст. відбувався швидкими темпами, у зв'язку з чим в ухвалах шляхетських соймиків Правобережної України дедалі рідше висувалося вимогу про забезпечення прав православної Церкви.

Новий наступ польського уряду на національно-релігійні права українського народу починається в 1699 р., після закінчення війни з Туреччиною. Соймова конституція 1699 р. щодо Кам'янця встановлювала, що „люди грецької релігії — дизуніти не можуть жити в цьому місті". Друга соймова конституція 1699 р. („Унія грецької віри") забороняла православним міщанам займати маґістратські уряди, мотивуючи це бажанням „заохотити дизунітів грецької релігії до єднання в святій вірі" (тобто унії). Нарешті, в 1699 р. було відновлено jus patronatum, що цілком віддавало сільське духовенство в руки польської шляхти.

Але й прийняття унії не давало українському населенню Речі Посполитої рівних прав з поляками. Польський уряд, який щонайбільше лише толерував уніятську Церкву, не міг опертися на неї в своїй антиукраїнській національній політиці. Бо наступ Польщі проти українського народу йшов не тільки лінією релігійно-церковних утисків і заборон. Наприкінці XVII ст. були фактично скасовані права руської (української) мови. Соймова конституція 1697 року ухвалила провадити урядове діловодство польською мовою. Руську мову перестають уживати в урядових актах, замінюючи її польською[9]); навіть копії старих документів, писаних руською мовою, нерідко передається латинською абеткою.

Все це мало фатальні наслідки для української людности Правобережжя, для українсько-польських відносин у Речі Посполитій і, кінець-кінцем, для самої польської державности, перед якою постає загроза нової української революції й московської інтервенції.

2. Козаччина на Правобережній Україні. Семен Палій

Але польська політика на Україні не могла осягнути своєї головної мети — цілковитого опанування Правобережжя, доки там була сила, що з нею Польща мусіла рахуватися. Ця сила була козаччина.

Ставлення до козацтва в польських колах було подвійне. Загалом польська шляхта ставилася вороже до козаків, навіть тих, що служили Речі Посполитій. Вона добре знала, що це був надійний і міцний керівник української людности в її віковічній боротьбі проти польського панування. Вона знала також, що ця організована збройна сила, яка не могла довго миритися з чужим пануванням, була нерідко на Україні єдиною вирішальною силою. Отже, шляхта всіх українських воєводств настирливо вимагала від уряду ліквідації козацтва на Правобережній Україні.

А втім, були й інші шляхетські голоси, що більш тверезо оцінювали ситуацію на Україні. Вони виходили з інтересів державної оборони, передусім оборони від невпинних і страшних турецько-татарських нападів. Відомий шляхетський ділок і дипломат свого часу, знавець українських справ і один з промоторів Гадяцької унії 1658 р., чернігівський воєвода Станислав-Казімір Бєнєвський, у своїй записці про становище Речі Посполитої в 1675 р., писав: „Хіба не відштовхнули ми від себе козаків, збудувавши Кодак; хіба не грабували ми їх самі, коли конституцією 1638 р. довели їх, дійсно, до розпачу? ... Якщо, справді, згубна війна Хмельницького викликана нами, то, звичайно, келих наповнився вщерть; а потім на нас звалилися війни з сусідами — Туреччиною і Москвою. Я тільки нагадую, що, коли ми надалі не втримаємо за собою України, даремна буде наша праця ... Треба мати на оці, що наша Річ Посполита не може боротися проти такого могутнього ворога (Туреччини) лише з одним найманим військом".

Досвід тяжкої війни з Туреччиною наочно доводив польському урядові, що для захисту Правобережної України і всієї Речі Посполитої від турецько-татарської навали треба мати козацьке військо. Ще гостріше постало це питання тоді, коли Польща ввійшла до антитурецької коаліції і розпочала контрнаступ проти Туреччини. З другого боку, польський уряд ніколи не залишав думки про повернення Лівобережної України й Києва, і в цих далекосяглих плянах правобережне козацтво мало відіграти певну ролю. Нарешті, на початку 80-х років XVII ст. військово-політичні й економічні інтереси польського уряду визначали потребу колонізації Брацлавщини й Київщини, зокрема правобережної Наддніпрянщини.

Після смерти польського козацького гетьмана, колишнього подільського полковника Остапа Гоголя (1679 р.)[10]) польський уряд не призначив нового гетьмана. Рештки козацького війська, осередком якого було Димерське староство (Київщина), перетворилися фактично на загони найманого війська Польщі; вони одержували (в 1682 р.) щорічної платні лише 1000 злотих і перебували в розпорядженні польської адміністрації Київського воєводства. На чолі цих козаків були полковники Мирон і шляхтич Урбанович.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVII ст. на території Київщини й Брацлавщини з'являються мандрівні загони охотників на чолі з „ватагами" (з козаків лівобережних або запорозьких), які називалися полковниками. Вони „без усякого указу, своею охотою, ради защищенія от нападенія бесурманского христіян и границ обороняючи, по диких степах . . . кормячися от диких звѣрей мясом и криючися, татарскіе загони, с Полщи и з Россіи з людми набранними, в Крим и в Бѣлоградщину в неволю провашенними розбивали и користей — з конми и оружіем — татарських доставши, употребляли" (Граб'янка).

Ця степова „вольниця" і була резервом того організованого козацького війська, яке створене було польським

урядом у 1683 р. На чолі цього війська поставлений був гетьманом, з осідком у Немирові, український шляхтич Степан Куницький[11]), що його в 1684 р., після розгрому його загону татарами, замінив Андрій Могила, виходець з Лівобережжя, про якого Мазепа (в 1689 р.) висловився категорично: ,,Оний не тилко пяний, але и тверезий розуму не мает''[12]). Могилі, як і його наступникові Гришкові[13]), також не вдалося організувати міцне та боєздатне і разом з тим покірливе польському урядові козацьке військо.

Невдача цих спроб довела польському урядові й королеві Яну Собєському, що такі ,,охотні'' загони по суті є лише найманим військом і, ясна річ, неспроможні забезпечити відповідні військово-політичні й господарські інтереси Речі Посполитої на Україні. Тоді польський уряд, не відмовляючися й надалі від вербування найманих козацьких полків, вирішив стати на шлях організації т е р и т о р і я л ь н о г о козацького війська Речі Посполитої на основі нового залюднення правобережної Наддніпрянщини. Отже, з дозволу польського уряду, починаючи з 1684—1685 рр., у межах Київського й Брацлавського воєводств виникають територіяльні козацькі полки на чолі з полковниками Захаром Іскрою — в Корсуні[14]), Самусем (Самійло Іванович, згодом — гетьман) — в Богуславі[15]), Андрієм Абазином — у Брацлаві[16]), Семеном Палієм — у Фастові (пізніше — з титулом Білоцерківського).

Найвидатнішим з них був, безперечно, Семен Палій, ,,полковник його королівської милости Війська Запорозького Український, Фастівський, стражник Український і Поліський''[17]).

Семен Пилипович на прізвище Палій був родом з Борзни (хоч предки його могли походити і з Правобережжя)[18]). Народився він десь на початку 40-х років XVII ст. Походячи з козацької або заможної міщанської родини, Палій дістав непогану освіту — можливо, вчився деякий час у Київській колеґії.

Довгий час Палій був звичайним козаком, записаним до реєстру Ніженського полку. Він оженився, мав деяке майно і спочатку мало чим, мабуть, відрізнявся від інших козаків Ніженського полку[19]).

Але далі життя Палія пішло іншим і славним шляхом. Наприкінці 70-х років, овдовівши і видавши дочку заміж (за Антона Танського, в 1677 р.), він пішов на Запоріжжя і незабаром відзначився там як своїми військовими заслугами, так і організаційними здібностями. Однак, рамці Запоріжжя, що прагнуло жити в мирі з Кримом, особливо після Бахчисарайської угоди 1681 р., були для Палія надто вузькі. Шукаючи воєнних подвигів, іде він із своїм „охотним" загоном на службу короля Яна Собєського, який вів тоді боротьбу проти Туреччини. Є неясні відомості, що Палій брав участь у розгромі турецько-татарського війська під Віднем в 1683 р. У 1684 р. Палій, тоді вже полковник[20]), перебував на Запоріжжі. У тому ж році польський уряд з метою охорони Правобережжя від татарських нападів, а також готуючися до війни проти Росії, підтвердив права козаків на території правобережної Наддніпрянщини і дозволив їм жити (за вийнятком шляхетських маєтків) в околицях Корсуня, Черкас, Чигирина, Лисянки, Умані і в басейні річок Тясмина і Тікича. Соймова конституція 1685 року ствердила права правобережного козацтва.

Цим дозволом і скористався Семен Палій. Він оселяється з своїм полком на Фастівщині, в маєтках Київського католицького біскупства. Згодом, підбиваючи підсумки своєї діяльности над залюдненням краю, Палій казав, що він знайшов тут спустошену землю і працював коло Фастова, як коло власного господарства.

В 1688 р., „утишивши . . . Заднѣпра" (тобто правобережну Наддніпрянщину) і „поосажовавши многіє гради людми", Палій стає фактичним володарем усієї Білоцерківщини (крім фортеці Білої Церкви), справжнім „удѣлним паном", за виразом Граб'янки.

Однак, територія „Паліївщини" далеко виходила за межі колишнього Білоцерківського полку: вся правобе-

режна Наддніпрянщина, від Полісся до „Дикого поля", за вийнятком хіба самого узбережжя Дніпра, фактично була в руках Палія. Нерідко „покозачувалися" цілі села (наприклад, с. Лешня, маєток Чорнобильського домініканського кляштору в 1684 р.)[21]. Саме в цей час на всю широчінь розгортається господарська і політична діяльність славетного „охотного" полковника, який провадить героїчну боротьбу проти Туреччини й Кримського ханства, а головне — очолює визвольну боротьбу українського народу на Правобережній Україні проти польського панування й шляхетського гніту, за об'єднання Правобережжя з Лівобережжям, — боротьбу, яка зробила Семена Палія народним героєм України і серед його сучасників, і серед наступних поколінь, а славу його імення поширила далеко за межі України.

Значна частина Правобережної України — Київщина і Брацлавщина були страшенно спустошені війною і перетворені майже на пустелю. Клясичний опис цієї руїни подає С. Величко: „Видѣх многіе гради и замки безлюдніе и пустіе, вали, некгдись трудами людскими аки гори и холми висипанніе, и тилко звѣрем дивіим прибѣжищем и водвореніем сущіи . . . Видѣх пространніе . . . поля и розлегліе долини, лѣси и обширніе садове, и красніе дуброви, рѣки, стави і озера запустѣліе, мхом, тростіем и непотребною лядиною заросліе . . . Видѣх же к тому, на розних там мѣстцах, много костей человѣческих, сухих и нагих, тилко небо покров себѣ имущих". Особливо спустошена була правобережна Наддніпрянщина, власне її південна частина, стара територія козаччини.

Проблема правобережної Наддніпрянщини, особливо Дніпровського узбережжя, мала на той час велике міжнародно-політичне значення. У Бахчисарайському трактаті 1681 р. було застережено, що „от Кіева до Запорог по обѣ стороны Днѣпра городов и городков не дѣлать". В договорі „вічного миру" 1686 р. визначено було: „О . . . разореных городѣх и мѣстѣх, которіе от мѣстечка Стаек вниз

Днѣпра по рѣку Тясму были... Ржищев, Трахтемиров, Канев, Мошны, Соколня, Черкасы, Боровица, Бужин, Воронков, Крилов и Чигирин... договорили и постановили, что тѣ мѣста оставатись имѣют пусти так, как нынѣ суть" (п. 7). Ця наддніпрянська пустеля в російських і польських урядових колах вважалася тоді найкращим бар'єром не тільки між обома державами (а також Туреччиною і Кримом), але й між двома роз'єднаними частинами України — Лівобережжям і Правобережжям. Недаремно один з найактивніших провідників політики московського уряду на Україні, окольничий Леонтій Неплюєв, права рука кн. Ґоліцина, згодом (1689 р.) ставив собі в особливу заслугу те, що „Заднѣпровская страна без остатку запустошена, для которого запустошенія в Малороссійском краю и до днесь имѣетца тишина".

А проте, життя було сильніше, ніж кабінетні пляни політиків і дипломатів. В той час, коли Неплюєв у своєму засланні вважав правобережну Наддніпрянщину пустелею, тут, у цій багатій і родючій місцевості, вже буяло нове життя. Під проводом Палія швидко залюднювалася ця спустошена територія, росли села й містечка, ставало заможнішим козацтво. Сюди, на „Паліївщину", з різних кінців України масами йшло селянство. Широкі поля засівалися хлібом, збільшувалася кількість населення, як писав гетьманові Мазепі про це відродження правобережної Наддніпрянщини Палій. Ще до початку 90-х років XVII ст. була залюднена територія старих козацьких полків — Білоцерківського, Корсунського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Уманського. Нова людність ішла сюди з київського Полісся, з Волині, Поділля, Галичини, навіть Польщі і Молдавії; масами тікали сюди селяни з Лівобережної України, часто-густо повертаючися на свої старі оселі. Виріс новий осередок вільної козацької землі — Фастів: „Городина хорошая, красовито стоит на горѣ; острог деревянній круг жилья всего; вал земляной, по виду не крѣпок добре, да сидѣльцами крѣпок", — писав про нього в 1701 р. московський мандрівник Іван Лук'янов. І кривим

оком дивився на це нове життя міцно укріплений Білоцерківський замок, головний центр польського панування на правобережній Наддніпрянщині.

Утворення козацької території на Правобережній Україні відразу викликало великі комплікації. Хоч королівські універсали 1684 р. і застерігали, що козаки не повинні жити в „добрах дідичних шляхетських", але фактично на підвладній Палієві території незабаром не стало польських дідичів, скасована була панщина, і селяни мусіли відбувати тільки деякі повинності на користь козацької старшини і православних монастирів (головне, київських). З другого боку, „войска свои охотніе по Полѣсю, даже до литовской границѣ розстановляющи", Палій побирав на себе „десятини з пасѣк, индукти и всякіе приходи со всего Заднѣпра, даже до Днѣстра и Случи". Отже, фактично права шляхетського володіння на всій цій території перетворювалися на фікцію.

В 1683—1684 р. р. козаки Палія й Захара Іскри зайняли маєток Ф. Немирича (Горошки й Ушомир з селами) і стояли там протягом майже 16 років. Внаслідок того, шляхетське господарство було спустошене більш, ніж після татарського нападу або „по війнах давніх козацьких", не кажучи вже про те, що за весь цей час дідич не діставав з маєтку жадного прибутку. Те саме робив Палій і по інших місцях: приміром, зайнявши (коло 1696 року) низку шляхетських маєтків в околицях м. Бишева, він узяв на себе прибутки з шинків та гуралень[22]). Тим самим Палій руйнував економічну базу польського панування на Правобережній Україні.

Недарма шляхта Київського воєводства скаржилася в 1688 році великому коронному гетьманові Станиславу-Янові Яблоновському: „Не можна вимовити того, якої великої руїни зазнає через тих козаків наше воєводство; аджеж не тільки вони, повертаючися з походу, не хочуть протягом шести й більше тижнів розквартируватися, але сотнями переходять з місця на місце і зганяють один одного „з кращого хліба", людей б'ють і розганяють, а самі

в клунях і хатах їх хазяйнують. Мало того — вони роблять собі границю по р. Случ збоку Волині і р. Ушу збоку Князівства Литовського; вони позбавляють панів і підстарост підданського послушенства, підбурюють тутешніх селян до бунтів, розбійничають по лісах та великих шляхах". Зрештою, це добре знав і сам Яблоновський, який ніяк не міг подарувати Палієві, що той (р. 1694) тримав у своїх руках його власні „меди" і в маєтках Яблоновського — Трилісах і Шамраївці розміщував своїх козаків. Польські реґіментарі С. Дружкевич і Б. Вільґа[23]) не всилі були допомогти дідичам, і обурена шляхта закидала їм бездіяльність і навіть потурання козакам. Сам Яблоновський, якому безпосередньо підлягали козацькі полковники на Правобережжі, не раз (приміром, р. 1690) даремно наказував Палієві припинити „безправ'я", загрожуючи йому карою й відшкодуванням шляхетських збитків. Року 1692 шляхта Київського воєводства знову скаржилася на те, що „почавши від річки Ірпеня до річок Славечни і Случа, утворилася й робиться руїна й пустеля, чиняться побиття і вбивство людей, наїзди на шляхетські двори й доми, грабунки й забирання всілякого майна, так що вони — шляхта — у своїй власності не можуть бути вільні й безпечні".

Київська шляхта висловлювала побоювання, як би „ця непритушена іскра колинебудь, за давнім звичаєм, не спричинилася до великої пожежі". Шляхетство Київського воєводства просило, щоб козакам на зиму заборонено було жити на Поліссі. Подібні скарги повторювалися мало не щороку. Так само шляхта Брацлавського воєводства не раз (в 1688, 1691, 1693 р. р.) просила вивести козаків за межі воєводства, заборонивши їм заводити тут нові поселення.

А втім, і польська сторона не лишалася пасивною щодо Палія. Сусідні маґнати і шляхта раз-у-раз вдираються у володіння Палія, грабують і вбивають селян і козаків, чинять усякі інші ґвалти.

Палій добре розумів, що знищити гніт польської шляхти можна тільки шляхом ліквідації польської державної влади на Правобережній Україні. Тим то він не обмежувався

вигнанням шляхти з її маєтків, а намагався знищити весь польський шляхетський устрій, замінивши його козацьким. Недарма козаки нищили в захоплених ними панських маєтках всі юридичні документи. У 1697 р. козаки Палія затримали в с. Калинівці (на шляху з Овруча до м. Кухарів) київського каптурового суддю Ремігіяна Сурина. Козаки побили Сурина і його супутників, кажучи: „Бийте ляхів, бийте, нехай не їздять на суди — наш тут козацький суд!".

Ці прагнення Палія були ясні для польської адміністрації Правобережжя. Реґіментар Дружкевич писав королеві Яну Собєському 1692 р., що „Палій організує коло Фастова удільну область; він укріплює містечка, збирає звідусіль людей і заявляє претенсії на весь край до Случа".

Зрозуміло, що польські маґнати були надзвичайно роздратовані діяльністю Палія. Ф. Замойський (зі Львова) писав Палієві 19 березня 1694 р., що той хоче „порватися з мотикою на сонце", що він має „sobie w głowie udzielne państwo na Chwastowie" (при чому порівнював Палія з курфюрстом бранденбурзьким); усе це Замойський пояснював „gorzałczaną radą"[24]). Ще гостріше дорікав Палієві Яблоновський (17 березня 1694 р.) за те, що той „майже весь Поліський край" „привернув під свою владу й послушенство"[25]).

Діяльність Палія, що особливо посилилася в 1688—1689 рр., не залишала жадного сумніву щодо його „звыклой к шляхетскому стану ненависти", а величезна популярність Палія на Україні й за межами її робила з нього дуже небезпечного ворога для Речі Посполитої. Отже, польський уряд скористувався першою нагодою, щоб захопити Палія в свої руки. Восени 1689 року Палій напав на Немирів (резиденцію гетьмана Гришка, ворога Палія), але взяти Немирів не вдалося, і Палій був заарештований польським немирівським командантом. Згодом, довідавшися про зносини Палія з московськими воєводами в Києві, поляки перевезли його до Галичини і ув'язнили в м. Підкамені, де він і перебував до весни 1690 року. Але Палієві пощастило визволитися з ув'язнення і повернутися до Фастова[26]).

Палій був переконаний, що для визволення Правобережної України з-під польської влади йому потрібна допомога Гетьманщини. Ідея єдности України по обох боках Дніпра завжди була властива Палієві. Спільна боротьба проти турецько-татарських нападів новою кров'ю скріплювала зв'язки між Правобережжям і Лівобережжям. Палієві краще, ніж будь-кому, ясна була нездатність Польщі оборонити Правобережну Україну від турецько-татарської навали. Тільки силами всієї України можна було зліквідувати загрозу збоку Туреччини й Криму. Палій, лівобережанин родом, особисто був зв'язаний з Лівобережжям. Тим легше було йому нав'язати стосунки з гетьманом Мазепою, а водночас і з московським воєводою у Києві.

У зносинах з Мазепою[27]) Палій одразу ставить питання про приєднання Правобережжя до Гетьманщини. Перші звернення Палія в цій справі припадають ще на 1688 і 1689 роки. Але зв'язаний умовами „вічного миру", а головне — війною проти Туреччини й Криму, московський уряд відхилив клопотання Палія й доручив Гетьманові повідомити його про неможливість „явственного" прийняття Правобережжя під протекцію царя. Натомість Палієві було запропоновано перейти з частиною полчан на Запоріжжя, а звідти вже — на Лівобережжя[28]).

З особливою силою Палій поновив своє клопотання після відкритого виступу проти Польщі й свого ув'язнення. Довідавшися про намір польського війська напасти на Київ і чекаючи його наступу на Фастів, Палій писав 16 квітня 1690 року до київського воєводи, боярина кн. М. Г. Ромодановського: „Я тут, оставаючи на том пограничю, былем всегда жичливим и вѣрним пресвѣтлѣйшим православным государем ... завше вѣдомость подавал в град Кіев для перестороги от непріятеля Креста Святого[29]); так же отбивалем и вызволялем з рук поганских христіан, подданных их ц. п. в."[30]). Самі по собі ці зносини прикордонних властей, в умовах „вічного миру" 1686 р. і спільної участи Польщі і Московщини в антитурецькій коаліції, не повинні були викликати заперечень або підозри збоку

польського уряду. Та справа в тому, що Польща давно вже хотіла вийти з коаліції і взагалі ніколи не кидала своїх реваншистських зазіхань на Лівобережну Україну. У зв'язку з цим польський уряд і провадив таємні переговори з Кримом і Туреччиною, і саме про ці переговори сповіщав Палій московський уряд.

Одночасно Палій просив гетьмана Мазепу і кн. Ромодановського допомогти йому військом проти польського наступу на Фастів: „Бо вже полки и корогви польскіе на мене скупляются и сближуются"[31]). Проте, і на цей раз московський уряд не підтримав Палія.

Тим часом польський уряд не зрікся свого наміру зліквідувати Палія. У 1691 р., коли Палій повертався з походу під Аккерман, реґіментар Дружкевич послав йому навперейми польський загін з козацьким полком Апостола-Щуровського[32]) під Паволоч, але козаки Апостола вбили свого полковника і приєдналися до Палія, що примусило польське військо тікати.

Дальше загострення відносин між Палієм і польським урядом викликало нові звернення Палія до гетьманського й царського урядів про допомогу. Мало не щороку (в 1691 році, двічі в 1692 р., в 1693 і 1694 рр.) Палій наполегливо добивається або приєднання Білоцерківщини до Лівобережжя, або принаймні якоїсь реальної допомоги збоку Гетьманщини і Москви.

Та незабаром стало ясно, що в умовах війни з Туреччиною і Кримом московський уряд не згодиться на розрив з Польщею, що було цілком неминучим в разі прийняття Білоцерківщини під протекцію царя. Тим самим ставало неможливим здійснення одного з головних прагнень українського народу на Правобережжі й однієї з найкращих мрій самого Палія — об'єднання Правобережної і Лівобережної України. Не зважаючи на це, Палій твердо стояв на тому, що він не має права покинути українську людність на поталу полякам. Відкидаючи пропозицію царського і гетьманського урядів перейти з своїм полком на Запоріжжя, а згодом на Лівобережжя (чи оселитися на

російському правому березі Дніпра), Палій казав (в 1694 році), що „в Хвастовѣ на згубное имя людей оставити здается быти встидно и грѣшно", тим більше, що „люде тіи от него рознитися и полской власти приняти на себе не хочут". Не особистого притулку шукав Палій, і не міг він згодитися на ту ролю „охотного" полковника, найманого сторожа на українсько-турецькому пограниччі, яку пропонував йому московський уряд. В крайньому разі, Палій згоджувався (29 грудня 1692 р.) з усім „тим людом рушитись и сѣсть в Треполью албо в Василковѣ" (згодом, в 1693 р., — в Умані). Отже, Палій і надалі залишається на сторожі інтересів українського народу в його боротьбі проти Польщі.

Палій вирішує боронитися й зміцнює укріплення Фастова[33]). Але йому потрібна була військова допомога. Коли р. 1692 польське військо почало новий наступ на Фастівщину, Палій просив зосередити московське військо (з Києва) в м. Білгородці, „с чего бы поляки повзявши пострах не смѣли на него наступовати". Проте, московський уряд не погодився навіть на таку військову демонстрацію, й гетьманові Мазепі не дозволено було втручатися в польсько-козацькі суперечки.

Становище Мазепи в цій справі було досить складне. З одного боку, Гетьмана, що вважав приєднання Правобережжя до Лівобережної України за одну з головних цілей своєї політики, не могла не вабити перспектива включення правобережної Наддніпрянщини, принаймні Білоцерківщини до складу Гетьманщини. Крім того, Палій грав велику ролю в боротьбі проти татарських нападів на Лівобережну Україну. З другого боку, Мазепа, шляхтич pur sang, ніяк не міг погодитися з гостро антишляхетською політикою Палія, яка створювала дуже небажаний і навіть небезпечний прецедент для гетьманської України. Гетьман не міг також не зважати на велику популярність Палія і на Гетьманщині, і особливо на Запоріжжі. Він не міг прийняти Палія під свій реґімент, але й відкинути його до ворожого табору — чи то польського, чи то кримського

(Палія весь час переманював до себе кримський хан)[34]) — було б ще більш небезпечно. Тим то Мазепа займає щодо Палія двоїсту позицію[35]). Коли в кінці 1693 року Палій, під загрозою нового польського наступу, зневірений у допомозі Гетьмана й Москви, поставив питання про неминучість піддатися під турецько-татарську зверхність (звернутися по допомогу „к басурманской сторонѣ"), Мазепа радив московському урядові допомогти Палієві: „Лучше малую искру загасить, чѣм большой огонь тушить". Коли ж у 1694—1695 рр. настало тимчасове замирення у відносинах Палія з Польщею, Гетьман повідомляв Москву (восени 1695 року) про „перемѣну" в Палії, про його „хитрости", зносини з польськими маґнатами тощо.

Політика польського уряду щодо Палія була також досить нерівною. Зокрема на початку 1690-х рр. Польща перебувала під загрозою нового турецько-татарського наступу, і тому потребувала допомоги козацтва. До того ще Польща й раніше побоювалася, щоб Палій „з Ордою не змирив"[36]). Це дало можливість Палієві зміцнити свою владу на київському Поліссі (він дістав навіть звання „стражника Поліського")[37]), яке мало важливе значення для нього, як господарча база й стратегічне запілля. Але це тривало недовго. Й коли польські хоругви почали виганяти паліївців з Полісся, Палій рішуче заявив (18 грудня 1695 року), що за найменшу кривду він буде битися з польським військом, як з ворогами. Року 1696 шляхетські соймики в Польщі рішуче вимагають знищення козацтва.

Коли надії на допомогу Мазепи і Москви не здійснилися, а збройна сутичка з Польщею стала неминучою, Палій головні зусилля звернув на мобілізацію всіх сил українського народу для рішучого наступу проти Польщі. Хоч ця сторона діяльности Палія нам мало відома, але з окремих фактів, а головне з ґрандіозного розмаху повстання 1702—1704 рр. цілком ясно, що під покровом нібито тихого й буденного життя славного полководця в другій половині 90-х років XVII ст. кипіла напружена, гаряч-

кова робота блискучого організатора й народнього вождя. Це — період найбільшого впливу Палія, коли він не припиняв стосунків з Гетьманщиною і особливо з Запоріжжям: як і раніш, погляди і прагнення його, як і всієї правобережно-української людности були звернуті на Лівобережжя.

Міцним муром стояла козацька сила і на українсько-турецькому пограниччі. Недарма турецькі військові казали Іванові Лук'янову про Палія: „У нас де про него страшно грозная слава, да мы де никого не боимся, что его". У зносинах з Польщею Палій використовує суперечки між різними магнатськими угрупованнями і навіть окремими шляхтичами[38]). Борючися з місцевою польською шляхтою, він разом з тим додержує добросусідських стосунків з одними з найвпливовіших магнатів Польщі — князями Любомирськими[39]), з деякими литовськими магнатами (гетьман литовський Сапєга, менський воєвода Криштоф Завіша та ін.).

Однак, головна увага Палія була звернута на консолідацію місцевих українських сил. Властиво, боротьба української людности — козацтва, міщанства, селянства, дрібної шляхти, духовенства — проти польського панування ніколи не вщухала на Правобережжі. Актові книги кінця XVII століття вщерть повні скаргами обуреної і переляканої шляхти, яка боялася не тільки активних дій, а взагалі будь-яких виявів соціяльного і національного протесту з українського боку. Справді, в пам'яті українського народу ще свіжі були спогади про Хмельниччину. Жили ще чимало учасників цієї героїчної епопеї, тих людей, хто „ділом дейнецьким бавився й кров шляхетську розливав", за виразом одного сучасного документу[40]). Характерно також, що в різних тогочасних виступах української людности проти поляків мова йшла не тільки про знищення соціяльно-економічного гніту, а й про повну ліквідацію польського панування на Правобережній Україні. Року 1684 в Овручу бурмистр Гарасим Митюхно-Москаленко при всьому поспільстві й міщанстві одверто казав: „я тут король, воєвода й староста Овруцький, не новина мені й по-

мічникам моїм ляхів забивати й топити, що все те скоро я з моїми помічниками доведу під слушний час над панами, мешкаючими коло Овручу". Року 1688 овруцька шляхта скаржилася на місцевих міщан за те, що вони, „набравшися сваволі під час ребелії козацької", явні „кривди, утиски, образи, ганьбу, лайку, поношення й знущання на шкоду гонору" шляхетському чинять, не рідко одверто погрожуючи повстанням і різаниною шляхти. Так було й по інших містах Правобережжя. Селяни також скрізь казали, що „за Віслу треба ляхів прогнати, щоб їх тут і нога не ставала".

Палій тісніше зв'язується з колами українського міщанства Правобережної України. Низка фактів свідчить про активну участь міщанства в підготові повстання. Року 1703 в м. Костянтинові був заарештований війт м. Кузьмина (Волинь), в якого знайдено було список людей, що мали взяти участь у повстанні.

Палій поширює давні свої зв'язки з київським православним духовенством. Він часто наїжджає до Києва, відвідуючи своїх приятелів та знайомих. В кінці 90-х років XVII ст. — на початку XVIII ст. зростає кількість різних надань Палія київським монастирям (зокрема на млини).

Ясна річ, що, працюючи над об'єднанням всіх українських сил для боротьби проти Польщі, Палій не міг нехтувати й численною дрібною та середньою православною українською шляхтою. Хоч вона вже була на той час чимало спольщена, а проте, старі національні, релігійні й культурні традиції ще жили у свідомості кращих її представників. Таким був, наприклад, Данило Братковський, підчаший венденський, видатний член Луцького братства, „человѣк ученый, поэт отличный" (Величко), автор гострої сатири на сучасну польську шляхту „Świat po części przejrzany" (Краків, 1697). Гарячий патріот своєї батьківщини, Братковський яскравими фарбами малює картину громадського й побутового розкладу польської шляхти, повного поневолення селян, брутального національно-релігійного гноблення українського народу. Активний політич-

ний діяч протягом багатьох років, Братковський добився того, що православна шляхта Київського й Волинського воєводств включила до інструкцій депутатам на сойм 1699 року вимогу ґарантувати права православної Церкви. Однак, ця справа закінчилася нічим. Зневірений в леґальних методах боротьби, Братковський їде до Батурина, до свого приятеля („здавна знаемого") гетьмана Мазепи, а побачивши його обережне ставлення до цієї справи, звертається до Палія[41]).

Є відомості про те, що десь близько 1701 р. у Палія в Фастові відбулася таємна нарада, де, крім керівників правобережної козаччини на чолі з Палієм і Самусем, були представники православного українського духовенства (наприклад, священик м. Клевані о. Іван) і міщанства (межиріцький війт Юрій Косович[42]), якийсь острозький міщанин тощо). Участь у цій нараді взяв також Братковський. Мабуть, з доручення наради Братковський склав відозву до українського населення Правобережжя з закликом до боротьби за православну віру і взяв безпосередню участь в поширенні цієї відозви, що справила велике враження. За це польський уряд 1702 р. скарав Братковського на смерть.

Отже, в різних суспільних колах і в різних формах готувалося велике народнє повстання проти польського панування на Правобережжі. Польський уряд добре розумів небезпеку цього руху. У квітні 1701 р. польний коронний гетьман Фелікс Потоцький у своїх універсалах попереджав шляхту, що „козацький полковник Палій, захоплений палкою уявою і пустою пихою, намагається йти по слідах Хмельницького, що запалив смолоскип хлопської війни".

3. Повстання 1702—1704 років

Війна Польщі з Туреччиною добігала до кінця. Обидві сторони, особливо Польща, давно вже шукали шляхів до замирення. Воєнні дії розгорталися мляво, і головний тягар багаторічної і тяжкої війни падав лише на Україну

і Росію. Польське військо у 90-х роках XVII ст. будь-якими успіхами в цій війні похвалитися не могло. Численні татарські напади страшенно руйнували Правобережну Україну. Країна була спустошена, населення зубожіло. Війна в широких колах польської шляхти ставала дедалі непопулярнішою. На Правобережжі шляхта була переконана, що їй не так страшні „погані" (турки і татари), як свої козаки і „хлопи". Маґнатські кола були глибоко незадоволені „вічним миром" 1686 р. (який аж до 1710 року не був затверджений польським соймом) і одверто висловлювалися за припинення війни з Туреччиною і Кримом, щоб мати вільні руки для наступу на Лівобережну Україну за допомогою Туреччини й Криму. На Гетьманщину засилається польських шпигунів для розвідки і підпалів сіл і міст[43]). З кінця 1680-х років польський уряд вів таємні переговори з Кримом. „Священна Ліґа" розпадалася.

Вже після укладення Карловицького миру польський уряд намагався перешкодити замиренню Туреччини з Росією. Р. 1700 польський посол у Константинополі Лещінський „просил прилежно у турков именем всего сенату короны Польской и великого княжества Литовского и всей Речи Посполитой обоих народов, чтоб они с великим государем (Петром I) не мирились и учинили с ними союз против его, великого государя, и помогли им отыскивать Кіев и всю Малороссійскую Украину, а на короля своего (Авґуста II) он им жаловался, что он великій друг царскому величеству, и они его ни в чем слушать не будут и с королевства его скинут". Спроба не вдалася, але цей факт свідчить про те, що конфлікт між Авґустом II і керівними польськими маґнатами був зв'язаний також з польсько-українськими відносинами. Палій був тим більш небезпечний для Польщі, що він перегороджував їй шлях до Лівобережної України.

У січні 1699 р. в Карловиці підписаний був мирний договір між Польщею і Туреччиною. Польща здобула назад Поділля з Кам'янцем; Туреччина назавжди зреклася своїх претенсій на Україну. Перед Польщею на Правобережній

Україні відкривалися привабливі перспективи. Польська шляхта посунула на Поділля, Брацлавщину і південну Київщину. На Поділлі відразу були відновлені старі польські порядки. Українське селянство знову потрапило в неволю польських панів; українське міщанство зазнало суворих обмежень в торгівлі й промислах. Соймова конституція 1699 р. фактично забороняла українцям жити в Кам'янці. Православному українському населенню, як і жидам, не дозволялося мати тут земельну власність, займатися торгівлею і проживати в місті більше як три дні. Всі українські церкви в Кам'янці (крім однієї, яка перейшла до уніятів) були закриті.

Однак, польський наступ на Брацлавщину й Київщину натрапив на рішучий опір усього українського населення, зокрема козацтва. Карловицький мир розв'язав Польщі руки щодо козаччини. Сойм 1699 р. ухвалив зліквідувати козацьке військо на території Речі Посполитої. Виконуючи соймову ухвалу, гетьман С. Яблоновський 20 серпня 1699 р. наказав гетьманові Самусеві і полковникам Палієві, З. Іскрі, Абазинові, Барабашеві[44]) та ін. негайно розпустити козацькі полки і покинути всі королівські, шляхетські і церковні добра. Яблоновський загрожував непокірним, що він буде вважати їх за „купи свавольні і неслухняні", які будуть знищені, як вороги, для чого і послано було кілька десятків польських кінних хоругов і піші полки. Польська шляхта рушила на Паліївщину.

Настав вирішальний момент у боротьбі українського народу на Правобережжі проти польської влади. Досі селянство за допомогою козацтва стихійно й ізольовано боролося проти окремих, хоч і численних, польських державців. Леґальне існування правобережного козацтва чимало утруднювало для шляхти боротьбу проти козацтва й селянства, і Палій вміло використовував це. Але соймова ухвала 1699 р. ставила козацтво поза законом, і дальша боротьба українського козацтва й селянства перетворювалася на визвольну боротьбу українського народу проти

Польщі, проти польського панування на Правобережній Україні.

Палій і інші козацькі керівники не скорилися соймовій ухвалі. Коли посланці Яблоновського з'явилися до Фастова, Палій відмовився виконати гетьманський наказ: „Я оселився у вільній Україні, і Речі Посполитій нема жадного діла до цього краю: тільки я, як справжній козак і вождь козацького народу, маю право порядкувати тут". Католицькі ксьондзи, які приїхали до Фастова, були вигнані з міста.

Польський уряд вдався до збройної сили, щоб приборкати Палія. У вересні 1700 р. реґіментар Цінський на чолі чотиритисячного війська з артилерією напав на Фастів, але був відбитий і змушений відступити на Волинь. В руках Палія фактично опинилися Київське і Брацлавське воєводства.

Даремно київська й волинська шляхта в 1701 р. вимагала негайного знищення „бунтівника Палія". Даремно король Авґуст II 25 січня 1702 р. офіційно і особисто звертається до Палія з наказом виконати соймову конституцію 1699 р. Палій енерґійно готується до дальшої боротьби з Польщею. Він гуртує навколо себе всі правобережні козацькі сили, шукає допомоги на Лівобережжі і підтримує зносини з Запоріжжям, яке обіцяє йому підтримку. Він об'єднує всі антипольські сили на Україні.

Все було готове для боротьби; потрібна була тільки іскра, щоб запалити вогонь народнього повстання.

Влітку 1702 р. почалися селянські заворушення на Поділлі та Брацлавщині. Незабаром почалися розрухи на Київщині. У серпні до Богуслава, Корсуня, Лисянки та інших місць прибули з військом польські дідичі та їх управителі і запропонували козакам або покинути цей край, або піти в панське підданство. У відповідь на це козацтво на чолі з Самусем, З. Іскрою, Семашком (пасинок Палія)[45] та іншими повстало проти поляків. Польська шляхта і військо в усіх цих місцях були перебиті. Повстання перекинулося на інші місцевості Київщини і Брацлавщини. Скрізь

селяни приєднувалися до козаків. Самусь оголосив селянам вічну волю від панського гніту. Великі маси селян кидали свої оселі, забирали жінок і дітей, палили свої хати і з усім майном та худобою ішли до козацького війська. У повстанні взяли участь також робітники місцевих промислових закладів, зокрема рудень. Зібравши значні військові сили, Самусь обложив Білу Церкву. Керівники повстання звернулися по допомогу до гетьмана Мазепи[46]).

Спочатку польський уряд не звернув особливої уваги на повстання Самуся і Іскри, тим більше, що Палій, хоч і допомагав активно повстанню, а проте ще не приєднався до нього відкрито. Немає сумніву, що в такий спосіб Палій хотів забезпечити собі підтримку Мазепи і Москви.

Польський уряд спробував використати Палія в своїх інтересах. „При першій звістці про нову й несподівану революцію на Україні і заколоти, підняті полковником Самусем", король Авґуст II звернувся до Палія, вимагаючи від нього негайно „докласти всіх сил і засобів, щоб потушити цей вогонь". Проте, незабаром Польща мала змогу переконатися, що „ця пожежа при допомозі" Палія „все більш поширюється".

Поляки зробили також спробу договоритися з Самусем, але Самусь заявив, що припинить боротьбу тільки тоді, коли „по всій Україні, від Дніпра до Дністра і вгору до річки Случа не буде ноги лядської". У листі з 7 вересня 1702 р. до козацьких ватажків на Дністрі — Палладія, Валазона й С. Рингаша[47]) Самусь писав, що він до останньої краплі крови битиметься „за весь народ православний український", і закликав їх „одностайно стояти з Військом Запорозьким (тобто з Гетьманщиною і Запоріжжям) проти ворогів наших — поляків за вольності козацькі, як було раніше, щоб від цього часу ляшки з наших рідних українських земель відступили і більш не поширювалися на Україні". Наддністрянське козацтво приєдналося до повстання і визнало своїм вождем Палія.

Отже, було сформульовано основну мету повстання: повне і остаточне знищення польського панування над Україною.

Маючи за собою підтримку всього українського населення на Правобережжі і сподіваючися допомоги з Лівобережжя і особливо Запоріжжя, Палій бере на себе головне керівництво повстанням. Він розробляє зовсім доцільний за тих умовин плян військових дій. Головні сили на чолі з Самусем виступили на захід, щоб швидким маршем розгромити польське військо і допомогти місцевим селянським рухам. Друга частина козацького війська на чолі з Семашком була послана на Брацлавщину й південно-східне Поділля (Побережжя), щоб допомогти місцевому населенню, яке ще в першій половині 1702 р. почало виступати проти державців, а також щоб не допустити можливого татарського демаршу. Нарешті, третя частина козацького війська з Палієм на чолі продовжувала облогу Білої Церкви, яку треба було будь-що-будь взяти, щоб зліквідувати головну військову базу Польщі на правобережній Наддніпрянщині. Крім того, Палієві треба було бути близько Фастова, як головного осередку повстання, а також Києва, звідки він сподівався дістати допомогу від українського та московського урядів.

17 жовтня 1702 р.[48]) під Бердичевом Самусь розгромив польське військо на чолі з хмільницьким старостою Я. Потоцьким і полковником Д. Рущицом. Поляки втратили 2.000 чоловіка. Артилерія і великий обоз (вартістю в 220 тисяч злотих) дісталися переможцям. Польські полководці втекли аж до Львова. Унаслідок перемоги під Бердичевом повстання охопило всю Житомирщину. Дорога на Волинь і Брацлавщину була відкрита. Однак, Самусь, добре поінформований про те, що волинська шляхта готує великий спротив повстанцям, пішов на Брацлавщину й Поділля, де і з'єднався з полковником Абазином.

У кінці жовтня 1702 р. Самусь і Абазин за допомогою місцевих міщан та селян оволоділи фортецею Немировом, де була чимала польська залога. Далі козаки зайняли Він-

ницю, Бар і Межибіж. Отже, вся Брацлавщина й значна частина Поділля опинилися в руках Палія.

Одним з визначніших керівників повстання на Поділлі й Брацлавщині був полковник Федір Шпак (Білецький). Це був один з ,,осадчих'' у маєтках Київського воєводи Йосифа Потоцького. Коли Семашко прийшов на Брацлавщину, він оголосив осадчим, ,,що тільки вони тут пани і повинні об'єднуватися в загони для визволення краю з-під шляхетського гніту''. Тут, особливо на Правобережжі, утворилося багато козацько-селянських загонів, з'явилися нові козацькі полки — Шаргородський, Могилівський та інші; сюди ж прийшло чимало охочих загонів з Молдавії. На чолі великого козацько-селянського загону діяв Шпак. Він брав активну участь у взятті Самусем і Абазином Немирова. Продовжуючи боротися проти польської шляхти і в 1703 р., Шпак казав селянам, що вони вільні від панського гніту, що він чинить це з наказу короля тощо.

Паніка охопила польську адміністрацію в Кам'янці. Повстання загрожувало перекинутися на Волинь, Галичину і Підляшшя. ,,Сказывают, что и Черная Русь вслѣд за ним тож чинить будет, и иго с себя скинуть . . . Казаки зѣло грозят Львову'', — писали московські ,,Вѣдомости''. Перелякана шляхта тікала на захід — до Галичини й Польщі, галасуючи про нову ,,Хмельниччину''.

Одним з найголовніших досягнень Палія було взяття ним на початку листопада 1702 р., після семитижневої облоги, Білої Церкви. Польська влада на Правобережній Україні (крім Волині) була зліквідована.

Повстання Палія і Самуся 1702 р. поставило на порядок денний питання про приєднання Правобережжя до Гетьманщини. Палій думав, що фактична ліквідація польської влади на Правобережжі поставить московський уряд перед доконаним фактом і примусить його прийняти Правобережну Україну під протекцію царя. Самусь навіть склав присягу на вірність цареві й гетьманові Мазепі. І Самусь, і Палій почали писатися ,,його царської милости''. Внаслідок аґітації Палія, населення Правобережної Укра-

їни було переконане, що гетьман Мазепа й московський уряд співчувають повстанню і допоможуть йому.

Тим часом це було далеко не так. Одержавши від Самуся повідомлення про повстання з проханням про військову допомогу, Мазепа дав невиразну відповідь. Сповіщаючи про це Петра, Мазепа писав, що на Правобережжі „смута принадлежностям нашим зѣло есть не противна", оскільки вона перешкоджає аґресивним плянам Польщі щодо Києва й Лівобережної України. Гетьман трохи допоміг повстанцям військовими припасами (порох і оливо), щоб „не отогнать вовсе Самуся от моего рейменту".

Проте, ні московський, ні український уряди не збиралися, та й не могли на той час допомогти Палієві. Головна увага Москви звернута була тоді на війну зі Швецією, а в цій війні союзником Росії була Польща. Шведське військо окупувало тоді значну частину Речі Посполитої; маґнатська опозиція Авґустові II піднесла голову. Союз з Росією був дуже мало популярним у польських політичних колах, і будь-яка підтримка Палія московським урядом, безперечно, ускладнила б становище Росії в Північній війні.

У польських колах зі шведських джерел ширилися чутки про те, що московський уряд і гетьман Мазепа підтримують повстанців. Зокрема говорили, що Мазепа з 20-тисячним військом має прийти на допомогу Самусеві. Польський уряд кілька разів у 1702—1703 рр. звертався до Петра I з проханням допомогти йому приборкати повстання. Зважаючи на це, московський уряд не тільки відмовив Самусеві й Палієві в підтримці, але вимагав, щоб вони припинили боротьбу. Відповідні інструкції одержав і гетьман Мазепа. Палій і Самусь відповідали на царські й гетьманські поради, що вони не можуть припинити справедливої і переможної війни проти Польщі.

А втім, становище українського уряду перед лицем правобережного повстання було дуже складне. Боротьба Палія проти Польщі була надзвичайно популярна в широких масах українського народу. Вона високо піднесла автори-

тет Палія й зробила його народнім героєм. Чимало козаків і селян Лівобережжя, всупереч урядовим заборонам, йшло на допомогу Палієві. Ще в більшій кількості йшли до Палія запорозькі козаки. Нові суворі заходи Мазепи проти переходів на правий берег Дніпра, з загрозою навіть смертної кари порушникам кордону, не могли стримати цього руху. Більш того: на Лівобережжі почалися розрухи проти державців та орендарів. „Из огня через Самуся на той сторонѣ рѣки Днѣпра розженого залетѣла злая искра" і в полк Переяславський, — писав Мазепа цареві. На початку серпня 1702 року населення м. Воронкова, після виступу переяславського полковника в похід, „збунтовалося", при чому заколотники забили орендаря, а потім, „побѣжав на села монастырскіе, старост одних чуть не до смерти побили, а другіе страха ради сами прочь разбѣжались". Заколот у Воронкові незабаром був придушений, але ці події дуже стурбували Гетьмана, який боявся, що вогонь охопить весь Переяславський полк і перекинеться на інші полки[49]). Недарма він писав Петрові I, що селяни всі „злобятся" на нього і хочуть тікати за Дніпро.

Особливо непокоїли Гетьмана запорожці, які р. 1702 „не престають ... из уст своих бунтовных слов выпускать и безпрестанныя посылки к Крыму посылают"[50]). „Встанет вскорѣ на Москву другая Хмеливщина — казали на Запоріжжі, — потому что Украйна нынѣ в великих бѣдах; и естли де к тому придет, что запорожское войско из Сѣчи выгонят, то конечно вѣчными времены всѣ малороссійскіе украинные люди будут Москвѣ неволниками, чего ... давно государство Московское желает и на то способов ищет".

Ще гостріший настрій був на Запоріжжі в 1703 році. Запорожці погрожували піти на Гетьманщину „арендаров и панов бити и грабити и зовсѣм розбити: кгдыж правѣ нам не докы бути, терпѣлисмо же отцов и братов, и кревных наших держали в неволѣ и в конец хотят закабалити, а мы за вольность козацкую идем на таких противных нам воевати". Цей настрій був також виразно антимосковський.

Від слів перейшли до дій. Запорожці — писав Мазепа Головіну[51]) (1703 р.) — „не только бѣдных людей (себто старшини з Гетьманщини) селитряные майданы нечаянно напав совсѣм разорили, но и мой гетманскій до основанія снесли и учинили мнѣ убытку на 8.000 рублей". Руйнуючи салітряні майдани (на р. Самарі), запорожці забирали казани, волів і різну „рухлядь" (хатнє майно). Гетьман сповіщав московський уряд про те, що на Запоріжжі „со всѣх сторон прибывающее гультяйство над постоянным, добрым товариством взяло силу". „З городов, — писав Мазепа, — многіе легкомысленные люди, особливо гультаи, домов своих не имущіе, чуючи о запорожском злом передсявзяти, до Сѣчи бѣгут". Даремно доручав Гетьман компанійським полкам, а також полковникам „на таковых сторожу пилную имѣть", наказуючи втікачів ловити й „до туремного давати вязеня": „еднак же прокрадуются оны", — писав Мазепа.

Гетьманський уряд добре розумів небезпеку повстання на Запоріжжі. „Не так страшны они, запорожцы, — писав Мазепа, — понеже малое их собраніе, и не так страшны пересылки с ними хана Крымского, как то зѣло разсуждати надобно, что чють не вся Украйна тѣм же запорожским духом дышет. Понеже обыкность та, что народ посполитой своеволю любит, и всякій под властью пребывающій желает оной над собою не имѣти". Повстання на Правобережжі, розрухи на Запоріжжі, заколоти на Гетьманщині, — все це відбивалося і в козацькому війську. Полтавський полковник сповіщав гетьмана про те, що всі його полчани при першій нагоді „начнут запорожцам помогать в их злом намѣреніи". У 1703 р. Мазепа повідомляв царський уряд, що „теперь у всей Малороссійской Украйны зѣло отпало сердце к великому государю".

Всі ці обставини й визначили ставлення Мазепи до правобережного повстання й вплинули на дальшу тактику Гетьмана щодо Палія.

Взяття Білої Церкви завершило перший етап українського повстання проти Польщі. Майже вся Правобережна Україна (за вийнятком Волині) опинилася в руках Палія. Окремі міста, де ще залишалася польська влада, були надто невеличкими й нечисленними острівцями серед бурхливого моря повстання. Волинь і Галичина були настроєні досить тривожно.

Однак, це був кульмінаційний пункт повстання. Селяни, які повиганяли с в о ї х державців, не хотіли йти далі й нерідко поверталися додому. Це, безперечно, послабляло сили повстанців. З другого боку, шляхта гарячково мобілізувала свої сили для відсічі. Волинська шляхта, на заклик свого каштеляна Ф. Ледоховського, у вересні 1702 р. зібрала значне військо, щоб не дати козакам прорватися на Волинь і в Галичину. Так само робила й подільська шляхта.

Тим часом польський уряд готувався до приборкання повстання. Силами місцевих шляхетських загонів були придушені спроби повстання на Волині (і в Галичині). У січні 1703 р. проти повстанців зібрано було численне („знатне") польсько-литовське військо, з коронною артилерією („с пушечным снарядом"), на чолі з польним коронним гетьманом, воєводою белзьким Адамом-Миколаєм Сєнявським, одним з найбільших маґнатів Правобережної України, і генералом Брандтом. Одначе, польський уряд був не дуже впевнений у власних силах, а тому кликав на допомогу кримського хана, царя Петра й гетьмана Мазепу[52]). З метою, очевидно, внести розбрат серед повстанців, а також виграти час, польський уряд зробив ще одну спробу договоритися з Самусем і Палієм. Самусеві був посланий королівський універсал з наказом припинити війну і обіцянкою „законним" способом задовольнити козацькі вимоги. 10-го лютого 1703 р. Авґуст II звернувся до Палія з листом, де наказував йому, „чтоб сами опомнились и других, отклонивши от предпринятого мятежа, к должной покорности привели".

Але боротьба могла бути розв'язана тільки силою зброї. Сєнявському не важко було подолати розпорошене по окремих загонах козацько-селянське військо. Повстанські загони в околицях Костянтинова, Межибожа, Вінниці було розбито. З огляду на перевагу польських сил, Самусь змушений був відступити до Брацлава, а далі в Богуслав.

Героїчний опір зустріло польське військо під Ладижином, де був Абазин. Добре бився Абазин, але, оточений переважаючими силами ворога, втративши три чверті свого загону, був узятий в полон. Поляки спалили Ладижин і вирізали всіх мешканців. Українська народня пісня згадує про те, як

...Здибалися козаченьки в Ладижині, в лісі,
Не один там козаченько головою звісив.

До середини березня 1703 р. повстання на Поділлі та Брацлавщині було придушене. Кілька козацьких і селянських загонів відступило за Дністер. Населення майже всього Побережжя — міст Калюса, Ушиці, Жванця, Могилева та багатьох містечок і сіл перейшло в Молдавію. Пішов туди й Шпак. Багато козаків і селян (особливо з Вінниці та Умані)[53]) пішло до Палія, але чимало залишилося в лісах та на островах р. Буга й продовжувало партизанську боротьбу.

Почалася жорстока помста переможців. Абазин був вбитий на палю. Усі повстанці, захоплені зі зброєю в руках, були покарані на смерть. Мешканці міст і сіл, що чинили опір полякам, були вирізані до одного. Особливо жорстоко придушував повстання київський воєвода Йосиф Потоцький. Він наказав відтяти ліве вухо всім селянам, запідозреним у повстанні. На Поділлі ґродські суди засуджували на смерть населення цілих сіл. Подільський соймик 1703 року ухвалив скоротити термін слобід до одного року, після чого селяни перетворювалися на кріпаків. Уся худоба селян Подільського воєводства була сконфіскована.

Однак, придушення повстання на Поділлі та Брацлавщині не припинило боротьби. Київщина залишалася в ру-

ках Палія і Самуся. Хоч Самусь (у січні 1704 року) відмовився від гетьманства, але він залишився й надалі богуславським полковником. І він, і З. Іскра заявили Мазепі, що „когда бы ляхи имѣли на нас наступати, то поколь сил наших станет, будем от их наступленія боронитися и как непріятелей оных разорять"[54]). Палій енергійно укріплює Білу Церкву, готуючися до зустрічі польського війська. На всі поради й накази царського уряду повернути Польщі Білу Церкву й припинити боротьбу, Палій відповів рішучою відмовою. „Ні ляхам, ні кому іншому я не здам Білої Церкви, хібащо мене звідти витягнуть за ноги", — казав він. Рішуча позиція, зайнята Палієм, справила на польський уряд велике враження. Польське військо не відважилося піти проти Палія, і місцевій шляхті залишалося тільки просити (в липні 1703 р.), щоб Палій дозволив їй повернутися до своїх маєтків і збиратися на соймики. По суті, це було визнання Палія представником державної влади на Київщині. У 1703 р. Палій тримав у своїх руках Київщину і посилав свої загони на Брацлавщину та Поділля, де в наступному 1704 р. знову вибухло повстання.

Повстання 1704 р. почалося одночасно в різних місцевостях Правобережжя, переважно в Брацлавському й Подільському воєводствах. Селянські й козацькі загони нападали на маєтки в околицях Немирова, Умані, на Поділлі (загін у 600 чоловіка на чолі з Шпаком, що повернувся з Молдавії), зокрема біля Кам'янця (селянський загін Ворони), на Наддністрянщині (селянські загони на чолі з сотником Палія Назуленком і запорожцем Корсуном), навіть коло Дубна.

Особливо велике повстання, на чолі з сотником погребиським Грицьком Борисенком, було в Немирові. Повсталі міщани й селяни Немирівщини (громади немирівські, ковалівські й прилуцькі) зорганізували козацькі сотні і розбили польське військо під Сенявою.

Отже, становище поляків стає знову загрозливим. 9 липня 1704 р. Мазепа, який був тоді з козацьким (лівобе-

режним) військом під Паволоччю, писав царському урядові, що „гультяйство" Палія грабує шляхту, роблячи це ім'ям гетьманського уряду. Це створювало дуже незручне становище для Гетьмана. Справа йшла не тільки про польську шляхту. Пожежа, як і в 1702 р., загрожувала перекинутися на Лівобережжя. Влітку 1704 р. на раді з Запоріжжі вирішено було знову зруйнувати старшинські салітряні майдани коло Запоріжжя. Запорозька „голота" готова була виступити проти старшини та орендарів: „пойдем за Днѣпр в городы арендарей бити", „идем конечно бити арендарей и панов, ибо уже батьков наших у плугов умучили, ими орючи", — все голосніше й рішучіше казали на Запоріжжі. За таких обставин Гетьман боявся з'єднання запорожців з Палієм, який, за відомостями Мазепи, „регименту моего (гетьманського) казаков подговаривает на общей совѣт" (себто на Генеральну Раду), кажучи: „Инако де, господа молодцы, господ своих и арендарев не избудете, разве общим совѣтом, как прежніе наши чинили".

А тут ще натискували польські маґнати. Недарма сучасник (Граб'янка) каже, що Мазепа „по намовѣ лядской о Палѣи начал промишляти". Король Авґуст II наполягав перед гетьманом Мазепою, щоб той приборкав повстання Палія. Шляхтичі Брацлавського й Подільського воєводств раз-у-раз приїздили до гетьмана з настирливими проханнями допомогти їм повернутися до своїх маєтків, звідки їх вигнав Палій. Але Мазепа зовсім не збирався задовольняти ці вимоги й прохання. У листі до Ґоловіна в серпні 1704 р. Гетьман писав: „Никгды бы ляхи не показали себя способными справитися з бунтовщиками, понеже самые подданные их к бунтам склонны и не хотят долѣе ига лядского над собой терпѣти. Как уже из чотырох городов: Винницы, Бершада, Ягорлыка и Новоконстантинова приѣзжали подданные ко мнѣ и просили, чтоб я позволил им губернаторов своих вон выгнати, не могучи болш терпѣти несносных грабительств".

У липні 1704 р. Мазепа з козацьким військом перейшов кордон і вступив у Київське воєводство. В універсалі 12 липня 1704 р. Гетьман повідомляв про те, що йде не для порушення „вічного миру" або шляхетських прав, тим більше не „для того, абысмо тым нашим военным марсом, в сих наибарзѣй пограничных краях, яковую своевольному народови до седиціи и бунтов противко панов и державцов своих и до выламаня ся з належитого послушенства и подданства подавали окказію и отуху". Він заявляв, що йде на допомогу Речі Посполитій проти шведів, і пропонував панам, „абы их милости безпечне, без найменшое тревоги, на добрах своих ойчистых, дѣдичных и яким же колвек правом набытых седѣли, в належитои подданных своих послушенства клюбѣ держали, спокойно оными владѣли и, гдѣбы колвек межи оными вщиналося яковое до ребеліи шемране, владзою своею, ведлуг воли и уподобаня своего ж, оных от того повстягали". Мазепа застерігав „посполитый ... народ", „абы, в належытом ку паном, державцом и поссессором своим послушенствѣ знайдуючися, найменшого нигдѣ не вщинали до бунтов шемраня". Гетьман загрожував, що, в разі заворушень, „сами роскажем оные всмиряти и, яко непріятелей, таковых бунтовников зносити".

Незабаром після того Гетьман сповіщає царя про те, що „бунты около Богу и Днѣстра усмирилися, и всюды как губернаторы по мѣстам и мѣстечкам, так и шляхта по своим селам сидят безопасно и подданных своих взяли в належащее послушаніе". Шляхта Київського воєводства на соймику в жовтні 1704 року висловила гетьманові Мазепі подяку за допомогу.

Але справжнього спокою на Правобережній Україні не було. Року 1705 „свавільні купи" так званих „опришків", або „левенців", з'являються на території Подільського воєводства. Подільська шляхта, не покладаючи великої надії на гетьмана Сєнявського, звернулася 5 серпня 1705 року до Мазепи з проханням стримати козаків полків Самуся, З. Іскри й Шпака від насильств над шляхтою, подібних

до тих, що були в 1704 році. Гетьман міг відповісти на це тільки пригадкою, як жорстоко поводився з українською людністю Правобережжя Сєнявський, придушуючи в 1703 році повстання між Богом і Дністром. Він добре знав, що тамтешня людність не хоче польської влади, воліючи, за її власними словами, бути під бусурманами, а навіть „під самим Люципером".

Так тривало й далі. Року 1707 частішають скарги на розгром козаками Самуся шляхетських маєтків у Подільському воєводстві (зокрема в Лятичівському повіті). По деяких місцевостях Київського й Брацлавського воєводств селяни до 1707 року не допускали шляхту до володіння її маєтками.

4. Мазепа і Палій

Проблема взаємин Мазепи і Палія, а властиво конфлікту між ними, що закінчився ув'язненням Палія й засланням його до Сибіру, завжди цікавила українську історіографію. Фактичний бік відносин між Гетьманом і фастівським полковником більш-менш докладно встановлений у працях В. Антоновича, М. Костомарова, В. Вовк-Карачевського, М. Андрусяка, Б. Крупницького, Н. Полонської-Василенко та інших. Щоправда, не всі ще документальні матеріяли в цій справі (зокрема, листування Мазепи з московським урядом) повністю опубліковано, а головне серед дослідників немає одностайної думки та оцінки тогочасних подій на Правобережжі та відносин між двома українськими провідниками на обох боках Дніпра. Якщо народницька історіографія цікавилася переважно соціяльно-економічними питаннями, вбачаючи причину конфлікту в глибокій суперечності „демократизму" Палія й „аристократизму" Мазепи (в цьому напрямі пішла й совєтська історіографія, вульґаризуючи своїм звичаєм „клясовий" бік справи, а останнього часу додаючи ще й фантастичну антитезу „польонофіла" й „польського аґента" Мазепи — й запеклого ворога Польщі Палія), то новітня українська істо-

ріографія шукає відповіді на це питання насамперед у політичних розбіжностях між Мазепою і Палієм, зокрема на терені Правобережжя. Звичайно, чимало деталів і епізодів ще не з'ясовано. І все ж, на нашу думку, загальна картина цілком ясна.

Проблема Правобережжя водночас єднала й роз'єднувала гетьмана Лівобережної України й білоцерківського шляхтича Івана Мазепу — й борзенського козака та білоцерківського полковника Семена Палія. Кровним зв'язком поколінь, власною довголітньою діяльністю, українською державницькою традицією зв'язаний був з Правобережжям Мазепа. І особисто для нього, і для голови Української держави доля Правобережної України не була чужа. Що більше, приєднання Правобережжя до Гетьманщини й відновлення української державної влади на Правобережній Україні було, від початку аж до кінця гетьманування, одною з найголовніших цілей політики гетьмана Мазепи. Й чим ближче стояв він до здійснення цієї мети, тим більш авторитарною ставала його поведінка, тим менш готовий він був іти на компроміси, тим рішучіше й безоглядніше боровся проти всяких перешкод на своєму історичному шляху.

Палій не мав такого глибокого коріння на Правобережжі, як Мазепа. Але майже вся його діяльність, як вояка й колонізатора, пройшла на цій старій козацькій землі, зрошеній його кров'ю й управленій його працею. Вона стала **його** землею, і він, тільки він, як „справжній козак і вождь козацького народу", мав порядкувати тут. Він міг пактувати з польським урядом або з польськими маґнатами, хоч знав, що тривалої згоди з ними не буде. Він щиро прагнув об'єднання не лише своєї Фастівщини, а й цілого Правобережжя з своєю рідною Гетьманщиною, хоч і не всі тамтешні порядки були йому до вподоби, й він нерідко критикував свого „найвищого вожа" (як він називав Мазепу) й „гетьмана обох боків Дніпра" (1700). Але господарем Білоцерківщини мусів залишатися він.

А втім, справа була не лише в самих особах Мазепи й Палія та в їх індивідуальному підході до проблеми Правобережжя. Ясна річ, годі заперечувати, що Гетьман і полковник були речниками двох відмінних соціяльно-політичних концепцій, і що той суспільний лад, який заводив Палій на підвладній йому території, не був цілком тотожний з укладом Гетьманщини. Проте, не треба думати, що Палій був промотором якогось абстрактного запорозького ідеалу — „без хлопа і без пана", і соціяльно-економічний устрій Паліївщини не так то вже й різнився від Гетьманщини. Відміна була не так у самій суспільній системі двох частин тогочасної України, як у ставленні до цього збоку Мазепи й Палія. Мазепа був репрезентантом старої правобережної старшини доби Хмельницького і Дорошенка, яку трагічні події Руїни зігнали з вітчизн та дідизн і загнали — іноді „с семью только своей фамиліи персонами ... верховыми лошадьми" (Ф. Кандиба) — на лівий берег Дніпра. Всі ці Лизогуби, Гамалії, Кандиби, Мокієвські й багато інших старшинських фамілій залишили за собою на Правобережжі, зокрема на Паліївщині, не тільки свої предківські і власною працею набуті маєтки, яких вони ніколи не зрікалися[55]), але й десятиліття своєї попередньої військової і державної діяльности, якої вони ніяк не могли забути. Чимало з них хотіли повернутися назад і мали на це повне право. Хіба міг гетьман Мазепа зіґнорувати це — їх права, їх прагнення, врешті, їх сантименти! Ці люди були керівними діячами Гетьманщини, до якої хотів прилучити Правобережжя Палій, зберігаючи не тільки встановлений ним там лад, але й свою старшину, здебільшого його родичів, цих homines novi, що їх створили і він сам, і вони самі, і трагічна, але славна історія Паліївщини. Чи було місце там для старих господарів, коли ціле життя було в руках нових[56]) ! Мабуть, це було ясне і для Мазепи, і для Палія. Двом великим діячам тогочасної України не було місця на Правобережжі. І коли Мазепа ступив твердою ногою на свою предковічну землю, Палій мусів уступитися.

Та інтереси Мазепи й Палія колідували не тільки на Правобережжі. Їх розділяло ще Запоріжжя, що його підпорядкування гетьманському реґіментові, а принаймні консолідації гетьманської й запорозької політики завжди прагнув Мазепа. Палій користувався на Січі великою популярністю, мало того, був своєю людиною для запорожців. І його бойові подвиги, колись близько зв'язані з Запоріжжям, і його діяльність на Правобережжі, а зокрема боротьба проти польської шляхти, — все це, в очах січовиків, було повною протилежністю Мазепі. Не маючи й не бажаючи мати власних авторитетів, Запоріжжя охоче користувалося авторитетом „батька Палія", й залюбки протиставляло його „вітчимові" Мазепі. Мабуть, саме на Запоріжжі й виникла думка про гетьманство Палія.

Майже на всі політичні шляхи Мазепи лягала тінь Палія. З'єднати Гетьмана з фастівським полковником — на довгу мету — було неможливо: раніш чи пізніш був неминучий конфлікт і розрив між ними. Й коли в 1703 році тінь Палія, пов'язаного зі **шведофільськими** колами Речі Посполитої, почала насуватися на останній і вирішальний — **шведський** шлях Мазепиної політики, розрив стався навіть раніше, ніж повністю назрів конфлікт. „Залізна логіка обставин" була, справді, сильніша за „персонально-психологічні мотиви" (Крупницький) діячів та їх людської й громадської поведінки.

Перший крок у цьому напрямкові зробив, мабуть, Мазепа. Не зважаючи на свої приятельські відносини з Палієм, Гетьман завжди ставився до нього з певним упередженням і не раз перестерігав Москву щодо Палія. Так було, зокрема, в 1693 році, і „чорна кітка", яка, на думку Костомарова, пробігла між Мазепою й Палієм у 1694 році, була, звичайно, не перша. Ще більші застереження проти Палія помітні в Гетьмана з осени 1695 року, коли покращали взаємини між фастівським полковником і поляками. Крупницький вважає, що 1699 рік був критичним роком (Krisenjahr) у відносинах Мазепи й Палія. Але, справді, критичним моментом було, мабуть, повстання 1702—1703

років і позиція Палія, як лідера того повстання, зокрема щодо Польщі. У звідомленнях Гетьмана до Москви 1703—1704 р. р. рясно політичних і персональних закидів та обвинувачень на адресу Палія. Особливо турбували Мазепу зв'язки Палія зі шведофільською партією в Польщі і можливість погодження Палія з польським урядом. „Якщо Палій самовільно зійдеться з ляхами, добра від того не буде: через людей нашого походження вони на цей бік (Лівобережжя) вогонь вскинуть" — писав Гетьман на початку 1704 року. Наприкінці березня 1704 року Мазепа писав Ґоловінові, що він хоче „ѣхать в Кіев, жебы Палѣя звабивши з Бѣлой Церкви албо в руцѣ его взяти, албо в первое против поляков недоброхотство повернути". „Бо — пояснював Гетьман — если так з Палѣем не поступити, то скорѣй Малороссійскому краю вящшаго зла от его сподѣватися, нежели от заграничных непріятелей, як чрез готовый и способный инструмент як на Запорожьи, так и тут на Украинѣ свое злое намѣреніе снадно будет полякам исполнити, маючи себѣ готовое пристанище в Палѣевой нынѣшней державѣ". Гетьман, мабуть, мав уже готовий плян щодо Палія. „Если теды уваблю его, Палѣя, з подручными его до себе в Кіев и прійму в свои руки преже имененнаго совершеннаго царскаго указа, его оковавши за караулом отослати в Батурин, чи инак з ним поступити" — запитував він Ґоловіна і, на всякий випадок, „докладав", „же сквапливе з ним так не поступлю, аж совершенно довѣдаюся о его з Любомирскими через ротмистра теперь свѣжо в Хвастовѣ будучого учиненных трактатах, то есть певно, же отдался цѣлком в их протекцію и оборону . . . "

Це писалося до Москви, що воювала тоді зі Швецією, але не тільки для Москви. Завдяки своїм зв'язкам зі шведофільськими маґнатами Польщі, Палій одбивався від рук Мазепи, виходив на шляхи, незалежні від лівобережного гетьмана. Ці шляхи вели до Польщі і Швеції, але за певних обставин могли повести Палія — поза плечима Гетьмана — в іншому напрямкові — до Москви[57]).

Але назовні стосунки між Гетьманом і Палієм були нібито нормальні. У половині червня 1704 року Палій приїхав до гетьманського табору коло Паволочі й супроводжував Гетьмана в дальшому поході на захід. Час минав у переспpавах, бесідах та бенкетах, але ні згоди, ні довір'я вже не було. Палій не крився з своєю критикою щодо порядків на Гетьманщині й особисто щодо Гетьмана. В Мазепи чимраз більше накопичувалося різних — і справжніх, і, мабуть, вигаданих — доказів нельояльности старого співробітника. Гетьман хотів спекатися Палія, посилаючи його до Москви й складаючи тим самим відповідальність за його долю на московський уряд. Але Палій відмовився, підозріваючи небезпеку. Тоді наприкінці липня[58]), під Бердичевом, Гетьман наказав заарештувати Палія, а згодом відіслав до Батурина, де Палій був ув'язнений[59]). Перебуваючи в Москві на початку 1705 року, Гетьман радив цареві забрати Палія з України, де „многіе его жалѣют и переговорують", до Росії й тримати його денебудь далі від Москви. У березні 1705 року Палій і Семашко були привезені до Москви, а 30 травня цар наказав заслати Палія до Єнисейська. Та незабаром (30 липня) це було замінено засланням до Томська, а фактично — до Тобольська, де Палій перебував до кінця 1708 року, коли Петро І наказав повернути його на Україну, щоб використати ім'я й авторитет козацького героя для боротьби проти Мазепи[60]). Наприкінці березня 1709 року Палія перевезено було до Воронежа, де тоді був Петро І. Палій брав участь у Полтавській битві, як охочекомонний полковник у війську гетьмана Івана Скоропадського. У вересні 1709 року йому повернуто було уряд білоцерківського полковника. Але політична роля Палія була давно вже скінчена. Він помер у січні 1710 року і навіть точна дата його смерти не збереглася в історії.

1 серпня 1704 року, після арешту Палія, в універсалі до жителів Фастова Мазепа писав, що „оддаливши . . . для певных причин пана Семена Палія од уряду полковництва", він, Гетьман, призначає на його місце Михайла Омель-

ченка. Помічники Палія або були заарештовані разом з ним (Семашко), або визнали переворот (К. Часник, небіж Палія[61]), і А. Танський, зять Паліїв[62]). Козаки, що були в Білій Церкві, не хотіли підкоритися гетьманському наказові: „поки не уздрим нашого батька (Палія), поты не поддамось гетманству" — казали вони. Але сили були нерівні, і незабаром Правобережна Україна опинилася під безпосередньою владою гетьмана Мазепи.

5. Гетьман Мазепа — володар Правобережної України

Ліквідація Палія зробила гетьмана Мазепу фактичним володарем Правобережної України, принаймні в межах правобережної частини держави Богдана Хмельницького. Польща, значна частина якої була окупована шведами, знесилена міжусобною боротьбою окремих маґнатських угруповань, була неспроможна відновити свою владу на Правобережній Україні, що й далі залишається в руках Мазепи. Щоправда, польський уряд весь час домагається евакуації звідти українського (гетьманського) війська або принаймні передачі правобережної Наддніпрянщини польській військовій та цивільній адміністрації. Але всі польські заходи в цій справі перед Гетьманом і царем були даремні. Не зважаючи на накази царя, Мазепа твердо стояв проти польських домагань, доводячи Москві, що вдержання Правобережжя під українським (і *eo ipso* московським) володінням конче потрібне під час війни зі Швецією — навіть в інтересах самої Польщі, як московського союзника. Зрештою, на цю позицію стає й московський уряд. Петро I, формально наказуючи Мазепі повернути Правобережжя Польщі, в секретних інструкціях (приміром, з 20 вересня 1707 року) з'ясовував Гетьманові інтереси російської політики на цій території, які не дозволяли повернути її Польщі. Такими інтересами цар вважав: можливість комунікації з польськими прихильниками Москви на Правобережжі; потребу вільного руху російського війська під час можливої (по закінченні шведської) війни з Туреччи-

ною; нарешті, позбавлення Польщі змоги, володіючи Правобережжям, шкодити Росії у зносинах з Туреччиною і Кримом.

На жаль, становище Правобережжя під гетьманською адміністрацією (1704—1712) ще мало досліджене. Гетьман Мазепа зберігає тут полкову організацію й значно поширює її. Року 1708 тут було сім полків: Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Брацлавський і Могилівський. На чолі цих полків були або старі полковники, які перейшли під реґімент Мазепи (Самусь у Богуславі), або нові, ним призначені з місцевої старшини (М. Омельченко у Білій Церкві, Г. Іваненко у Брацлаві[63]), Сава Волошин у Могилеві)[64]) або (пізніше) з старшини лівобережної, яка, очевидячки, мала замінити колишніх паліївців. Так було призначено генерального осаула Гамалію до Білої Церкви[65]), А. Кандибу до Корсуня й Умані, К. Мокієвського до Чигирина. Головним осередком козацької адміністрації Правобережжя була Біла Церква, де був поставлений сердюцький полк К. Бурляя. Там же була резиденція Гетьмана під час його перебування на Правобережжі. Мазепа зміцнює укріплення Білої Церкви, перевозить сюди частину гетьманських клейнодів[66]) і своїх скарбів[67]). Взагалі можна думати, що він намічав зробити тут, у центрі об'єднаної Української держави, сталу резиденцію гетьмана і українського уряду.

Разом з тим Мазепа дбав і про налагодження господарського життя на Правобережжі. Ми мало знаємо про цю сторінку його діяльности на цьому терені, та й ті скупі відомості, що збереглися про це, належать вже часам після зриву з Москвою. Зрештою, не було досить часу на мирне господарче будівництво. Київський губернатор кн. Д. М. Ґоліцин писав канцлерові Ґоловкіну 21 листопада 1708 року: „на сей сторонѣ Днѣпра поселены многія мѣстечки и села, и деревни от Кіева даже до Бугу и до Днѣстра, меж которыми старинные мѣстечки, которыя были под поляками, и в оные посажены ево, Мазепины, слуги, и всѣ голдуют ему и за истинну признают. На сей сторонѣ

поселено жителей с 50.000 . . . " Білоцерківський полковник М. Омельченко, який перейшов на бік Москви, писав цареві 9 грудня 1708 року, що Мазепа „старост всюда по Украинѣ по мѣстечках и селах своѣх понасылал . . . показанщину от козаков, десятину бчолную, не уважаючи, чи пятеро, чи четверо, выбирал, панщину уставичную, хоч козак на службѣ, тут дома робили и неудобные тяжести и незносніе долегливости убогим козакам чинил". Хоч фарби тут дещо згущено, але загальна картина, мабуть, така й була. Принаймні козацька старшина в Бендерах, вже після смерти Гетьмана, казала наприкінці 1709 року, що Мазепа „. . . понастановляв усюди своїх економів, як ось у полках Білоцерківському, Чигиринському, Брацлавському й інших, і вони всі щорічні доходи з оренд і мит, належні до військового скарбу, збирали для приватного скарбу пок. Гетьмана . . ." Канцелярист Григорій Григорович свідчив (під московською владою, 26 липня 1709 року), що „з заднѣпрских полков аренды збирать положено тому лѣт с пять и болѣ, с Хвастова с приналежностми по 2.000 (золотих), с Корсунщины, с Чигиринщины и Каневщины по 15.000, а з Бѣлой Церкви было отдано Згуру и только один год прошлой, а сколько положено, того он не вѣдает". За словами Григоровича, оренда йшла до військового скарбу.

Вже ці фінансові заходи Гетьмана вказують на те, що Мазепа запроваджував на Правобережжі в основі той самий суспільно-економічний лад, який існував тоді на Гетьманщині. Це стверджує також практика земельних надань на Правобережжі. Хоч Мазепа, очевидно, визнавав старі володіння козацької старшини на Правобережжі — про це свідчить вже призначення місцевими полковниками колишніх правобережан (А. Кандиба, К. Мокієвський), — але, здається, фактично реституція цих володінь не відбулася і, будь-що-будь, відкладалася до слушного часу. Можливо, що це пов'язане було з різними правними формальностями або з обов'язком заселення спустошених ко-

лись маєтків; в кожнім разі, Гетьман волів тримати цю територію і тим самим доходи з неї під своєю контролею.

Зате Гетьман надає маєтності на Правобережжі новій старшині, ним призначеній, а також монастирям, зокрема київським. 27 січня 1706 року він видає універсал полковникові брацлавському Г. Іваненкові на „спустѣлое мѣстечко Бурки (Борки) в уѣздѣ Чигиринском". 26 грудня 1706 року гетьманським універсалом надано було компанійському полковникові Антонові Танському села Яхни й Микитинці в Корсунському повіті, з правом на повинності посполитих. Лівобережна старшина також цікавиться господарчими можливостями Правобережжя, й Гетьман сприяє цьому, дозволяючи заводити тут салітряні майдани (прилуцький полковник Д. Горленко р. 1707 коло Лебедина), пасіки, хутори[68]) тощо. Мабуть, з доручення Мазепи, Василь Лукомський (батько історика Степана Лукомського) був „осадчим" цілого Уманського повіту[69]), зокрема осадив Умань, Ладижин, Монастирище, Маньківку, Буки та інші містечка, за що був призначений уманським отаманом і наказним сотником (1709). Гетьманські дозорці дбають про заселення гетьманських корсунських і драбівських маєтностей (1706).

Ця широка господарча діяльність Мазепи на Правобережжі була обірвана подіями 1708—1709 року.

Хоч на короткий час, Правобережна Україна була в руках Мазепи. Титулярний „гетьман обох сторін Дніпра" став їх реальним володарем. Але тільки володар незалежної Української держави міг володіти Правобережжям, а разом з тим і всією Україною.

ПРИМІТКИ ДО VI РОЗДІЛУ

1) За даними інвентаря і люстрації 1690 року. — Державна Публічна Бібліотека УССР, відділ рукописів, документи Інституту Польської Культури.

2) Київський Центральний Архів Давніх Актів (КЦАДА), актова книга 5, арк. 205—205 зв.

3) КЦАДА, акт. кн. 3219, арк. 332 зв., 338 зв. — 339.

4) КЦАДА, акт. кн. 3219, арк. 710 зв.

5) КЦАДА, акт. кн. 25, арк. 256 зв. — 257 зв. (Рудня Радча 1706 року); акт. кн. 26, арк. 310 зв. — 311 (Рудня Лугинківська 1708 р.); тощо.

6) Таблицю складено за даними Т. Чацького, Dzieła, t. II, 244, таблиця.

7) Для 1715 року взято загальну кількість хлібного експорту Ґданська (по 4 видах збіжжя). Трохи відмінний відсоток (2,7%) подає А. Ярошевич — „Капіталістична оренда на Україні за польської доби" — „Записки Соціяльно-Економічного Відділу УАН", V—VI, Київ, 1927, ст. 210.

8) Польський уряд згодом тлумачив цю статтю „вічного миру" так, нібито в ній мова мовиться лише про королівські маєтки, бо „шляхтичу и его праву сам король не может ничего в противность указать, и всякій шляхтич в имѣніях своих волен".

9) Лише на Поділлі і в Галичині актові книги, як і раніше, провадилися латинською мовою.

10) Євстафій (Остап) Гоголь († 1679), старого волинського шляхетського роду (гербу Любич), ротмистр панцерної козацької хоругви, який р. 1648 перейшов на бік Хмельницького, полковник Подільський (1654—1674, з перервами), полковник Могилівський (1674, 1676), правобережний гетьман польський (1676). Помер ченцем Межигірського монастиря.

11) Степан Куницький († 1684), з правобережного (мабуть, брацлавського) шляхетського роду, одна галузь якого переселилася на Лівобережжя в першій половині XVII ст. Одружений з удовою Миргородського полковника й генерального судді Григорія Лісницького († 1664), служив у Дорошенка й виконував різні дипломатичні та приватні доручення (посольства до Многогрішного 1671 р., до Польщі 1673 р. тощо). Староста Немирівський (1677, 1678), листувався з Самойловичем, інформуючи його про події на Правобережжі. Король Ян Собєський призначив його головним осадцею на польській частині Правобережжя, що викликало конфлікт між Куницьким і Самойловичем. В 1683—1684 рр. — польський козацький гетьман на Правобережній Україні. Під час походу на Буджак у кінці 1683 року був розбитий татарами. За цю поразку, яка коштувала його військові великих втрат, був забитий своїми козаками на початку 1684 року.

12) Андрій Могила, козацького роду з Лівобережжя (чи не з м. Мени?), польський козацький гетьман на Правобережній Україні (1684—1689). Року 1689 був забитий своїми козаками. Про його цікавий лист до Папи Інокентія XI з 8 травня 1684 року — див. розвідку о. д-ра І. Назарка ЧСВВ, Блаженний Папа Інокент XI і Україна — відбитка з „Логос", Йорктон (Канада), 1958.

13) Про гетьмана Ґришка (1689—1692) докладніших відомостей не маємо. Його наступником був Самусь (див. далі).

14) Захар Юрійович Іскра, правнук гетьмана Я. Острянина й небіж полтавського полковника І. Іскри, козацький полковник на Правобережжі (1680-ті роки); полковник Корсунський (1692—1708). Був заарештований р. 1708 у зв'язку зі справою Кочубея та Іскри. Сотник Погарський (1709—1712), Стародубівський полковий обозний (1714—1721).

Згадка про нього, як „полковника **Кодацького"**, у грамоті короля Авґуста II р. 1699 — це, очевидно, непорозуміння: не „кодацький", а „козацький".

15) Самійло Іванович Самусь, полковник Богуславський (1688—1713), правобережний гетьман (1692—1704).

16) Андрій Абазин, родом з Молдавії, полковник Брацлавський (1690—1703). Один з керманичів повстання 1702—1703 рр. Взятий поляками в полон, був вбитий на палю р. 1703.

17) ГАФКЭ, „Малорос. подл. акты", ч. 605.

18) Походження С. Палія з м. Борзни остаточно доведене в новітній студії проф. Н. Д. Полонської-Василенко „Палій та Мазепа" (Авґсбурґ, 1949). У Борзні р. 1694 жив рідний брат С. Палія — Федір Пилипович, мабуть, борзенський міщанин, і згадується „гай **отчистий"** над р. Сорокою. Але це, звичайно, не виключає можливости правобережного походження **антенатів** фастівського полковника.

Пізніша (1775 р.) версія про те, що родовим ім'ям С. Палія було Гурко, не має жадного документального підтвердження.

19) Думка Покійного М. Возняка, яку приймає д-р М. Андрусяк, що дорошенківський піхотний полковник Семен, згаданий року 1671, то був Семен Палій, не підперта документальними доказами і взагалі викликає поважні сумніви. Зрештою, в оточенні Дорошенка було кілька старшин з іменням Семен (приміром, Семен Тихий, посол Дорошенка до Москви 1676 р., Семен Богаченко та інші). До речі, Семен Палій був полковником **охочекомонним.**

20) ГАФКЭ, „Малорос. подлин. акты", ч. 473.

21) КЦАДА, акт. кн. 2, арк. 212 зв.

22) КЦАДА, акт. кн. 6, арк. 324 зв.

23) Станислав Дружкевич, королівський полковник, каштелян Холмський (1683—1692), і Бальцер Вільґа, наступник Дружкевича (1693—1696), були королівськими комісарами для козацьких справ на Правобережжі.

24) ГАФКЭ, „Малор. подлин. акты", ч. 997 (982).

25) ГАФКЭ, „Малор. подлин. акты", ч. 996 (981).

26) Збірка рукописів проф. Н. Д. Полонської-Василенко в Києві.

Існують дві версії про звільнення С. Палія з польського ув'язнення. Одна, мовляв, українська, яка каже, що Палія визволили віддані йому козаки (про це оповідають Граб'янка і Величко), походить од самого Палія та його оточення (листи Палія до київського

воєводи кн. М. Г. Ромодановського з 16 квітня 1690 року й зізнання козака, який привіз до Києва ці листи). Друга версія — польська — спирається на листуванні короля Яна Собєського й польських достойників і пояснює звільнення Палія наказом короля. Можна погодитися з проф. Н. Д. Полонською-Василенко, яка каже, що „розв'язати це протиріччя можна буде лише тоді, коли знайдуться нові, докладніші матеріяли" („Палій та Мазепа", ст. 8). А втім, на нашу думку, коли відкинути дефінітивний характер обох версій, вони не так то вже й суперечать одна одній, і їх, зрештою, можна погодити.

27) Невідомо, коли й де Палій познайомився з Мазепою. Спочатку, мабуть, між ними були лише листовні зносини. Але в 1690-х рр. Палій кілька разів бачився з Гетьманом на Лівобережжі, зокрема р. 1692 (у Баришівці), р. 1693 (в Лубнях), р. 1694 (у Батурині), р. 1698 (у Батурині, на весіллі І. Обидовського).

28) ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 59, арк. 139—141, 150, 157 та інші.

29) Наприклад, 14 червня 1690 року Палій сповіщав київського полкового осаула Барановського „о приходѣ татарской орды под Рокитно" (ГАФКЭ, „Малор. подлин. акты", ч. 683).

30) Збірка рукописів проф. Н. Д. Полонської-Василенко в Києві.

31) Ibid.

32) Павло Апостол-Щуровський, на думку В. Модзалевського, молдавського походження (одного роду з Д. Апостолом), польський козацький полковник на Правобережній Україні (1685—1692). Року 1692 був забитий своїми козаками, які перейшли на бік Палія.

33) ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 64, арк. 67.

34) Палій мав близьких родичів серед кримської аристократії, бо його рідна сестра була дружиною якогось татарського мурзи. Її син Чора-мурза навіть приїздив р. 1699 до Фастова відвідати свого славнозвісного дядька.

35) Року 1693 Мазепа пропонував цареві відрядити Палія в досить небезпечний похід на допомогу валаському (мунтянському) господареві, але царським указом це не було дозволено з огляду на небезпеку повного знищення козацького війська великими турецько-татарськими силами. Див. ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 67, арк. 443—444, 445.

36) ГАФКЭ, „Малор. подлин. акты", ч. 812 (799), 1691 р.

37) ГАФКЭ, „Малор. подлин. акты", ч. 878 (863), 1693 р.

38) КЦАДА, акт. кн. 7, арк. 98 зв. (1697 р.).

39) Князі Любомирські — Єронім, каштелян Краківський, гетьман великий коронний; Юрій, коронний підкоморій; і Домінік-Юрій, коронний обозний.

40) КЦАДА, акт. кн. 25, арк. 64[1].

41) Про Д. Братковського — див. В. Липинський, Daniel Bratkowski („Przeglad Krajowy", Київ, 1908) і українське видання: Данило Братковський і його доба, Київ, 1909.

Є відомості про зв'язки з Палієм шляхтича Самійла Шумлянського.

42) Це, мабуть, той самий Юрій Косович (XVII ст.), що його нащадки переселилися на Лівобережжя і в XVIII ст. були в складі старшини Стародубівського полку.

43) ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 62, арк. 346/443.

44) Тиміш (Тома) Барабаш-Кутиський, польський козацький полковник, що десь у половині 1690-х рр. перейшов на бік Палія.

45) Семашко, пасинок Палія, один з найближчих його помічників, зокрема під час повстання 1702—1704 рр., пішов з ним на сибірське заслання.

46) ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 86, арк. 441, 510, 541 зв. і далі.

47) Про цих ватажків бракує докладніших даних. Відомо тільки, що Палладій був „гетьманським ротмистром", Валазон „бувшим суддею Куманським" (?), а Степан Рингаш називається Ямпільським.

48) ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 86, арк. 693—694 (лист до С. Палія від його наказного полковника Михайла Омельченка).

Михайло Омелянович Омельченко, родом з Правобережжя, посвоячений з Палієм (родич його дружини), був призначений Мазепою полковником Білоцерківським (1704—1709) й хоч р. 1708 перейшов на бік Москви, був усунутий з полковництва, коли воно (у вересні р. 1709) було повернуте Палієві. Бунчуковий товариш (1726).

49) ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 86, арк. 579—582. Див. ibid., 594—596.

50) Ibid., арк. 635.

51) Федір Олексійович Головін, фельдмаршал і адмірал, начальник Посольського Приказа (канцлер) (1700—1706).

52) Мабуть, у зв'язку з тим, Авґуст II надав Гетьманові (в жовтні 1703 року) орден Білого Орла.

53) ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 94, арк. 364 зв., 81 зв., 85.

54) ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 94, арк. 90.

55) Кандиби аж до кінця XVIII століття пам'ятали за свої колишні володіння на Правобережжі. „Отческіе . . . тогобочніе ґрунта" згадуються в заповіті генерального судді Андрея Кандиби 1729 року. А син його — Данило Кандиба в своєму заповіті 1780 року писав: „ежели случай откріется к отъиску или продажи наслѣдних моих по ту сторону Днѣпра, в Корсунѣ и околичностях оного находячихся добр . . . "

56) Маємо відомості про нехіть, а навіть ворожість до Палія збоку лівобережної старшини в 1690-х роках. Так було й пізніше. У

„меморії“, поданій цареві з доручення гетьмана І. Скоропадського генеральним писарем Семеном Савичем 27 липня 1709 року, „компанія“ (військо) Палія, „которая до него отвсюду набрелася“, названа: „та вновь Палѣем собранная наволочь“.

57) Недарма під час перебування Мазепи в Москві на початку 1705 року, коли Палій був ув'язнений у батуринському замку, Ґоловін питав Гетьмана про можливість „нового Палія“, який був би корисний для плянів московського уряду. Костомаров слушно каже, що Ґоловін „давал тѣм гетману понять, что на случай признают не безполезным и того Палѣя, котораго гетман домогался заслать подальше и безповоротнѣе“. Така нагода трапилася менш, ніж за чотири роки, коли Москва, справді, використала Палія — проти самого Мазепи.

58) За іншими відомостями, 1 серпня.

59) Все майно Палія (зберігся дуже цікавий опис його рухомого майна) було сконфісковане.

60) „Здѣшней народ к нему (Палію) зѣло склонен и непрестанно ево напоминают“ — писав кн. Д. М. Ґоліцин з Києва Меншікову 20 листопада 1708 року. А кн. Г. Ф. Долгорукий писав цареві 3 березня 1709 року, що Палій у запорожців „имѣет любовь и немалой кредит“.

61) Карпо Часник, родом з Борзни, племінник (Костомаров) („кревний“ — 1704 р.) С. Палія, командував одним із його загонів (1700). „Значний в дѣлах войсковых товариш“ (1702), одержав од Палія універсал на два млини й „послушенство посполитих людей Мотовиловских и низшой Малой Салтановки“ (коло Києва). Полковник компанійський (1715—1737). Від шлюбу з донькою Захара Іскри — Оленою мав синів, Василя і Гната, які були компанійськими полковниками в 1730-1750-х роках.

62) Антін Михайлович Танський († 1742), компанійський полковник (1706—1710), полковник Білоцерківський (1710—1712), полковник Київський (1712—1734). Одружений був (першим шлюбом) з Марією Семенівною Палій.

63) Григорій Іванович Іваненко, „волоської нації“, вийшов на Україну з Молдавії р. 1706. Бувший „полковник Дубосарський“ (1706); полковник Брацлавський (VI. 1708—XII. 1712); полковник ірреґулярного Брянського полку (1729).

Питання про походження й особу брацлавського полковника Іваненка не зовсім ясне. Родовід Іваненків у Родословнику В. Модзалевського (т. II) називає його сином „гетьмана Дубосарського“ (гетьмана Ханської України до 1698 р.) Івана Богатого Іоненка. Але є відомості, що полковник Брацлавський називався Іваном Григорашем (О. Лазаревський, М. Андрусяк; Костомаров називає його просто Григорашем), а син його, Григорій Іванович Волошин, сот-

ник Іваницький (1710—1721) був свояком гетьмана Данила Апостола (про це писав гетьман в одному „інстанціальному" листі до російського уряду). Можливо, що Г. І. Волошин (або його батько) був батьком першої дружини сина Д. Апостола — Павла Апостола, майбутнього полковника Миргородського, яка була „молдавського походження" (ім'я її невідоме). Питання потребує спеціяльного генеалогічного дослідження.

64) Сава Волошин (Волошанин) був, здається, провідником повстанського руху на Могилівщині в 1702—1703 роках. Пізніше (мабуть, р. 1709) він був з Могилева „по челобитью господина Синявскаго, гетмана великаго короннаго ... взят и нынѣ (липень 1709 року) при его милости гетманѣ (Скоропадському) до указу обрѣтается ..."

65) Це, мабуть, був генеральний осаул Антін Гамалія.

66) Серед них були: „булава и бунчюк, и печать восковая с подписью польскою, которые даны от поляков Хмельницкому", як писав Меншікову кн. Д. Ґоліцин, який захопив наприкінці 1708 року у Білій Церкві всі „пожитки" Мазепи.

67) За обчисленням козацької старшини (в Бендерах 1709 р.), у Білій Церкві було захоплено москалями (в кінці 1708 року) самими імперіялами 50 тисяч.

68) Наприклад, хутір В. Кочубея в с. Стайках (1708).

69) Його син, Степан Лукомський, згодом писав, що батько його з Умані „подати гетманом, яко то лисичное и звѣри дикіе, приваживал в Батурин и в Глухов".

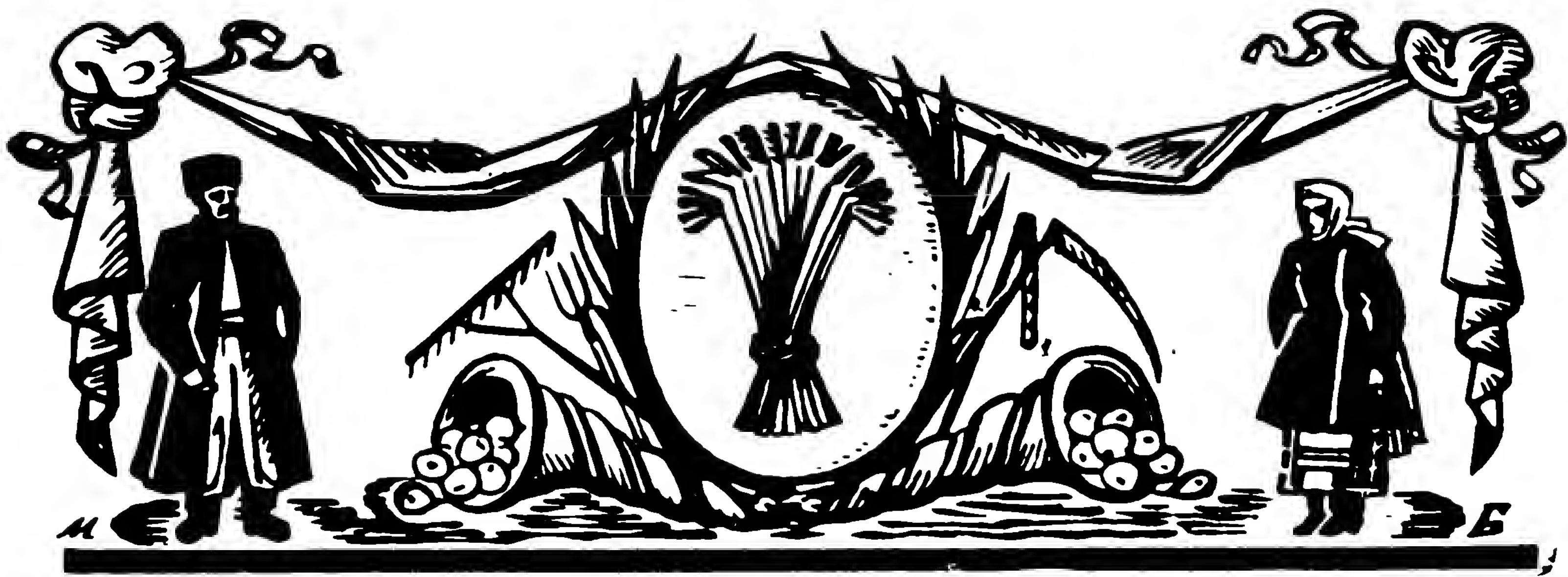

РОЗДІЛ VII

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА МАЗЕПИ ПІСЛЯ 1700 РОКУ

1. Україна й Північна війна (до 1708 року)

Велика Північна війна (1700—1721 рр.) має особливе значення в світовій історії. Історичне змагання двох потужних держав північного сходу Европи — Московщини і Швеції завершується в першій чверті XVIII століття перемогою першої. Замість могутньої Шведської держави, виступає, як вирішальна сила на сході Европи, Російська імперія, що починає відтоді загрожувати цілій Европі. Перший удар нової потуги мусів упасти на Україну, цей форпост европейської культури на Сході.

Для боротьби зі Швецією створено було коаліцію, до якої, крім Московщини, ввійшла Данія, що мала давні суперечки зі Швецією, і польський король Авґуст II, курфюрст саксонський. Союзники розпочали війну навесні 1700 р. Король датський увійшов у Голштінію (союзник Швеції), а Авґуст II — у Ліфляндію, де розпочав облогу Риги.

Молодий (народився 1682 р.) шведський король Карл XII, один з визначних полководців свого часу, розробив плян розгрому своїх противників поодинці, короткими не-

сподіваними ударами. У травні 1700 р. Карл на чолі 20-тисячної армії раптом висадився в Данії і незабаром з боєм підступив до Копенгаґену. Датський король Фрідріх IV змушений був підписати договір (Травендальський мир), за яким Данія зобов'язалася відмовитися від союзу з Росією та королем польським і відшкодувати військові витрати Швеції, а також визнала незалежність Голштінії. Це було 8 серпня 1700 р., а 9 серпня, не знаючи ще про поразку Данії, Петро I проголосив війну Швеції.

Московське військо перейшло кордон і почало облогу шведської фортеці Нарви, але Карл швидко перекинув свої військові сили в Прибалтику і 19 листопада 1700 р. несподівано напав на московський табір. Московське військо було розбите вщент. Карл XII вирішив, що з Петром покінчено, і повернув свої головні сили проти третього, як здавалося йому, найнебезпечнішого учасника коаліції — Авґуста II.

Україна змушена була взяти активну участь у війні зі Швецією. Це було наслідком політичного становища України, створеного Переяславським договором 1654 року й Коломацькою угодою й, головне, визначене було реальним співвідношення сил на сході Европи. Щоправда, певні кола української старшини й купецтва були зацікавлені, в інтересах розвитку зовнішньої торгівлі, у вільному виході до портів Балтійського моря, обминаючи територію Речі Посполитої. До того ще в інтересах української політики було відвернути увагу Московщини від кримсько-чорноморських справ і скерувати московську аґресію в іншому напрямку. Характерно, що під час перебування в Москві на початку 1700 р. Мазепа „нас нудит на шведа" (хоч і радить зачекати з цим, поки буде укладено угоду з Туреччиною), як доповідав Петрові фельдмаршал і адмірал Ф. Ґоловін, керівник зовнішніх справ Московщини й майбутній головнокомандувач московської армії.

З самого початку війни українське військо вирушило на північ. Спочатку пішов Полтавський полк (на чолі з пол-

ковником І. Іскрою) „влегці", за ним — Чернігівський полк (на чолі з полковником Ю. Лизогубом) з артилерією. Трохи згодом до них приєднався Ніженський полк на чолі з своїм полковником і наказним гетьманом І. Обидовським. Крім того, участь у поході взяли два охотних (сердюцьких) полки (Д. Чечеля й Федька). Однак, козацьке військо не встигло дійти до Нарви і участи у битві не брало. Після того воно стояло коло м. Печер Псковських (Печерський монастир), „откуду подъѣздами частыми шведскіе повѣты огнем и мечем пустошили и в полон великое множество позабирали".

Охотницькі полки й півтори тисячі вибірних козаків Чернігівського полку на чолі з наказним полковником Яковом Лизогубом[1]) були послані до Чудського озера (до „Вдов-Городка", себто Ґдова) „для обереженія границ россійских". Козаки відбили шведський напад на Ґдов і переслідували шведів, спустошивши прикордонні шведські володіння.

На початку 1701 р. раптом помер Обидовський, і козацьке військо повернулося на Україну. Лише обидва охотницькі полки й невелика частина козаків залишилися в Печерах, незабаром відбивши напад на них шведського загону полковника Шліппенбаха.

Успішні дії українського війська в кінці 1700 — на початку 1701 р. були немов би прелюдією до кампанії 1701 р., яка розгорнулася для московського війська досить вдало. Доручивши Б. Шереметєву стримувати можливий шведський наступ на Псков і Новгород, а разом з тим за допомогою козацьких загонів пустошити прикордонні шведські володіння, Петро всю свою увагу зосередив на створенні нової московської армії. Четверта частина всіх церковних дзвонів у державі була перелита на гармати; значно збільшилося виробництво іншої зброї; вдосконалилося озброєння армії (до рушниць були додані баґнети).

Сам Карл XII немов би сприяв цим заходам Петра. Ідучи проти Авґуста II, Карл залишив для захисту північної

Прибалтики порівняно невеликі сили. Цю помилку Карла XII використав Петро, і московське військо вже в 1701 році почало завдавати шведам дошкульних ударів.

В 1701 р. українське військо брало ще більшу участь у воєнних операціях. З наказу царя, Гетьман поділив свої сили на дві частини. На початку року кілька тисяч запорожців і Гадяцький полк (на чолі з полковником Гадяцьким М. Бороховичем) вирушили до Пскова, звідки, з'єднавшися з московським військом під командуванням князя Репніна, пішли на допомогу польсько-саксонському військові, яке було під Ригою. Сам Мазепа з головними силами й артилерією пішов був до Пскова. Однак, у Могилеві він одержав наказ Петра про те, щоб вирядити вперед лише 20 тисяч війська (без артилерії). На чолі цього загону, який складався з полків Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського і двох компанійських (разом понад 17 тисяч), був поставлений полковник Миргородський Д. Апостол.

Спочатку воєнні дії розгорталися для союзників не досить вдало. Репнін був розбитий під Ригою і відступив. Польське військо змушене було зняти облогу Риги. 19 липня 1701 р. московське військо зазнало поразки під с. Равге. Але 29 грудня 1701 р. московсько-українське військо на чолі з Б. Шереметєвим розбило загін Шліппенбаха під Ерестфером. Рештки шведського війська втекли, переслідувані кіннотою Д. Апостола. На початку 1702 р. Апостол, залишивши два компанійські полки „для оберегательства Псковскаго уѣзду жилищ и для провѣдыванія непріятельских замыслов", повернувся на Україну.

Влітку (18 липня) 1702 р. Б. Шереметєв розбив шведське військо під Гуммельсгофом. Ці перші перемоги над шведами дали можливість розпочати наступ на Інґрію. 11-го жовтня 1702 р. російське військо здобуло шведську фортецю Нотебурґ (старий новгородський Орєшек), перейменований Петром I в Шліссельбурґ. 1-го травня 1703 р. взята була невеличка фортеця Ніеншанц (Канци) у гир-

лі Неви, а 16-го травня 1703 р. Петро заложив там Петропавловську фортецю — нове місто Санкт-Петербурґ. В боях під Нотебурґом і Ніеншанцом брало участь і українське військо (Чернігівський полк на чолі з Ю. Лизогубом).

В 1704 р. російське військо зайняло місто Дерпт (Юр'єв), а 9-го серпня того ж року взята була Нарва. Отже, вся Інґрія і вихід до Балтики перейшли у руки Росії.

Війна тривала. Карл XII міцно „угруз" у Литві і в Польщі. За чотири роки (1701—1705) шведське військо захопило велику частину території Речі Посполитої. В 1701 р., розбивши польсько-саксонське військо під Ригою, Карл зайняв Курляндію, а в 1702 р. — майже всю Литву і значну частину Польщі. Тоді ж шведи зайняли Варшаву, а в червні 1702 р., розгромивши польсько-саксонське військо під Клишином, Карл увійшов у Краків.

Проте, утиски шведами польського населення викликали велике невдоволення в Польщі і зміцнили становище Авґуста II. Налякані повстанням на Правобережній Україні, польські маґнати воліють триматися Авґуста II і союзу з Росією, щоб мати допомогу Петра у боротьбі і проти шведів, і головне — проти Палія. А втім, у деяких польських маґнатських колах плекають думку про те, щоб замиритися з Карлом XII і за його допомогою повернути собі Лівобережну Україну (і Київ). В цей час українська проблема набирає вирішального значення в політиці польських маґнатів і щодо Швеції, і щодо гетьмана Мазепи.

Успіхи шведів посилюють внутрішню боротьбу литовських маґнатів, серед яких утворюються два головні угруповання: одне (Огинського) лишається на боці Авґуста II, друге (Сапєги) підтримує Карла XII. Обидва угруповання ведуть між собою запеклу боротьбу, в якій бере участь і українське (гетьманське й запорозьке) військо. У 1702 році ця боротьба зосереджується навколо литовсько-білоруської фортеці Старого Бихова, зайнятого військом Сапєги.

З наказу царя Мазепа послав на допомогу реґіментареві литовського (урядового) війська Халецькому для облоги Бихова частину (1000 чол.) Стародубівського полку і охочекомонне військо (1500 запорожців) на чолі із знатним військовим товаришем Тимофієм Радичем. У цьому загоні брали участь також козаки С. Палія (200 чол.). Згодом на чолі цього загону, який збільшився до 12 тисяч, став наказний гетьман, стародубівський полковник М. Миклашевський. 12-го жовтня 1702 р. бихівські „сапєжинці" змушені були здатися Миклашевському. І Литва, і Білорусь фактично опинилися в руках московсько-українського й польсько-литовського (урядового) війська.

Тим часом становище в Польщі чимраз більше загострювалося. Успіхи Карла XII зміцнили в Польщі маґнатське угруповання, вороже Авґустові II. Війна з Швецією з самого початку була мало популярна в польських маґнатських і шляхетських колах, які вважали її за особисту справу короля, як саксонського курфюрста, і не хотіли брати у ній участи. Отже, Авґуст провадив цю війну в значній мірі коштом Саксонії (якщо не рахувати широких мас польського населення, яке дуже терпіло від цієї війни). Зайняття шведами більшої частини Польщі, повстання на Правобережній Україні, страшне руйнування Речі Посполитої — все це дало безперечну перевагу маґнатській опозиції Авґустові, яка на чолі з примасом Польщі, кардиналом Радзейовським висуває кандидатом на польський престол познанського воєводу Станислава Лещінського.

Варшавський сойм 1704 р. позбавив Авґуста II польського престолу і обрав королем польським Станислава Лещінського. Правда, це обрання було опротестоване вірними Авґустові маґнатами, які зібралися на соймі в Сандомирі, але це ще більш загострило боротьбу серед керівної верстви Польщі.

Захопивши важливі позиції в Прибалтиці, Петро І починає приділяти більше уваги польським справам. На по-

чатку 1704 р. він посилає на допомогу Авґустові 12-тисячне московське і 5-тисячне українське військо. У квітні 1704 року на допомогу Авґустові для боротьби проти шведів вирушив на Правобережжя сам гетьман Мазепа з головними силами українського війська. З цього часу протягом кількох років значна частина Речі Посполитої була зайнята московсько-українським військом, яке провадило боротьбу проти шведів та їх прибічників серед польсько-литовського маґнатства.

Навесні 1705 р., користуючися тим, що Карл був зайнятий боротьбою з саксонсько-московським військом (10 тисяч саксонців і 6 тис. москалів на чолі з генералом Шуленбурґом) в Шлезьку, Петро зайняв Курляндію і Литву. Головні сили московської армії (близько 30 тисяч) зосереджені були в Гродні, але Карл взимку 1705 р. швидким маршем рушив до Гродна і відрізав московське військо від його операційної бази (на Західній Двині).

Становище московського війська стало дуже тяжким. Проте, Петро зібрав у Мєнську коло 12 тисяч війська. Велику ролю зіграло тут українське військо. Мазепа з 15 тисячами козаків стояв коло Слуцька, загрожуючи лівому флянґові шведів; друга частина козацького війська (кілька тисяч козаків) була в Бересті і мала допомагати Гроднові. Щоб забезпечити Московщину від можливого шведського наступу, Петро наказав посилити укріплення Пскова й Смоленська, а також побудувати суцільну укріплену лінію від Пскова до Брянська.

Дії українського війська на Білорусі в 1706 р. розвивалися невдало. У 1706 р. шведське військо під Несвіжем напало на козацький загін стародубівського полковника Миклашевського, який при цьому був убитий, але козаки, хоч і з великими втратами (забитих і полонених), відбили шведський напад. Сам Карл обложив у Ляховичах козацький загін на чолі з переяславським полковником Мировичем. Кількатисячне московсько-українське військо на чолі з думним дворянином і бриґадиром С. Неплюєвим

і Д. Апостолом 19 квітня потрапило під Клецьком у засідку і було розбите. Після цього Мирович 1 травня 1706 р. змушений був здатися[2]).

Прихильники Карла XII знову піднесли голову. Навесні 1706 р. московське військо (що було в Гродні) відступило до Києва. Петро гадав, що Карл піде на Київ. Зважаючи на те, що „Кіевская фортеція (Старокиївська — О. О.) имѣет зѣло худую ситуацію", Петро „разсудил фортецію сдѣлать в ином мѣстѣ". Будівництво нової фортеці (на території Печерського монастиря, де ще в 1703 р. Петро хотів, щоб „фортеція устроена была крѣпкая и правилно содѣланная"), розпочате 15 серпня 1706 р., провадилося силами українського населення і було великим тягарем для нього.

Однак, Карл XII знову повернув на захід і у вересні 1706 р. ввійшов у Саксонію. Тепер Авґустові II треба було рятувати свої власні володіння. 13 жовтня 1706 р. в Альтранштадті був підписаний договір, за яким Авґуст відмовився від участи в антишведській коаліції, зрікся польської корони на користь Станислава Лещінського і зобов'язався сплатити Швеції велику контрибуцію. Перемога московського війська на чолі з Меншіковим над шведським корпусом генерала Мардефельда під Калішем 18 жовтня 1706 р. вже не могла врятувати Авґуста.

2. Криза українсько-московських відносин і українські політичні пляни під час Північної війни

Північна війна великим тягарем лягала на Україну, втягнену російським урядом у боротьбу за чужі їй цілі та інтереси. Українське козацьке військо мало не щороку ходило в далекі походи — в Прибалтику, Білорусь, Литву, Польщу та інші країни — й подовгу там перебувало, здебільшого позбавлене нормальних джерел постачання й залишене там напризволяще. Розпорошені українські загони не тільки підлягали головному московському командуванню, але часто-густо мусіли виконувати накази місцевих

московських начальників, які на знали й не хотіли знати особливостей українського військового устрою й зовсім не зважали на українські права, звичаї та традиції. Тим самим неминуче й брутально було знівечувано саму військово-політичну основу Української держави й підважувано силу й престиж гетьманської влади.

Але важка війна давалася взнаки не лише козацтву, а й цілій українській людності, яка була і посередньо, і безпосередньо втягнена у воєнну машину. Безконечні військові, особливо фортифікаційні роботи — і на Україні (зокрема, будівництво Києво-Печерської фортеці), і далеко поза межами її (приміром, укріплення Прибалтики й будівництво нової російської столиці — Санкт-Петербурґу) — потребували безліч людей, транспорту й матеріялів, з величезною шкодою для українського народнього господарства. Звичайні й надзвичайні натуральні й грошові побори з української людности на потреби московських військових частин, які перебували або переходили на території України, викликали чимраз гостріші сутички між населенням та місцевою адміністрацією і зайшлими або перехожими військовими загонами. Офіційне листування того часу рясніє численними скаргами української людности і влади на утиски та ґвалти московського війська.

Зовсім звичайними були такі випадки, як той, що трапився 1703 року в Козельці, полковому місті Київського полку. Підполковник Ушаков[3]), який супроводив Паткуля (відомий представник ліфляндської шляхетської опозиції шведському урядові, який став аґентом Петра I) з Києва до Москви, приїхавши до Козельця і не діставши підвід (він приїхав уночі без попередження), ,,людей тамошних посполитых жестокими побои зѣло оскорбил; а наипаче взяв войта з безчестіем и обнажа перед собою, хотѣл бить своими руками, естлибы народ не отнял''; а коли ,,войт от тѣх побой принужден был бѣжать, тогда, настигши ево, того полуполковника посланные без милосердія били и

кровопролитіе учинили, от которого побою тот войт и нынѣ лежит при смерти".

А ось що писав полковникові Чернігівському П. Полуботкові сотник Городницький Андрій Стахович[4]) року 1766: „...идучи з Полоцка нѣякійсь маіор Данило Евстратович полку Репина и другой капитан Дмитрій Яковлевич з людми великороссійскими перш у сотню мою Городенскую великія обиды и забойства людям чинили, а на остаток в селѣ Хоробричах человѣка на смерть замордовали, перш колѣни шпагою покололи начинаючи, а потом з фузеи прострѣлили, а тилько з тое причины, що з куньми в лѣс утѣкав, и в том же селцѣ хлопця Ивана стрѣлци з конем в полѣ узяли и не знать гдѣ подѣли, и коней десятеро взяли. Теды я в Седневѣ ходилем сам з тими людми, жебы казал пан маіор записать того человѣка Ивана Корененкова зятя, хто його забив и якого полку солдат, и вспоминалем ся про того хлопця и про забраныи конѣ. Теды много зо мною сперечилсся и не вчинил розыску, а на потом сказал мнѣ тое, що и тебе, мовил, як козака забъют самого, то пропадеш. А скоро (я) з двора вышолем и пошолем в другой двор коней своих познавати, що у мене взяли в городѣ, а они маіор и капитан наславши денщиков узяли зараз мене у шію перш бити, а потом поваливши нузцями (?), що ледво тильки мене живого покинули. И послѣ того бою знову я трохи очунявши приходилем до його маіора, оповѣдаючи ему, же то власне есть з его направы, а он з того смѣх учинив и сказал: не шукай лошадей по дворах. То, мовить, тобѣ за тое, що ты у нас управы просиш. Милостивый добродѣю! Умилосердись и приложѣть свого панского стараня в такой нашей бѣдѣ и забойствѣ московском, же вже четвертого человѣка в сотнѣ моей забили на смерть, а теперь пришло уже и до мене самого, же трохи на смерть не забили. И так вѣдает Бог, чи скоро буду людми послѣ их рук, же не могу и плечима здвигнутися и духу в собѣ привдохнути от их побою".

Скарга Стаховича дійшла до Гетьмана, який, пересилаючи її канцлерові Ґоловіну, писав 26 вересня 1706 р.:

„Отовсюду ко мнѣ доходят жалобы на своевольства великороссійских ратных людей", і просив Головіна, „чтоб . . . на плач, стенаніе, вопль и слезы бѣдных людей милосердым оком приклонившеся, изволил ими же вѣси судьбами таковую своеволю войск великороссійских ускромити и от дальних разореній, побоев и смертных убойств людей моего регимента освободити". Але всі скарги й протести українського уряду на московські надужиття й ґвалти були цілком марні.

Зрештою, справа була не тільки в цих московських здирствах і знущаннях над українським населенням, які московський уряд намагався виправдати умовами воєнного часу. Недарма згаданий вище підполковник Ушаков казав „про Малороссійскій народ, а имянно козацкого чину: сіи де люди столь вѣрны великому государю, в какой вѣрности обрѣтаются королю польскому тамосторонніе козаки" (це говорилося під час козацького повстання на Правобережній Україні). Для гетьмана Мазепи й вищої української старшини ставало чимраз яснішим, що втручання московського уряду й його військового командування у внутрішні справи України не лише порушує державні права України, але й свідомо прямує до того. Справді, в російських урядових колах обговорюються пляни звести нанівець самостійність Української держави, скасувати її козацький устрій і віддати Україну (чи якусь частину її) у володіння або московського князя Меншікова, або ж якогось чужоземця (приміром, англійського герцоґа Марльборо). Про це говорилося досить одверто, й про це були поінформовані українські міродайні кола і гетьман Мазепа. Нарешті, в кінці квітня 1707 року, під час військової наради в Жовкві, сам цар повідомив Гетьмана про свій намір цілковито зреорганізувати козацьку службу („указ об устроеніи компаній", як називає його Мазепа, або „указ об устроеніи козаков подобіем Слободских полков в пятаки"[5]), за словами П. Орлика), що, по суті, було скасуванням самостійного українського війська й ліквідацією Укра-

їнської козацької держави. Цей указ, з огляду на заперечення збоку Гетьмана, не був здійснений, хоч вістря його залишилося.

Але загроза для існування Української держави була тоді не лише з московського боку. Поділена політично на два табори — московський і шведський — і майже цілком окупована або московсько-українським, або шведським військом, Польща, однак, у своїй політиці щодо України опинилася в досить зручному становищі. Якщо б перемогли Петро I і Авґуст II, поділ України між Москвою і Польщею був би припечатаний. В разі перемоги Карла XII і Станислава Лещінського, ціла Україна, як фактичний союзник Москви, потрапила б знову під владу Польщі. Це була трагічна ситуація, і керманичі Української держави мусіли подумати про те, як провести український державний корабель безпечно між тою Сціллою і Харібдою.

Отож перед українськими керівними колами неминуче постало питання про визволення України з-під московської зверхности. Серед вищої української старшини в період Північної війни особливою популярністю користуються дві політичні концепції, обидві традиційні в історії Української козацької держави: ідея Великого Князівства Руського у федеративній (чи конфедеративній) системі Речі Посполитої та ідея союзу України з Кримом (і Туреччиною) для боротьби проти Московщини (й Польщі) за незалежну Українську державу.

Перша концепція — можна назвати її гадяцькою, бо ґенетично вона пов'язана була з Гадяцькою угодою 1658 року — знайшла собі широке коло прихильників серед генеральної старшини й полковників центральної і північної Гетьманщини (генеральний обозний І. Ломиковський, полковники: Миргородський — Д. Апостол, Прилуцький — Д. Горленко, Лубенський — Д. Зеленський, Стародубівський — М. Миклашевський та інші). Вона вабила їх (здебільшого вихідців з Правобережжя) передусім тим, що

якнайбільше забезпечувала станові (соціяльні й політичні) інтереси вищої козацької старшини, як зверхнього стану Української держави. З другого боку, вона, здавалося б, певною мірою ґарантувала політичні інтереси України, незалежно навіть від наслідків Північної війни. Мало того, угода з Польщею на засадах Гадяцької унії створювала леґальний ґрунт для розв'язання проблеми Правобережної України, отже об'єднання України обох боків Дніпра. Ця концепція мала багато прихильників і в Польщі, і, головне, в Литві. Польсько-литовські маґнати, незалежно від їх орієнтації — і прибічники Авґуста II, і прихильники Станислава Лещінського, — шукали першої-ліпшої нагоди, щоб перетягти на свій бік керівні українські кола і насамперед самого гетьмана Мазепу.

Секретні українсько-польські переговори почалися ще в 1703 році, коли українське військо ходило на допомогу Авґустові проти шведів та їх „адґерентів" на Правобережній Україні та Білорусі. Полковник Стародубівський Михайло Миклашевський, віддавна зв'язаний особистими й родинними стосунками з опозиційними старшинськими колами (зокрема з Самойловичами), а також споріднений зі смоленською шляхтою[6]), починає в 1703 р. таємні пересправи з литовсько-польськими маґнатами Авґустового табору, що їх „принципалом" був тоді каштелян Троцький Михайло Казимир Коцєл. У цих зносинах особливо цікаве те, що відразу була знайдена конкретна формула майбутніх українсько-польських державно-правних відносин. Україна мала „в такій же вольності цвісти, як і Корона Польська і Князівство Литовське". Ці вольності українські було визначено так: „Волность Украинская будет таковая, какова Речь Посполитая Коронная и Литовская, и таковая ж будет Речь Посполитая третія Украинская, и сколко сенаторей из Литвы и с Короны, толко особ годных, увѣренных, столко ж кресл сенаторских засѣдати имут в Украинѣ, в колѣ сенаторском, которых тотчас на меморіал присылать надобно и королю полскому предлагать;

...шляхтою при своих волностях (привілі)ями уволнены будут. Чин духовный, мѣщаня при своих волностях; а гдѣ приналежит воеводством, повѣтом быть и староствам, тѣ городы воеводствами и повѣтами, и староствами от короля... уволнены привиліями з сейму будут"[7]).

Це був плян відновлення Великого Князівства Руського на засадах Гадяцької унії 1658 р. Взагалі в цей час ідеї Гадяцької унії були дуже популярні в українських старшинських колах. Зокрема р. 1707, в Києві, під час чергового конфлікту між українським і московським урядами, старшина „собиралася до обозного енералного Ломиковского, а наипаче повседневно до полковника Миргородского (Апостола), у которого и о способах обороны своей совѣтовали, и **пакта Гадяцкіе читали,** якіе тот же полковник Миргородскій с библіотеки Печерской взял был", як згадував пізніше (р. 1721) П. Орлик у листі до митрополита Стефана Яворського. Про це ж повідомляв московський уряд у своєму доносі В. Кочубей (зв'язуючи це з ім'ям самого Мазепи).

Про відновлення Гадяцької унії говорилося і в дипломатичних колах у Варшаві. Про це повідомляв свій уряд 19 серпня 1708 р. секретар французького посольства у Варшаві Балюз (людина добре поінформована в українських справах[8]), згадуючи при цьому, що свого часу ідея Гадяцької унії була підтримана Францією. Про ці пляни української старшини знали і в Швеції. Як писав згодом (10. XI. швед. стилю 1708 р.) своєму братові секретар Походної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм, „російське ярмо почало давити країну (Україну) і його нести було для козаків чим далі, тим все тяжче. Через те постало (у них) стремління з'єднатися з поляками **в надії на більшу свободу".**

Але була й інша концепція визволення України з-під московської влади, — концепція, яка також спиралася на давніх засадах української козацької політики, й традиція якої була відновлена на початку 1690-их років, під час

повстання Петрика. Це була, мовляв, „кримська" концепція. Сенс її полягав у тому, що найліпшою ґарантією української незалежности, а передусім єдиною реальною силою, яка могла допомогти Україні визволитися від панування й Москви, й Польщі, є союз України з Кримом, а через те й з Туреччиною. Ця концепція мала низку переваг над „гадяцькою" концепцією. Передусім вона мала кращу історичну традицію, бо пов'язана була з героїчними часами української національно-визвольної революції 1648 року. Вона нагадувала не тільки славну добу Хмельницького, але й давніші часи Михайла Дорошенка, й пізніші часи Петра Дорошенка. Та найголовніше те, що вона ставила на порядок денний постулят державної незалежности України, вимагаючи, кажучи словами П. Орлика, щоб Україна „perpetuo sit ab omni extra dominatione libera". Ця концепція мала виразний антипольський характер і була особливо популярна серед козацької старшини полудневої Гетьманщини (зокрема Полтавського полку) і Запоріжжя. Саме з цих кіл і вийшли акція Петрика і його договір з Кримом 1692 року.

На початку XVIII століття репрезентантами „кримської" концепції були генеральний суддя Василь Кочубей, полковник Полтавський Іван Іскра (свояк Кочубея), кошовий отаман Запоріжжя — Кость Гордієнко та інші, не кажучи вже про Петрика, який був тоді гетьманом Ханської України. Ще був живий старий Федір Жученко, колишній полковник Полтавський, тесть Кочубея й Іскри, людина заслужена, маєтна і впливова, з широкими фамілійними й родинними зв'язками серед полтавської старшини та купецтва.

„Кримська" концепція особливо активізується коло 1703 року. Саме того року Мазепа повідомив московський уряд про те, що Іскра „имѣл тайно корреспонденцію и согласіе с ханом Крымским и беем Перекопским, и уже было и полк свой, кромѣ старшины, к тому ж наклонил, чтоб быть в согласіи с Крымом, а великому государю противными"[9]).

Ще більш небезпечною для Москви була ситуація на Запоріжжі. Р. 1702 запорожці „не престают ... из уст своих бунтовных слов выпускать и безпрестанныя посылки к Крыму посылают". Так було й пізніше. 17-го листопада 1706 року Гетьман повідомляв Москву про те, що на Запоріжжі „едны в безумной своей радѣ кричат зломысленнѣ и настаѣвают на тое злосовѣтно, чтобы посылать до хана Крымского для затягненя им в помощь и в пособіе Орды". Лідером цих антимосковських елементів був К. Гордієнко, старий ворог Москви, який хоч і не був на той час кошовим, але в запорожців „мѣет любовь", як писав Мазепа.

Як ставився гетьман Мазепа до цих українських політичних концепцій та пов'язаних з ними акцій? Які ж, врешті, були державно-політичні пляни самого Мазепи, як господаря Української держави та керманича української політики, під час Північної війни?

Обидві концепції — і „гадяцька", і „кримська" — не були Мазепі чужі[10]). І батько його, і він сам, мабуть, належали до прихильників Гадяцької унії і гетьмана Виговського. Й походженням своїм, і своєю минулою діяльністю, і — що найголовніше — своїми політичними плянами в дусі української соборности, Гетьман був близько зв'язаний з Правобережжям. З другого боку, сам Мазепа був відомим „дорошенківцем" і, мабуть, поділяв орієнтацію гетьмана П. Дорошенка на Туреччину. Є поважні підстави думати, що Мазепа вважав союз з Кримом за корисний для інтересів України, й що саме він був ідейним надхненником українсько-кримської угоди Петрика 1692 року.

Але ставлення Мазепи до цих проблем **на початку XVIII століття** було зовсім інше. Передусім „кримська" концепція не могла тоді забезпечити визволення України з-під московської влади. Доля України й цілої Східньої Европи залежала від великих міжнародніх подій, які відбувалися не на Півдні, а на Півночі, де йшло змагання між Швецією й Московщиною. Далі, „кримська" концепція була

неприйнятна для Мазепи вже тому, що вона сполучала соціяльні мотиви, які висувало Запоріжжя, з політичними прагненнями старшинської (зокрема найбільш впливової тоді полтавської) опозиції. Певне значення мало, звичайно, й те, що цю концепцію висували особисті вороги Мазепи, й що ця акція, будь-що-будь, була продовженням Петриківщини, тим більш небажаним і небезпечним, що сам Петрик і далі залишався на політичному коні.

Немає сумніву, що це певною мірою впливало на ставлення Мазепи до плянів українсько-польського порозуміння в дусі Гадяцької унії.

Але, з другого боку, чи відповідала „гадяцька" (пропольська) концепція основним державно-політичним прагненням і плянам Гетьмана? Мазепа добре знав історію Гадяцької унії й пам'ятав її фатальні наслідки для України. Він краще, ніж будь-хто з української старшини, розумів велику відміну між українською й польською концепцією Гадяцької унії, й знав, що балачки про Велике Князівство Руське збоку польсько-литовських маґнатів — принаймні більшости їх, були звичайнісінькою принадою для української старшинської аристократії, й що **переможна** Польща ніколи не погодиться навіть на фікцію „Великого Князівства Руського". Він знав також, що будь-яка польська орієнтація була абсолютно непопулярна серед широких українських мас. Це ж він писав у липні р. 1708: „Первѣе на землѣ звѣзды будут, небо же сохою орано, нежели Украина мѣла бы когда возвратитися к Коронѣ Польской, и народ козацкій, от вѣков к польскому имѣющій ненависть, с Рѣчью Посполитою соединен имѣл быть; покамѣст свѣт стоит свѣтом, не будет козак поляку братом, ожегшися на водѣ побратимства лядского"[11]).

Та й особисто Гетьман не був зацікавлений у реалізації ідеї Великого Князівства Руського, як частини Речі Посполитої, в рамцях конституції якої гетьманська влада, супроти політичних прав старшинської аристократії, була б не-

зрівняно менша, ніж у рамцях гетьманату Війська Запорозького, навіть підлеглого московському цареві.

В гетьмана Мазепи були зовсім інші пляни. Мазепа був українським патріотом-державником. Він глибоко розумів національно-державні інтереси України, добре знав її історичне минуле й вагу його традицій, чудово орієнтувався в тогочасній міжнародньо-політичній ситуації. Йому дуже добре був відомий той український постулят, що керував думками, а часто-густо й ділами майже всіх його попередників по гетьманській булаві, й що його згодом так коротко й ясно висловив, мабуть, зі слів мазепинців, Вольтер у своїй „Histoire de Charles XII": „L'Ukraine a toujours aspiré à être libre". Все те, що з таким глибоким знанням історії української державности й національної політики, з таким яскравим переконанням, з таким просто неймовірним блиском було висловлене в державних актах і писаннях мазепинців, особливо гетьмана Пилипа Орлика, — все це були матеріяли відомі Мазепі і, очевидно, ним зібрані, це були його думки, його мрії. І жадному сумніву не підлягають звістки сучасників, традиція наступних поколінь, врешті власні слова Мазепи про основні цілі його державної політики.

Офіційний російський „Дневник" бойових дій 1708-1709 років, посилаючися на листи Мазепи до Карла XII, захоплені москалями в шведському таборі під Полтавою, пише, що мета Мазепи була: „чтоб малороссійскіе козацкіе народы от России были о с о б о е к н я ж е н і е, а не под Россійскою державою". Сам цар Петро І, звертаючися з промовою до своїх офіцерів напередодні Полтавської битви, казав, що „король Карл и самозванец Лещинскій . . . клятвами обязались между собою отторгнуть от России народы малороссійскіе и учинить к н я ж е с т в о о с о б о е п о д в л а с т і ю . . . М а з е п ы, в которых ему быть великим князем и имѣть у себя во владѣніи козаков Донских, Запорожских и всѣ роды козацкіе, которые на сей сторонѣ Волги". Те ж саме стверджує ворожа політиці Мазепи лю-

дина — пізніший полковник Прилуцький Гнат Ґалаґан, який оповідав згодом (1745 р.), що Мазепа „предался королю с тѣм, чтоб отбыть нам от Россіи и быть под Мазепиным управленіем, о т в с ѣ х м о н а р х о в в о л ь н ы м". Нарешті, російський історіограф XVIII ст. Петрівської епохи Ґоліков, що мав доступ до офіційних російських джерел, пише, що Мазепа „возжелал нѣкоторым образом с ним (царем Петром — **О. О.**) сравняться, т. е. сдѣлаться н и о т к о г о н е з а в и с и м ы м в л а д ѣ л ц е м".

Та все ж найважливіші свідчення самого Гетьмана та його однодумців. Вони цілком збігаються з тим, що казали вороги України й Мазепи. Українські полонені в Батурині казали (за словами Ріґельмана), що Мазепа „договоры о том заключил, чтоб помогать королю шведскому и конфедераціи Польской (себто Лещінському), Малороссію же отрѣшить бы от россійскаго ига и быть ему самовластным князем". Це саме стверджує в своїх численних писаннях П. Орлик, який, між іншим, передає слова Мазепи про те, що „мы, будучи свободным народом, свободнѣ тепер одходим и под протекціею короля шведского совершенного нашого освобожденія будем ожидать". У присязі гетьмана Мазепи, яка відбулася перед вищою українською старшиною в 1708 році і яка була офіційно оголошена в Бендерах після смерти Мазепи, сказано, що задля визволення батьківщини, Війська Запорозького й усього українського народу „від страшного московського ярма неволі, вложеної на наші шиї", щоб „привернути, поправити й поширити поламані й до останнього упадку доведені закони та свободи", він, гетьман Мазепа, прийняв протекцію шведського короля Карла XII і мав за свій „обов'язок, із своєї синівської любови до цієї отчизни, матки нашої, і з повинности свого гетьманського уряду, проти ворогів москалів, за добро отчизни, в обороні законів і свобід, повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними збройними силами св. королівського маєстату Швеції й Війська Запорозького, не щадячи свого маєтку, здоров'я, жит-

тя й останньої краплі крови, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малоросійська отчизна й Військо Запорозьке від деспотичного московського ярма, й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану".

Це була концепція гетьмана Мазепи. Вона також спиралася на стару українську політичну традицію, до того ще освячену ім'ям Богдана Хмельницького, союзника шведського короля Карла X Ґустава. Недарма Бендерська конституція 1710 року підкреслювала, що Мазепа „віддав себе під непереможну опіку" Карла XII, „йдучи слідами свого попередника, славної пам'яті найхоробрішого гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснішим королем Швеції . . . Карлом X уклав однозгідно військовий договір . . . ". Це була традиція вільного союзу з великою европейською державою, далекою від кордонів України й свобідною від аґресивних замірів щодо її території, — державою, яка вже півстоліття тому (в Корсунській угоді 1657 року) урочисто визнала Україну „pro libera gente et nulli subjecta". Ця держава була тоді смертельним ворогом Москви — й переможцем на всіх головних фронтах Північної війни. І „шведська" концепція гетьмана Мазепи, який прагнув визволити Україну з-під московської влади й хотів забезпечити її державну незалежність шляхом союзу зі Швецією, була, по суті, концепцією **українською.**

Але Швеція була у війні з Росією, з якою зв'язана була Україна й від якої вона залежала, а старий Гетьман жадною мірою не хотів наражати свою батьківщину на небезпеку будь-якої авантюри. Отже, треба було лявірувати між Росією й Швецією, зберігаючи з першою союзні стосунки до кінця й укладаючи союз із другою ще перед кінцем воєнної трагедії.

ПРИМІТКИ ДО VII РОЗДІЛУ

1) Яків Юхимович Лизогуб (1675—1749), син полковника Чернігівського Юхима Лизогуба, вихованець Київської Академії, майбутній генеральний бунчужний (1713—1728) і генеральний обозний (1728—1749).

2) Мирович був взятий у полон і перевезений до Швеції: „завезен за море в Готтембург и тамо в полону умре" — свідчила його вдова, Прасковія Захарівна, народжена Голуб, р. 1744. Гетьман Мазепа посилав йому 1170 єфимків на допомогу українським полоненим у Швеції.

3) Андрій Іванович Ушаков, адьютант Петра І, згодом начальник страшної Тайної Канцелярії в Петербурзі.

4) Андрій Кипріянович (Федорович) Стахович, сотник Седнівський (1691—95), Білоуський і Городницький (1699—1714).

5) Передбачалося вибирати кожного п'ятого козака й складати з них „компанії", які мали відбувати дійсну військову службу й діставати за це платню, а решта козаків залишалася вдома.

6) Михайло Миклашевський був одружений (другим шлюбом) з удовою гетьманича Якова Самойловича — Ганною Швайковською, донькою генерала Смоленської шляхти Володимира Швайковського. Старший син М. Миклашевського — Андрій одружився з княжною Мариною Юріївною Четвертинською, внучкою гетьмана Самойловича.

М. К. Коцєл (Котел), згодом (1708 р.) воєвода Троцький, мав маєтності також у Мстиславському повіті. В 1708—1709 р. Коцєл, якому Петро І дозволив „у своих государствах на всяком мѣстѣ . . . прибѣжище имѣть", жив у м. Любечі (на Чернігівщині), маєтності П. Полуботка.

7) Докладніше про пересправи Миклашевського з Коцєлом — див. нашу розвідку „До історії української політичної думки на початку XVIII віку" — „Записки Історично-Філологічного Відділу УАН", кн. XIX, Київ, 1928, ст. 231—241.

Цікаво, що через Миклашевського Коцєл хотів довідатися про думки й наміри Мазепи.

8) Жан Казимир Балюз (1648—1718), син придворного польської королеви Марії-Людвіки й хрещеник Яна Казимира, був на французькій дипломатичній службі й р. 1704, вертаючися з Москви, відвідав в Батурині гетьмана Мазепу, якого він знав ще з молодих літ у Варшаві. Його надзвичайно цікавий лист про ці відвідини й розмови з Мазепою опублікував проф. І. Борщак у додатках до своєї статті „Мазепа — людина й історичний діяч" — „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка", том CLII, вип. І, Львів, 1933, ст. 28-30.

9) ГАФКЭ, Кн. Мал. Пр., №94.

10) Дуже цікава реакція Мазепи на дії Миклашевського та Іскри. Хоч Гетьман мусів сповістити про це московський уряд, але при цьому зробив усе можливе, щоб урятувати обох. З наказу царя, Миклашевський був позбавлений уряду (р. 1704), але вже 10 серпня 1704 року Гетьман видав універсал, де, відзначаючи „значныя и вѣрныя прислуги в Войску Запорожском за нас, Гетмана, и антецессоров наших, значне, на высоких войсковых зостаючи урядах, роненнія" „пана Михаила Миклашевского, значного Войска Запорожского товариша", стверджує йому всі його маєтності як „давніе села", так і „купленніе и своим коштом заведенніе кгрунта". А року 1705 Гетьман відновляє Миклашевського на полковництві Стародубівському, яке він зберігає до смерти (1706 року). Щоправда, О. Лазаревський пояснює це коштовними дарунками, які дістав Мазепа від Миклашевського, але це пояснення в даному випадкові непереконливе, та й Лазаревському невідомі були московські архівні документи в цій справі.

Справа Іскри в очах московського уряду мала серйозніший характер, але й тут допоміг Мазепа, який згодом (1708 р.), вже після доносу Іскри (й Кочубея) на нього, писав (Меншікову): „. . . хотя его, Искру, указал был е. ц. в. сковав тогды ж присылать на Москву, однакож я своим предстателством заступил оного", й Іскра залишився на Україні, хоч і без уряду.

11) Так писав Мазепа, **з відома царя,** Станиславові Тарлові, кухмистрові коронному, відповідаючи на заклик перейти на бік Станислава Лещінського. Хоч ця відповідь призначена була не так для Тарла, як для Москви (ще Костомаров, публікуючи уривки з цього листа Мазепи, висловив слушний сумнів, що він, справді, був надісланий адресатові), але думка Мазепи про неможливість українсько-польської угоди висловлена в ньому зовсім ясно — і, мабуть, щиро.

РОЗДІЛ VIII

ЗРИВ МАЗЕПИ З МОСКВОЮ. СОЮЗ УКРАЇНИ ЗІ ШВЕЦІЄЮ

1. Угода Мазепи зі Станиславом Лещінським

Укладаючи пляни визволення з-під московської влади шляхом угоди України зі Швецією, гетьман Мазепа добре розумів, що шлях до тої угоди дуже довгий і нелегкий. Коли півстоліття тому Б. Хмельницький і І. Виговський договорювалися зі Швецією, Україна, внаслідок національно-визвольної революції й мілітарної перемоги над Польщею, була незалежною державою, що провадила цілком самостійну зовнішню політику, вістря якої скероване було проти Польщі. Зовсім інша ситуація була на початку XVIII століття. Україна була під зверхньою владою московського царя й змушена була воювати проти Швеції на боці Москви. Тим часом і Швеція, і Московщина були в союзі з Польщею: перша — з Польщею Станислава Лещінського; друга — з Польщею Авґуста II. Отже, шлях української політики до Швеції йшов через Польщу.

Цьому на перешкоді був союз авґустівської Польщі з Росією. Але ситуація різко змінилася, коли р. 1706, внаслідок Альтранштадтської угоди, Авґуст зрікся польської корони, Польща фактично перейшла до шведського табору й більшість польських маґнатів визнала короля Станислава Лещінського. Це, очевидно, підсилило пропольські („гадяцькі”) настрої серед старшинської верхівки, але разом з тим збільшило небезпеку польських зазіхань на українські землі, яку Мазепа так ясно розумів. Саме в цей момент виникла потреба змінити дотеперішню тактику гетьманської дипломатії: зберігаючи льояльно зв'язок з Росією, посилити переговори зі Станиславом Лещінським, щоб, на випадок перемоги польсько-шведської коаліції, договоритися з Польщею про забезпечення державних прав України в системі Речі Посполитої; а водночас — і це було нове в політиці Мазепи — нав'язати стосунки **безпосередньо** зі Швецією. Останнє найбільш цікавило Гетьмана, але, ясна річ, вимагало якнайбільшої обережности і найсуворішої конспірації. Віднині шлях до Швеції йшов саме через **станиславівську** Польщу, і не дивно, що головним завданням гетьманської дипломатії в 1706—1707 рр. було завершити переговори зі Станиславом Лещінським, розпочаті ще десь у 1704 році, під час перебування Гетьмана на Правобережжі[1]).

Ініціятива переговорів, мабуть, належала Лещінському або ж принаймні вийшла з прихильних до нього польсько-литовських кіл. Станислав Лещінський незабаром після своєї коронації, яка відбулася у Варшаві 4 жовтня 1704 року, надіслав (у жовтні того ж року) свого посланця, шляхтича Вольського, до Мазепи, який стояв тоді під Замостям. Гетьман, щоправда, не скористав з його пропозицій, затримав Вольського, а листи короля відіслав до Москви. Але в листопаді 1705 року відновлюються зносини між Станиславом і Мазепою. Гетьман, який перебував тоді в Дубні, близько познайомився і покумився в Білій Криниці (коло Кремінця) з княгинею Ганною Дольською (пер-

шого подружжя кн. Вишневецькою), матір'ю кн. Вишневецьких — Януша, воєводи Краківського, й Михайла Серваціа, гетьмана великого Литовського. Княгиня була рідною тіткою Станислава Лещінського, й вона стає головним посередником у дальших переговорах Гетьмана з королем Станиславом, а згодом і з Карлом XII, з яким Дольська була знайома особисто[2]).

Не відкриваючи тим часом старшині своїх справжніх намірів, Мазепа договорювався з Лещінським про об'єднання України з Польщею й Литвою на засадах Гадяцької унії. Питання про це принципово вирішене було вже у вересні 1707 року. У шифрованому, як звичайно, листі кн. Дольської, одержаному Мазепою у Києві 16. IX. 1707 р. (через якогось волошина), був укладений також лист од Станислава Лещінського, в якому король обіцяв „прийняти козаків по-батьківськи та задовольнити їх бажання". Лист короля привіз із Саксонії, де був тоді Станислав, капелян княгині, ксьондз — тринітар, разом з „словесною информаціею, чтоб (Гетьман) намѣренное дѣло зачинал, пока войска шведскіе зближатся к границам украинским", а, крім того, той капелян, як писала княгиня Гетьманові, „привезл ... **и трактат в 12 пунктах** для его, Мазепы, и цѣлого Войска Запорожского, по которой абы он вѣрного кого ей прислал, просила о тое" (лист П. Орлика до С. Яворського[3]).

Ці переговори були завершені десь на початку 1708 року укладенням формальної угоди між Гетьманом і королем Станиславом Лещінським.

Спеціяльно досліджував питання про ці українсько-польські переговори д-р Микола Андрусяк[4]). Хоч, на нашу думку, він дещо переоцінює характер і значення угоди Мазепи з Станиславом Лещінським, але ж можна погодитися з твердженням д-ра Андрусяка, що, на підставі цієї угоди, Україна мала злучитись з Польщею, як велике князівство, на таких самих основах, як велике князівство Литовське; в його склад мало ввійти Правобережжя та Ліво-

бережжя з Сіверщиною. Добре поінформований Д. Апостол згодом (у грудні 1708 р.), вже в московському таборі, оповідав про те, що „привиліе тое (угода була подана в формі привілею короля Станислава на ім'я Гетьмана) мает в собѣ выраженье, упевняюче Украину вольностями, як в Коронѣ Польской, так и в Великом Князствѣ Литовском, жебы такими ж правами Украина щитилася и зоставала". Це й дало підставу російським урядовим колам, починаючи з маніфестів Петра I до українського народу восени 1708 року, обвинувачувати Мазепу в тому, що „намѣреніе его было отторгнуть Малую Россію от Россійской державы и паки подвести под иго польское" (слова Теофана Прокоповича); це обвинувачення було повторене в українській історіографії XIX—XX ст., зокрема в працях Костомарова і особливо Лазаревського. Годі й казати, що воно стало залізною тезою цілої совєтської історіографії[5]).

Був це один момент, який дуже прислужився ворогам Мазепи і України. Є відомості про те, що, за угодою з Лещінським, Мазепа мав одержати, разом з князівським титулом, у своє особисте володіння воєводства Витебське і Полоцьке на правах герцоґа Курляндського, васаля Речі Посполитої. За іншими відомостями (донос Кочубея), це мав бути титул князя Чернігівського. Можливо, що, справді, про це було договорено, але чи дає це підставу російським чи москвофільського напрямку історикам вважати Мазепу за аґента польської політики на Україні, якогось „зрадника українського народу", що віддав його інтереси „на поталу панської Польщі". Безперечно, ні. Така умова була цілком у дусі того часу, та й сам Мазепа був зовсім не байдужий до всяких життьових благ і зовнішніх гонорів. Але ж що нового й реального давала йому особисто угода з Лещінським? Майже нічого. Мазепа тоді вже був князем Священної Римської імперії[6]) і, як такий, мав особливі, загально визнані в Европі, права і привілеї. А володіння (можливо, тимчасові) в межах Речі Посполитої, ще й з такими широкими правами володаря, як герцоґ Кур-

ляндський, мусіли забезпечити інтереси Мазепи та його однодумців на випадок перемоги ворожої сторони, себто Росії. Дуже цікаво, що ці володіння намічалися на білоруському терені, ще й пограничному з Росією. Хто-зна, які ще далекосяглі пляни (може, й поєднання українсько-білоруських земель — стара українська державна традиція княжої доби й часів Хмельниччини) мав на увазі Гетьман, складаючи цю угоду.

Та найголовніше те, що угода з Станиславом Лещінським була тільки важливим **тактичним** маневром Мазепи, що мав не абияке значення для тогочасної української політики. Передусім ця угода виводила Україну з антишведської коаліції й бодай формально забезпечувала її від воєнної руїни на випадок переможного руху шведів на схід. Виряджаючи восени 1707 року своїх посланців до Саксонії, Гетьман, за його словами Орликові (17 вересня 1707 року), зробив це для того, „чтоб там видя якую колвек мою к себѣ инклинацію, по непріятелску с нами не поступали, и огнем и мечем бѣдной Украины не зносили"[7]).

Далі, це торувало Гетьманові шлях до безпосередніх переговорів зі Швецією. Відомо, що Карл XII спочатку дуже обережно, ба навіть неґативно поставився до справи переговорів з гетьманом Мазепою[8]), який був загально відомий, як прихильник царя Петра та його зовнішньої політики. Так чи інакше, Мазепа щільно пов'язував українсько-польську угоду зі своїми плянами союзу зі Швецією. У своєму третьому листі до Мазепи (липень 1706 р.) кн. Дольська просила Гетьмана, іменем Станислава, „чтоб дѣло намѣренное зачинал, надежен будучи скорого себѣ цѣлым войском шведским с Волыня суккурсу и **всѣх желаній своих, чого тилко претендовати будет,** неотрицательного исполненія, обѣщая на тое прислать ассекурацію Станислава и **гваранцію короля шведского**" (Орлик). Що Мазепа надавав особливого значення шведській ґарантії, стверджує також Нордберґ. Оповідаючи про посольство Мазепи до Станислава в жовтні 1707 року, він каже, що Геть-

ман згоджувався перейти на сторону Станислава „wenn er nur von des Königs in Schweden Beystand und Hülfe versichert wäre”.

Договір Мазепи зі Станиславом Лещінським, ясна річ, дуже вплинув на ставлення шведського короля до пропозицій збоку Гетьмана. Будь-що-будь, позиція українського уряду мала безпосередньо велике значення для Швеції. З одного боку, перехід Мазепи на бік Швеції позбавляв Петра I допомоги українського війська, яке з самого початку Північної війни билося на різних фронтах проти шведів. З другого боку, це створювало загрозу запіллю й комунікаціям російської армії. Але основне, з шведського погляду, полягало у нібито „добровільному” приєднанні України до Польщі, якій це обіцяв Карл XII року 1703, в разі відмовлення її від будь-якого зв'язку з антишведською коаліцією.

Окрім того, договір з Польщею забезпечував, на всякий випадок, бодай мінімум політичних вимог України (Велике Князівство Руське в системі Речі Посполитої). Нарешті, договореність з Лещінським давала певні атути Мазепі в його **внутрішній політиці**, власне у справі відносин Гетьмана й старшинської верхівки. Відповідаючи соціяльним та політичним інтересам і прагненням старшинської аристократії, договір Мазепи з Польщею, ще не реалізований (а Мазепа, очевидно, і не думав про його реалізацію), зв'язував старшинську верхівку з Гетьманом, обеззброював її щодо нього, застерігав інтереси гетьманської влади супроти політичних вимог старшинської опозиції, яку цим договором Гетьман міг тримати в руках і щодо Москви, і mutatis mutandis щодо Польщі.

Отож, треба визнати, що договір з Лещінським, **як дипломатичний інструмент**, був дуже вигідний для гетьмана Мазепи, і не його вина, що дальший хід подій позбавив Гетьмана можливости скористатися з наслідків цієї дуже тонкої, майстерної дипломатичної гри.

2. Українсько-шведський союз

Союз України зі Швецією мав за собою поважну історичну традицію — і то традицію добру. Українські державні діячі й насамперед гетьман Мазепа докладно знали про дружні стосунки України зі Швецією в часи Богдана Хмельницького й Івана Виговського (в перший — догадяцький — період його гетьманування), стосунки, що завершилися формальним союзом цих держав. Саме „послѣдуючи и наслѣдуючи Антецессора своего, славной памяти, валечного Гетмана Богдана Хмельницкого, который з Наяснѣйшим королем Шведским... Каролем Десятым, единомысліем и промыслами военными... согласуючися, не меншую мѣл в замыслах своих помочь" (преамбула до Бендерської конституції), гетьман Мазепа скерував українську зовнішню політику на шведський тор. Ідея українсько-шведського союзу, хоч і призабута була в період Руїни, проте не зникла з українського політичного кону — й з новою силою відроджується в часи Мазепи.

Перші спроби гетьмана Мазепи нав'язати безпосередні зносини з Карлом XII, як відомо, належать до 1706 року. Коли шведська армія загрузла була на терені Польщі й Саксонії, Мазепа міг спокійно вичікувати й навіть гальмувати хід українсько-польських переговорів. Але Альтранштадтська угода й неминучий похід Карла XII на Росію висували питання про долю України на порядок денний української і міжнародньої політики. Карл XII віддавна, а особливо після завоювання Польщі й Саксонії, задумував похід проти Москви. Від цього походу взагалі, й зокрема від того чи іншого його напрямку (через Україну, чи обминаючи її), багато залежало для України й політики гетьмана Мазепи. Це питання набуває особливої актуальности в 1707 році і, в зв'язку з тим, пожвавлюються українсько-шведські (так само, як і українсько-польські) переговори.

Перебуваючи у Жовкві (з квітня 1707 р.), Гетьман дуже цікавився тим, що поробляє й задумує шведський король. Як казав Мазепа Орликові, він посилав тоді до Сак-

сонії ректора вінницького єзуїтського колеґіюму ксьондза Заленського розвідати, чи скоро шведське військо вирушить у похід. Ще у Жовкві, як признавався Мазепа Орликові (у жовтні 1707 року), доповідав він цареві: коли король шведський і Станислав розділяться, і перший піде на Московську державу, а другий на Україну, тоді не можна буде оборонитися від польських і шведських військ з нашим (українським) безсилим військом, виснаженим і знеможеним від частих походів і битв. Не зважаючи на це, він, Гетьман, буде зберігати вірність цареві доти, доки не побачить, з якою силою прийде король Станислав до українських кордонів, і який успіх будуть мати шведські військові сили.

Це оповідання Орлика (в листі до С. Яворського) має тим більшу вагу, що воно загалом збігається з тим, що казав Гетьман Кочубеєві в травні 1707 року: він, мовляв, знає від „достовірних людей", що король шведський має вирушити з Саксонії до Польщі, а звідти просто на Москву; коли б цар, уступаючи, пішов десь набік, то Карл XII і далі, не зважаючи на це, буде триматися напрямку на столицю Московської держави, щоб поставити там іншого царя, як це він учинив і в Польщі. А під Київ має йти король Станислав з польським військом та шведською дивізією Реншильда. Гетьман просив царя, щоб дав йому на цей випадок допомогу, але Петро відмовив, **отже доведеться єднатися зі Станиславом**.

У вересні (11 ст. ст.) 1707 року був у Гетьмана в Києві (як подає Кочубей) вінницький ректор Заленський, який у розмові з вищою старшиною („знатными особами") запевняв, що їм нема чого боятися, бо „швед не на вас готується, але на Москву". Це відповідало плянам Гетьмана, бо забезпечувало йому найвигіднішу, на його думку, для України позицію „вільних рук", конкретно — озброєного невтралітету в боротьбі між Швецією й Росією[9]).

На нашу думку, в цю гру був ув'язаний ще один партнер, з яким так чи інакше мусіли числитися інші учасни-

ки ворожої Петрові I коаліції. Зокрема це торкалося української сторони. Ідея українського невтралітету в 1708 році мала, мабуть, якийсь контакт з тими зв'язками, що існували тоді між Мазепою й московською політичною (боярською) опозицією. Ці зв'язки тим цікавіші, що майже все гетьманування Мазепи пройшло в умовах московського панування на Україні, і певна залежність Гетьмана від московських політичних чинників та політичної боротьби, яка точилася тоді в Москві, була неминуча. На жаль, ми мало знаємо про московські зв'язки Мазепи, і взагалі історія московської боярської опозиції Петрові I дуже мало досліджена.

Ще з догетьманських своїх часів Мазепа мав великі зв'язки і впливи в урядових колах Москви й серед московської аристократії, які ще посилилися, коли він став гетьманом. І офіційне становище його, і персональний авторитет робили Мазепу дуже атрактивною політичною фігурою як для правлячої, так і особливо для опозиційної московської верхівки. Зрештою, Гетьман мав у руках дуже міцні засоби, які завжди добре впливали на гумор московських достойників. Українська генеральна старшина вже на еміґрації, після смерти Мазепи згадувала, що Гетьман „видав великі суми своїм приятелям на Московщині, що з ним кореспондували, завжди інформували й робили заходи в царя в його справах"[10]). Не дивно, що, коли Мазепа перейшов на бік Швеції, Петро I мав велику підозру на багатьох своїх вельмож. Пруський посланець у Москві Кайзерлінґ писав своєму королеві 31 (20) січня 1709 року, що цар „absonderlich nach unvermuhteten Abfall des Mazepa die Treue fast aller seiner Kneesen und Boiaren in Zweyffel zu ziehen anfanget". Особливо серйозні й, мабуть, небезпідставні підозріння Петро мав щодо фельдмаршала, боярина Бориса Петровича Шереметєва, давнього товариша зброї і приятеля Гетьмана. Шереметєв був одним з найвидатніших представників московської політичної опозиції того часу (традиційне уявлення про неї, як про суто

реакційну старобоярську опозицію реформам Петра I, не витримує поважної наукової критики), що покладала свої надії на царевича Олексія Петровича, — й тільки вчасна смерть фельдмаршала врятувала його від трагічної долі спільників нещасного царевича. Шереметєв, так само як і Мазепа, був кумом княгині Дольської. Якось р. 1706 у Львові, під час урочистого бенкету в якогось польського маґната, Шереметєв попередив Дольську про інтриґи Меншікова, якому забажалося гетьманської булави, й при цьому сказав, що „и мы сами много терпим (од царя й Меншікова), да молчать принуждены". Петро був переконаний, що Шереметєв був замішаний у справу Мазепи.

Є підстави думати, що саме Шереметєв попередив Гетьмана восени 1708 року про підозру на нього, Гетьмана, збоку царя. А втім Шереметєв не був одинокий[11]). Справа царевича Олексія, що виникла трохи пізніше, яскраво свідчить, що великобоярська опозиція в Московщині почалася давно, і в часи шведського наступу на Москву являла поважну загрозу для Петровського уряду. Саме на цю опозицію числив Карл XII у своїх плянах детронізації Петра. Великий стольник Валахії К. Кантакузен навесні 1708 р. повідомив Мазепу, що турецький посол, який їздив у Польщу до Станислава й шведського короля, чув, як Станислав похвалявся, що в нього є приятелі в Москві. Українські лідери могли бути зв'язані з московскою опозицією також через вище духовенство України й Московщини, що було переважно українського походження. Досить згадати імення таких приятелів Мазепи, як митрополит Ростовський Дмитро Туптало, як митрополит Рязанський Стефан Яворський, місцеблюститель Московського патріяршого престолу, а особливо митрополит Київський Йоасаф Кроковський, близький конфідент Гетьмана, який згодом був заарештований у справі царевича Олексія й, очевидно, отруївся, побоюючись помсти Петра. Будь-що-будь, традиція українських зв'язків з московською опозицією того часу

зберігалася на Україні далеко пізніше й знайшла яскравий вислів в „Історії Русів"[12]).

Ще більше пожвавлюються таємні зносини Мазепи з Карлом XII в 1708 році. Недарма 1 березня 1708 р. французький посол у Варшаві Бонак писав міністрові закордонних справ Франції де-Торсі: „На Україні панує ворожий настрій, і там дуже бажають приєднатися до шведів, щоб вирушити на Москву". Французька дипломатія взагалі була непогано обізнана з переспpавами Мазепи й Швеції. 19 серпня 1708 р. Балюз писав з Варшави: „Сюди доходять деякі чутки, що є зв'язки між козаками, в особі їх гетьмана, із шведами". Вістки про це ширилися в Польщі, зокрема в оточенні польного коронного гетьмана Адама Сєнявського, який тримав сторону Авґуста II і Москви. Дійшли вони й до московського резидента в Польщі (авґустівській) А. Дашкова, який повідомляв про це Ґоловкіна і бідкався пізніше, що „моя правда была, престрегал я о том доволно; что ж, когда не изволили тому вѣрить" (початок грудня 1708 р.).

Деякі дослідники вважають, що переговори Мазепи з Карлом XII завершилися формальною угодою між Україною й Швецією, яка нібито була укладена в лютому або березні 1708 року в м. Сморгоні (на Білорусі). Проте, немає жадного сумніву, що це могло бути тільки прелімінарне погодження між Гетьманом і королем, а не формальний договір двох держав, якого, мабуть, не було аж до самого вступу Карла XII на територію України і з'єднання з ним гетьмана Мазепи. Можна думати, що ні Карл XII, великий полководець, але доволі пересічний політик, ні тим паче Мазепа, що до кінця не хотів в'язати собі рук, — не форсували справи остаточної (формальної) угоди, обмежуючися лише попереднім погодженням. До того ще при цьому виключалося посередництво польського короля Станислава Лещінського. Те, чого прагнув Мазепа (незалежність України), аж ніяк не вкладалося в рамці польських інтересів і договору, укладеного між Гетьманом і

Станиславом Лещінським. Всі відомі нам зносини між Мазепою і шведським королем до самого вступу шведів на територію України провадилися через польські канали. Годі сумніватися, що всякі спроби Гетьмана дістати від Карла XII визнання української державної незалежности повинні були натрапити на рішучий опір з польського боку, та й, зрештою, це суперечило б союзному договорові між Швецією і Польщею. Навіть коли Карл XII і Мазепа зустрілися на Україні й між ними була укладена формальна угода, вона до кінця залишилася оповита великою таємницею, безперечно, з огляду передусім на Польщу й Станислава Лещінського. А перед вступом шведів на Україну між Мазепою і Карлом, очевидячки, існувала лише принципова згода у формі шведської **ґарантії** українсько-польської угоди.

Це цілком підтверджується оповіданнями авторитетних шведських сучасників, зокрема секретаря Похідної канцелярії Карла XII, Йозефа Цедергельма (Cederhielm), в листі до його брата Ґермунда 10 листопада (шведського стилю[13]) 1708 року про першу зустріч Гетьмана з королем. За словами Цедергельма, „Його величність милостиво погодився на пропозицію Мазепи, через що з'єднав собі чимало видатніших генералів і інших достойників (козацьких). Над тим непотрібно було багато часу задумуватися, бо вже протягом кількох років велися таємні переговори, і вони були немалою причиною того, що Й. В. повернувся в цей бік. Цими справами займався король Станислав, особливо через княгиню Дольську, матір князя Вишневецького, яка підтримувала й направляла кореспонденцію з Мазепою''. Це цілком відповідає всім іншим джерелам (зокрема, відомостям Орлика), що дають матеріял для з'ясування цієї справи. „Тому то — продовжує Цедергельм — того ж вечора були вислані посланці з відповіддю, що К. В. згоджується взяти полководця (Гетьмана) і Військо Запорозьке під свою руку і протекцію''.

Українська історіографія вважає, що існувало **дві** угоди Мазепи з Карлом XII: перша угода, яка була укладена в 1708 році, чи **перед** вступом шведського війська на Україну, чи **після** того (це більш правдоподібно), і друга, укладена в кінці березня 1709 року, коли на бік Швеції перейшло Запоріжжя, на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Автентичні тексти обох угод до нас не дійшли, й тому можемо реконструювати їх лише частково, на підставі інших авторитетних джерел.

За словами П. Орлика (в меморіялі „Déduction des droits de l' Ukraine" — „Вивід прав України", складеному 1712 року)[14]), зміст угоди 1708 року був такий: Україна і землі, до неї прилучені, мають бути вільними й незалежними; король шведський зобов'язується оберігати їх від усіх ворогів; зокрема, король має вислати туди негайно помічні війська, коли того буде вимагати потреба та коли цього будуть домагатися гетьман та його Стани (États). Усе завойоване на території Росії, але колись належне „руському" (українському) народові, має бути повернене до Князівства Українського; Мазепа мав бути князем українським або гетьманом довічним; після його смерти Генеральна Рада („Стани") мала обрати нового гетьмана; король шведський не має права привлащати собі ні титула, ні герба Князівства Українського. Нарешті, для забезпечення цієї угоди і в інтересах безпеки (шведського війська) на території України, на весь час війни передаються шведам міста Стародуб, Мглин, Батурин, Гадяч і Полтава.

Б. Д. Крупницький слушно зауважив, що в меморіялі Орлика договір „поданий . . . здається, або в трохи прикрашенім, або однобічнім вигляді, бо нічого не говорить про третього партнера — Польщу. Ясно, що Орлик під час своєї дипломатичної акції в Туреччині (перша половина 1712 р.) якраз підкреслював незалежність України, як осібного партнера, і це мусіло вплинути й на його історичну вказівку з часів Мазепи". І Крупницький з свого погляду по-

слідовно каже про „шведсько-польсько-український альянс".

Року 1709, вже на еміґрації, після смерти Мазепи, у меморіялі, складеному в Бендерах 26 вересня (ст. ст.) 1709 року, український екзильний уряд просив короля Карла XII (пункт III), щоб він „зволив **знову** прилюдним письмом потвердити під іменням нового гетьмана своє запевнення, що далі воюватиме з москалями й не входитиме в мирові переговори доти, доки руський (український) народ, скинувши ярмо теперішньої неволі, не вернеться до колишньої своєї свободи"; а в разі перемоги — „щоб тоді не виключено нашого державного інтересу з договорів і не порушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького й потверджені мировим договором"; — а найголовніше, щоб король зволив „у тому самому прилюдному письмі забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або якимнебудь способом, і знівечити права на волю".

Друга українсько-шведська угода (Крупницький вважав її за єдину **формальну** угоду українсько-шведського союзу) була укладена між гетьманом Мазепою і кошовим отаманом К. Гордієнком — з одного боку і королем Карлом XII — з другого боку, 8 квітня (нов. ст.) 1709 р. у Великих Будищах. Доповнюючи угоду 1708 року, вона говорить лише про те, що шведський король зобов'язується не укладати мирової угоди з царем, доки не визволить з-під московської влади України й Запоріжжя (решта пунктів цієї угоди має технічний характер).

Можна, справді, захопитися чудовою дипломатичною грою Мазепи. Головна ставка Гетьмана — союз зі Швецією, і як тактовно, обережно, глибоко-конспіративно веде він переговори з Карлом XII! Ніхто, навіть найближчі і найбільш довірені помічники Гетьмана нічого не знали про ці переговори й про справжній їх зміст. До самого кінця гетьманування Мазепи, до його смерти, вища старшина

не знала по суті нічого в цій справі. „Знаємо бо добре, — писала козацька старшина в Бендерах 26 вересня 1709 року до Карла XII, — що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясневельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський народ скинув московське ярмо і був вільний, але **досьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана:** на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність Війська Запорозького. Тому Військо Запорозьке звертається з проханням до св. королівського маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо цього, якщо він виявив їх св. королівському маєстатові, і щодо них запевнив його королівський маєстат".

Мазепа був реальний політик, „ношеный и искусный птах" (за його власним виразом). Вік, багатолітній життьовий досвід чільного державного діяча, глибоке знання міжнародньої політики тогочасної, складна політична ситуація України, — все примушувало старого Гетьмана діяти мудро і обережно. Мазепа добре знав, що панівною силою на Україні тоді було московське військо, а з другого боку, Гетьман чудово розумів, що, не зважаючи на антимосковські настрої й домагання більшости вищої старшини, він ніяк не може ні опертися на неї в своїх політичних заходах, ні навіть просто довіритися своїм помічникам. Тому він надавав особливого значення міжнародньо-політичним чинникам і зв'язкам. З погляду конче потрібної конспірації — це було зрозуміло. Але воно крило в собі велику небезпеку для дальшого розвитку української політики, що й виявилося в такій трагічній формі в 1708—1709 роках і пізніше, вже на еміґрації.

Але в той же час Гетьман робить усе, щоб вгамувати загарбницькі апетити Польщі, веде далекосяжні переговори зі Станиславом Лещінським про федерацію України

з Польщею, що хоч було тактичним маневром і, будь-щобудь, „тільки часовою комбінацією" (Д. Дорошенко), але все ж пов'язане було з великим політичним та ідеологічним риском. Мало того, Гетьман, напередодні свого зриву з Москвою, мобілізує всі свої зовнішньо-політичні зв'язки і впливи. Він намагається заручитися допомогою збоку Криму, Туреччини, Молдавії та Валахії, православної ієрархії Близького Сходу, донських інсурґентів, на чолі з наступником отамана Булавина — Ігнатом Некрасовим[15]), нарешті, навіть збоку тих кіл московської знаті, що були в опозиції політиці Петра І. Все це робилося не тільки на широку міру, але й винятково майстерно. Навіть гра Мазепи з Петром була не дрібними хитрощами „зрадника", а складною дипломатичною грою, де Гетьман передусім і понадусе ставив інтереси України.

3. Старшинська опозиція і виступ Кочубея

Відповідаючи на заклик Станислава Лещінського скоріше починати „замышленное дѣло", Мазепа писав 19 жовтня (ст. ст.) 1707 року: „У нас на Україні і начальні і підначальні, і духовні і мирські особи, подібно до різних коліс, не перебувають у єдиномислії і згоді: ті схиляються до протекції московської, другі — до турецької, третім смакує побратимство з татарами — з вродженої антипатії до поляків... Того ради, потрібно перше постаратися привести до єдиномислія військо і весь народ на Україні по обох боках Дніпра". Справді, політичне життя України того часу було дуже далеке від „єдиномислія".

Передусім це стосується провідної верстви Гетьманщини. Не зважаючи на спільність соціяльно-економічних, станово-політичних і навіть національно-державних інтересів, не кажучи вже про те, що майже вся вища старшина була між собою споріднена або посвоячена, старшинській аристократії Гетьманщини дуже бракувало єдности думки і дії. Не тільки природні відміни особистих, фамілійних і групових, а також льокальних інтересів, що породжувало

різні, часто-густо протилежні політичні погляди, симпатії, орієнтації та концепції, але й звичайнісінька амбіція, заздрість, еґоїзм, дріб'язкові інтриґи і чвари[16]) — все це створювало загальну атмосферу недовір'я й непевности, в якій дуже важко було Мазепі здійснювати свої широкі загально-національні пляни.

Та ще важливішою і небезпечнішою була справа взаємин Гетьмана й старшинської аристократії. На жаль, це питання ще мало розроблене в історичній науці. Воно мало свою досить довгу історію і традицію. Бендерська конституція 1710 року, що була безперечною перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом, згадувала, як „нѣкоторіи Войска Запорожского Гетмани, привлащивши собѣ неслушне и безправне самодержавную владзу, узаконили самовластіем такое право: „так хочу, так повелѣваю" (sic volo, sic iubeo), через якое самодержавіе, гетманскому урядови неприличное, уросли многіе в отчизнѣ и Войску Запорожском нестроенія, прав и вольностей разоренія, посполитые тяжести, насильные и накупные урядов войсковых распоряженья, легкое старшины енеральной, полковников и значного товариства поваженье". Це була проблема взаємин, змагання, навіть боротьби володаря-гетьмана зі зверхнім станом — козацькою аристократією, проблема, mutatis mutandis, досить актуальна в тогочасній Европі (зокрема у Франції). На Україні гетьман, як голова держави, став **над** козаччиною, а козацька старшина перетворилася на зверхній стан України. Змагання й боротьба між ними намічаються ще за Б. Хмельницького (особливо в останні місяці його життя), починаються відкрито за Виговського, загострюються за Многогрішного й особливо Самойловича, а свого вершка осягають за Мазепи.

Гетьман Мазепа був, може, найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах властивого тоді передовим европейським країнам абсолютизму. Мазепа чудово розумів, що тільки

сильна гетьманська влада, незалежна від боротьби старшинських партій та фамілійних угруповань, може боронити державно-національні інтереси України і супроти Москви, і супроти інших претендентів на українські землі. Він мав перед собою готовий зразок, знайомий йому безпосередньо ще з часів його юнацьких подорожей закордоном. Блиск царювання Короля-Сонця (Людовика XIV) було видко далеко за межами Франції, й не могли не помітити його в Батурині, надто ж такий володар, як гетьман Мазепа. Саме Людовик XIV, з належними поправками на українські традиції й глибокий державний і філософський розум Мазепи, міг бути для нього таким взірцем. Гетьман уважно стежив за европейською пресою, зокрема читав французькі газети. Недарма Балюз підкреслює „почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи Його Величности (Людовика XIV), про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, питома п. Мазепі — додає Балюз, — а відповідає, видко, дійсності: в залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці висить гарний портрет Його Величности".

Одним з важливих питань у відносинах Гетьмана й вищої старшини, яке дуже цікавило обидві сторони, була справа наступства по Мазепі. Гетьманові, як і майже всім його попередникам, властива була ідея спадковости гетьманської влади, хоч династичні можливості бездітного Мазепи були, звичайно, обмежені. Спочатку ми не помічаємо в нього династичних аспірацій. Але незабаром Мазепа почав думати про закріплення гетьманської булави за своїми близькими родичами — небожами. Великі надії покладав Гетьман на Івана Обидовського, безперечно, здібну людину й хороброго полководця, якого Гетьман зробив полковником Ніженським і здобув для нього в Москві звання стольника й маєтки на Московщині (в Рильському і Козельському повітах) і на Слобідській Україні. Старшина, яка спочатку називала молодого Обидовського „блазнем",

пізніше змінила свою думку й згадувала (р. 1709), що Обидовський був „дорожчий для гетьмана та славніший для нас заслугами (ніж Войнаровський)". Але Обидовський помер передчасно (р. 1701) й відтоді Мазепа переніс усю свою увагу та ласку на другого племінника — Андрія Войнаровського. Він дає йому високу освіту (в Києво-Могилянській Академії), наближає після закінчення науки до державних справ, дає почесні і відповідальні (зокрема військові) доручення, шукає йому доброго подружжя тощо. Громадська опінія і на Україні, і закордоном уважала Войнаровського за ймовірного спадкоємця не тільки Мазепиного майна, але й гетьманської булави. Щоправда, Мазепа заперечував це перед старшиною (у вересні 1707 року), але вона не дуже йняла цьому віри й надалі підозрівала в Гетьмана династичні наміри, до яких вона ставилася цілком вороже.

Вже після смерти Гетьмана, коли в Бендерах між генеральною старшиною і Войнаровським виник спір за спадщину Мазепи (яку старшина вважала за частину Генерального скарбу), старшина закидала покійному Гетьманові, що він, „всупереч давнім законам... панував на Україні самовладно", й подала доволі довгий реєстр надужить Мазепи. Коли ж Войнаровський зауважив, що він дивується, як „освободителя батьківщини проголошують її гнобителем", старшина заявила, що „москалі й гетьман наложили ярмо на неї", а на запитання Войнаровського, чому ж вона не донесла про це своєчасно королеві (Карлові XII), відповіла, що тоді не було ще те на часі, бо „інакше треба б почати подвійну війну, одну з москалями, а другу з гетьманом, а тепер вона, визволена з московського ярма, про це доносить". І це казали найближчі співробітники покійного Гетьмана, його політичні однодумці — Ломиковський, Горленко, Орлик... [17]).

Цей барвистий епізод яскраво свідчить про велике напруження у відносинах між Гетьманом і цілою старшинською верхівкою, зокрема напередодні зриву з Москвою.

Звичайно, Мазепа був добре поінформований про настрої старшини, і, забезпечуючи насамперед інтереси своєї батьківщини, він не міг не думати при цьому й про свої власні інтереси, навіть персональну безпеку. Цей момент мусимо мати на увазі, щоб правильно оцінити дії Мазепи в такій відповідальній і „огненосній" справі, як таємні переговори зі Швецією, що тоді перебувала в стані війни з Росією, а тим самим фактично і з Україною.

Що Гетьманові, справді, загрожувала велика небезпека від старшинської опозиції, яскраво свідчить виступ проти Мазепи генерального судді Василя Кочубея.

Кочубей, старий канцелярський ділок (з часів Брюховецького), і Мазепа були знайомі ще з Чигирина, де Кочубей був у Генеральній Канцелярії „овшем не подлій" (Дорошенко навіть мав на думці з ним поріднитися). Згодом, вже на Лівобережжі обидва були дуже близькі особи до Самойловича й разом брали активну участь у підготові Коломацького перевороту, який зробив Мазепу гетьманом, а Кочубея (перед тим реєнта Генеральної Канцелярії, себто помічника генерального писаря, яким був тоді досить безбарвний Сава Прокопович) — генеральним писарем. Але незабаром Мазепа й Кочубей опинилися в різних таборах, і дуже цікаво, що генеральний писар злигався з численними прихильниками колишнього гетьмана Самойловича й брав участь і в інших акціях старшинської опозиції проти Мазепи, зокрема у справі Петрика. Обидва — і Кочубей, і Мазепа — датують початок своїх розходжень 1691 роком (отже, втечею Петрика на Запоріжжя). У своєму доносі на Гетьмана Петрові I 1708 року Кочубей писав: „Обиды претерпѣваю от самаго гетмана Мазепы, от лѣта 1691 даже и до днесь . . ." В свою чергу Мазепа писав Кочубеєві р. 1707: „Чрез лѣт шестьнадцать прощалося и пробачалося великим и многим вашим смерти годним проступкам . . ."[18]).

Дуже цікаву характеристику своїх відносин з Кочубеєм зробив Мазепа в недавно опублікованому листі до Мен-

шікова р. 1708, коли Гетьман довідався про донос Кочубея[19]). Хоч цей лист треба брати cum grano salis, але загалом фактична сторона історії відносин між Гетьманом і генеральним суддею подана в ньому вірно. „Кочубей — писав Мазепа — исконный мой есть враг, который от начала уряду моего клопотливого гетманского всегда мнѣ был противный и разные подо мною рвы копал, совѣтуя непрестанно з враждебниками моими, якіи уже инныи давно, а инныи в недавном времени поумирали и ищезли. Писал он на мене пашквильные подметные писма, а будучи писарем енеральным, имѣючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокгричной болѣзни, не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидавал был лживые нѣкоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою, письма. За якое проступство велѣл был я его за крѣпкой взять караул. Потом и в другий раз он же Кочубей, по приказу моему, взят же был за караул в той власне час, як блискій его кревный проклятый Петрик до Орды Кримской передался и великой мятеж в народѣ малороссійском учинил, о котором были не ложныи сведѣтели, от полковника Миргородского присланіи, что его он, Кочубей, з Жученком, тестем своим, на тот час бывшим полковником Полтавским, до Сѣчи и до Криму выправили . . . "

Але кожного разу Мазепа не тільки пробачав Кочубеєві й мирився з ним, а навіть уживав заходів, щоб очистити його в очах московського уряду. Кочубей був надто поважною і впливовою особою, мав широке коло родичів, свояків і приятелів, які займали визначні становища на Україні[20]). Сам Мазепа казав, що він „свободными . . . их, Кочубея и Искру, учинил от достойной казни по многому и неотступному прошенію многих духовных и мирских особ, наипаче же на моленіе слезное отца пастыря и благодѣтеля моего великого . . . митрополита Кіевского Варлаама (Ясинського), и покойной матушки моей, такожде милосердствуя о жонах и дѣтѣх, плачущих и рыдаю-

щих...” Це було так, але, крім того, Гетьмана в'язали з Кочубеєм та його родиною — і то, мабуть, з давніх часів — близькі і дружні зв'язки[21]).

Року 1698 Мазепа одружує з донькою Кочубея свого улюбленого небожа Івана Обидовського. Року 1700 Кочубей одержав високий уряд генерального судді (першого). Романтична пригода Мазепи з донькою Кочубея Мотрею в 1704 році утворила прірву між родиною Кочубея й Мазепою, а проте й надалі — і не лише про людське око — не перервалися добрі стосунки між ними, гучні бенкети, інтимні бесіди, щирі розмови Мазепині. Занадто багато спільних думок, інтересів, справ, врешті, спільних таємниць і гріхів зв'язували цих двох людей. Не раз після того (1706 і 1707 рр.) Кочубей править уряд наказного гетьмана. Року 1705 Чернігівський колеґіюм нове видання книги „Зерцало от писанія Божественного” присвятив Кочубеєві, „яко первеньствующему по его рейментарской милости” (себто після гетьмана). Разом з тим ішло дальше збагачення Кочубея, розширення його родинних і особистих зв'язків з іншими представниками старшинської верхівки. Але десь у глибині, в інтимному оточенні Кочубея зростала ворожнеча й ненависть до Гетьмана, нагромаджувалося всілякі матеріяли, чутки, плітки, переказувалося необачні слова Гетьмана, який міг іноді не критися перед Кочубеєм, хоч і не підпускав уже його до таємних своїх акцій.

Чи то особисті рахунки з Мазепою й стара жадоба гетьманства[22]), чи, може ще більше, політичні розходження між Кочубеєм, прихильником кримської концепції, й Гетьманом, який тоді нібито схилявся вбік Польщі, спонукали Кочубея до одвертого виступу проти Гетьмана. Восени 1707 року і на початку 1708 року Кочубей, підтриманий частиною полтавської (на чолі з І. Іскрою) і слобожанської старшини[23]), а також духовенства (полтавського і, можливо, декого з Києва) сповіщає московський уряд про таємні пересправи Гетьмана з Польщею. Спочатку на ці повідом-

лення в Москві не звернули уваги. Петро вже звик до численних доносів на Мазепу, які залишалися недоведеними. Недарма цар сказав колись, що „не вірив би й янголові, якщо доніс би про надужиття Гетьмана". До того ж Гетьман мав своїх людей серед керівних осіб московського уряду. Отже, в доносі Кочубея Петро вбачав нову інтриґу проти Гетьмана, льояльного до нього, дуже небажану й навіть небезпечну в умовах воєнного часу. На думку царя, Кочубей і Іскра були інспіровані Д. Апостолом, якого Петро вважав старим ворогом Мазепи.

Однак, не зважаючи на те, що цар заспокоював Гетьмана, Мазепа був дуже збентежений виступом Кочубея і Іскри. „Видѣлем его, Мазепу, великою боязнію одержимого", — згадував про цей час Орлик. Гетьман на якийсь час припиняє зносини з Карлом XII і Станиславом Лещінським. Тоді ж Гетьман відібрав від старшини ключі від державної скарбниці (де зберігалася також державна печатка). Проте, Гетьман, очевидно, не хотів роздмухувати справу. Він рішуче відмовився арештувати Апостола й вислати його до московських слідчих, як того вимагав Петро, і взагалі боронив його від підозри. Так само затримав він у себе інших осіб, видачі яких вимагав московський уряд[24]). Були тільки заарештовані деякі полтавські родичі Кочубея та Іскри[25]). Мало того, Мазепа через Апостола попередив Кочубея й Іскру, щоб дати їм можливість уникнути московського слідства й втекти до Криму. Сконфіскувавши маєтки Кочубея, Мазепа дав 4000 дукатів „на життя Кочубеїхи".

Але Кочубей і Іскра були певні, що доведуть провину Мазепи, і добровільно поїхали до Смоленська, а звідти до Витебська, де тоді перебувала Похідна канцелярія царя. Під час слідства Кочубей, Іскра та їх спільники зазнали тяжких тортур і змушені були зректися своїх обвинувачень проти Гетьмана. Цар наказав скарати Кочубея і Іскру на смерть, і вони були страчені 14 липня 1708 року в козацькому таборі під м. Борщагівкою (біля Білої Церкви).

Дорого коштувала Мазепі справа Кочубея — й не лише самого страху. Довелося йому й розщедритися: цареві було дано 2000 дукатів, Меншікову 1000 й шість великих срібних бутлів, Ґоловкінові — 1000, Шереметєву 500 і срібне начиння, Шафірову (підканцлер) — 500, кн. Долгорукому — 600, а Степанову (секретареві Посольського Приказу) — 100 дукатів.

Виступ Кочубея справив велике враження на Україні. Гетьман повідомляв московський уряд, що в Кочубея є чимало „сродников... которых де много есть знатных людей и при нем, гетманѣ... и во всѣх полках". „От Кочюбея проносятся вредителные гонору моему розглашенія в народѣ" — писав далі Гетьман: „козаки, ходя собраніем, и пьяни и тверезы переговаривают и говорят о нѣкаких противных чести моей плевелах, от Кочюбея розсѣянных". Але справа була не тільки в „розглашеніях". В м. Оленівці челядника генерального обозного Ломиковського, що вимагав підводи, „старшина тамошняя била и из мѣстечка, отнявши лошадь, выгнали с таковыми выговорами: полно уже вашего, гетманчики, панства, пріѣдет де на вашу всѣх погибель Кочюбей!" Були „в простом народѣ" чутки й про те, що Іскра повернеться гетьманом.

Виступ Кочубея примусив Гетьмана відкрити деякі свої карти вищій старшині, яка давно вже наполягала на тому, щоб Гетьман зірвав з Москвою. Саме в цей час (навесні 1708 року, в Білій Церкві) Мазепа повідомив найвпливовіших осіб з старшини — Ломиковського, Горленка, Апостола і Зеленського (Орлик знав про це раніше) про свої переговори з Станиславом Лещінським і зустрів з їх боку підтримку („были контентны"). Гадаємо, що в цю справу були втаємничені деякі представники вищого українського духовенства, зокрема новий Київський митрополит Йоасаф Кроковський і архимандрит Батуринського Крупицького монастиря, колишній ректор Київської Академії Гедеон Одорський.

Старшинська опозиція не скористалася з виступу Кочубєя та Іскри не лише тому, що він не вдався й що вона зв'язана була на той час з Гетьманом спільними інтересами в царині зовнішньої політики. Немає сумніву, що на таке ставлення старшини мало вплив загострення соціяльної боротьби на Україні під той важкий і тривожний час. Сама старшина вже на еміґрації пояснювала свою тодішню пасивність тим, що „вона не хотіла бунтувати війська".

Дійсно, у другій половині 1708 року на Україні скрізь було неспокійно. 6-го жовтня 1708 р. Гетьман писав Ґоловкінові: „Во всѣх городах и селах внутренне начинает разширятися между народом непостоянным от гультяев и пьяниц смятеніе, которые великими компаніями по корчмам с ружьем ходячи, вино насильно берут, бочки рубят и людей побивают". Так було в м. Лубнях і Лубенському полку: в селі Городищі, маєтку Лубенського полкового осаула А. Петровського, в селах Лозовках і Будищі, маєтках Лубенського Мгарського монастиря, де посполиті „не тилко до тоей обители жадного не хотят отдавати послушенства, леч еще побунтовавшися и нашедши розбойничим способом на монастир, розграбовали"[26]), та інших місцевостях. Такі ж заворушення були в полках Полтавському, Гадяцькому, Миргородському, Прилуцькому і Переяславському. У Полтаві заколотники забили писаря Лозинського; в Гадячі напали на замок, і гетьманський господар, лише вдавшися до зброї, примусив їх відступити. У Миргородському полку вибилися з послушенства селяни с. Аврамівки, яке належало Я. Апостолові, племіннику полковника Д. Апостола. Навіть „в смирнѣйших полках" (Чернігівському, Ніженському і Стародубівському) „начинаетца то ж зло внутреннее вкоренятися". У Чернігівському полку, з Сосниці „сын обозного генерального ясаула от гультяев с худобою своею в ночи ушол". „Бунтовничо поступали" піддані Глухівського Петропавлівського монастиря[27]). У Стародубі „шевцы и кравцы, и все посполство . . . в домѣ войта тамошнего, учинивши с дубьем нападеніе, склеп от-

били, вины ренскіе и секты (шампанське вино), в земли закопаные, повыбирали, а иных дворах бочьки с вином побрали ж". У Мглині „сотника тамошнего смертным боем били, в тюрмѣ три дни держали, и естьли бы товариство той сотни не свободили его, то мог бы и смертію пострадать; там же и арендарев хотѣли убить, естьли б в лѣсы не уходили". Розрухи охопили й низку сіл Стародубівського полку (Чехівка, Карбівка, Савостяни тощо). Таке саме було і в багатьох інших місцях.

Особливо стурбований був український уряд становищем на півдні Гетьманщини й на Запоріжжі, де ще діяли рештки булавинців. Загони Перебийноса (800 чол.) і Молодця (1000 чол.), що складалися здебільшого із запорожців та донців, а також з утікачів-селян, „над берегом Днѣпровым плутаются и людей разбивают". Ці загони раз-у-раз збільшуються, бо до них „как вода, гультяйство плывет отсюда" — писав Гетьман Ґоловкінові.

Щоправда, деякі з цих розрухів та заколотів сталися трохи пізніше, коли воєнні дії вже перенеслися на територію Гетьманщини й коли, в зв'язку з драстичними змінами, пороблениими Москвою в українському уряді та місцевій адміністрації, ослабла сила й авторитет української влади, а натомість зросла воля й сваволя окупаційного московського війська, яке часто-густо байдуже дивилося на антистаршинські виступи місцевого населення. Не виключено також, що Мазепа, повідомляючи московський уряд про ці розрухи й неспокій на Україні, свідомо перебільшував їх розміри. (Гетьманові треба було переконати царя, що його, Гетьмана, присутність на Україні за таких обставин конче потрібна). Але, будь-що-будь, внутрішнє становище на Україні напередодні приходу шведів було надзвичайно напруженим і неспокійним.

Так, „єдиномислія" на Україні тоді не було. І це були дуже недобрі авспіції для гетьмана Мазепи і Української держави напередодні грядучих подій.

ПРИМІТКИ ДО VIII РОЗДІЛУ

1) Станислав Лещінський писав до французького уряду 22 листопада 1708 року: „я працюю з Мазепою **п'ять років"** над справою угоди між Україною і Польщею.

2) Про відносини кн. Дольської й гетьмана Мазепи — див. цінну розвідку д-ра Омеляна Пріцака — „Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська" („Мазепа. Збірник", т. II, „Праці Українського Наукового Інституту", т. XLVII, Варшава, 1939, ст. 102—117).

3) Відомий лист з 1 червня р. 1721 гетьмана Пилипа Орлика до його старого київського вчителя і проректора Стефана Яворського, митрополита Рязанського, опублікований в журналі „Основа", 1862, X, хоч і вимагає певного критичного ставлення до себе (з огляду на мету й обставини його написання), залишається, на думку української історіографії, першорядним джерелом до історії таємних українсько-польських і — частково — українсько-шведських переговорів Мазепи.

4) Цінна розвідка д-ра М. Андрусяка „Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещінським і Карлом XII" опублікована в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка", том CLII, частина I, Львів, 1933.

5) Див. **В. Е. Шутой,** Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700—1709. Москва, 1958, ст. 63 sq., 251—254.

6) Титул князя Священної Римської імперії Мазепа одержав 1 вересня 1707 р., на рекомендацію царя Петра I. „За титул князя римського цісарства" Мазепа дав 3000 дукатів цісареві (через Меншікова), як згадувала пізніше вища старшина. Після смерти Мазепи цей титул мав перейти до А. Войнаровського. Але виготовлений для Мазепи цісарський диплом (і князівський герб) не був висланий („nulla expeditio), в зв'язку з наступними подіями та смертю Гетьмана, а за іншими відомостями, через те, що Мазепа нібито не вніс до цісарської скарбниці належних вплат. Гетьман мав підозру, що цар хоче його „уконтентовать княженіем Римскаго государства", щоб легше здійснити московські пляни проти Української держави.

7) Ця традиція позначилася і в славнозвісній „промові Мазепи" 1708 року, наведеній в „Історії Русів": „Видѣлся я (Мазепа) с обоими воюющими королями шведским и польским, и все искусство мое употребил пред ними, убѣдить перваго о покровительствѣ и пощадѣ отечества нашего от воинских поисков и раззореній в будущее на него нашествіе . . ."

8) Про це оповідає добре поінформований Ґ. Нордберґ, який навіть каже, що Карл XII аж до вересня 1708 року „не хотів нічого про це думати".

9) Автор „Історії Русів", якому була відома традиція Мазепинської доби, а може й деякі документи чи писання мазепинців, ви-

значає позицію Гетьмана в 1708 році, як „неутралитет". У згаданій вище „промові Мазепи" Гетьман нібито казав: „не должны мы воевать ни со шведами, ни с поляками, ни с великороссіянами, а должны, собравшись с воинскими силами нашими, стоять в приличных мѣстах и защищать собственное отечество свое, отражая того, кто нападет на него войною . . . " Далі Гетьман казав, що, під час переговорів з Карлом XII, він „в разсужденіи Великоросіи . . . изпросил у него неутралитет . . . " М. С. Грушевський визнає можливість подібних плянів у Мазепи. Не відкидаючи того, що такі бажання могли бути в керівників тогочасного українського уряду, треба зазначити, що реальна дійсність не давала для того відповідних передумов.

10) Взагалі Мазепа, за словами вищої старшини в Бендерах, „безліч гроша викинув на дарунки цареві, його синові й сестрі, вельможам польським, литовським, московським та їх жінкам . . . Послам від вельмож польських, литовських і московських у своїх приватних справах давав Гетьман багато дарунків через усі роки свого панування".

11) Відгуком цих українських зв'язків Б. П. Шереметєва є позитивне ставлення до нього автора „Історії Русів". Спираючися на старе оповідання про те, як Шереметєв р. 1708 врятував „граждан" м. Новгорода-Сіверського від царського гніву і помсти, „Історія Русів" називає Шереметєва „спасителем невинности" й каже, що „память его пребудет незабвенна и досточтима в Новгородѣ в роды родов". Про це докладніше в нашій статті „Історія Русів" і фельдмаршал Б. П. Шереметєв", що входить до збірки „Студії над „Історією Русів" (рукопис).

12) Хоч П. Орлик запевняв С. Яворського, що „жаден з министров ани о измѣнѣ Мазепы не вѣдал, ани его ни в чом не перестерегал", але традиція цих зв'язків і зносин була дуже поширена на Україні й дійшла до автора „Історії Русів". Посилаючися на „преданіе народное, взятое от приближенных с Мазепою особ", оповідає „Історія Русів" таке: „Многіе при том (мова мовиться про сутичку царя з Мазепою й образу при цьому Гетьмана) бывшіе . . . бояре, недоброжелательствовавшіе государю за перемѣны государственныя, а больше за погибших в бунты своих родственников, сочли случай оный божественным даром мщенія и утвердили Мазепу в его отважном намѣреніи обѣщаніями своими о их помощи". У „промові Мазепи" Гетьман нібито казав про те, що „бояре его (Петра I), не зараженные еще нѣмещиною и помнящіе кровь их родственников обо всем том (мова мовиться про переговори Мазепи з Карлом XII і Станиславом Лещінським) извѣстны и со мною согласны". А вмираючи, Мазепа нібито „велѣл к себѣ подать ларчик с бумагами и оные

при себѣ сжег, сказав предстоящим: „пусть один я буду несчастлив, а не многіе, такіе патріоты, о которых враги мои, может быть, и не думали, или и думать не смѣли . . .". Це, звичайно, вже літературна леґенда, але джерела її, безперечно, давнього походження.

13) Різниця між шведським і старим стилем була один день (пізніше).

14) „Вивід прав України" („Deduction des droits de l'Ukraine") 1712 року знайшов проф. І. Борщак, який опублікував його (ориґінал і український переклад) з своєю передмовою в журналі „Стара Україна", Львів, 1925, I—II. Український переклад передруковано з нашою передмовою у „Віснику", 1954, ч. 5 (67), Ню Йорк, ст. 11—14.

15) Цікаво, що частину своїх скарбів (17 тисяч дукатів) Мазепа відіслав на схованку на Дін.

Повстання бахмутського козацького отамана Кіндрата Булавина проти Москви (жовтень 1707 — липень 1708 року), в якому взяли участь також запорозькі козаки, охопило Донщину, Слобідську Україну і деякі повіти південної Московщини. У травні 1708 р. Булавин був обраний Донським отаманом, і повстання створило велику небезпеку для московського уряду, надто ж в умовах загрози шведського наступу з Заходу. Англійський посланець у Москві Вітворт сповіщав свій уряд, що, на думку багатьох, „цар, зважаючи на сучасні обставини, дасть згоду й поступиться вимогам Булавина". Але Москва мобілізувала проти повстанців 32-тисячну армію, на чолі з кн. В. Долгоруким, і спритно використала внутрішні розходження на Дону, що послабило позицію Булавина. З наказу царя, гетьман Мазепа змушений був (на слушну думку Покійного Б. Д. Крупницького, з огляду на виступ Кочубея та Іскри проти Гетьмана) вислати проти повстанців Полтавський полк (з артилерією) і компанійський полк Юрія Кожуховського, що й допомогло царському урядові приборкати повстання. Хоч Булавин загинув (він вкоротив собі віку або був підступно забитий), окремі загони повстанців діяли ще до листопада 1708 року, а рештки їх, на чолі з Ігнатом Некрасовим, подалися в турецькі володіння, на Кубань, де ще довго завдавали турбот московському урядові.

16) Дуже характеристичний з цього погляду лист полковника Київського Константина Мокієвського до Гетьмана (к. 1700 року), опублікований нами в розвідці „Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)" (Авґсбурґ, 1949, ст. 7—11).

17) Цей винятково ваги матеріял — акти Бендерської комісії 1709 року, призначеної Карлом XII для розгляду справи про спадщину Мазепи, опублікував (на жаль, не в латинському ориґіналі, але в українському перекладі, а властиво переказі, загалом досить вільному, але не вільному від деяких помилок) покійний акад. Ми-

хайло Возняк у статті „Бендерська комісія по смерті Мазепи" („Мазепа. Збірник", т. І. Праці Українського Наукового Інституту, том XLVI, Варшава, 1938, ст. 107—133).

18) Про це докладніше — див. нашу працю „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)", Київ, 1929.

19) Цей лист з архіву Меншікова опублікував проф. Г. Георгієвський р. 1940 у статті „Мазепа и Меншиков. Новые материалы", вміщеній в „Историческом Журнале", Москва, 1940, ч. 12, ст. 80. Передруковано в нашій праці „Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)", ст. 6—7.

Подані в цьому листі факти підтверджуються також іншими документальними матеріялами.

20) Немає сумніву, що Гетьман мусів числитися з широкими фамілійними та родинними зв'язками Кочубея, зокрема в Полтаві. Василь Кочубей і Іван Іскра були одружені з доньками старого й заслуженого полтавського діяча, кол. полковника Полтавського — Федора Жученка, й обидва мали велику й впливову рідню в Полтавському полку (Черняки, Кованьки, Заліські, Буцькі, Старицькі, Козельські та інші). Старший син генерального судді — Василь був зятем полковника Миргородського Д. Апостола. Доньки Кочубея були одружені: Марія з сином полковника Ніженського Степана Забіли; Катерина — з сином генерального судді (другого) Василя Чуйкевича (який також мав чимало родичів у Полтаві); Прасковія — з сином генерального хорунжого Івана Сулими. Нарешті, Кочубей посвоячився з Мазепою через шлюб своєї доньки Ганни з І. Обидовським.

21) Питання про взаємини Мазепи й Кочубея та його родини залишається ще не цілком з'ясованим. Окрім громадсько-політичного значення, ці взаємини мали ще особистий, інтимний характер, і не лише в зв'язку з романом Мазепи і Мотрі Кочубеївни, молодшої доньки генерального судді й хрещениці Гетьмана. Немає сумніву, що великий вплив на ці взаємини мала владна й честолюбна судіїна — Любов Кочубей. Недарма писав Мазепа Кочубеєві, вже ворогові: „не можеш, правду рекши, нѣкогда свободен быти от печали, а барзѣ своего здоровя певен, поки з серца своего бунтовничого духу не выблюнеш, которій, так разумѣю, **не так з уломности натуральной, яко з подусти женской**, в себѣ имѣеш, и если ж, з Бозкого презрѣнія, тебѣ и всему дому твоему зготовалася якая пагуба, то не на кого иншого нарѣкати и плакати, тилко на свою и **женскую** проклятую пиху, гордость и высокоуміе имѣеш".

22) Чутки про те, що Кочубей шукає булави, ходили віддавна. В одній київській приватній збірці нам довелося (1942 року) бачити

старовинний портрет Василя Кочубея з написом „**Гетман** Василь Кочубей".

[23]) Маємо на увазі близькі стосунки полтавської і слобідської старшини, а також ролю Охтирського полковника Федора Осипова в справі Кочубея.

[24]) Гетьман писав Головкінові, що арешт Апостола міг би викликати „мятеж и бунт ... понеже его, полковника Миргородцкого в войску всѣ почитают и любят". До того ще Апостол „с генералными особами як и с полковниками спріятелился, понеже Ломиковскій обозный и Чуйкевич судья и прилуцкій полковник (Д. Горленко) близкіе ему по сынах своих и по его миргородского полковника дочерях сваты, Лубенскій (Д. Зеленський) — дядя, Нѣжинскій (Л. Жураковський) — швагер, и другіе с ним близки".

Так само Гетьман відмовився видати московським властям військового канцеляриста Івана Чарниша (майбутній генеральний суддя), який „всѣвал многіе плевелы к возмущенію народа Малороссійского" і „посягл еще и на честь" Гетьмана.

[25]) Про це — див. документи, опубліковані в статті А. Востокова „Полтавскій полковникъ Иванъ Чернякъ" — „Кіевская Старина", 1889, IX, ст. 1—17.

[26]) Збірка рукописів проф. Н. Д. Полонської-Василенко (у Києві), „Акти Мгарського монастиря" (копія).

[27]) Відділ рукописів Державної Публічної Бібліотеки УРСР, збірка Київського університету св. Володимира, №174, арк. 18 (універсал гетьмана І. Скоропадського 10. І. 1709 р.).

РОЗДІЛ IX

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА 1708—1709 РОКУ ПОЛТАВСЬКА КАТАСТРОФА

1. Похід Карла XII на Україну

Року 1708 Карл XII розпочав свій давно задуманий похід проти Москви. Головною метою цього походу була ліквідація Московської імперії і знищення її військової моці. Ще на початку 1707 року шведський перший міністер граф К. Піпер казав австрійському посланцеві при головній квартирі шведської армії графу Ф. Л. фон Цінцендорфові: „Найголовніше й найважливіше для шведської Корони — це зламати й зруйнувати московитську могутність . . . (яка) з часом може зробитися ще небезпечнішою не лише для шведської Корони, але й для всіх сумежних з нею християнських земель, якщо вона не буде знищена й задушена в своєму початку. Тим то мир не може бути ніде укладений вигідніше й певніше, як тільки в самій Москві". Передбачалося, що, в разі перемоги, московським царем, замість Петра I, буде царевич Олексій Петрович, а Московська імперія буде поділена на окремі князівства.

Карл XII ішов на чолі добірної 35-тисячної армії (піхоти й кінноти). В його розпорядженні були також: 16-тисячна армія генерала графа Левенгавпта в Ліфляндії, 12-тисячна армія генерала Лібекера у Фінляндії і 8-тисячний корпус генерала Крассав (Krassau), тимчасово залишений у Польщі. Крім того, Карл розраховував на польське військо Станислава Лещінського й допомогу гетьмана Мазепи, а також Туреччини й Криму.

Стратегічний плян Карла полягав у тому, щоб за всяку ціну пробитися до Москви, по змозі обминаючи російське військо і ухиляючися від боїв з ним, але, у відповідних обставинах, не уникаючи генерального бою. Важко сказати, чи справді король спочатку думав іти через Псков, Новгород і Твер. Цей північний напрям був вигідніший для шведів тому, що, ідучи цим шляхом, Карл міг об'єднати всі свої сили, що діяли в Литві і Прибалтиці. Проте, на цьому шляху шведське військо повинно було натрапити на сильно укріплені Псков і Новгород, облога яких могла б затримати шведів. З другого боку, природні умови місцевости (ліси, озера, болота) і наближення осени могли зовсім зупинити просування шведської армії до Москви. Нарешті, в цьому напрямі були зосереджені головні російські сили (70-тисячна армія Шереметєва, яка обороняла підступи до Пскова, Новгорода і Смоленська; 50-тисячна армія адмірала Апраксіна, що захищала Інґрію і Псков; 7-тисячний кінний корпус генерала Боура, який стояв коло Західної Двини).

Тому Карл вирішив пройти до Москви з заходу (через Смоленськ) або з південного заходу (через Брянськ — Калугу), сподіваючись випередити Петра і обійти лівий флянґ російської армії. Шведи під Головчином розбили російський загін, що переймав їм шлях до Дніпра, і 4—6 серпня переправилися через Дніпро (коло Могилева). Петро вирішив не приймати генерального бою і відступити на схід.

Але становище шведів на території Білоруси незабаром стало дуже тяжке. Дороги, які йшли здебільшого по лісо-

вих і болотяних місцевостях, були зруйновані. Під загрозою московських репресій населення змушене було кидати свої оселі, забираючи з собою худобу, вивозячи або знищуючи провіянт і фураж. Появилися (частково організовані Москвою) партизанські загони, які нападали на шведські обози і тим дуже утруднювали становище шведів.

Стомлене багаторічною війною і тяжким походом, шведське військо зазнавало великих нестатків. Бракувало харчів, вичерпувалися бойові припаси. Почалися різні пошесті. Карл чекав приходу з Ліфляндії Левенгавпта із свіжим військом, артилерією, бойовими й продовольчими запасами. Проте, Левенгавпт запізнювався, ставлячи армію Карла в дуже скрутне становище. Тим часом російська армія дуже турбувала шведів своїми нападами на окремі шведські загони. Скориставшися тим, що правий флянґ шведської армії під командуванням генерала Рооса відокремився від головних сил, генерал князь М. Ґоліцин розбив шведів 30 серпня коло с. Доброго. Не маючи змоги ні пройти до Смоленська, ні залишатися далі в спустошеному краї, Карл пішов на південь, щоб пробитися до Москви або через Брянськ (через Сіверщину), або через південну Гетьманщину. 21 вересня 1708 р. шведське військо перейшло кордон України.

Петро I, довідавшися про рух Карла на південь, послав уперед кавалерійський загін генерала Іфлянта, в складі якого були й козаки, що мав перешкодити шведам в захопленні північно-українських фортець і нищити харчові запаси на всьому шляху шведської армії. Над лівим флянґом шведів висіли головні сили російської армії на чолі з Шереметєвим, які обороняли кордони Московщини. У тилу шведів, слідом за ними, ішла кіннота генерала Боура.

Сам Петро взяв на себе справу нападу на Левенгавпта, який з величезним транспортом (7 тисяч возів) повільно посувався на південний схід. Основне завдання Петра було не допустити до з'єднання армії Левенгавпта з військом Карла XII. Маючи 12 тисяч піхоти й кінноти, посадивши

всю піхоту на коней (так званий „корволант"), Петро настиг Левенгавпта під селищем Лісною і 28—29 вересня завдав йому поразки. Шведи втратили більш як половину людей, всю артилерію і обоз. Тільки рештки своєї армії привів Левенгавпт до Карла.

Ця перемога російської армії мала дуже важливе значення. Вона позбавила Карла необхідних для нього свіжих підкріплень, артилерії, бойових і харчових запасів. У чужій країні шведське військо було відрізане від своєї основної бази. Це був дуже поганий початок кампанії.

Звичайно, рух шведської армії на Україну був визначений насамперед військово-політичними міркуваннями. Неможливість пробитися до Москви із заходу (через Могилів—Смоленськ) примусила Карла XII шукати до неї південно-західніх шляхів — спочатку через Брянськ, а потім через Україну. Можливо, що Карл XII не думав спочатку про похід на південь Лівобережжя, а сподівався пробитися до Брянська через Сіверщину, і лише помилка генерала Ляґеркрони, який втратив дорогу до Стародуба і прийшов туди, коли він був уже в руках росіян, і поразка Левенгавпта під Лісною остаточно примусили короля повернути на південь. Будь-що-будь, Карл, що мав угоду з Мазепою, не міг не розуміти величезного політичного, економічного і стратегічного значення України.

Добре поінформований московський посол у Голляндії А. А. Матвєєв писав канцлерові Ґоловкінові 1 жовтня 1708 року: „ Он, швед (Карл XII), принял намѣреніе пройтить до Украйны под коварством своим послѣдующим: в первых, чтоб в Крайне многолюдныя и всѣм изобилныя войтить, гдѣ никаких регулярных фортецей или гарнизонов не находитца; в тѣ вшедши бес помѣшки всякой (причем московскія войска не могут разорватца надвое, ни остановить его), найдет там в том волном казацком народѣ людей, соберет доволно и пойдет свободно с провожаніем тѣх казаков чрез прямыя и безопасныя пути до Москвы. В оную же свою бытность еще при случаѣ нужном, может он, швед,

поблизости имѣть из Украины свою пересылку с ханом Крымским к призыванію его в слученіе с собою и с поляки, которые держат сторону Лещинскаго при таком пріятном им случаѣ. Еще ж он, швед, гораздо способно найдет много прилучан (себто прихильників — О. О.) ис казаков посылать к Москвѣ, к возмущенію народному, как он и прежде то чинил . . .”

Можливість шведського наступу на Україну не була несподіванкою. Ще 1706 року Петро I передбачав, що шведи можуть піти на Київ, у зв'язку з чим і було збудовано нову фортецю на Печерську. А року 1708, коли Карл XII вирушив на Москву, про рух шведів на Україну говорилося одверто і в Західній Европі, і в Росії. Чутки про це ширилися ще в першій половині 1708 року в польських, французьких і голляндських урядових та дипломатичних колах. 26 липня 1708 року Петро I писав великому коронному гетьманові Сєнявському: „Сказывают взятые языки, что непріятель болши намѣряет поход свой к Украйнѣ”. Добре обізнаний англійський посол у Москві Вітворт 11 серпня 1708 року інформував свій уряд, що „шведам дуже важко, мабуть, неможливо буде проникнути в Росію на просторі від Великих Лук до Гомеля; а тому . . . вони підуть праворуч, до Чернігівської области і України”; а кілька днів пізніше (25 серпня) він прямо сповіщав про те, що шведи „очевидно, ідуть на Україну”. Можливість такого руху шведського війська особливо турбувала головну команду російської армії, хоч сам Петро I спочатку думав, що Карл XII піде на Інґрію і Новгород.

Хоч як це дивно, на перший погляд, але найменше говорили про цю можливість на Україні — мабуть, тому, що найменше цього хотіли. Одинока звістка про це походить од Кочубея, який під час допиту 21 квітня 1708 року казав: „И то рѣчь разсужденія высокого требующая, же в листѣ певном написано, что король Шведскій, переправши рѣку Одру, намѣрает итти до Днѣпра и за Днѣпр на Украйну, которую одобравши и привернувши оную коро-

лю Станиславу, а скупивши до своеи потуги войска козацкіе, итти з ними просто на Москву".

Можна повірити Мазепі, який у своїй присязі перед старшиною р. 1708 категорично твердив, що „не його заходами", а „за особливою спонукою Бога" Карл XII „увійшов із своїми військами в нашу Україну". Цьому нібито суперечить повідомлення проф. І. Борщака про те, що писав французький посол при Карлі XII Безенваль міністрові закордонних справ Франції де-Торсі 18 вересня 1708 року (в день переправи шведів через р. Сож): „Понятовський (резидент С. Лещінського при Карлі XII, один з головних посередників у зносинах Карла з Мазепою) дістав авдієнцію у шведського короля, якому розповів, що козацький гетьман Мазепа обіцяв, як тільки шведське військо **підійде до кордонів України,** повстати з козаками для визволення своєї країни. Його величність (Карл XII) дуже задоволений з цього, і, дійсно, це є подія великої ваги". Залишаючи на боці точність інформації Безенваля, треба зауважити, що в цьому документі мова мовиться лише про наближення шведського війська до кордонів України, що, звичайно, цілком відповідало плянам Гетьмана. Так чи так, Мазепа був дуже заскочений вступом шведських військ на територію України. „Діявол его (Карла XII) сюды несет — сказав Гетьман Орликові (та іншій старшині). — Всѣ мои интереса превратил; войска великороссійскія за собою внутрь Украины впровадит на послѣдную оной руину и на нашу погибель" (лист Орлика до С. Яворського).

Сталося те, чого Мазепа найбільше боявся: терен воєнних дій був перенесений на Україну. А головне, це прийшло тоді, коли Гетьман не був на те приготований. Ні політично, ні мілітарно, ні дипломатично Україна не була ще готова до війни з Московщиною. Провідні українські кола переживали важку кризу, що її викликала справа Кочубея та Іскри. Загострення соціяльної боротьби паралізувало політичну активність старшини. Широкі верстви населення перебували в стані непевности, остраху перед воєнною ру-

іною й загальної депресії. Відносини Гетьманщини й Запоріжжя не були унормовані. Процес консолідації правобережної й лівобережної частини Української козацької держави далеко ще не був завершений. Брак національної єдности й соціяльної солідарности не віщував доброго скутку великим замірам Гетьмана.

Український народ був зовсім здезорієнтований дальшим розвитком подій, і тут дуже далася взнаки конспірація, що її мусів був дотримувати Мазепа, готуючи справу українсько-шведського союзу. 8 років Україна, як союзник (хоч і не вільний) Московщини, воювала зі Швецією, і ця війна коштувала їй великих жертв і втрат. І ось цей **противник** (шведи) раптом з'являється на території України, щоб протягом якогось місяця, цілком несподівано для маси української людности — і то всіх її верств, перетворитися на **союзника** України проти Москви. А гетьман Мазепа, який напередодні й навіть вже після приходу шведів на Україну перестерігав людність щодо ворожого наступу й закликав до боротьби з ним[1]), одного жовтневого дня опинився з усім своїм урядом і частиною українського війська у шведському таборі! Надто сильна й несподівана була ця метаморфоза, щоб українська людність могла її психологічно витримати й правильно зрозуміти.

Мілітарне становище України було дуже небезпечне. Козацьке військо було розпорошене, й велика частина його перебувала поза межами країни. З десяти лівобережних полків лише три — Лубенський, Миргородський і Прилуцький — були тоді при Гетьмані. Полтавський полк був посланий для боротьби проти Булавина й до вересня 1708 року знаходився на Дону. Полки Київський і Гадяцький були відряджені на Правобережну Україну для допомоги польським союзникам Москви (великий коронний гетьман А. Сєнявський). Полки Стародубівський, Чернігівський, а згодом також Ніженський і Переяславський у серпні й вересні 1708 року, за наказом царя, були послані на Білорусь, і потім, перебуваючи на Сіверщині, фактично були в роз-

порядженні московського військового командування, що позбавило їх змоги в критичний момент боронити інтереси України. Всі спроби Мазепи повернути бодай частину козацького війська на Гетьманщину були марні: навпаки, цар вимагав, щоб Гетьман вислав ще більше війська на Правобережжя, та й сам ішов до Білої Церкви. Лише наближення шведів до кордону України дало можливість Мазепі уникнути цього походу й залишитися на Лівобережжі.

За таких обставин головною військовою силою українського уряду залишалися охотницькі полки, хоч деякі з них (компанійські полки Ю. Кожуховського[2]) й А. Танського і сердюцький полк Бурляя) були також поза межами Гетьманщини. На початку українсько-московської війни Мазепа міг диспонувати, окрім згаданих вище трьох козацьких полків, лише трьома компанійськими (Г. Галаґана, Андріяша[3]) і Ю. Кожуховського, який щойно повернувся з Дону) і чотирма сердюцькими (Д. Чечеля, Я. Покотила[4]), Дениса й Максима) полками, не рахуючи невеличких військових з'єднань запорозьких (що були при Гетьмані) і найманих чужих (волоських і калмицьких). Частина цих військових сил була приділена для оборони фортець, які до того ще не були як слід направлені[5]), а друга мусіла під той неспокійний час виконувати також функції поліційного характеру. Щоправда, в резерві залишалися ще правобережні („тамобочні") козацькі полки, але, за вийнятком хіба Білоцерківського, який був посланий на допомогу Сєнявському, вони не були ще як слід зорганізовані та укомплектовані („малолюдні полки переборні")[6]).

Єдине, що встиг зробити Гетьман, це підготувати запаси зброї (зокрема артилерійської в Батурині), транспортові засоби й великі склади харчів та одягу для війська (Батурин, Новгород-Сіверський, Полтава тощо). Це мало не абияке значення для шведського війська, яке прийшло на Україну дуже виснажене тривалим походом і браком живности на території Білоруси, спустошеної москалями, і по-

збавлене належного артилерійського озброєння, внаслідок поразки Левенгавпта під Лісною.

Дуже важливою перешкодою було й те, що широко заплянована дипломатична акція Мазепи ще не була завершена. Пляни Гетьмана щодо Дону і підтримки збоку донських інсурґентів були знівечені поразкою Булавина, до якої мимоволі причинився й сам Мазепа, змушений до цього виступом Кочубея та Іскри. Позиція Запоріжжя була, як звичайно, неясна. Хоч кошовим отаманом був тоді великий ворог Москви — Кость Гордієнко[7]), але Мазепа, з багатолітнього досвіду своїх відносин із Запоріжжям, ніяк не міг покладатися на реальну допомогу з цього боку.

Не з'ясована була також позиція Туреччини і Криму. На жаль, бракує матеріялів, які могли б докладніше з'ясувати історію переговорів Гетьмана з турецькими і кримськими урядовими чинниками до початку українсько-московської війни. Здається, справа була на добрій дорозі, не зважаючи на всі заходи московської дипломатії не допустити до союзу Туреччини зі Швецією. Але пересправи не були закінчені, коли вступ Карла XII на територію України примусив турецький (а тим самим і кримський) уряд стриматися з остаточним рішенням, а наступні події зробили цю справу неактуальною для Туреччини принаймні на ближчий час.

Та особливо небезпечною для плянів гетьмана Мазепи була політична ситуація в Польщі. Хоч боротьба шведофільської і москвофільської партій в Речі Посполитій дала можливість Гетьманові реалізувати свої пляни щодо Правобережної України, але політичне роздвоєння Польщі мало в собі велику загрозу для Мазепи. Як офіційний союзник Москви, Гетьман мусів мати контакт з лідером авґустівської Польщі Сєнявським, посилати йому на допомогу козацьке військо, тримати там свого резидента тощо. І водночас, як фактичний союзник Карла XII і Станислава Лещінського, Мазепа мусів провадити свою акцію в Польщі з величезною обережністю й надзвичайним риском. До-

сить сказати, що російський уряд за певних обставин був готовий визнати Станислава польським королем (очевидно, коштом відмови Польщі від союзу зі Швецією), і московський резидент у Польщі (при Сєнявському) А. І. Дашков мав повноваження в слушний момент зактуалізувати цю справу. Невідомо, чи знав Мазепа про цей плян, який, на випадок реалізації, загрожував не лише цілій акції Мазепи та його персональній безпеці, але взагалі інтересам української державности. Зрештою, про це можна було довідатися. Може, цим пояснюється спроба Мазепи (будь-що-будь, дуже ризикована) прихилити Сєнявського, що весь час хитався між Авґустом і Станиславом, на бік Швеції, відкриваючи тим самим свої власні політичні карти[8]).

Нарешті, не можна випускати з ока й особистого стану Гетьмана в момент зриву з Москвою. Від кінця 1707 року Мазепа переживає важкі удари долі. Смерть матері (в листопаді 1707 року) була не тільки великою родинною втратою для нього, але й позбавила Гетьмана, мабуть, єдиної в світі людини, якій він цілковито довіряв і яка протягом довгих десятиліть була його наставником і головним дорадником на всіх шляхах його життя й діяльности. Хоч і іншого характеру, але не менш дошкульною для Мазепи була справа Кочубея, що перекреслила багатолітню й складну історію взаємин цих двох приятелів і в той же час противників. Гетьман витримав і цей удар і вийшов переможцем у боротьбі політичних і особистих пристрастей, амбіцій, а можливо навіть персональних ревнощів. Але ця справа не могла не залишити глибокого сліду в душі Мазепи. Зрештою, не маємо права не довіряти численним вісткам, які походили і від самого Мазепи, і від його ближчого та дальшого оточення, що старий (йому доходила вже сімдесятка) Гетьман від якогось часу був поважно хворий[9]). Звичайно вважають скарги Мазепи на важку хворобу за дипломатичні хитрощі, якими він хотів прикрити свої антимосковські акції. Але важкий стан здоров'я Гетьмана взимку 1708

—1709 року і його скора смерть вказують на те, що міцний організм Мазепи вже точила якась небезпечна недуга.

У такому стані Гетьман мусів ще гостріше відчувати небезпеку деконспірації, що ставала чимраз більшою. Хоч Петро І ставився до Мазепи і далі з звичайним респектом і приязню, але в московських урядових колах ніколи не було повного довір'я до Гетьмана, як і взагалі до українських державних діячів. Справа Кочубея та Іскри не могла не залишити тіні, а низка дальших подій ще більш насторожувала Москву щодо льояльности Гетьмана. Перестороги йшли з польських кіл (через московського резидента Дашкова), де досить багато говорилося про антимосковські пляни та зв'язки Мазепи. Але чутки про це ходили і в Москві, в колах чужоземних дипломатів, ще в листопаді 1707 року[10]). У червні 1708 року до Гетьмана був приставлений стольник Федір Протасьєв, якому доручено було „всегда быть при нем, господинѣ Гетманѣ" і „когда б он, Гетман, . . . в поход с войском пойдет", їхати „с ним, не отставая".

Сумніви московського уряду стали збільшуватися, коли Карл XII прийшов на Україну. 1 жовтня 1708 року в руки москалів потрапив шляхтич Якуб Улашин, що мав при собі листа до Мазепи від Станислава Понятовського. Лист був у приватній справі Понятовського, але на тортурах Улашин признався, що Понятовський доручив йому усно передати Гетьманові, щоб той ішов з усім військом до Карла XII, коли шведи вступлять на Україну. Хоч Ґоловкін послав (10 жовтня 1708 року) зізнання Улашина Гетьманові „для извѣстія", але ця справа не могла не збентежити Мазепу, який, зрештою, міг думати, що Улашин на тортурах розповів ще більше[11]).

Важко сказати, чи справді була тоді реальна загроза для Гетьмана, але він сам не міг не побоюватися передчасного розголосу і викриття справи.

Тим часом шведи були вже на Україні, і незабаром становище Мазепи стало критичним. Як союзник Москви, він

мусів виконувати накази царя й чинити опір шведам, своїм новим союзникам. Перед Гетьманом стояло надзвичайно складне завдання: допомогти дальшому наступові Карла XII на Москву і, разом з тим, уникнути воєнної руйнації України й окупації її московським військом. Можна думати, що спочатку Гетьман сподівався, що шведам удасться опанувати Сіверщину й, маючи на правому флянзі союзний український уряд та військо, продовжувати свій рух на Москву через Брянськ і Калугу. Та ця надія завела. Хоч населення Сіверщини спочатку поставилося до шведів не погано, але місцева влада не мала певних директив од свого уряду, а тому й не могла зустрінути шведське військо інакше, ніж вороже. Стародубівський полковник і наказний гетьман козацького війська на Сіверщині Іван Скоропадський був прихильником і приятелем Мазепи, але ледве чи він був повністю втаємничений у справу українсько-шведського союзу, отже, змушений був діяти у спілці з московським військовим командуванням, яке одразу опанувало ситуацію. Шведи не спромоглися оволодіти Стародубом, а тим часом московські залоги були введені в усі головні міста Сіверщини. Стародуб, Мглин, Почеп, Погар, а згодом Новгород-Сіверський поставили шведам збройний опір. Сіверщина, а разом з тим можливість наступу на Москву через Брянськ-Калугу, були для шведів утрачені. Терен боротьби переносився на південь, до центральної частини Гетьманщини. Зберігати далі зв'язок з Москвою було для Гетьмана неможливо. Тоді головним завданням його стає залишатися десь на лівому боці Десни, в районі Батурина й, чекаючи на прибуття шведського війська, охороняти фортеці, військові склади й комунікаційні лінії для дальшого руху шведів і зв'язку з Правобережжям, Запоріжжям, Кримом і Доном.

Така постава Гетьмана цілком суперечила плянам Москви й навіть прямим наказам царя. Петро I вимагає від Мазепи чинити опір шведській інвазії. Спочатку Гетьманові указано було йти на правий берег Десни або послати

туди якнайбільше свого війська для стримання шведського наступу. Та, під претекстом хвороби й потреби боротися з унутрішніми заворушеннями, Мазепі вдалося затриматися на лівому боці Десни, коло Батурина, в районі Салтикова Дівиця — Борзна. Але московський уряд у середині жовтня 1708 року, залишаючи Гетьмана „ради слабости здравія своего" „при обозах, оставя при себѣ нѣсколько войск по своему разсмотрѣнію за Десною", настоював, щоб він „лехкое войско, компанѣйцов и сердюков и протчих послал с наказным и велѣл им стать между Стародуба и Чернигова и чинить под непріятеля партіи" (себто військові диверсії). А „ради престереженія возмущенія в Малороссійском краю" (чого найбільше боялася Москва) наказано було київському губернаторові кн. Д. Ґоліцинові „итти в средину Украины для надежды и пострạху Малороссійскому народу"[12]).

Це дуже занепокоїло Мазепу. Ставало ясним, що московський уряд або не довіряє йому особисто, або принаймні не певний, що тяжко хворий („на смертельной постелѣ") Гетьман здолає „уберегати внутренняго зла", себто спокою і ладу на Україні в умовах шведського наступу. Зрештою, Москва не так боялася нельояльности Гетьмана, як заінтересована була в його льояльності. На всякий випадок Мазепу хотіли тримати далі і від шведів, і від його власного війська. В обличчі цієї небезпеки, Гетьман і старшина вирішили нав'язати безпосередній контакт зі шведським королем. 16-го жовтня, у Салтиковій Дівиці, Гетьман дав прощальну авдієнцію московським посланцям, дворянину Феодосієві Дурову і под'ячому Михайлові Второву, а 18 жовтня в с. Понурівці (коло Стародуба) з'явився до шведського короля посланець Мазепи Бистрицький з проханням гетьмана про шведську протекцію для України і з його порадою королеві йти на Новгород-Сіверський, щоб „заволодіти лінією Десни, з'єднати обидва війська та доставити досить провіянту для армії (шведської)". Сам

Гетьман переїхав до Борзни, щоб бути ближче до Батурина на час приходу короля.

Але московське коло дедалі звужувалося. З трьох сторін ішло до центру Гетьманщини московське військо: з північного сходу наступала армія Шереметєва, до якої поспішав зі Смоленська Петро I; із заходу йшли полки С. Неплюєва (аванґард війська кн. Ґоліцина); з північного заходу — кіннота Меншікова, яка загрожувала перегородити шлях шведській армії до Десни й Батурина. Цар наказував Меншікову „зѣло поспѣшить . . . и видѣтца з Гетманом, понеже от бездѣлников есть нѣкоторое воровство" (13 жовтня 1708 року). Того ж дня Петро писав Ґоловкінові, що „Гетман не все правду пишет" і що „Гетману для совѣту быть пристойно" (в московському таборі), хоч краще на той час, коли там буде цар. 20-го жовтня цар довідався від Меншікова, що „Гетмана к прежней ево болѣзни припала апелепсія (апоплексія — **О. О.**)" й негайно наказував Ґоловкінові або кн. Долгорукому їхати до Мазепи й, на випадок його смерти, підготувати вибори нового гетьмана.

Гра ставала надто небезпечною: треба було поспішати. Посланий удруге Бистрицький передав королеві прохання Гетьмана якнайшвидше йти на південь для злучення з ним. Але 23 жовтня прискакав до Борзни Войнаровський, який сповістив Мазепу, що наступного дня приїде туди Меншіков. Хворий Гетьман „порвався, як вихор" і того ж дня приїхав до Батурина, щоб дати останні розпорядження.

У неділю 24 жовтня вранці Мазепа покинув свій улюблений Батурин. Надвечір того дня він був у Коропі, а в понеділок 25-го вранці переправився через Десну коло с. Оболоння. 28 жовтня Гетьман, у супроводі всіх членів уряду, кількох полковників та іншої старшини[13]), з невеличким військом[14]) прибув до шведської штаб-квартири в с. Горках (Новгородської сотні), де відбулася його перша зустріч з королем Карлом XII.

Тепер усе залежало від постави української людности й, кінець-кінцем, від воєнного щастя шведського короля.

2. Московський терор на Україні

На зрив Мазепи Москва негайно відповіла, крім військових акцій, також низкою інших заходів, що мали на меті всякими засобами московського „кнута і пряника" паралізувати акцію Гетьмана й позбавити його підтримки української людности. Московське становище було тим вигідніше, що тут, на місці, були й сам цар, і головне військове командування (Шереметєв і Меншіков), і навіть керівні члени уряду — так звана Міністерська канцелярія, у складі канцлера Ґоловкіна, його помічника Шафірова й професійного дипломата, колишнього московського посла у Польщі, кн. Григорія Долгорукого. І хоч Петро твердив (у листі до Меншікова з дня 27 жовтня 1708 року) про „нечаянный никогда злой случай", але маємо враження від усіх його дій у той час, що ця несподіванка, хоч, може, в якійсь іншій формі, передбачалася вже раніш.

Діставши від Меншікова вістку, що Гетьман „совершенно измѣнил", Петро, який був тоді коло Новгорода-Сіверського, видав 27 жовтня маніфест до українського народу, в якому сповіщав, що „Гетман Мазепа безвѣстно пропал, и сумнѣваемся мы того для, не по факціям ли каким непріятелским". Цар наказував генеральній старшині, полковникам і „протчим" негайно з'явитися до нього „для совѣтов", а „буде он, Гетман, конечную невѣрность явил, то и для обранія новаго гетмана". Наступного дня, коли ситуація стала цілком ясною, Петро новим маніфестом сповіщав український народ про те, що Мазепа „измѣнил и переѣхал к непріятелю нашему королю швецкому, по договору с ним и Лещинским . . . дабы со общаго согласія с ними Малоросійскую землю поработить попрежнему под владѣніе полское и церкви Божіи и святые монастыри отдать во унію". За порадою Меншікова, цар демагогічно писав про те, що Мазепа „хитростію своею без нашего ука-

зу аренды и многіе иные поборы наложил на Малоросійской народ, будто на плату войску, а в самом дѣлѣ ради обогащенія своего. И сіи тягости повелѣваем мы нынѣ с Малоросійскаго народу отставить". Як „государь и оборонитель Малоросійского краю", цар наказував „для лучшаго упрежденія всякого зла и возмущенія в Малоросійском народѣ от него, бывшаго гетмана", щоб „вся старшина генералная и полковая съѣзжалась немедленно в город Глухов для обранія по правам и волностям своим волными голосами новаго гетмана". В тих же днях (27—31 жовтня) були надіслані персональні запрошення до полковників, яким обіцяно було царську „высокую милость" і різні нагороди[15]), а також до вищого українського духовенства — митрополита Київського Йоасафа Кроковського, Чернігівського архиєпископа Іоана Максимовича й Переяславського єпископа Захарії Корниловича, по яких послано було ще нарочного — кн. Б. І. Куракіна. Окреме запрошення було вислане до кошового отамана Запоріжжя Костя Гордієнка[16]). Відповідні повідомлення були надіслані й до поодиноких міст Гетьманщини[17]). Всі ці маніфести й накази царя були початком широкої пропаґандивної кампанії (Крупницький влучно називає її „війною маніфестів"), що розгорнулася в останніх місяцях 1708 року поміж Петром І і новим гетьманом І. Скоропадським — з одного боку, й Карлом XII і гетьманом І. Мазепою — з другого боку, й мала на меті вплинути на думку й поставу української людности.

Але Москва не обмежилася лише пропаґандою. Цар наказав Меншікову захопити гетьманську столицю Батурин, де була головна українська артилерія („пушечной великой снаряд") із запасами пороху та набоїв, склади харчів і генеральний скарб та архіви українського уряду.

Від'їжджаючи з Батурина до шведського короля, Мазепа доручив оборону своєї резиденції сердюцькому полковникові Дмитрові Чечелю[18]), осаулові Генеральної Артилерії Фрідріхові Кеніґсеку[19]) і батуринському сотникові

Дмитру Нестеренкові[20]). У Батурині стояли чотири сердюцькі полки (Чечеля, Покотила[21]), Дениса і Максима), а також частини козацьких полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького, разом понад 3000 чол. Залозі було наказано боронити фортецю від москалів і триматися там до повернення Гетьмана зі шведським військом.

Наказ Гетьмана був виконаний. Ні намови Меншікова й кн. Д. Ґоліцина, які підійшли до Батурина з 10-тисячним військом, ні письмовий царський наказ Чечелеві (датований 29 жовтня), ні слабкість батуринських укріплень[22]), ні стара незгода між козаками й сердюками не вплинули на оборонців міста. Всі вони, „как старшина, так и товарыщство, единогласно отвѣщали" московським воєначальникам, „что без нового гетмана нас (москалів) в город не впустят, а гетмана де надлежит им выбирать общими голосами. И пока де швед из здѣшних рубежей не выступит, по то время и гетмана им обирать невозможно" (лист Меншікова до Петра І з 31 жовтня 1708 року). Меншіков писав цареві, що „ни малой склонности к добру в них (батуринців) не является, и так говорят, что хотят до послѣдняго человѣка держатца" (31. X. 1708 р.).

1-го листопада вранці розпочалися воєнні дії. Батуринці „начали по нас (московське військо) стрѣлять ис пушек . . . и посад кругом города зажгли". На нову пропозицію здатися, батуринці відповіли Меншікову: „мы де всѣ здѣсь помрем, а президіума (московської залоги) в город не пустим" (лист Меншікова до царя з 1 листопада 1708 року). Вночі проти 2 листопада московське військо пішло в наступ і після двогодинного бою, завдяки допомозі деяких зрадників (зокрема Прилуцького полкового обозного Івана Носа)[23]), оволоділо Батурином. 2-го листопада „о 2 часу пополуночи" Меншіков сповіщав царя, „что мы сего числа о шти часах пополуночи здѣшную фартецію з двух сторон штурмовали и . . . по двучасном огню, оную взяли".

Почалася Батуринська трагедія. Столиця Гетьманщини, з усіма державними установами, з палацом Гетьмана

й церквами[24]), які він збудував, з так близькою Мазепиному серцю бібліотекою і збіркою зброї, що їй рівну не легко було знайти в цілій Европі[25]), з усім тим, що за двадцять літ свого панування зібрав там великий державний і культурний діяч України, — стала жертвою вогню й московського варварства. Сучасні джерела одностайно свідчать про тотальне знищення міста та його людности. Про це оповідають шведські учасники походу, які бачили на власні очі згарища Батурина. Про це повідомляли свої уряди чужоземні дипломати в Москві. Пруський посол Кайзерлінґ писав своєму королеві 28 (17) листопада 1708 року, що Меншіков у Батурині „alles massacriret ... das Schloss und die Stadt geplündert und nachmahls eingeäschert worden". Це ж стверджує й англійський посол Вітворт. Це визнають і російські джерела. Новгородський (III) літопис, докладно описуючи події на Україні 1708—1709 рр., каже, що „великій государь (Петро І) ... град его (Мазепи) столный (Батурин) разори до основанія и вся люди посѣче".

Страшну картину батуринської руйнації малює український сучасник подій (Лизогубівський літопис): „Много там (у Батурині) людей пропало от меча, понеже збѣг был от всѣх сел ... Много ж на Сеймѣ потонуло людей, утекаючи чрез лед еще некрѣпкій; много и погорѣло, крившихся по хоромах, в ліохах, в погребах, в ямах, где паче подушилися, а на хоромах погорѣли, ибо хотя и вытрубленіе було — престать от кровопролитія, однак выходящих от покрытія войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившися, кололи людей и рубали, а для того боячися, прочіе в скрытых мѣстах сидѣли, аж когда огонь обойшол весь город, и скрытые пострадали. Мало однак от огня спаслося и только одна хатка, под самою стѣною вала стоячая, уцѣлѣла, нѣякогось старушка"[26]).

Коли 8 листопада Мазепа й шведи побачили руїни і згарища Батурина, ще „крови людской в мѣстѣ и на предмѣстью было полно калюжами" (Чернігівський літопис). „Ревно плакал по Батуринѣ Мазепа", який сказав Орли-

кові: „Теперь все пойдет иначе: Украина, устрашенная судьбою Батурина, будет бояться держаться с нами за одно" (лист Орлика до Яворського).

Батурин був знищений на виразний наказ Петра: „А Батурин в знак измѣнникам (понеже боронились) другим на приклад зжечь весь" (лист до Меншікова з 5 листопада 1708 року)[27]. Тільки недобитки батуринської людности могли врятуватися втечею, а дехто потрапив до московського полону на довгі роки. Недарма цар загрожував іншим українським містам долею Батурина на випадок їх непослуху Москві[28].

Вся генеральна артилерія (70 гармат), військові запаси, чималий скарб (державний і гетьманський), державні клейноди[29]) та архіви[30]) дісталися переможцям. „Артилерію, сколко могли взять, везем с собою — писав Меншіков Петрові з Конотопу 3 листопада, — а протчую тяшкую, а имянно нѣсколко самых болших пушек, розорвали"[31]).

Керманичі оборони Батурина стали жертвами московської помсти. Чечель, Нестеренко та інші українські старшини були страчені в Глухові. Важко поранений Кеніґсек помер у дорозі, й кара була виконана на його трупі[32]).

Трагічна доля Батурина була великим ударом для української справи. Шведський учасник походу 1708—1709 років полковник граф Ілленштієрна писав: „Мордування, яке тут (у Батурині) було вчинене, навело такий терор на цілу країну, що не тільки більша частина України, а в тому числі й ті, що з прихильности до шведів рішилися були на повстання, залишилися по своїх домах, але й переважаюча кількість війська, що прийшло до шведів з Мазепою, перейшла до ворога, а це викликало у нас великі недостачі і перешкоди в усіх наших пізніших акціях".

Протягом наступних місяців на Україні відбувалися численні слідства й жорстокі кари над усіма, хто був причетний або тільки запідозрений у причетності до справи Мазепи. Це мало місце скрізь, де була московська влада (зокрема в Києві), але особливо страшну пам'ять, яка була

жива ще в добу „Історії Русів" (перша чверть XIX століття), залишила по собі діяльність слідчої канцелярії в Лебедині (на Слобожанщині, недалеко від границі Гетьманщини). Там була тоді царська головна квартира й було зосереджено більшість слідчих справ, що провадилися з особливою ретельністю й жорстокими тортурами.

Найголовнішим завданням Москви було перевести вибори нового гетьмана. Це питання було не нове: воно цікавило, безперечно, і українські провідні кола ще за життя Мазепи, і московський уряд, коли прийшли відомості про смертельну хворобу Гетьмана. Нам невідомі докладніше думки і пляни Мазепи щодо свого наступника. Можна думати, однак, що Гетьманові хотілось, щоб його спадкоємцем (не лише його майна, а згодом і княжого титулу) був хтось з його рідних — спочатку Обидовський, а потім Войнаровський, і це не було секретом у батуринських урядових колах. Але Мазепа добре розумів, що Войнаровський ні віком, ні заслугами не може бути кандидатом на булаву. Ним міг би бути лише хтось з вищої української старшини, людина великого урядового стану й авторитету, доброго маєтку і — що найголовніше — кандидатура, прийнятна і для старшини, і для Москви, і для самого Мазепи. На нашу думку, таким кандидатом, зокрема в очах Мазепи та Москви, був полковник Стародубівський Іван Скоропадський.

Коли Петро I довідався, що Мазепа при смерті, він наказав Ґоловкінові (коло 21 жовтня 1708 року) їхати самому або кн. Г. Долгорукому до Гетьмана „и предъуготовить, ежели воля Божія какая с оным опредѣлитца, чтоб, не мѣшкав, друговo, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был". Що кандидатура Скоропадського була відома в московських урядових колах, як Мазепина рекомендація, свідчить лист Дашкова до Ґоловкіна, писаний вже після зриву, десь у листопаді 1708 року. Дашков, можливо, маючи інформації також із польських джерел, писав: „Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно

имѣть и на него око, понеже он есть креатура Мазепина: он его возставил и обогатил". Тому не дивно, що, коли Петро довідався про перехід Мазепи до шведів, кандидатура Скоропадського спочатку відпала, і цар намічав на наступника Мазепи Миргородського полковника Д. Апостола. „И буде полковник Миргородцкой гдѣ в близости обрѣтаетца — писав він Меншікову 27 жовтня — то прикажи ево сыскав к нам прислать, обнадежа ево милостію нашею, потому что он великой непріятель был Мазепѣ". Петро ще не знав тоді, що Апостол був разом з Мазепою у шведському таборі.

На обрання нового гетьмана у Глухові[33]) з'явилися тільки полковники Стародубівський — І. Скоропадський і Чернігівський — П. Полуботок і наказні полковники Переяславський — С. Томара і Ніженський — Л. Жураковський[34]). Полтавський полковник І. Левенець волів вичікувати, чия візьме, і, посилаючися на потребу боронити Полтаву, до Глухова не поїхав. Решта полковників (крім тих, що були з Мазепою у шведів) була на Правобережжі й не брала участи у виборах. Обирати, справді, було не важко. Полуботок, не зважаючи на його стару ворожнечу з Мазепою, здавався Петрові непевним і до того ще його в'язали родинні стосунки з багатьма мазепинцями, що були на той час у шведів[35]). Лишалася єдина кандидатура Скоропадського, старшого віком і стажем, більш відомого в Москві, який засвідчив свою льояльність до царя у критичний момент боротьби за Сіверщину. Зрештою, ця кандидатура була не нова для старшини. 6-го листопада 1708 року Скоропадський був обраний на гетьмана України (1708—1722).

Іван Ілліч Скоропадський (к. 1646—1722) у 1708 р. мав понад 60 літ життя і кілька десятків років старшинського стажу. Уманець з походження, він 1674 р. перейшов на Лівобережжя. За Самойловича він був військовим канцеляристом (1675—1676 рр.), старшим військовим канцеляристом (1676), чернігівським полковим писарем (1681 —

1694 рр.). Це була розумна й тактовна людина, з певним дипломатичним хистом („ростропный человѣк", як називав його гетьман Самойлович[36]), і не дивно, що Самойлович давав йому досить відповідальні доручення до Москви (в 1675 і 1676 рр.). Р. 1681 він посланий був у Крим в зв'язку з переговорами, що закінчилися Бахчисарайським миром. Його службовій кар'єрі чимало допомогло одруження з дочкою чернігівського полкового обозного Калениченка[37]). Майбутній гетьман, їдучи одружуватися (1678 р.), мав при собі лише одного челядника, четверню коней і „палубець". Але незабаром почалося його збагачення за допомогою тестя Калениченка. Р. 1681 він разом з тестем здобув гетьманський універсал на млин на р. Вирі, а в 1687 році (25 серпня) один з перших одержав від нового гетьмана Мазепи універсал на маєтки, які він встиг на той час зібрати: села Вихвастів і Боровицю з слободою Дроздовицею і кілька млинів. Усі ці володіння ствердила йому царська грамота 1689 р. Користуючися підтримкою Мазепи, якому він, можливо, чимсь прислужився під час Коломацького перевороту, Скоропадський робить собі і службову, і маєткову кар'єру. Гетьман Мазепа посилає його з різними дорученнями до Польщі (1690 р.)[38]), до Москви (1693, 1696 рр.), до Січі (1703 р.) тощо. Р. 1698 він здобуває уряд генерального бунчужного, 1701 р. — генерального осаула (другого), а р. 1706 Мазепа призначає його на дуже важливий уряд Стародубівського полковника.

У 1699 р. Гетьман „респектом ... пана бунчучного войскового енералного Ивана Скоропадского значних и працовитых при боку нашом услуг" надав йому „ко вспартю и вспоможеню" в „зуполную моц и поссессію" с. Івашків, що перед тим належало тестеві Скоропадського Калениченкові. Нове одруження (к. 1700 р.) з дочкою багатого прилуцького орендаря Марка Аврамовича (Марковича)[39]), вдовою колишнього генерального бунчужного Костянтина Голуба (шваґра Самойловича), ще більше зміцнило ма-

єтковий стан Скоропадського, бо Настасія Марківна мала значні достатки[40]).

Уже саме призначення Скоропадського на Стародубівське полковництво свідчить про те, що Мазепа цілком йому довіряв. Стародубівський полк був важливою економічною частиною Гетьманщини і, завдяки своєму прикордонному положенню, мав особливе політичне і стратегічне значення. Підтримка стародубівської старшини й міського патриціяту була дуже важлива для політичних плянів Мазепи. Стародубівський полковник І. Скоропадський і стародубівський війт С. Ширай[41]), очевидно, мали бути надійними провідниками політики Мазепи на півночі Гетьманщини. Так чи інакше, призначення Скоропадського Стародубівським полковником підтверджує свідчення Кочубея про його близькість до Мазепи.

Мазепа був цілком певний щодо Скоропадського, коли 30 жовтня 1708 р., вже зі шведського табору, писав йому, щоб він старався „всѣми способами, по данном себѣ от Бога разуму и искуству, московское войско з Стародуба искоренити". На випадок, „если бы . . . до искорененія того кгварнѣзону московского, в Стародубѣ зостаючого, толко силы и способу не мѣл, теды радим . . . оттуль уходити и до боку нашого в Батурин з товариством поспѣшати, жебы не попал з неповѣтованным жалем нашим в московскія руки". Скоропадський не одержав цього листа[42]). Зрештою, оточений московським військом, він і не міг би виконати доручення Гетьмана. Про те, що Скоропадський був прибічником Мазепи, знали і в шведському таборі. Очевидно, з цих джерел французький посол у Стокгольмі Кампредон писав міністрові закордонних справ де-Торсі (11 січня 1709 р.), що „Скоропадський . . . є особистий приятель Мазепи".

Скоропадський виправдав довір'я Мазепи. В найстрашніші часи для України після Полтавської катастрофи, в умовах фактичної московської окупації, він робив усе, що міг, для того, щоб боронити інтереси Української дер-

жави. Звичайно, Скоропадський не міг не повернутися до старої політики Мазепи щодо Москви, але московський уряд ніколи повністю йому не довіряв[43]), дістаючи до того ще від своїх аґентів на Україні — московських і українських — численні факти й далеко не завжди безпідставні доноси на Гетьмана про його доброзичливе ставлення до мазепинців, що залишилися на Гетьманщині, і до самого Мазепи. Ці факти досить відомі. Навіть у своїх універсалах Скоропадський уникає офіційної московської термінології щодо „измѣнника" Мазепи, називаючи його звичайно або „бувшим гетьманом" або „нашим антецесором". Ім'я і пам'ять Скоропадського завжди залишалися чистими в колах української мазепинської еміґрації. Й коли гетьман Пилип Орлик довідався про смерть Скоропадського, він записав у своєму щоденнику: „Нехай душа його на віки вічні живе в радостях Господніх! Колись це був великий і любий мій приятель" (27 травня 1723 року).

Всі ці заходи московського уряду мали насамперед військово-політичне значення. Але Москва не обмежилася самою аґітацією проти Мазепи, як свого національно-політичного ворога. Треба було знищити Гетьмана, як людину. Весь час, аж до смерти Мазепи, Петро І вживає всіх заходів, щоб дістати його живого в руки московських катів. Тим часом було переведене заочне „покарання" Мазепи за детально розробленим церемоніялом, де пропаґандивні цілі переплíталися із звичайною жадобою помсти. На початку листопада 1708 року у Глухові відбулася низка огидних церемоній, що мали не абиякий вплив на українську людність. Вони докладно описані, зокрема в листі Ґоловкіна до російського посла в Константинополі П. А. Толстого з дня 9 листопада 1708 року. Перед самим обранням нового гетьмана „над персоною" Мазепи було „учинено уничтоженіе". „В началѣ — пише Ґоловкін — ево диплом от е. ц. в. изодран и от его свѣтлости князя Меншикова и от меня, аки обер-камергера, и обоих нас того ордина Святаго Андрея ковалеров, во образ Мазепы, от е. ц. в. ему

напред сего всемилостивѣйше данной орден снят ... И та ево персона напослѣди ногами с лѣсницы столкнута и потом от ката взята и до висѣлицы, которая на рынку обрѣталась, на веревкѣ тощена, а тамо уже его, Мазепина, учиненная измѣна к своему суврену без всякой далной причины к разоренію сего народу, и что оный от всѣх чинов отставлен и измѣнником и шелмом деклярован, явственно всему народу об'явлен. Герб ево от ката изодран и изтоптан, ево сабля от того ж ката переломлена и по персонѣ тѣми обломки ударена, и напослѣди помянутая ево персона на висѣлицу повѣшена"[44]).

Вінцем цього „уничтоженія" Мазепи був наказ царя вищим церковним чинникам, українським і російським, Мазепу „публично в соборной церкви проклятію предать", себто виголосити церковну анатему на Мазепу, який „оставя православіе, к еретикам Шведам ушел ... і, вмѣсто защищенія також как великой строітель оных был святым церквам, нынѣ проклятой гонитель оным учинился, понеже недалеко от Новагородка Шведы в одной церкви лошадей поставили ..." (указ митрополитові Рязанському, місцеблюстителю патріяршого престолу Стефанові Яворському з 31 жовтня 1708 року).

Наказ був слухняно виконаний. 12 листопада в Москві, в Успенському соборі, місці коронації московських царів і російських імператорів, у присутності єпископату, царевича Олексія Петровича, бояр та інших осіб, митрополит Стефан Яворський, українець і давній приятель гетьмана Мазепи, перевів церковний обряд прокляття „за измѣну и вѣроломство" (виголосивши при цьому відповідне казання) на того, хто завжди був вірним сином Православної Церкви й великим, найбільшим з усіх українських гетьманів, її добродієм.

Того ж дня у Глухові, в Троїцькій соборній церкві, після літургії й молебня, в присутності царя й членів московського уряду, а також гетьмана Скоропадського й старшини, вище українське духовенство, на чолі з митрополитом

Йоасафом Кроковським, „предало Мазепу вѣчному проклятію", при чому Новгородсіверський протопоп Атанасій Заруцький, давній панеґірист, а потім ворог Мазепи, „сказывал казанье, напоминая о прежде бывших измѣнниках пространно . . .". Того ж дня царський маніфест оголосив Мазепу „богоотступным измѣнником", що „от вѣры православной и Церквей христіанских отлучен". І того ж дня з друкованими посланнями тотожного змісту звернулися до своєї пастви вищі українські ієрархи — митрополит Йоасаф Кроковський, архиєпископ Іоан Максимович і єпископ Захарія Корнилович.

Нема найменшого сумніву, що навіть ці листи українського єпископату були звичайнісіньким диктатом царської канцелярії. Ця анатема (поширена також на всіх, хто пішов за Мазепою) була внесена в „чин православія" й „мало не до кінця XIX ст. ім'я гетьмана Мазепи згадувалося щорічно під час відправи „чина анафематствованія" (або „чина православія") в першу неділю Великого Посту" (Біднов). Годі й казати, що за межами Російської імперії жадна Православна Церква ніколи не визнавала цієї „анатеми", що, проте, не зважаючи на всю її церковну неправосильність, не могла не справити свого враження на українську людність того часу[45]).

Всі засоби терору, психічного і фізичного — пропаґанду, обіцянки й погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, кари in effigie й найжорстокіші тортури і страти, меч і вогонь, — все кинула Москва в 1708 році проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а заразом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежности. І це залишилося залізною традицією московського імперіялізму аж до сього дня.

3. Боротьба за Україну в 1708—1709 р.

Концентрація московського війська на Гетьманщині, руйнація Батурина й терор проти української людности, обрання нового гетьмана, врешті, антимазепинська пропаґанда й церковна анатема на Мазепу — все це завдало ве-

ликої шкоди плянам гетьмана Мазепи і шведів. Особливе значення мала, звичайно, позиція української людности. „Скажу прямо: коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу для нього жадної можливости закінчити щасливо війну", хоч „населення . . . до московитів ставиться вороже" — писав Безенваль своєму шефові де-Торсі 28 листопада 1708 року.

Українська нація не могла підтримати шведського короля вже тому, що була поділена від перших днів українсько-московської війни на два протилежні табори. На території, зайнятій шведами, діяв уряд гетьмана Мазепи; на території (значно ширшій), окупованій москалями, уряд гетьмана Скоропадського мусів виконувати накази царя й московського військового командування і брати чинну участь у боротьбі проти шведів, а тим самим і проти гетьмана Мазепи. Обидві сторони намагаються прихилити до себе українське населення. Карл XII і Мазепа — з одного боку, Петро I і Скоропадський — з другого боку поширюють скрізь свої проклямації, маніфести, універсали, в яких одна сторона обіцяє визволення від московського ярма, а друга твердить, що „никоторой народ под солнцем такими свободами и привиліями, и легкостію похвалиться не может, как по нашей, царскаго величества, милости Малороссійскій" (маніфест Петра I з 6 листопада 1708 року).

Політичний поділ України поміж двома гетьманськими урядами був ускладнений новим загостренням соціяльної боротьби. Розрухи, що почалися ще перед зривом Мазепи з Москвою, тепер, в умовах воєнної руїни й політичного хаосу, набирають розмірів, загрозливих не тільки для державців та взагалі заможніших людей, але й для загального громадського ладу й порядку. Очевидець (кн. Б. Куракін) пише, що на початку листопада 1708 року від Новгорода-Сіверського до Києва „во всѣх мѣстах малороссійских и селах были бунты и бургумистров и других старшин побивали". Московська військова влада фактично толерувала цей стан, надто ж коли розрухи відбувалися в маєтках

мазепинців, а уряд гетьмана Скоропадського не мав досить сили, щоб приборкати ці заворушення.

Московський терор, політичний поділ України й загроза соціяльної анархії вплинули на ставлення української людности до українсько-шведського союзу. Звичайно, треба дуже обережно ставитися до тверджень Петра I, Меншікова та інших керівників московського уряду, що „сей край (Україна) как был, так и есть" (лист Петра I до кн. В. В. Долгорукого з 30 жовтня 1708 року), що „здѣшней народ со слезами Богу жалуютца на онаго (Мазепу) и неописанно злобствуют" (лист Петра I до Ф. М. Апраксіна з 30 жовтня 1708 року) і що „в здѣшней старшинѣ, кромѣ самых высших... никакова худа ни в ком не видѣть..." (лист Меншікова до царя з 26 жовтня 1708 р.). Так само треба пам'ятати, що численні „вірнопідданські" заяви (супліки) українських міст (Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгорода-Сіверського) і сотень Лубенського, Миргородського та Прилуцького полків писалися з метою самоохорони від московських репресій і здебільшого за відсутности вищої старшини, яка була тоді з Мазепою у шведському таборі. Але навіть у цих вимушених деклараціях згучить щира тривога „за милую Малороссійского всего края нашого отчизну".

Найбільш турбувала московський уряд позиція української старшини, головне — її провідних кіл. Ситуація, справді, була дуже загрозлива для московських інтересів на Україні. Цілий український уряд, більшість впливових полковників і чимало інших представників старшинської аристократії були у шведському таборі. Інші, співчуваючи плянами Мазепи, відходили якнайдалі з території, загроженої московським військом, і дехто з них опинився на Правобережжі; серед них був навіть син страченого В. Кочубея — Василь, зять Д. Апостола. Були й такі, що воліли вичікувати розвитку подій, сидячи у своїх маєтках та хуторах. Було й чимало зрадників, які вислужувалися пе-

ред московською владою і за її допомогою діставали уряди й сконфісковані маєтки мазепинської старшини[46]).

Серед полкової та сотенної старшини було багато прихильників Мазепи. Полтавський полковник І. Черняк згодом (1714 р.) стверджував, що „в полку . . . мало осталось старшины, которые бы не измѣнили государю”, й серед них були навіть родичі та свояки Кочубея й Іскри, які щойно перед тим зазнали різних репресій збоку Мазепи. Посланий до Глухова генерал-ляйтенант Я. Брюс писав Петрові І 31 жовтня 1708 року: „Гварнизон как наш сюды вступил, то вся чернь зѣло обрадовалась, токмо не гораздо пріятен их приход был старшинѣ здѣшной, а наипаче всѣх здѣшному сотнику[47]) . . . И сказывают многіе здѣшные жители, что он весма Мазепиной партіи, которой у него всегда дѣтей крещивал, и про (князя) Четвертинскаго сказывают, что тѣх же людей”. А кн. Ю. Четвертинський, зять гетьмана Самойловича, колись був ворогом Мазепи. Так само було і в інших полках та сотнях[48]), хоч, звичайно, не бракувало й таких старшин, що афішували свою льояльність або навіть відданість Москві.

Отже, одним з найголовніших завдань московської політики на Україні на рубежі 1708 і 1709 років було привернути до себе українську старшину й позбавити Мазепу її політичної підтримки. Ще 1 листопада 1708 року Петро І звертається до всієї старшини, починаючи з генеральної, а також до козаків „и протчих” із закликом-ультиматом, щоб вони „вѣрность к нам, в. г., показали” й покинули Гетьмана та шведів протягом одного місяця. А тим, хто цього не виконає й „будет против нас (царя) служить тѣм нашим непріятелем, тѣх об'являем измѣнников наших и отчизны вашей. И будут их чины и маетности, и пожитки их отобраны и розданы вѣрным за службы их. Також жены и дѣти их взяты и сосланы будут в сылку[49]). А кто из них пойманы будут, и тѣ, яко измѣнники, казнены будут смертью без пощады”. Це було повторено в указі гетьманові Скоропадському з 7 листопада 1708 року і ще раз, в ука-

зі старшині, що була з Мазепою у шведів, з 10 листопада 1708 року.

Ці заклики, обіцянки й погрози мали не абиякий вплив: більшість старшини перейшла набік Москви й визнала уряд гетьмана І. Скоропадського. Дезерція поширюється й серед тої старшини, що була у шведському таборі. Миргородський полковник Д. Апостол, генеральний хорунжий І. Сулима, а згодом компанійський полковник Г. Ґалаґан[49a]) і Корсунський полковник А. Кандиба повернулися під владу царя і взяли активну участь у боротьбі проти шведів і гетьмана Мазепи. Здається, подібні наміри мали й генеральні осаули Д. Максимович і М. Гамалія, Лубенський полковник Д. Зеленський, генеральний суддя В. Чуйкевич і компанійський полковник Ю. Кожуховський[50]). Дехто з них зробив це пізніше (М. Гамалія)[51]), а інші повернулися до московського табору в день Полтавської битви. За ними часто-густо йшли їх численні родичі та свояки.

Дезерція в лавах мазепинців мала дуже неґативний вплив на ширші кола української старшини та козацтва. Починаючи з листопада 1708 року, частішають випадки втечі козаків та компанійців. Військо Мазепи тануло, і це викликало у шведів почуття розчарування і недовір'я до українського союзника, що позначилося й на ставленні їх до місцевого населення. Справді, відносини між шведами й населенням України дедалі гіршали. Воєнна руїна, вимоги військового командування, реквізиції, надужиття солдатески — з одного боку, двоєвладдя й московська пропаґанда робили своє діло. Людність або тримається пасивно, або навіть подекуди виступає проти шведських загонів. Наприклад, мешканці („громада") м. Пирятина під час наступу шведів на Пирятин „против оных стояли и в город не пустили, и многих шведов побили, а иных в полон взяли". Мешканці м. Сміли відмовилися пустити до себе шведів і тут же відчинили ворота російському генералові Ренне. Так само населення м. Веприка у грудні 1708 року озброїлося, щоб відбити шведів. Подібне було в Зінь-

кові та в інших містах. Шведський історик Адлерфельд, учасник походу, пише: „Ми несподівано змушені були весь час воювати, як з ворогами, з населенням того краю, куди ми ввійшли".

Та гетьман Мазепа був не з тих, хто здається на ласку долі. Після тимчасової депресії, викликаної тривогами й поразками восени 1708 року, Мазепа, не зважаючи навіть на кепський стан здоров'я[52]), розпочинає зимову кампанію 1708—1709 року з надією на щасливий кінець боротьби.

На жаль, бракує докладніших матеріялів про широку дипломатичну й військово-адміністративну діяльність Гетьмана того часу. Не маємо ні українських державних архівів, які або загинули тоді, або поволі нищилися згодом, або ж у рештках своїх лежать десь під спудом московського чи іншого чужого володіння. Не маємо й тогочасної української мемуаристики, щоденників, листування. Отже, мусимо реконструювати хід подій на підставі чужих, нерідко ворожих нам джерел. Наслідком того, небагато знаємо про діяльність українського уряду, зокрема гетьмана Мазепи, в 1708—1709 році.

Але навіть документальні фраґменти, що є в нашому розпорядженні, свідчать про те, що Мазепа робив усе, щоб забезпечити успішну українсько-шведську кампанію проти Москви. Великою заслугою новітньої української історіографії було встановлення правильної перспективи історичних подій тої доби. Цілком слушно каже Б. Д. Крупницький, що „Мазепа і зорієнтовані на нього українці шукали виходу, здавалося, в моменті неповторно-приятливої европейської ситуації. Колишні союзники Москви мусіли зовсім відступити, примушені до цього військовим генієм Карла XII; Польщу завойовано, а невтральна Прусія не сміла й пари пустити з уст. Австрія, Франція, Англія, Голляндія або явно хилилися набік шведського короля, або не робили нічого, щоб перешкодити йому в його оперативних задумах. Туреччина готова була — принаймні на випадок успіху — прилучитись до антиросійської коаліції". В світ-

лі цього, події на Україні вкінці 1708 року в очах Мазепи й Карла XII мали суто льокальне значення. Головну увагу союзників було звернено на підготову до нового наступу проти Москви, що намічений був на весну і літо 1709 року.

Аналізуючи відомі нам факти військово-адміністративної діяльности уряду Мазепи взимку 1708—1709 року, досить ясно бачимо головні цілі Гетьмана на той час. Звичайно, суто військові акції його були обмежені вже тим, що керівництво воєнними операціями було у шведських руках. Далі Мазепа мусів числитися з тим, що по той бік греблі існує і діє українське військо Скоропадського, яке брало досить жваву участь в операціях російської армії. Та найголовніше — в розпорядженні Мазепи була взагалі дуже невелика кількість війська — здебільшого компанійські й сердюцькі полки. Головну військову силу Мазепи складали компанійські полки Ю. Кожуховського, Андріяша і Волковицького (Болковицького?). Сердюцькі полки Покотила, Дениса, Максима й кол. Чечеля (ним командував, як наказний полковник, сотник Гарасим) були дуже здекомплектовані[53]). Козацькі полки, як військова сила уряду Мазепи, фактично вже не існували[54]). Саме компанійські полки брали участь у численних воєнних експедиціях шведської армії на Україні (як на Гетьманщині, так і на Слобожанщині) взимку 1708—1709 року.

Більш важливим завданням уряду Мазепи було забезпечити загальний лад і порядок на території, зайнятій шведською армією, зокрема організувати постачання їй харчів, фуражу, одягу і всього іншого, що було потрібне для безперебійного ходу воєнних операцій напередодні нового наступу на Москву. Це було вийнятково важке завдання за тих умов, коли більша частина Гетьманщини стала театром воєнних дій і на території її існувало два українські уряди. Й коли шведська армія, не зважаючи на всі труднощі й недостачі, пережила важку зиму на Україні і збереглася, як поважна бойова сила, здатна до дальших опе-

рацій і генерального бою, то це сталося, великою мірою, завдяки гетьманові Мазепі.

Дуже важливі заходи Мазепи щодо мобілізації українських сил та ресурсів на Правобережжі та Запоріжжі. Ще в листопаді 1708 року Гетьман посилає з Ромна на Правобережжя довірених людей, щоб організувати там опір Москві й забезпечити комунікацію з Польщею та з Туреччиною. Уповноваженими Гетьмана на Правобережжі були генеральний осаул Антін Гамалія[55]) і новопризначені полковники, Чигиринський — К. Мокієвський і Корсунський — А. Кандиба. Хоч повністю ця акція і не вдалася, внаслідок російських контрзаходів (зокрема, енерґійної діяльности Київського губернатора кн. Д. М. Ґоліцина), становища правобережних козацьких полковників, які перейшли набік Москви, зради білоцерківського команданта, сердюцького полковника Бурляя, а згодом і капітуляції Кандиби, але південне Правобережжя (Чигиринщина) підтримало Мазепу й залишилося вірним Гетьманові аж до московського погрому Запоріжжя. Це мало значення для союзників, які чекали допомоги з Польщі і сподівалися підтримки збоку Туреччини й Криму, а згодом придалося під час втечі Карла XII і Мазепи до Бендер.

Відповідну місію на півдні Гетьманщини (Полтавський полк) і на Запоріжжі, а також і зв'язок з Кримом було доручено другому молодшому членові українського уряду — генеральному бунчужному Федорові Мировичу[56]).

В центрі дипломатичної діяльности гетьмана Мазепи наприкінці 1708 — на початку 1709 року було завершення ґрандіозного пляну створення великої антимосковської коаліції, куди мали ввійти, окрім України і Швеції та їх західніх союзників, ще низка полуднево- й східньо-европейських держав і народів: Туреччина, Крим, Молдавія, Валахія, Трансильванія, Дін, Кубанські черкеси, Калмицька Орда, Казанські татари, Башкирія тощо. Це був, справді, епохальний, гідний великого політика, дипломата й державного діяча, плян подолання московської могутности, утво-

рення непереможної греблі проти московського імперіялізму. Тільки Мазепа, який поєднував високу культуру і досвід західньоевропейської політики з досконалим знанням і глибоким розумінням східньоевропейського світу, а зокрема Москви і тої московськости, небезпеку якої не тільки для України, але й для цілої Европи він ясно усвідомлював, міг бути творцем цього пляну. Мазепа добре знав, що головним і найстрашнішим ворогом Москви були не шведи, які, зрештою, могли порозумітися з нею за круглим столом мирового конґресу[57]), і не Лещінський, якого, за відповідної коньюнктури, готова була вона визнати. Гетьман, що десятиліттями стежив за розвитком політичних подій на Сході Европи, уважно придивляючися до тих національних і соціяльних рухів і повстань проти Москви, які вибухали то в Астрахані, то в далекій Башкирії, то на сусідньому Дону, для приборкання яких і він приневолений був посилати українські полки, він, що бачив одну за одною поразки тих повстань і, мабуть, розумів їх основну причину, — найскорше міг зрозуміти, що тільки коаліція всіх поневолених та загрожених Москвою народів спроможна поставити опір московській експансії.

З другого боку, створення широкої антимосковської коаліції мало й безпосереднє мілітарне значення. Втрата Батурина і з ним усієї генеральної артилерії, а ще більше фатальне розбиття українських сил, внаслідок московського підступу й терору, ясно показали Гетьманові, що навіть найхоробріша шведська армія, ще й відрізана від батьківщини та виснажена важким походом, не зможе сама подолати московське військо, що розпоряджало засобами і збройними силами великої частини України, а головне, спиралося безпосередньо на власну московську базу. Отже, треба було думати й дбати про створення військових резервів, нової збройної сили, що могла б підтримати шведське військо, а може навіть його заступити. Але насамперед треба було мобілізувати збройні сили, що були в розпорядженні окремих антимосковських чинників на сході

й південному сході Европи: Запоріжжя, донські інсурґенти, на чолі з Ігнатом Некрасовим, що були тоді на Кубані, Крим і, звичайно, Туреччина. Саме в цей бік були скеровані головні дипломатичні зусилля Мазепи в 1708—1709 році. Це він був справжнім творцем ідеї східньоевропейських коаліцій XVIII століття, скерованих проти Російської імперії.

Вже перші місяці 1709 року позначилися великою активністю союзників на полі військовому й дипломатичному. Король і Гетьман вважали своїм головним завданням вигнати московське військо з України і перенести воєнні дії за її межі, на терен Росії, маючи на увазі основну мету кампанії — похід на Москву. Проте, експедиція Карла XII на Слобожанщину в лютому 1709 року ставила перед собою не лише це завдання. Недарма король надавав їй особливого значення, і не випадково, що гетьман Мазепа і вірне йому українське військо взяли активну участь у цьому поході, що мав розпочати наступ проти Москви з півдня (через Білгород або Харків). Поза всяким сумнівом, цей похід був пов'язаний з організацією нової військової коаліції проти Москви, важливими учасниками якої мали бути Туреччина і Крим. З другого боку, ця експедиція мала спонукати до збройного виступу проти Москви донських козаків і народи Північного Кавказу та Надволжя. Побоювання Петра I, що король іде на Вороніж, базу московської фльоти, не були безпідставні.

Це була не перша спроба шведів пробитися на Слобожанщину. Ще наприкінці 1708 року вони зробили туди кілька диверсій. 30 листопада 1708 року кінний загін полковника Дюкера, числом близько 1500 чол., хотів зайняти місто Недригайлів, але мешканці засіли в замку й не впустили шведів, які у відплату за це спалили передмістя й спустошили околицю. 9-го грудня 1708 р. король вислав туди загін у 500 чол., на чолі з підполковником Функом. Населення зустріло шведів вороже. В м. Тернах всі мешканці, навіть жінки, билися проти шведів. Адлерфельд

свідчить, що загін Функа вбив близько 1600 чол. у Тернах, спалив це містечко і місто Недригайлів, а також чимало сіл.

Але широко задумана східня експедиція Карла і Мазепи в лютому 1709 року не вдалася. Союзники дійшли лише до Краснокутська і Городні — в напрямку на Білгород, а потім завернули на Коломак, що відкривало їм дорогу на Харків. На перешкоді стала раптова зміна погоди. Після страшної, багатосніжної зими[58]), в середині лютого раптом прийшла весна: 12 лютого була буря і злива. Почалася відлига й величезна повінь, яка завдала військові важких втрат. Дальший похід був цілком неможливий. Тим часом російське військо, що не покинуло Гетьманщини, користаючися з відсутности головних сил шведів, ще більш поширило терен своєї окупації.

Та найголовніше, невдала експедиція на Слобідську Україну спричинилася до вибуху партизанської війни проти шведів. Карл XII дивився на Слобожанщину, як на частину Російської держави (якою вона формально й була). Це була для шведів „ворожа країна", а вони мали вже багатий досвід поводження з населенням таких країн. Отож, місцева українська людність зазнала на собі всіх страхіть війни. Дослідники одностайно стверджують, що Карл XII „систематично й свідомо зруйнував пройдену ним територію" (Крупницький). Звичайно, це пояснювалося насамперед військовими міркуваннями (руйнація найближчого запілля ворога). Але чимало важила й помста шведів за вороже ставлення населення. Невтральний учасник походу (Крман) каже, що король „міста і села наказав палити, доми валити аж до основ, жителів забивати . . . Багато тисяч худоби й череди попалено". Самі шведи признавалися, що вони пройшли цю землю „вогнем і мечем". На 7 миль навкруги все було знищено й спалено. Загинули міста й містечка Краснокутськ, Городня, Коломак, Куземин, Котельва, Мурафа, Колонтаїв, Олешня, Рублівка та інші й багато околичних сіл.

Наслідки цього були фатальні для шведів. На терені Слобожанщини й пограниччі Гетьманщини „почалася нечувана до того партизанська війна" проти шведів, „ведена з упертістю й завзяттям головно українськими селянами" (Крупницький), яку надзвичайно спритно використало в своїх інтересах російське військове командування.

Проблема партизанської боротьби проти шведів на Україні дуже цікавила і сучасників, і пізніших істориків, зокрема совєтських, які надають їй особливого значення, перебільшуючи розміри цієї боротьби й називаючи її „народньою війною"[59]). Але в розгортанні партизанської боротьби на Лівобережній Україні, в різних її місцевостях і в різні часи, діяли різні чинники, які надавали тій боротьбі не однакового характеру, розмірів та значення для загального ходу подій.

Сучасний український літописець пише про партизанські дії українського населення таке: „Того ж року (1708—1709) малороссіяне вездѣ на квартерах и по дорогам тайно и явно шведов били, а иных живых к государю привозили, разными способами бьючи и ловлячи блудящих, понеже тогда снѣги великіе были и зима тяжкая морозами, от которых премного шведов погинуло; а хотя мало от войска какіе шведы удалялись, то тот уже и слѣду не зискал, блудили и так их люди ловили или, подкравшись ласкосердіем будьто, убивали; тож чинили шведом и за фуражом іздячим, и от того много войска шведского уменьшылося" (Лизогубівський літопис).

Цей надто сумаричний опис змішує докупи окремі льокальні епізоди, що траплялися то там, то там, зокрема на Сіверщині в жовтні 1708 року, і широку, досить організовану за допомогою російської військової влади партизанку на Слобожанщині та півдні Гетьманщини навесні 1709 року. Звичайно, справа була складніша. Не можна випускати з ока, що партизанські дії населення були поширені головне там, де не віддалік було російське військо й льояльна до нього українська влада (спочатку Мазепи, а потім Скоро-

падського). Обурення шведськими насильствами та грабунками, а де-не-де й зневагою українських церковних святинь чужовірною солдатескою, населення Сіверщини, під впливом також російської пропаґанди, а згодом і закликів української адміністрації, почало вживати партизанських метод боротьби. Про це свідчать і шведські (Цедергельм), і московські джерела. Про це оповідає й угорський посланець до Карла XII Данило Крман (Krmann), що відбув зі шведами весь похід 1708—1709 рр. Так було й пізніше, на шляху шведського війська на південь од Десни, зокрема на території, де діяв уряд гетьмана Скоропадського.

Інший характер мала партизанська боротьба проти шведів навесні 1709 року. У цей період діяльність партизанських загонів, організованих за допомогою російської військової влади, охоплює всю територію, зайняту шведським військом (Полтавський полк і сумежні райони Слобожанщини). Стомлена лютою зимою, знесилена через тяжкий харчовий стан і хвороби, чимало ослаблена в окремих військових операціях, шведська армія в цей час особливо відчувала всю силу й небезпеку партизанської війни.

Шведські учасники походу одностайно скаржилися на дії партизанських загонів у квітні 1709 року. Це стверджує і Крман, який пише про становище шведського війська в період облоги Полтави: „Стан шведів був дуже сумний, але кожного дня сподівалися ще гіршого. Українське населення ... де тільки можна було, загрожувало шведським обозам і навіть життю шведів. Селяни, що поховалися по лісах, старалися поживитись шведською здобиччю при кожній нагоді. Шведи хотіли доконати Полтаву голодом, а самі упадали на силі під повільним голодом". На партизанку шведи відповідали жорстокими репресіями. „Репресії викликали спротив, спротив — репресії, і так воно йшло все далі" (Крупницький).

Дуже активною була діяльність союзників, зокрема гетьмана Мазепи, на полі дипломатичному. Починаючи з листопада 1708 року і особливо в перші місяці 1709 року,

Гетьман висилає кілька дипломатичних місій до Туреччини (Д. Горленка і Згури до Сілістрійського сераскера Юсуф-паші, через якого провадилися зносини з турецьким урядом, і, мабуть, до Молдавії та Валахії), до Криму (військового канцеляриста Д. Болбота[60]), а згодом К. Мокієвського і Ф. Мировича), до Станислава Лещінського (зокрема Ф. Нахимовського[61]), до Запоріжжя (кілька місій, зокрема В. Чуйкевича, К. Мокієвського та Ф. Мировича) і, мабуть, до Дону (чи Кубані, де були тоді некрасовці)[62]).

Не всі ці місії були успішні[63]). Туреччина й Крим не відмовлялися підтримати союзників, а інколи навіть приріkали виступити проти Росії, але воліли вичікувати[64]). Зокрема, невдалий кінець Слобожанської експедиції в лютому 1709 року, а головне — руйнація Запоріжжя не могли не розхолодити турецький і кримський уряди, на допомогу яких особливо сподівалися Карл XII і Мазепа. А втім, Мазепі пощастило не тільки зберегти їх інтерес до антимосковської коаліції, але й втримати відповідні контакти й можливість продовжувати переговори з цими країнами. Хоч Туреччина і навіть Крим так і не виступили проти Росії, але дипломатичні заходи Мазепи навесні 1709 року забезпечили південний флянґ антимосковської боротьби і врятували шведську справу після Полтавської катастрофи.

Не абияке значення в антимосковських плянах Карла XII і Мазепи в 1708—1709 р. мала надія на допомогу короля Станислава Лещінського, який, спільно зі шведським корпусом генерала Крассав, мав зайняти Правобережну Україну й піти далі, на лівий берег Дніпра. Мазепа кілька разів посилав своїх довірених людей до Станислава, закликаючи його прискорити похід на Україну. В листі до короля з Ромна, 5 грудня 1708 року Гетьман писав: „Чекаю щасливого і скорого в. к. м. прибуття, щоб ми могли спільною зброєю й думкою неприятельського московського наміру одразу приборкати дракона, а найпаче тепер, коли почала Москва грамотами своїми простий бунтувати народ і громадянську всчинати війну”.

Безпосередні наслідки цієї жвавої дипломатичної діяльности гетьмана Мазепи в 1708—1709 рр. були невеликі. Але немає сумніву, що нова турецько-російська війна, що почалася в 1710 р. і закінчилася Прутською поразкою Росії року 1711, була одним з наслідків Мазепиної політики. І найголовніше те, що тоді, за тих вийнятково складних, майже безнадійних обставин, на всю широчінь виявився великий дипломатичний талант Мазепи, який вперше за все своє довге життя й десятиліття державно-політичної діяльности міг одверто провадити свою власну зовнішню політику — політику незалежної Української держави.

4. Приєднання Запоріжжя до українсько-шведського союзу

Найбільшим успіхом політики гетьмана Мазепи в 1708—1709 р. було приєднання Запоріжжя до українсько-шведського союзу, що сталося наприкінці березня 1709 року.

Формально визнаючи зверхність гетьманської влади, Запоріжжя протягом цілого гетьманування Мазепи стояло у виразній опозиції до його уряду, якому закидало ворожу інтересам українського народу національну (промосковську) і соціяльну (панську) політику. Не раз воно одверто виступало і навіть повставало проти гетьманського уряду й звичайно підтримувало різні акції полтавської старшинської опозиції. Лідер запорозьких автономістів, кошовий отаман Кость Гордієнко, одна з найвизначніших постатей в історії Запоріжжя, ставився недоброзичливо до Мазепи особисто. Тим то не дивно, що запорожці спочатку дивилися на Мазепину акцію з великим недовір'ям, і тільки згодом брутальна поведінка московської адміністрації на півдні України, терор московського війська на Гетьманщині, впливи булавинців і Криму, а передусім уміла тактика Мазепи — зробили рішучий перелом у настроях Запоріжжя.

Відтоді боротьба за Запоріжжя між Мазепою і Петром I вступає в нову фазу. Ще 1 березня 1709 року цар писав

Меншікову, що на Запоріжжя треба послати „кто поумнѣе, ибо там не все шпагою, но и ртом дѣйствовать надлежит"[65]). Але було вже пізно, й московська спроба усунути Гордієнка не вдалася. Посли гетьмана Мазепи — генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний бунчужний Ф. Мирович і Чигиринський полковник К. Мокієвський, які прибули до Переволочної, де був тоді Гордієнко з частиною запорозького війська, з'ясували всі питання, і 12 березня Запорозька Рада остаточно ухвалила підтримати гетьмана Мазепу й вислати депутацію до нього й шведського короля.

26-го березня 1709 р. в с. Диканьці відбулася зустріч Гордієнка з Мазепою, а наступного дня Гордієнко, на чолі запорозької делеґації, з'явився до Карла XII у Великих Будищах. 28-го березня (8 квітня н. ст.) був укладений союзний договір між гетьманом Мазепою й кошовим отаманом Гордієнком — з одного боку, і королем Карлом XII — з другого боку. У цьому договорі Запоріжжя приєдналося до українсько-шведського союзу, а король шведський зобов'язався не укладати мирової угоди з царем московським, доки не визволить з-під московської влади Україну й Запоріжжя.

Це був справжній тріюмф політики Мазепи, який, дійсно, міг компенсувати втрату Батурина й північного Лівобережжя[66]). Під зверхньою владою гетьмана Мазепи з'єднувалася знову велика частина української території — Лівобережжя та Правобережжя й Запоріжжя. Останнє мало за тих обставин особливе значення, бо відкривало й забезпечувало комунікацію з Польщею й Туреччиною та Кримом. Ще важливіше було те, що Мазепа, нарешті, подолав вічну запорозьку опозицію й дістав підтримку цього „азилю української вольности", який мав такий великий вплив на широкі народні маси цілої України. Та найбільше значення мала дипломатична й військова допомога Запоріжжя. За його посередництвом, Гетьман і король досягли прелімінарного порозуміння з Кримом щодо татарської

військової допомоги, а Туреччина почала більш оптимістично оцінювати перспективи союзників. Нарешті, для всіх було ясно, що 8 тисяч запорозького війська, добре обізнаного зтереном боротьби, не тільки забезпечувало Мазепу власною — **українською** військовою силою, але в певний момент могло вплинути на цілий напрям воєнних подій.

Виступ Запоріжжя викликав повстання української людности проти москалів, яке одразу охопило значні терени Лівобережжя (майже цілий Полтавський полк) і Правобережжя, а навіть частину Слобожанщини, створюючи велику загрозу для російського війська. Генерал Ренне писав Меншікову 25 березня 1709 року: „Оные (запорожці), также и тамошніе мужики всѣ отложились и уже давно нам непріятели". 30 березня він писав цареві: „Здѣсь болшой огонь разгараетца, которой надобно заранѣе гасить". До запорожців приєдналися міста Переволочна, Келеберда, Нехвороща, Маячка, Царичанка, Новий Санжарів та інші — старий терен Петриківського повстання. Незабаром між Ворсклом, Ореллю і Дніпром вже діяло 15-тисячне військо повстанців.

Повстання в Полтавському полку і з'єднання повстанців із запорожцями мали чималий вплив на Правобережжя, яке раніше хиталося між українсько-шведською і московською орієнтацією. Становище дуже змінилося після прилучення Запоріжжя до Мазепи. Запорожці відразу звернули увагу на Правобережжя. „Кошевой вор пишет универсалы за Днѣпр в Чигирин, прелщая к Мазепиной сторонѣ" — писав кн. Г. Долгорукий Меншікову 16 березня 1709 року. А 3 квітня він доповідав цареві, що Гордієнко „яд свой злой еще продолжает, на другую сторону за Днѣпр непрестанно прелестно пишет, дабы побивали свою старшину (прихильну до Москви. — **О. О.**), а сами б до него за Днѣпр переходили, что уже такая каналія тамо за Днѣпром купами збираетца и разбивает пасѣки . . . " Це „чигиринское смятеніе" дуже занепокоїло москалів. Щоб „тамошней край удержать и до бунту не допускать и та-

мошних доброжелаемых охранить", був відряджений до Чигирина з Києва драґунський полк генерала кн. Г. С. Волконського, а з Лівобережжя — два драґунські полки і козаки Стародубівського та Ніженського полків[67]). Чигиринським полковником був призначений Гнат Ґалаґан.

Тим часом на Січі відбувалися події, які не могли не послабити позиції Запоріжжя. На початку квітня на кошового отамана, замість Гордієнка, було обрано Петра Сорочинського. Це викликало поважні заколоти і „непрестанные между ними (запорожцями) бои", як повідомляв Петра І Меншіков 14 квітня 1709 року. Сорочинського вважали в московських колах за „самаго добраго человѣка", і тому сподівалися радикальної зміни в політиці Запоріжжя, зокрема розриву запорозько-шведського союзу. Але сталося зовсім інакше. Сорочинський не тільки не був прихильником Москви, а ще й сам поїхав до Криму, щоб дістати там допомогу проти московської навали.

Питання про причини цих змін на Запоріжжі ще не з'ясоване як слід в історичній науці. Немає сумніву, що тут діяла „рука Москви", яка давно вже намагалася позбутися Гордієнка. Окрім закликів (проклямацій та листів) Шереметєва і Меншікова до запорожців „об отвращеніи от непріятельской стороны", московський уряд вживав ще інших засобів, про які досить барвисто оповідає сучасний совєтський історик (Шутой): „В это же время (на початку березня 1709 року) в Сечь прибыло посольство от Апостола. По указанию русского командования Апостол тщательно готовил это посольство. Он отобрал из своего полка „добрых козаков", т. е. таких, которые были раньше в Сечи кошевыми и были извѣстны запорожцам, причем посольство было снабжено значительными денежными суммами. Задача послов состояла в том, чтобы разойтись по разным куреням и там „диверсии учинить" против мазепинцев, постараться свергнуть Гордиенко и судью"[68]). Але місія „апостольців" (як їх називає Шутой) не пройшла так легко: їх було прикуто до гармат, а листи, що

їх привезли вони від Апостола, були послані до Гордієнка. Згодом „апостольцям" пощастило втікти з Січі, й на раді 6 квітня Гордієнко був замінений Сорочинським.

На нашу думку, ця зміна була пов'язана з боротьбою партій та зовнішньо-політичних концепцій на Запоріжжі. Очевидно, Гордієнко і Сорочинський були репрезентантами різних партій, що мали відмінні погляди на справи внутрішньої і зовнішньої політики Запоріжжя: Сорочинський був речником старшої, більш консервативної частини козацтва; Гордієнко — молодшої, більш поступової та активної частини козацтва. Але розкол між ними стався, головне, на ґрунті зовнішньої політики. Віддавна на Запоріжжі існували й змагалися між собою дві зовнішньо-політичні орієнтації — кримська і польська, що мали також певний зв'язок і з внутрішніми (зокрема економічними) проблемами Запоріжжя. Прилучення Гордієнка до союзу Мазепи з Карлом XII і Станиславом Лещінським неминуче давало перевагу „польській" партії. Цікаво, що Гордієнко кілька разів (зокрема 5 і 15 березня 1709 року, а потім після укладення запорозько-шведської угоди) звертається до Станислава Лещінського, закликаючи його скоріше прибути на Україну. Деякі посланці Гордієнка, разом з листами, були перехоплені Сєнявським і потрапили до рук московського уряду, який доручив гетьманові Скоропадському опублікувати ці листи, щоб скомпромітувати Гордієнка в очах противників Польщі на Україні (зокрема на Правобережжі) та Запоріжжі. За таких обставин, „кримська" партія на Запоріжжі воліла взяти владу в свої руки й зміцнити свої відносини з Кримом, в чому, зрештою, були зацікавлені всі антимосковські союзники, не виключаючи й самого Гордієнка.

У боротьбі за Запоріжжя Москва зазнала поразки. Тоді розпочинається наступ Москви проти Запоріжжя з метою знищити те „злое гнѣздо", як називали Січ у московських урядових колах. Було запроваджено економічну бльокаду Запоріжжя. Ще 31 березня наказано було гетьманові Ско-

ропадському не пропускати жадних харчових засобів на Січ „и в пристойных мѣстах поставить и заставы, чтоб никто из малороссійскаго народа к ним, запорожцам, как водою, так и сухим путем, ни с чѣм отнюдь не ѣздил".

Проти Запоріжжя й повстанців на півдні Гетьманщини були послані значні військові сили. Карл XII, зайнятий облогою Полтави і боротьбою проти партизанів, реальної допомоги повстанцям подати не міг, і повстання на півдні Гетьманщини незабаром було зліквідоване. 13-го квітня 1709 року Шереметєв писав Скоропадському: „Посланная наша партія из Голтвы под Новый Сенжаров . . . счастливое нападеніе учинила и многих запорожцов и мужиков, которые показали себя в противности, порубила и покололa, а нѣсколько живьем взяла, а достальные ушли в замок и заперлись, а которые не могли уйтить в замок, и тѣ многіе, бѣжав от страхованія чрез рѣку Ворскл, перетопли".

Але лишалося ще Запоріжжя. На початку квітня московське військо (три полки піхоти) під командою полковника П. Яковлева вирушило з Києва Дніпром до Січі. 16-го квітня була взята штурмом і спалена Келеберда. Ще більший спротив зустрів Яковлев у Переволочні, залога якої складалася з трьох тисяч запорожців, на чолі з полковником Зінцем. У Переволочні була велика запорозька фльотилія, яка забезпечувала позиції союзників на Дніпрі, а також комунікацію з Правобережжям. На допомогу Яковлеву прийшов кн. Волконський. Москалів було зустрінуто гарматним вогнем, після чого Яковлев розпочав штурм фортеці. 18-го квітня „по двучасном многом огню . . . Переволочинской замок взяли" — доповідав Яковлев. Понад 1000 запорожців і більшість „жителей" було порубано, „кромѣ тѣх, что по куреням побито и позжено. А достальные, бѣжав, топились в рѣках — в Днѣпрѣ и в Ворсклѣ". Переможцям дісталося 3 гармати, прапор, 4 козацькі значки і 12 старшин („понеже живых их брали мало, но всѣх рубили") — „и тот замок („и слободы") совсѣм разорили".

При цьому було спалено всі переволоченські млини й запорозьку фльотилію. Дорога на Січ була відкрита.

Запоріжжя готувалося до оборони. Сорочинський був у Криму. Його заступник, кошовий отаман (мабуть, наказний) Михайло Симоненко з невеличким загоном вирушив на північ, щоб організувати оборону Старого й Нового Кодаку, але, внаслідок зради, натрапив на загін москалів і козаків Ґалаґана. У бою загін Симоненка був розбитий: „и всѣх их побили — писав Шереметєв Петрові І 11 травня — и самого кошевого живьем взяли и с ним 14 человѣк, но за тяжелыми ранами тому кошевому отсѣкли голову, послали к полковнику Яковлеву . . . для посылки в Сѣчю иным на страх . . . " З листів, взятих у Симоненка, москалі довідалися, що кодацький полковник Довбня, якому було наказано боронитися від московського війська, не всилі цього зробити. Кодак (Старий й Новий) був зайнятий Яковлевим майже без спротиву.

11-го травня Яковлев був коло Січі, що тоді, під час повені, була оточена водою. Тригодинний штурм фортеці „и на лотках, и на судах" був відбитий з великими втратами для москалів. Лише за допомогою Ґалаґана, що добре знав топографію місцевости й укріплення Січі, московське військо 14 травня захопило Січ. Під час бою загинув кошовий отаман (наказний) Кирик Конелевський і багато козаків. Доповідаючи про це цареві 19 травня 1709 року, Меншіков писав: „Живьем взято старшин и казаков с 300 человѣк, пушек, також и амуницыи взято в оном городѣ многое число . . . А ис помянутых живьем взятих воров знатнѣйших велѣл я удержать, а протчих по достойности казнить и над Сѣчею прежней указ исполнить, також и всѣ их мѣста разорить, дабы оное измѣнническое гнѣздо весма выкоренить"[69]).

Наказ був виконаний повністю. „Послѣдней корень Мазепин" (слова Петра І) — Січ була зруйнована дощенту й усі будови спалені: „зостало Запороже пустое". Мало хто врятувався: „У нас в Сѣчи — писав згодом кошовий ота-

ман Степаненко гетьманові Скоропадському — по присязѣ Кгалагановои и московськои товариству нашому головы луплено, шію до плахи рубано, вѣшано и иные тиранскіе смерти задавано, а надто що и в поганствѣ за древних мучителей не поводилося, мертвых из гробов многих не тилко товариства, но и чернецов откопувано, головы оным утинано, шкуры луплено и вѣшано".

Це була друга руйнація Батурина, що, властне, вирішила долю цілої кампанії. Відтоді ініціятива остаточно перейшла до рук московського війська. Петро I оповіщав urbi et orbi про „викторію над запорожцами". Головкін спішно вислав „нарочного куріера" до російського посла в Царгороді П. Толстого, „дабы он тамо у Порты кому належит об'явил, что тѣ злодѣи, от которых междо обоими государствы происходили ссоры, погибли . . .". В Москві вістку про руйнацію Січі прийняли „со многою радостію" й „со многим тріумфом тріумфовали". „Оное проклятое гнѣздо — писав Петрові 2 червня 1709 року, поздоровляючи царя з „таковым щастіем", адмірал Ф. Апраксін — я чаю, до послѣдняго отчаянія проклятого Мазепу привело, и народ Малоросиской к Вашему Величествію утвердило". Сповнилися давні передбачення Запоріжжя, що як москалі вигонять запорозьке військо з Січі, то „конечно на вічні часи всі українські люди будуть Москві невільниками, чого . . . давно держава Московська бажає й на те шукає способів".

5. Полтавська катастрофа

Приєднання Запоріжжя до українсько-шведського союзу висунуло на перший плян проблему Полтави. Гетьман Мазепа давно вже вказував Карлові XII на особливе значення цієї фортеці й торговельного центру. Невеличка фортеця — Полтава мала, проте, велике стратегічне значення, бо стояла на схрещенні важливих шляхів на Запоріжжя й Крим та Туреччину, на Правобережжя й Польщу, на Слобожанщину й Москву та на Дін. Володіння Полтавою за-

безпечувало панування над усією південною частиною Лівобережжя. Нарешті, в Полтаві були запаси провіянту та фуражу, а також сукна, потрібного для війська.

В Полтаві були досить міцні українські автономістичні настрої. „Полтава издавна нестатечная, и теперь з неи добра не сподѣватися'' — писав Ґоловкінові в середині листопада 1708 року прихильник Москви — Охтирський полковник Ф. Осипов, нагадуючи, що „там знайдуются Мазепины и Орликовы пріятели''. Справа Кочубея та Іскри й чистка, що її в зв'язку з тим перевів Мазепа в Полтаві навесні та влітку 1708 року, усунула від влади в Полтавському полку опозиційні елементи, й на чолі Полтавської старшини стали такі прихильники Мазепи, як полковий обозний Дорош, полковий суддя Іван Красноперич, полковий писар Олександер Чуйкевич[70]) та інші. Щоправда, Полтавський полковник Іван Левенець не був близький до Мазепи, який йому не довіряв[71]), але й він не належав до прихильників Москви й тому був врешті інтернований у Харкові навесні 1709 року. Крім того, в Полтаві була (до листопада 1708 року) дуже впливова родина покійного Полтавського полковника Павла Герцика, тестя генерального писаря П. Орлика, зокрема син полковника, Григорій Герцик, який вже виконував обов'язки наказного полковника, майбутній мазепинець-еміґрант[72]).

Мазепа намагався (в кінці листопада 1708 року) закріпити за собою Полтаву, закликаючи Левенця до співпраці, а згодом надсилаючи туди генерального бунчужного Федора Мировича з універсалами до людности. Але Левенець визнав нового гетьмана Скоропадського, а на початку грудня Полтаву було обсаджено московською залогою.

Перебування Полтави в московських руках загрожувало всім операціям союзників. Та, найголовніше, Полтава потрібна була, як опірний пункт в організації нової кампанії проти Москви. Спираючися на Полтаву, король і Гетьман могли б чекати на прихід короля Станислава й генерала Крассав, а також на приєднання Туреччини та Кри-

му до антимосковської коаліції. Нарешті, Полтава потрібна була для оборони Запоріжжя від московської аґресії. Так чи так, радячи королеві оволодіти Полтавою, Мазепа мав на увазі насамперед новий наступ на Москву влітку 1709 року.

Але цей добре розроблений плян не вдався. Петро І, зважаючи на стратегічне й політичне значення Полтави, встиг зміцнити фортецю й значно збільшити її московську залогу (до 4.200 чол.). Крім того, для оборони Полтави було притягнуто 2.600 чол. озброєного місцевого населення (мабуть, здебільшого козаків Полтавського полку). Комендантом Полтави Петро призначив полковника А. С. Келіна.

Шведи, що підійшли до Полтави на початку квітня 1709 року, не могли здобути фортеці ні переговорами, ні штурмом і змушені були 1 травня розпочати її облогу, яка дуже затяглася, зокрема через брак у шведів важкої артилерії. Кілька штурмів було відбито. Запорожці чимало допомагали шведам: їм, крім різних диверсій, довелося взяти на себе важкі військово-інженерні роботи (копання шанців тощо). Але трагічна доля Січі дуже вплинула на їх бойовий настрій. Станислав і Крассав, зайняті боротьбою з москвофільськими маґнатами в Польщі й затримані російським військом, на чолі з фельдмаршал-ляйтенантом бароном Г. Гольцем, залишалися на Поділлі. 13 травня при с. Лидухові (коло Підкаменя) Гольц завдав поразки литовському корпусові Яна-Казимира Сапєги, старости Бобруйського, й Лещінський з Крассав відступили до Висли. Турки й татари все вичікували дальшого розвитку подій[73]). Й хоч становище Полтави було дуже важке (зокрема вже бракувало харчів), але й ситуація союзників була не легша.

Змагання могло бути розв'язане лише на полі бою. Карл XII давно чекав генеральної битви. Однак, Петро до останнього моменту уникав її, обмежуючися лише малими військовими операціями та диверсіями. Але катастрофальний стан Полтави примусив його рішитися на генеральний бій. 20 червня головні сили російської армії, на чолі з Пе-

тром I і фельдмаршалом Б. Шереметєвим, перейшли на правий берег Ворскла і почали укріплюватися в околицях Полтави.

Російська армія під Полтавою на час генерального бою складалася з 61 батальйону піхоти, 24 кавалерійських (драґунських) полків, українського козацького війська на чолі з гетьманом Скоропадським, — разом понад 50 тис. чол. Артилерія мала 72 гармати. Козацьке військо перетинало шведам шлях до Дніпра на ділянці від Переяслава до Кременчука.

Збоку шведів у майбутній битві могли взяти участь 23—24 батальйони піхоти, 41 ескадрон кавалерії, — разом коло 25 тис. чол., і тільки 4 гармати (більша частина артилерії не могла бути використана в бою через брак набоїв; ось коли виявилися фатальні наслідки втрати української артилерії в Батурині!). Інша частина шведської армії (коло 6 тис. чол.) була розташована в таборі під Полтавою, а також займала пости вниз по Ворсклу. Отож, чисельна перевага була на російському боці.

Питання про участь українського війська в Полтавській битві залишається не цілком з'ясованим. Одне ясно, що в генеральному бою воно не мало брати участи — і, справді, не брало. На думку Б. Д. Крупницького, більша частина запорожців і козацьке військо Мазепи були приділені до резерву й знаходилися біля с. Пушкарівки, поруч із шведською артилерією, обозом і частиною кавалерії. Друга (менша) частина запорожців, разом з кількома шведськими відділами, продовжувала облогу Полтави й тримала лінію р. Ворскла, зокрема м.м. Старі й Нові Санжари, Білики й Кобеляки. Ця допомічна, хоч досить важлива, роля українського війська цілком зрозуміла: головну силу його становили запорожці (піхота), які не надавалися для реґулярних операцій шведської армії під час генерального бою, а гетьманське військо складалося, головне, з компанійців, себто кавалерії, що мала свої специфічні завдання[74]). Але зовсім слушно каже Крупницький (на під-

ставі численних шведських джерел), що українське військо, навіть не беручи участи в генеральному бою, мало багато діла й відповідальности, охороняючи лівий флянґ шведів, забезпечуючи головні сили шведської армії від можливости обхідного руху росіян із заходу, а головне, тримаючи в облозі Полтаву й роблячи її московську залогу фактично нечинною під час Полтавської битви[75]).

Стратегічна ситуація склалася на некористь шведів, які опинилися між ворожою фортецею (Полтава) й цілою російською армією і змушені були розділити свої сили. Нарешті, шведська армія мусіла прийняти бій у надзвичайно несприятливий момент: король, важко поранений у ногу під час нічної рекоґносцировки, не міг сам керувати боєм, і головне командування було доручене фельдмаршалові Реншільду. Допомога українського війська гетьмана Мазепи, зокрема запорожців, які особливо відзначилися своєю хоробрістю, не могла врятувати безнадійної ситуації шведів.

Бій був намічений на 29 червня. Однак, уночі 26 червня Карла повідомили, що 28 червня до російської армії має приєднатися 40-тисячне калмицьке військо хана Аюки. Довідавшись про це, король вирішив прискорити бій. На світанку 27 червня шведи напали на російське військо. Попереду чотирма колонами йшла піхота; за нею рухалась кіннота, поділена на шість колон. При війську був поранений Карл, якого везли на ношах, запряжених двома кіньми.

Шведи натрапили на російські редути (земляні укріплення), і тут почався гарячий бій. Шведам вдалося захопити перші редути. Але дальший рух їх був затриманий кіннотою Меншікова. Тоді Карл наказав своїй кінноті рушити вперед, і Меншіков відступив до правого флянґу російського табору.

Тим часом навколо редутів точився запеклий бій. Кілька разів шведи атакували редути. Великі втрати в цих атаках змусили Карла відмовитися від дальших спроб захопити редути штурмом. Король вирішив або обійти їх, або пройти

між ними. Обійти їх шведам не вдалося, а спроба прорватися вперед скінчилася тим, що 6 батальйонів шведської піхоти і 10 ескадронів кінноти під командуванням генералів Шліппенбаха і Рооса були відрізані від головних сил шведської армії і примушені відступити в Яківецький ліс. Помітивши це, Петро послав туди Меншікова з 5 батальйонами піхоти і 5 драґунськими полками. Під час бою шведська піхота була майже цілком знищена, а кіннота зазнала великих втрат. Рештки загону Рооса відступили до Полтави, де незабаром змушені були здатися.

Намагаючись прорватися між редутами, правий флянґ шведської армії опинився всього за 60 метрів від російського табору і попав під нищівний вогонь російської артилерії. Це внесло замішання в шведські ряди, і Карл змушений був відступити в напрямі до Будищанського лісу, на узліссі якого шведська армія почала перешиковуватися, готуючися до генерального бою.

На початку 9-ої години почалася гарматна стрілянина з обох боків. Але рішуча перевага була на боці російської артилерії. Не зважаючи на величезні втрати, шведи хоробро йшли вперед; коли противники зійшлися на відстань приблизно 50 метрів, почалась перестрілка з рушниць. О 9-ій годині ранку війська кинулися в рукопашний бій.

Під загрозою обходу її правого флянґу, шведська кіннота почала відступати, поставивши цим під удар правий флянґ піхоти. В цей час ядро розбило ноші Карла XII. Мужній король пересів на коня, але кінь незабаром був убитий. Карл упав на землю і знепритомнів. Його відвезли з поля бою. У рядах шведів почалося замішання. Страшний натиск російського війська по всьому фронту і гураґанний вогонь російської артилерії позбавили шведів змоги відбити атаку. Нарешті, похитнувся центр шведської армії — її стара, загартована в боях піхота, і почався загальний відступ шведської армії. Російське військо вдерлося в шведський табір і захопило його.

На 11 годину ранку бій був закінчений. Шведи втратили під Полтавою самими вбитими близько 10 тис. чол.; коло 3 тис. чол. було взято в полон разом з артилерією. Серед полонених були фельдмаршал граф Реншільд і перший міністер граф Піпер. Росіяни захопили велику грошову здобич і всю королівську канцелярію. Втрати російського війська становили 4.500 чол. вбитими і пораненими.

Друга частина шведської армії під командою Левенгавпта пішла вниз по Ворсклу, маючи завдання відступати на південь, до Криму. Але за нею по п'ятах гналися кіннота Меншікова і козаки гетьмана Скоропадського, і 30 червня на Дніпрі, під Переволочною, настигли шведів. Левенгавпт змушений був скапітулювати. Росіянам дісталося понад 16 тисяч полонених і 28 гармат. Армія Карла XII фактично перестала існувати.

Тільки сам король з почетом і невеличкою охороною, гетьман Мазепа й кошовий отаман Гордієнко з загоном коло двох тисяч козаків встигли переправитися через Дніпро. Спочатку Карл хотів дістатися до Поділля, щоб там з'єднатися з Крассав і Станиславом Лещінським, але під тиском російської погоні й за порадою Мазепи подався до Туреччини. За ним пішли гетьман Мазепа та інші українські державні діячі.

„Побіда 27 червня — пише М. С. Грушевський — дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в Східній Европі, але й пхнула його на стежку імперіялізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень на цілі . . . століття".

Для України це була катастрофа. Політичні пляни гетьмана Мазепи та його однодумців були зруйновані, українські землі дісталися на поталу московського переможця, доля Української держави була зважена на терезах російської імперіялістичної політики. Але чин Мазепи не пішов на марне. Він заманіфестував перед усім світом і перед майбутніми поколіннями незламну державну волю Укра-

їнської нації. „L'Ukraine a toujours aspiré à être libre" — ці слова Вольтера були присвячені Мазепі.

ПРИМІТКИ ДО IX РОЗДІЛУ

1) На вимогу московського уряду, Мазепа мусів був видавати універсали до української людности проти шведів. 16 жовтня 1708 року Гетьман писав Меншікову: „... выдал я во всѣ рейменту моего полки унѣверсалы с таковым указом: дабы всяк, хто токмо похочет, ишол против непріятеля для промыслу и добычи... А предложил в тых унѣверсалах и тое: что непріятель убрався з всѣми силами своими в полк Стародубскій великую нужду и крайній голод терпит, и по сторонам малолюдные купы от войска для пріуготованія корму распускает, над которыми латво мощно промышлять и добыватца". 21 жовтня Мазепа повідомляв Меншікова, що вже „давно во всѣ рейменту моего малороссійскіе городы разослал унѣверсалы мои, повелѣвая в них старшинѣ, дабы жадных непріятелских писем прелестных не слухали..."

2) Юрій Петрович Кожуховський, син охочепіхотного полковника П. Кожуховського; знатний військовий товариш (1689), їздив з Мазепою до Москви р. 1689. Брав участь у війні проти шведів. Компанійський полковник (1708—1709). Р. 1708 був посланий (разом з полтавським полковником І. Левенцем) проти Булавина. Пішов з Мазепою до шведів і брав чинну участь у боях взимку 1708—1709 р. В день Полтавської битви здався москалям і був ув'язнений до 1712 року, коли його заслано до Архангельську.

Ю. Кожуховський був одружений з донькою гетьманича Григорія Самойловича, унукою гетьмана І. Брюховецького (померла „у шведів" десь наприкінці 1708 або на початку 1709 року).

3) Андріяш, компанійський полковник, молдавського походження. Перед вступом шведів на Україну був „в посылкѣ" (у поході). Залишався з Мазепою до Полтавської битви (але участи в ній не брав), коли подався до Криму (разом з генеральним бунчужним Ф. Мировичем і полковниками: компанійським — Волковицьким і запорозьким Переволочанським — Нестулієм), а звідти до Молдавії. Був у Бендерах перед смертю Мазепи. У вересні 1709 року повернувся на Україну і був амнестований. Дальша доля його нам невідома.

4) Про Д. Чечеля і Я. Покотила — див. нижче.

5) Про незадовільний стан українських фортець (окрім нової Києво-Печерської) в 1708 році збереглося чимало свідчень, українських і чужинецьких. Кочубей у своєму доносі писав, що українські міста, зокрема Батурин, „не оправляются". Генерал-ляйтенант Я. В.

Брюс писав Петрові I з Глухова 31 жовтня 1708 року: „Крѣпость здѣшная вся из земли здѣлана не по правилу фортификаціи, и та вездѣ обвалилась", хоч „во иных мѣстех со очищеніем и возможно во оной полкам пяти свободно боронитися . . . " Так само було в Полтаві та в інших містах. Про потребу „поправить и укрѣпить" Білоцерківську фортецю писав цареві Мазепа у вересні 1708 року. Про стан укріплень Батурина — див. нижче.

6) Тодішній стан козацького війська, виснаженого безперервними походами й тривалим перебуванням поза межами Гетьманщини, був досить важкий. Московський резидент у Польщі Дашков писав про козаків (Київського, Гадяцького й Білоцерківського полків), посланих Гетьманом на допомогу Сєнявському в 1708 році, що вони „наги и босы". Мабуть, це не було загальним явищем, але сам Мазепа не раз указував на подібні факти. Звичайно, стан компанійських та сердюцьких полків був значно кращий.

7) Кость Гордієнко († 1733), родом, здається, з Полтавщини, визначний державний діяч Запоріжжя, непримиренний ворог Москви. Починаючи з 1702 року, був кількакратно кошовим отаманом.

8) Російський резидент у Польщі Дашков писав Ґоловкінові десь на початку грудня 1708 року: „Гетман Синявской об'явил нынѣ мнѣ, что оный Мазепа недавно до него присылал резидента его, которой при Мазепѣ был, с тѣм, что он с ним единомыслил и открывал, что идет до шведа. И гетман Синявской сказывает: для того на той час ни мнѣ открыл, ниже до вас писал, дабы не разумѣли, что он нарочно то чинит, хотя Мазепу от милости монаршеской отринуть. А и прежде он о том писал до вашего сіятельства (графа Ґоловкіна) и лист, перенятой от воеводы руского до Тарла писанной, послал . . . И того ради он и не об'явил на Мазепу, а сказывает, что приказал с резидентом, чтобы он того не чинил, и он не хочет . . . " Дашков побоювався, „не имѣет ли (Сєнявський) с Мазепой коинтелигенцыи".

Ця справа була тим більш ризикована для Мазепи, що дружина Сєнявського працювала водночас і для росіян, і для Станислава Лещінського.

9) Мазепа давно вже (ще з 1690-х р.р.) скаржився на подагру й хирагру. Особливо часто згадує він про свою „болѣзнь подакгричную обычную" в листах до московського уряду в 1706—1708 р.р. Зокрема „для хирокгричной болѣзни" Гетьман не завжди міг „подписовать листов и универсалов" (лист до Меншікова з березня 1708 року, в зв'язку зі справою Кочубея). Влітку 1708 року він писав Петрові I: „при надходящей глыбокой весьма знемощилой старости подакгричная и хиракгричная болѣзнь . . . для которой на конѣ труду понесть не могу и хотя мало верхом милю или другую проѣду, то того много приболѣть мушу . . . " Ф. Протасьєв, що бачив Мазепу в

половині жовтня 1708 р., казав Головкінові, що Гетьман „зѣло болен". 19 жовтня 1708 року Войнаровський передав Меншікову листа від Гетьмана, який повідомляв, що „от подагричной и хирагричной (болѣзни) приключилась ему апелепсія". Звичайно, це треба брати cum grano salis. Але про подагру Мазепи згадують і шведські сучасники. Нарешті, є численні відомості про те, що взимку 1708—1709 року Гетьман дуже хворував (див. нижче).

10) Австрійський посол у Москві Отто Плейер повідомляв свій уряд 28 листопада 1707 року: „Тут потихеньку говорять про те, що Швеція через польського короля (Станислава Лещінського — **О. О.**) зробила українським козакам таку пропозицію. Якщо вони відділяться від Москви й знову повернуться під владу Польщі й почнуть воювати проти Москви, вони дістануть усі свої вольності, якими вони користувалися раніше, коли були під владою Польщі. З цього приводу тут (у Москві) панує великий неспокій, бо, як відомо, за останній час козаки були позбавлені багатьох своїх прав, отже, подібні пропозиції знайдуть сприятливий ґрунт".

11) Дуже цікаві закреслені рядки в листі Головкіна до Мазепи в справі Улашина: „Сего часу получили мы вѣдомость, что король швецкой со всѣм войском своим идет сюды на нас; того ради зѣло потребно, дабы ваше сіятелство с войски регименту своего походом своим ускорил и с нами, как скоро возможно, случился, ибо мы еще незаобычны, како с народом малоросійским обходится . . . И для того вашего сіятелства зѣло нужно прибытіе сюды, понеже, когда в слученіи будем, то лутчее о всем распоряженіе чинитися будет со общаго совѣту. А что ваше сіятелство изволите писать, что войска при вас обрѣтаетца малое число, и тому мы зѣло удивляемся, понеже толко во отлученіи от вас здѣсь три тысячи, да в Полшу на сукурс послано пять тысячь человѣк. Изволите, ваше сіятелство, розослать в полки регименту вашего жестокіе указы, дабы оные немедленно шли за вашим сіятелством. И сам изволиш, ваше сіятелство, поспѣшать, как скоро возможно, к нам, что зѣло нужно. И изволите, ваше сіятелство, писать к нам чрез нарочных почасту, дая знать, гдѣ вы будете обрѣтатись. Також зѣло надлежит смотрѣть, дабы каких факцей не учинил король швецкой в народѣ малоросійском . . . " Лист Головкіна був посланий з Почепа. Очевидно, справа Улашина справила певне враження на московський уряд.

12) Закликаючи Гетьмана до Новгорода-Сіверського „ради лутчих совѣтов" з московськими міністрами, Головкін водночас од імени царя писав Мазепі „о выбраніи наказного гетмана какой знатной и вѣрной особы и о посылкѣ оногох князь Дмитрею Голицыну в слученіе с нѣсколькими малоросійскими войски".

[13]) З гетьманом Мазепою прибули до шведів: генеральна старшина — обозний Іван Ломиковський, суддя Василь Чуйкевич, писар Пилип Орлик, осаул Михайло Гамалія і Дмитро Максимович, хорунжий Іван Сулима й бунчужний Федір Мирович; полковники — миргородський Данило Апостол, прилуцький Дмитро Горленко, лубенський Дмитро Зеленський, а також Андрій Кандиба, незабаром призначений на полковника Корсунського, і Кость Мокієвський, колишній полковник Київський, а згодом полковник Чигиринський. З охотницьких полковників були: компанійські — Андріяш, Гнат Ґалаґан і Юрій Кожуховський, сердюцький — Яків Покотило. В гетьманському почеті було кілька бунчукових товаришів (Семен Лизогуб, мабуть, Андрій Горленко та інші), а також гетьманських дворян і канцеляристів Генеральної Військової Канцелярії.

[14]) Військо гетьмана Мазепи, яке він привів до шведів, складалося з частин трьох козацьких полків — Лубенського, Миргородського і Прилуцького (друга частина була залишена в Батурині), трьох компанійських полків — Ю. Кожуховського, Г. Ґалаґана й Андріяша і частини сердюцького полку Я. Покотила. Крім того, при Гетьмані була корогва запорожців (коло 100 чол.) і наймані волохи, калмики і, можливо, татари, що були на службі в Мазепи.

Питання про кількість війська, яке прийшло з Мазепою до шведів, залишається дискусійним: різні джерела подають дуже відмінні числа. Шведські сучасники кажуть про 3—12 тисяч (найбільш авторитетні свідчення Ілленштієрни — понад 5 тисяч і Цедергельма — 4 тисячі). Московські джерела наводять значно менші числа: приміром, Петро I, у листі до Ф. М. Апраксіна з 30 жовтня 1708 року, каже: „толко з двѣ тысячи". На думку Костомарова, Мазепа привів до шведів 4—5 тисяч; Крупницький припускає, що 5 тисяч. Можливо, що було ще менше, бо, здається, всі полки — і козацькі, і охотницькі — не були в комплекті. Приміром, у полку Ю. Кожуховського було, за його свідченням, 150 чол., у полку Я. Покотила — менш, як 100 (решта була залишена в Батурині). Сотник Прилуцького полку Корній Савич (це, мабуть, Корній Салогуб, сотник Красноколядинський, 1701—1708) казав, що в Мазепи було „с 3 полки кумпанщики и их Прилуцкого полку сотников 9 человѣк, а у каждого сотника по 9 человѣк козаков, и других полков сотники и козаки были же, а сколько человѣк, не вѣдает". Запорозький отаман Тиміш Полугер, що був при запорозькій корогві Гетьмана, казав, що з Мазепою перейшло до шведів коло 1200 (1000 — охочих полків і 200 козаків), що збігається зі свідченням Савича. Приблизно таку ж кількість (1500) подає Ріґельман, що мав деякі інформації від Г. Ґалаґана.

Дуже важко зорієнтуватися в цих суперечливих відомостях, що іноді могли мати тенденційний характер. Все ж, на нашу думку, можна прийняти цифру коло 3000, як найбільш імовірну.

15) Приміром, ніженському наказному полковникові Лук'янові Жураковському цар писав: „... будте благонадежны что мы вас в настоящіе полковники Нѣжинскіе пожалуем" (29 жовтня 1708 р.); це й сталося 2 листопада 1708 року. Ще більше було обіцяно компанійському полковникові Антонові Танському (зятеві С. Палія): „... полк ваш здѣсь обрѣтаетца, которых мы до пріѣзду вашего удоволствовали нашим жалованьем. А по пріѣздѣ вашем не только оной полк, но и иные полки охотницкіе, вѣдая вѣрность вашу к нам, дадим под команду" (29 жовтня 1708 р.). Тоді ж був затверджений Переяславським полковником наказний полковник Степан Томара.

16) До Запоріжжя було надіслано дві грамоти Петра I — з 30 жовтня й 12 листопада 1708 року. Зокрема в другій грамоті цар повідомляв Запоріжжя, що Мазепа вчинив так, щоб „самому быть самовладѣтелным князем над всею Малоросійскою землею под обороною Станислава ..." Тоді ж Петро I обіцяв, що „... посылано будет к вам нашего, в. г., жалованья на каждой курень по полторы тысячи золотых украинских на каждой год, сверх прежняго настоящаго годового вам жалованья".

17) Зокрема відомий указ Петра I з дня 31 жовтня 1708 року до козацької старшини й міського уряду м. Почепа.

18) Дмитро Васильович Чечель († 1708) походив зі старої української шляхти („породный шляхтичь православный") на Брацлавщині. Батько його, Василь Чечель, володів маєтком у Кузьминцях („едучи ку Соколціовѣ"). За молодих літ Д. Чечель перейшов на Лівобережжя, де був знатним військовим товаришем і дворянином гетьмана Мазепи (1689—1696). Був у почеті Мазепи під час подорожі Гетьмана до Москви 1689 р. Наступного року знову їздив до Москви, як „пристав гетманской", з Київським митрополитом-електом Варламом Ясинським. Полковник охочепіхотний (сердюцький) (1696—1708). Брав участь у поході Мазепи на Правобережжя р. 1704. Один з найбільш відданих Мазепі людей. Гетьман надав йому село Тростянку в Батуринській сотні. Після героїчної оборони Батурина, під час якої був поранений, намагався врятуватися, але був затриманий козаками с. Попівки (Конотопської сотні) Яценками, що видали його москалям і за це одержали від Меншікова „оборонный унѣверсал". Був страчений (колесований) у Глухові.

Твердження д-ра М. Андрусяка про те, що „Colonel Chechil, a Scotch'man in Ukrainian service" („Ivan Mazepa, Hetman of Ukraine" — „The Ukrainian Quarterly", 1946, Vol. III, № 1, p. 35), звичайно, помилкове. Ще О. Лазаревський („Описаніе Старой Малороссіи", т. II,

К., 1893, ст. 277, прим. 488) документально встановив походження Д. Чечеля.

Дмитро Чечель був призначений на команданта батуринської залоги і цілої фортеці. Кеніґсек командував артилерією, а Нестеренко, як батуринський сотник, був начальником міста й цивільного населення Батурина.

19) Фрідріх фон-Кеніґсек († 1708), саксонський військовий інженер, фахівець гарматної справи. На українській службі — осаул Генеральної Артилерії. Важко поранений під час оборони Батурина, помер у Конотопі.

20) Дмитро (Андрійович ?) Нестеренко († 1708), сотник Батуринський (1691—1708). Страчений москалями у Глухові на початку листопада 1708 року. Користувався довір'ям Мазепи, який давав йому важливі урядові доручення (зокрема посольство до Запоріжжя в січні 1708 р. у справі Булавина).

На нашу думку, він був сином Андрія Корнійовича Нестеренка, полковника Лубенського (1671—1672) і сотника Понорницького (1682), зятя гетьмана Дем'яна Многогрішного.

21) Яків Покотило, з козаків Гелм'язівської сотні, Переяславського полку, полковник охочепіхотний (сердюцький) в 1700—1709 роках, пішов з Мазепою до шведів. В день Полтавської битви піддався москалям. Р. 1712 був засланий з родиною до Архангельську (указ 1710 року).

Мабуть, у Батурині була залишена тільки частина (більша) всього складу сердюцьких полків. Принаймні так було з полком Покотила. Пізніше, вже після загибелі Батурина, в Мазепи були сердюцькі полки Покотила, Дениса, Максима і навіть кол. Чечеля, які стояли в Гадячому у грудні 1708 року. А втім, можливо, що це були ті сердюки, яким пощастило врятуватися з Батурина, як про це оповідає Цедергельм.

22) Про слабкість батуринських укріплень одностайно свідчать сучасники. Ще року 1700 московський піп Іван Лук'янов, що переїздив через Батурин, звернув увагу, що „город не добре крѣпок, да еще столица гетманская". В. Кочубей у своему доносі 1708 р. писав, що „Батурин 20 лѣт стоит без починки, и того ради валы около него всюду осунулися и обвалилися; взглядом того и одного дня непріятельского наступленія отсидѣтися невозможно". Це стверджує й сам гетьман Мазепа, який у „статьях доносительных . . . на которые он требует е. ц. в. указу" (середина вересня 1708 року) писав: „Артилерію войсковую и аммуницыю, ради неудобства крѣпости Батуринской (понеже оная весма обетшала и валы обалились), куда он, Гетман, имѣет вывести? . . А прежде сего к строенію того города за непрестанными воинскими крымскими и нынѣшними похо-

дами не было угодного времяни. А напред того... та крѣпость строена при прежнем гетманѣ (Самойловичу)...". Краще укріплена була Гончарівка (батуринське передмістя — подварок, де був палац Мазепи), яку Гетьман, за свідченням Кочубея, „обнести велѣл знатным валом".

23) Іван Яремович Ніс (Нос) († 1715), Прилуцький городовий отаман (1671—1672), Прилуцький полковий обозний (1677), осаул (1685—1692), суддя (1695—1703), і знову обозний (1706—1708); полковник Прилуцький (1708—1714); другий генеральний суддя (1714—1715). Свояк Прилуцького полковника Д. Горленка, був поставлений наказним полковником над козаками Прилуцького полку, що були залишені Мазепою для оборони Батурина. Зрада Носа документально засвідчена в царській жалованій грамоті на „чин полковничій" (з дня 14 листопада 1708 року), наданий йому за те, що він „противу наших, ц. в., ратных великоросійских людей не бился и там... (за те) бит был, окован и посажен..." (мабуть, прикутий до гармати). О. Лазаревський характеризує Носа, як людину, що вміла „прислуживаться у властных людей и заслуживать у них особыя милости". А втім, особливим респектом у москалів він не користувався. Московський резидент при гетьмані Скоропадському Ф. Протасьєв писав про Носа у квітні 1713 року в офіційному рапорті: „Прилуцкой (полковник) — глуп и таков стар, что уже ис памяти выжил, и сказывают, что ему болѣе ста лѣт".

24) Окрім церков у Батурині, тоді був зруйнований дощенту також Батуринський Крупицький монастир.

25) Жан Балюз, який побував у Батурині р. 1704, писав: „Він (Мазепа) показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив в житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видко латинські книжки".

26) Цей опис Батуринської руїни напевно зробив самовидець. Дуже цікаво, що Семен Лизогуб був тоді з Мазепою в Батурині. Покійний П. Г. Клепацький гадав, що автором Лизогубівського літопису був генеральний обозний Яків Лизогуб, старший брат Семена. На нашу думку, більше даних для цього мав саме Семен Юхимович Лизогуб (коло 1678-1680—1734), вихованець Київської Академії (1699), знатний військовий товариш (1707, 1709), бунчуковий товариш (1715—1734), зять гетьмана І. Скоропадського. Він був з Мазепою до Полтавської битви. В кожнім разі, можна припускати його співавторство.

Яскраву картину Батуринської трагедії подає „Описаніе о Малой Россіи" Григорія Покаса (1751 р.): „Князь Менщиков з великороссійским войском город Батурин... и жителей тамошних... з женами и дѣтьми их достал... а народ увесь даже до ссущих (не-

мовлят) выколол и вырубил, с коих кровь дорогами и улицами в Сейм рѣку лилась будто как обыкновенно на кола млиновые вода идет, при том же и церквей Божественних не пощажено . . . " Це майже дослівно повторюється в „Історії Русів", що, таким чином, мала за собою понад столітню історичну традицію.

Про руйнацію Батурина — див. нашу статтю „Трагедія Батурина" („Вісник", 1953, ч. 4—5 (59—59), ст. 19—21).

27) Ще 2 листопада 1708 р. Петро І, діставши „зѣло радостное писаніе" Меншікова про взяття Батурина, писав йому: „Что ж принадлежит о городѣ, и то полагаю на вашу волю: ежели возможно от Шведов в нем сидѣть, однакож нѣсколко пушек лутчих вывесть в Глухов, то изволте поправить и посадить в гварнизон хотя драгун в прибавку стрѣлцам, пока пѣхота будет. Буде ж (как я от присланного слышал) оной не крѣпок, то зѣло лутче такую великую артилерію вывесть в Глухов, а строенье зжечь . . . " Те ж повторював цар і в листі до Меншікова з 4 листопада. Але 3 листопада Меншіков був вже в Конотопі, простуючи до Глухова. Отже, Батурин був знищений Меншіковим вже 2—3 листопада. Ми не маємо докладного рапорту Меншікова в цій справі, бо він склав цареві свій звіт усно (лист Меншікова до Петра І з дня 3 листопада).

28) Див. укази Петра І наказному полковникові Прилуцькому і командантові Білоцерківського замку з дня 9 листопада 1708 року — „Письма и бумаги императора Петра Великого", том VIII, вип. 1, Москва—Ленінград, 1948, ст. 290—291, 291—292.

Московський прислужник Федір Лисовський, що його Петро І призначив за протопопа у Гадяче, погрожував р. 1709 гадячанам: „что с Батурином сталось, то потщусь сотворити и с вашим городом".

29) 2-го листопада 1708 р. Петро писав Меншікову: „Ежели есть булава и знамена, изволь прислать: для нового гетмана зѣло нужно. Також канцелярію возми с собою всю их". На це Меншіков відповідав 3 листопада: „. . . у нас есть не токмо одна, но и три булавы, также и бунчюг, и между доволным числом всяких знамен, — знамя первое, которое всегда пред гетманом важивали; и оные всѣ . . . привезу с собою . . . " Інші клейноди, зокрема 10 булав, за словами старшини (в Бендерах 1709 року), Мазепа взяв з собою. Войнаровський казав, однак, що з гетьманських клейнодів залишилися тільки 2 булави, в тому числі одна Хмельницького, а решта, мабуть, пропали в Батурині або після Полтави, над берегами Дніпра.

Ласі до клейнодів гетьмана Мазепи знайшлися не тільки в Росії. Г. А. Огинський, гетьман польний Литовський, лідер москвофільської партії в Литві, писав Петрові І 4 лютого 1709 року: „. . . имѣю вѣдомость, что послѣ того измѣнника Мазепы осталась

булава и калкан между ево пожитками; вѣдаю, что в войску в. ц. в. такія вещи не употребляютца; того ради прошу, дабы в. ц. в. мнѣ оныя изволили пожаловать. Я не заповѣтрюся от него, хотя что буду и имѣть из вещей ево. Я всегда в. ц. в. желаемо служить должен буду". Невідомо, чи цар задоволив прохання Огинського щодо булави Мазепи, але Меншіков доручив (13. II. 1709 р.) кн. Д. Ґоліцинові видати Огинському 6 тисяч з „Мазепиных ефимков". Не дивно, що сучасний совєтський історик (В. Шутой) називає Огинського „последовательным союзником Петра I".

30) За совєтськими джерелами, „в настоящее время часть гетманской канцелярии, захваченной Меншиковым в Батурине, хранится в ЛОИИ (Ленинградское Отделение Института Истории АН СССР), в составе военно-походной канцелярии А. Д. Меншикова" („Письма и бумаги императора Петра Великого", том VIII, в. 2, М., 1951, ст. 918). Але головніші державні акти („привілеї") були вивезені з Батурина Мазепою. Деякі відомості про їх дальшу долю — див. акти Бендерської Комісії 1709 року, опубліковані М. Возняком (збірник „Мазепа", т. I).

31) Батуринська артилерія була вивезена до Глухова і Сєвська. Згодом гетьман I. Скоропадський марно домагався повернення бодай частини її на Україну. Повернуто було взагалі тільки 8 гармат, та й то „всѣ особныя, из разных малороссійских полков собранныя; от артиллеріи войсковой (себто взятої з Батурина) ни единой штуки меж ними нѣт".

32) Батуринові було присвячене спеціяльне місце у тріюмфальному поході Петра I в Москві з нагоди Полтавської перемоги. На статуї, що символізувала Батурин, було написано: „Rebellium sedes Baturin stricto gladio expugnata".

33) Повноважним міністром московського уряду на Глухівській Раді 1708 року був кн. Г. Ф. Долгорукий.

34) Лук'ян Якович Жураковський († 1718), син Ніженського полковника Я. М. Жураковського, Ніженський полковий сотник, осаул і суддя (1699, 1701, 1707); Ніженський наказний полковник (1701—1708); полковник Ніженський (1708—1718).

Можна думати, що після смерти I. Обидовського (1701) Мазепа не призначав нового полковника, маючи на увазі для цього важливого уряду другого свого небожа А. Войнаровського.

35) Зокрема генеральний хорунжий I. Сулима й генеральний бунчужний Ф. Мирович були одружені з сестрами П. Полуботка, а через них він був посвоячений і з іншими мазепинцями (Д. Максимовичем, Д. Зеленським та інш.).

36) ГАФКЭ, „Малороссійскіе подлинные акты", ч. 379 (1680 р.).

37) Нечипір Каленикович Калениченко, Чернігівський полковий осаул (1671, 1674) і обозний (1689); посланець Самойловича до Дорошенка після Переяславської Ради 1674 року.

Шлюб з Пелагією Нечипірівною Калениченко посвоячив Скоропадського також з Мокрієвичами, Ломиковськими, Ґрембецькими, Кохановськими та іншими старшинськими фаміліями.

38) ГАФКЭ, „Мал. подл. акты", ч. 635.

39) Марко Аврамович († 1712), жидівського роду, обиватель і орендар прилуцький („славетний обиватель" — 1701), орендар пирятинський (1683—1685), родоначальник відомої й заслуженої в історії української культури старшинсько-шляхетської фамілії Марковичів.

40) Анастасія Марківна Маркович (к. 1671—1729) була одружена: 1 voto з генеральним бунчужним Константином Голубом (його 2 жінка); 2 voto (к. 1700) з гетьманом Іваном Скоропадським (його 2 жінка).

41) Під час шведської „інкурсії" С. Ширая не було у Стародубі. Він, як писав гетьман Скоропадський в універсалі 11 лютого 1709 року, „для приват своих до града Москвы з'ехал, оставивши в Стародубѣ под самое непріятеля шведа нашествіе, майстрат без призвоитых порядков, и там до сего время в своих дѣлах упражняется". Чи виїзд Ширая був пов'язаний з тими заколотами, що мали місце в Стародубі восени 1708 року, чи він був викликаний іншими причинами, невідомо.

42) Цей дуже важливий і цікавий своїм змістом лист (його віз отаман Запорозької корогви Т. Полуґер) був перехоплений москалями.

43) Наприклад, Петро I не повідомив докладно Скоропадського про свої пляни генеральної атаки на шведів під Полтавою 13—14 червня 1709 року.

Цікаво, що царська грамота Скоропадському на „уряд гетманскій" була видана щойно в 1710 році.

44) Московська пропаґанда широко використовувала всякі канали — не лише дипломатичні — в Західній Европі (зокрема в Німеччині), щоб скомпромітувати там акцію та особу Мазепи й виправдати дії московського уряду на Україні. Треба сказати, що ця пропаґанда подекуди мала не абиякий успіх.

45) Питанню про церковну анатему на гетьмана Мазепу та її неправосильність з церковно-канонічного погляду присвячені розвідки покійних В. О. Біднова й О. Г. Лотоцького у збірнику „Мазепа", т. II, Варшава, 1939, ст. 38—68.

На зневагу імення й пам'яті Мазепи Петро I встановив блазенський т. зв. „орден Юди". Про це — див. **С. Платонов,** Орден Иуды 1709 года. — „Летопись занятий Постоянной Историко-Археографической Комиссии за 1926 год", Ленінград, 1927, вип. 1 (34), ст. 193—198.

46) Одним з таких зрадників був сердюцький полковник Бурляй (Бурлій ?), комендант Білоцерківської фортеці, який у листопаді 1708 року здав кн. Д. Ґоліцинові Білу Церкву й видав здепоновану там частину Генерального Скарбу і особистих скарбів Мазепи. „А при уговорѣ — писав Ґоліцин Ґоловкінові 21 листопада — оному полковнику за отдачю фортеціи обѣщано дать 100 рублев, сотником по 40, казакам по 2 рубли".

47) Глухівським сотником був тоді Олексій Туранський. Про нього — див. вище, розділ IV.

48) Прихильники Мазепи були не тільки серед старшини. Московський уряд не був певний також щодо настроїв українського духовенства (і вищого, і навіть білого — священства) і міського патриціяту. Кн. Д. Ґоліцин на початку 1709 року повідомляв царя, що у всьому Києві він знає лише одного ченця, прихильного до Москви, — Теофана Прокоповича, тоді префекта Київської Академії. Він же (в листопаді 1708 року) висловлював підозру на київського війта Дмитра Полоцького, що нібито „о измѣнѣ Мазепиной вѣдал". Чимало духовних осіб і міських урядників були репресовані москалями в зв'язку зі справою Мазепи.

49) Репресії проти родин Мазепинської старшини почалися одразу. Ще 3 листопада 1708 року Петро I писав Меншікову: „Припало мнѣ на ум, что в Прилуках гетманских единомышленников, которые нынѣ при нем, многих есть жены и дѣти. Чего для изволь туды нарочно кого нибудь послать з драгуны и взять их за караулом". Тоді були заарештовані дружини Д. Зеленського й І. Бистрицького та інші особи. Так було, мабуть, скрізь на території, окупованій московським військом. Зокрема, родина Герциків з Полтави була депортована на Слобожанщину, де й знаходилася в ув'язненні. Все майно Герциків було сконфісковане.

49а) Гнат Іванович Ґалаґан († 1748), з козаків м. Омельника, на Миргородщині; полковник запорозького війська (1706); компанійський полковник (1708—1709); полковник Чигиринський (1709—1714); полковник Прилуцький (1714—1739).

50) Дехто з них (зокрема Зеленський і Максимович) були взяті під догляд і фактично перебували під вартою (українською або шведською) в умовах хатнього арешту.

51) Михайло Гамалія, вільно (як він казав), чи невільно, потрапив до московських рук десь наприкінці лютого 1709 року. Є відо-

мості (з російських джерел), що тоді ж перейшли набік Москви два охотницькі полковники — компанійський і сердюцький (імення їх невідомі).

52) Про хворість Мазепи взимку 1708—1709 р. є численні вістки перебіжчиків. Зокрема слуги Ломиковського, що втекли з Ромна в половині грудня, казали: „Мазепа... зѣло был болен, которого лѣчил шведскій оптекарь, и было ему от той болѣзни свободнѣе, для которой он болѣзни не мог с королем швецким ѣхать (до Гадячого) и для того поостался (в Ромні)". Те ж саме оповідав тоді піп з Роменщини Іван: „Мазепа... зѣло болен и никуда з двора не ѣздит". Отаман м. Сенчи — Кирило Сергієнко казав у Лебедині 8 грудня 1708 року, що тиждень тому „видѣл он, атаман, его, Мазепу, лежит на постелѣ, подушками окладен, и сказывают, что болен". Але пізніше, на весну, Гетьманові, мабуть, трохи полегшало: принаймні джерела не згадують про його хворість, та й активність Мазепи на той час значно зростає.

53) Про кількість війська Мазепи взимку 1708—1709 року маємо лише уривкові відомості. Сердюк К. Семененко свідчив у Лебедині в грудні 1708 року, що в чотирьох сердюцьких полках залишилося менше, як 300 чоловіка, а в двох компанійських (Андріяша й Кожуховського) — коло 500; крім того, 300 волохів, „что Мазепа затянул от Огинского", і коло 40 калмиків. Про малу кількість гетьманського війська оповідають і інші перебіжчики. Московський уряд вважав, що війська в Мазепи „и с тысячю не будет" (лист Ґоловкіна до Ф. Осипова з 22 листопада 1708 року), але закордонним дипломатам подавав явно применшені числа (300—400 чол.).

54) „При нем (гетьмані Мазепі)... войска козацкого ничего нѣт" — свідчив 13 грудня в Лебедині піп з Роменщини Іван.

55) В 1708—1709 рр. обидва брати Гамалії — Михайло і Антін були генеральними осаулами, і їх звичайно плутають в історичній літературі. На нашу думку, з Мазепою пішов до шведів не Антін, а Михайло Гамалія, який був тоді першим генеральним осаулом (другим був Дмитро Максимович, що дістав цей уряд десь у другій половині липня 1708 року). Антін Гамалія був призначений генеральним осаулом, здається, щойно у другій половині листопада 1708 року, коли Мазепа був у Ромні. Дещо несподіваний факт призначення третього генерального осаула (звичайно їх було два) пояснюється надзвичайними умовами часу, зокрема тим, що Антін Гамалія дістав спеціяльне доручення на Правобережжі, де він мав також виконувати обов'язки полковника Білоцерківського, замість М. Омельченка, який перейшов набік Москви й визнав уряд Скоропадського. Гадаємо, що саме Антона Гамалію зустрів у Чигирині вкінці листопада 1708 року Григорій Герцик. У своїх свідченнях у Києві (в лип-

ні 1709 року), після здачі росіянам у день Полтавської битви, Антін Гамалія обійшов ці факти мовчанкою і взагалі намагався применшити свою службову ролю, ба навіть заперечити свою участь в українському уряді в 1708—1709 р., що, однак, не врятувало його від заслання до Сибіру (Михайло Гамалія був лише депортований до Москви, а потім повернутий на Україну).

56) Федір Іванович Мирович († 1758), син Переяславського полковника І. Мировича, бунчуковий товариш; генеральний бунчужний (1708—1709); генеральний осаул у гетьмана П. Орлика (1710, 1711). Виконував низку важливих дипломатичних доручень Мазепи (зокрема пересправи з Запоріжжям, що завершилися укладенням запорозько-шведського союзу, а також місія до Криму) і Орлика. На еміґрації в Криму, Туреччині, Швеції, Польщі (з 1719 р.) і знову в Криму (з 1754 р.). Його політична діяльність стягла великі репресії російського уряду на цілу фамілію Мировичів, яка була заслана до Сибіру з конфіскацією всіх маєтків. Останній живий член українського уряду гетьмана Мазепи, Ф. Мирович до кінця своїх днів залишався непримиренним ворогом Москви і оборонцем української національно-державницької ідеї, в дусі Бендерської конституції 1710 року.

57) Від початку лютого й до кінця травня 1709 року між росіянами і шведами велися напівофіційні розмови в справі миру. Обидві сторони висували свої вимоги щодо „прибыточного миру". 4-го травня Ґоловкін повідомляв царя, що „король... (шведський) еще в упорности и гордости пребывает, хотя министры знатно к тому (мирові) и склонны". Російський уряд пропонував тоді шведам розпочати офіційні переговори, але з цього нічого не вийшло. Мазепа не міг не знати про ці факти і настрої у шведській головній квартирі.

58) Зима 1708—1709 р. була одною з найлютіших в Европі. Таких великих морозів не пам'ятали навіть старі люди. Морози почалися у вересні 1708 року, а в листопаді вони досягли 30 ступнів (за Реомюром). Крман так описує ночівлю на початку листопада в лісі, на шляху зі Стародуба до Новгорода-Сіверського: „Мусіли ми ночувати серед лісу, без вогню, бо дрова позамерзали, і вогонь не хотів їх брати. Виставлені на вітер, не могли ми довго ні стояти, ані лежати; вітер палив нам обличчя і добирався аж до тіла; навіть часте вживання горілки не могло нас зогріти". Сам Карл XII писав, що „зима була надто сувора, холод здавався надзвичайним, і багато з неприятелів і наших людей замерзали й відморожували руки, ноги й носи". Один шведський офіцер повідомляв, що бачив по дорозі з Лебедина до Сум понад 2 тисячі померзлих солдатів.

59) Див. **В. Шутой,** Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр., К., 1951; **його ж,** Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700—1709. Москва, 1958.

60) Данило Болбот, „значний канцеляриста войсковий" (1707), виконував різні урядові, зокрема дипломатичні доручення Мазепи. Був посланцем до царя (1708), до Криму (куди возив також листа від шведського першого міністра гр. Піпера), а навесні 1709 р. їздив до Очакова, звідки привіз турецького посланця до Січі напередодні її руйнації. На еміґрації жив у Бендерах і Ясах (1709).

61) Федір Нахимовський († 1758), жидівського роду, був на дипломатичній службі в гетьманів Мазепи та Орлика. Григор Орлик писав про нього р. 1753: „Цей старшина був дуже корисний при листуванні гетьмана Мазепи з небіжчиком шведським королем (Карлом XII). Йому довіряли в найтаємніших місіях, і мій (Г. Орлика) батько користувався ним у найделікатніших і найповажніших справах". На еміґрації жив у Туреччині, Швеції, здебільшого у Польщі, а з 1754 року в Криму, де діяв разом з Ф. Мировичем.

62) Дуже можливо, що зв'язки генерального осаула гетьмана Орлика — Григорія Герцика з некрасовцями (а через них і з Доном) і казанськими татарами та башкирами були нав'язані ще за життя Мазепи, в 1709 році, і його посольство 1710 року на Кубань було не першим.

63) Цих місій, зокрема на Запоріжжя, було, звичайно, більше. Наприклад, в листопаді 1708 року був посланий туди Трохим Василевич (Троцина), б. сотник Срібнянський (1688—1707), а на той час Прилуцький полковий суддя; місія була успішна, бо запорожці писали до Мазепи 24 листопада 1708 року „со многими на... (царя) укоризнами, прося ...Мазепу о присылкѣ к ним на Кош посланных от короля швецкаго и от Лещинскаго и от него... (Мазепи) для постановленія с ними договоров, за кѣм им, отторгнувшись из под державы нашей (царя), быти, и дабы даны им были войсковые клейноты от короля швецкаго и Лещинскаго. А для разоренія крѣпости нашей (царя) — Каменнаго Затона просили они у шведа и у... Мазепы скорой присылки помощных войск, обѣщая по разореніи той крѣпости поспѣшати к ним в помочь против наших (царя) войск". Але Василевич з тим запорозьким листом був „перенят" москалями, а згодом був вивезений до Петербурґу й помер у дорозі.

64) У дипломатичних акціях та контракціях у Туреччині й Криму 1708—1709 р. брав участь (з доручення царя) також уряд гетьмана Скоропадського. На початку грудня 1708 року був посланий до Юсуф-паші, сераскера Сілістрійського, „в певных и пилных дѣлѣх... для сполного между обома народами покою" Левко Шрамченко (Шрамко), сотник Олишівський (1680—1709), згодом Ніжен-

ський полковий обозний (1709—1730). Під той час їздив до Константинополю шваґер гетьмана Скоропадського Андрій Маркович. Наприкінці 1708 року Скоропадський посилав до Криму знатного бунчукового товариша Івана Черняка (майбутнього Полтавського полковника) „со об'явленіем о избраніи на гетманство".

65) Щоб спаралізувати акцію Мазепи на Запоріжжі, московський уряд, серед інших засобів (аґітація, нагороди та обіцянки, підкуп тощо), використав також старі листи Мазепи до Москви в запорозьких справах. 3-го лютого 1709 року Ґоловкін наказував дякам Посольського Приказу розшукати в архіві й негайно вислати йому „тѣ листы Мазепины, в которых он писывал к покойному Федору Алексѣевичю Головину о запорожцах, представляя невѣрность и шатость их и совѣтуя о ускромленіи и разореніи оных".

66) Прилучення Запоріжжя до українсько-шведського союзу дуже стурбувало москвофільську партію в Польщі. Фельдмаршалляйтенант Гольц писав цареві 18 квітня 1709 року з м. Погребища: „. . . коронное войско (Сєнявського) зѣло потревожилося, ибо оное чает, что приступленіем запорожцов х королю шведцкому вашего царскаго величества прежнія счастливыя удачи и великіе авантажи нынѣ всемѣрно разрушены суть . . ."

67) На чолі цього козацького загону був Корсунський полковник А. Кандиба.

68) У зв'язку з тим, кн. Г. Долгорукий радив цареві (в листі з 3 березня 1709 року) використати також С. Палія, „понеже оной в таких лехкомышленных имѣет любовь и немалой кредит".

69) Москалям дісталося на Запоріжжі, окрім військових клейнодів та інших цінностей, багато зброї, зокрема 36 гармат, 4 мортири й 12 гаківниць.

70) Олександер Нечипорович Чуйкевич, брат генерального судді В. Чуйкевича, Полтавський полковий писар (1708), бунчуковий товариш (1718).

71) Мазепа писав до Москви 30 травня 1708 року про І. Левенця, що „полковник Полтавскій издревле есть непостоянен и, в ближайшем с запорожцами сосѣдствѣ пребывая, всегда одним духом с запорожцами дышет".

Дуже цікава згадка в актах Бендерської комісії 1709 року про те, що Мазепа не допустив на полтавське полковництво Герцика (очевидно, Григорія, який був наказним полковником), хоч його було вибрано вільними голосами, а призначив на цей уряд іншу особу (Левенця). Ця трохи незрозуміла, на перший погляд, звістка (зважаючи на добрі відносини родини Герциків з Мазепою й свояцтво їх з Орликом та й з самим Мазепою — через Громик і Фридрикевичів) пояснюється, мабуть, тим, що Гетьман мусів тоді зважати

на місцеві, дуже складні відносини, зокрема на ворожнечу між Кочубеями та Іскрами — з одного боку, і Герциками — з другого боку (це було ще до виступу Кочубея), а тому й призначив на уряд полтавського полковника людину, мовляв, невтральну (хоч і не дуже прихильну до Кочубеїв та Іскор), досить упливову в Полтаві й до того ще посвоячену з Герциками (брат Григорія Герцика — Іван був одружений з донькою І. Левенця).

72) Іван Герцик, зять І. Левенця, взимку 1708 року втік з Полтави з 20 козаками до Ромна, де тоді був Мазепа. З 1709 року він був, разом з братами — Ґригорієм та Опанасом, на еміґрації в Туреччині і Швеції.

73) 30-го квітня 1709 р. Ґоловкін писав цареві, на підставі інформацій російського посла в Константинополі П. Толстого, що „никакова опасенія сего лѣта ни от турок, ни от татар имѣти не надлежит". Саме тоді турецький уряд заборонив Кримському ханові виступати проти Росії.

74) Кількість українського війська під Полтавою встановити не легко через брак автентичних українських джерел. Шведські джерела оцінюють її приблизно на 10 000 чол. (коло 2 тисяч гетьманського війська і 8 тисяч запорожців; останнє, на думку Крупницького, дещо перебільшене).

Перебіжчик, козак Гадяцького полку Гнат Коданченко, свідчив 4 червня 1709 року, що при Мазепі „болши 3000 ево войска нѣт"; зокрема там був сердюцький полк (мабуть, Я. Покотила) і 2 компанійські полки (фактично їх було 3 — Ю. Кожуховського, Андріяша і Волковицького). Але „запорожцов сколко у шведа и у Мазепы, того (Коданченко) не вѣдает".

75) Військо гетьмана Скоропадського (переважно кіннота) також не брало участи в генеральному бої під Полтавою, але допомагало москалям, охороняючи їх флянґи та комунікації. В козацькому війську був тоді й Семен Палій, повернутий із Сибіру. Козаки Скоропадського переслідували (разом з російською кавалерією) шведів до Переволочної.

РОЗДІЛ X

ЕМІҐРАЦІЯ І СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ БЕНДЕРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1710 РОКУ

З великими труднощами й небезпеками, під загрозою московської погоні, що наступала їм на п'яти[1]), Карл XII і Мазепа з рештками союзного війська дісталися до турецького кордону. 6-го липня вони були в Очакові, а 1 серпня прибули до Бендер, в околиці яких турецький уряд призначив їм резиденцію.

Гетьман Мазепа і члени його уряду, які еміґрували до Туреччини, не припинили своєї політичної діяльности. З Гетьманом були: генеральний обозний Ломиковський, генеральний писар Орлик, полковник Прилуцький Горленко, а незабаром прибув з Криму генеральний бунчужний Мирович. Там же був і кошовий отаман Гордієнко[2]).

Ми мало знаємо про діяльність українського уряду на еміґрації. Звичайно, не можна недоцінювати депресії, яка огорнула й хворого Гетьмана, що був уже на Божій дорозі, і, ще більш, його помічників. Занадто важке було становище України, занадто сумна була їх особиста доля. Вирвані з рідного ґрунту, маєтково зруйновані, позбавлені своїх рідних і близьких, що лишилися на поталу і помсту

московського переможця, вони опинилися під страшною загрозою екстрадикції, якої настирливо домагався російський уряд[3]). Хоч Туреччина й не погодилася видати Мазепу та інших українських еміґрантів, але небезпека залишалася й надалі. Ще гірше було те, що старі суперечності й тертя поміж старшиною і Гетьманом, з одного боку, поміж Запоріжжям і Гетьманщиною, з другого боку, виходили на поверхню, і то в загостреному й спотвореному еміґраційною вузькістю, тіснотою та злиднями вигляді. Дійшло до того, що серед запорозького війська почалися заколоти проти Гетьмана, які лише з великими труднощами вдалося ускромити[4]). Незабаром, ще за життя Мазепи, частина старшини подалася до Яс, під протекцію молдавського господаря, і були чутки, що вона має шукати царської амнестії[5]).

Але все ж мазепинці не склали зброї. Війна, зрештою, ще не була закінчена, сили Шведської держави ще не були вичерпані, а тверда рішучість її хороброго короля вести далі боротьбу з Москвою давала Мазепі надію на кращі часи для України. Найголовніше було те, що українська проблема була офіційно поставлена на форумі міжнародньої політики. Український еміґраційний уряд надавав особливого значення зовнішньо-політичним акціям і, поза всяким сумнівом, основні лінії політики наступного гетьмана Пилипа Орлика були намічені ще за життя Мазепи і за його ініціятивою та участю. З другого боку, і в міжнародньо-політичних акціях, і в міжнародній громадській опінії українська проблема, як за часів гетьмана Богдана Хмельницького, перестала бути внутрішньою справою чужої, зокрема Російської держави, і вийшла на широкі европейські шляхи. Цьому, великою мірою, сприяв самий факт українсько-шведського союзу, а згодом ще союз із Кримом (1711 р.) і договір з Туреччиною (1712 р.). З цього погляду, російський уряд був тільки „узурпатором України", як писав р. 1712 П. Орлик, який підкреслював, що „які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого

законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське і природне, один із головних принципів якого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли він матиме на це слушний час („Вивід прав України"). Це був, дійсно, кінець „Переяслава". Це було відродження української національно-державної ідеології, приглушеної наслідками Переяславської угоди в добу Руїни.

Але дні гетьмана Мазепи вже були пораховані. Гетьман був тяжко хворий, коли приїхав до Бендер, і вже не вставав з ліжка[6]). Іван Мазепа упокоївся в Бендерах, уночі з 21 на 22 вересня ст. ст. 1709 року[7]).

Тіло Гетьмана поховане було тимчасово при парафіяльній церкві с. Варниці[8]). У своєму меморіялі до Карла XII з дня 26 вересня 1709 року старшина писала: „Болієсмо над неславним похороном Ясневельможного гетьмана Мазепи, що ті дорогі тлінні останки, геройська душа в яких наповнила весь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села. Тому Військо Запорозьке звертається до св. Королівського маєстату з проханням змоги поховати тлінні останки свого Гетьмана врочистіше в славнішому місті, зокрема в Ясах, у так званому монастирі Ґолія". Але тіло Гетьмана було перевезено до Галацу, де й поховано в монастирі св. Юрія[9]). Згодом могила Мазепи була знищена.

Справа обрання нового гетьмана натрапила на низку труднощів і тому затяглася на кілька місяців. Особливі суперечки викликало питання про спадщину Мазепи. За його гетьманування (як, зрештою, й за його попередників) приватний скарб гетьмана не був як слід відокремлений від Генерального скарбу. За мирних часів це можна було ще якось реґулювати й контролювати, але під час війни з Москвою і на еміґрації рештки (хоч досить поважні) українського державного і приватного гетьманського скар-

бів так перемішалися, що годі було встановити докладно, що куди належало. Те, що йому пощастило врятувати під час загальної руїни і втечі, Мазепа вважав своєю власністю, хоч і не відмовлявся уживати її також на військові та державні витрати. Вмираючи, Гетьман не залишив заповіту, і претендентами на залишені ним гроші і цінності виступили, з одного боку, його небіж і спадкоємець Андрій Войнаровський, а з другого боку, старшина, як репрезентант українського уряду. Обидві сторони звернулися до короля Карла XII, як протектора Української держави. Король призначив комісію для дослідження справи й розгляду претенсій обох сторін. Акти цієї комісії (Бендерської), що зберігалися до останнього часу (їх опублікував року 1938 покійний М. Возняк)[10]), містять дорогоцінний матеріял для історії гетьманування Мазепи й старшинських відносин на еміґрації. За допомогою (ледве чи некорисливою) генерала Станислава Понятовського, голови комісії, Войнаровський виграв справу, і Карл XII визнав його єдиним спадкоємцем Мазепиних скарбів[11]).

Ця прикра справа ще більш загострила еміґраційні відносини, що й відбилося на виборах нового гетьмана. Було кілька можливих кандидатів: старша (віком і урядом) старшина висувала Дмитра Горленка, полковника Прилуцького (генеральний обозний І. Ломиковський був уже, мабуть, застарий[12]); молодша (бодай віком) підтримувала генерального писаря Пилипа Орлика. Король волів, щоб гетьманом став Войнаровський, і навіть у колах старшини, яка не вважала цю кандидатуру за відповідну („молод на гетьманство"), схилялися до думки, що той, хто дістав скарби Мазепи, мусить узяти на себе й тягар гетьманських обов'язків. Але Войнаровський, якого вабили перспективи незалежного, багатого й безжурного життя, рішуче відмовився кандидувати на гетьмана[13]). Це прихилило Карла XII на бік кандидатури Орлика, яку підтримав і Гордієнко, як представник Запоріжжя. 5-го квітня 1710 року Пилип Орлик був обраний на гетьмана України.

Пилип Степанович Орлик (1672—1742), родом з литовсько-білоруської шляхти гербу Новина (можливо, чеського походження), народився 11 жовтня 1672 року в с. Косуті, Ошмянського повіту на Виленщині. Спочатку він вчився десь на Литві, а високу освіту дістав у Київській колеґії (до 1694 року). Колеґія допомогла йому оформити його літературний хист (вірші Орлика вважалися зразковими), а увага його професора Стефана Яворського (майбутнього митрополита) створила йому поважні зв'язки в колах київського духовенства. Року 1698 він був писарем Київської митрополії. Розумна й талановита людина, Орлик нав'язує стосунки у великостаршинських колах, видаючи панегірики на честь Мазепи („Alcides Rossiyski" — 1695 року) і гетьманського племінника — ніженського полковника Обидовського („Hippomenes Sarmacki" — 1698 р.), а р. 1698 одружується з Ганною Герцик, дочкою Полтавського полковника Павла Герцика. Ці літературні і матримоніяльні шляхи забезпечили Орликові блискучу старшинську кар'єру. З 1700 року він служить у Генеральній Військовій Канцелярії, спочатку як старший військовий канцелярист (1702), далі — як реєнт Генеральної Військової Канцелярії, і, нарешті, здобуває (мабуть, 1706 року)[14]) важливий уряд генерального писаря, що ввело його в усі таємниці української дипломатії, а згодом зробило найбільш довіреним помічником Гетьмана.

Поруч із тим, іде процес маєткового нагромадження Орлика. Він володіє селом Домишлином (Чернігівський полк) і, здається, Дремайлівкою і Дорогинкою (Ніженський полк), млинами, має двори в Батурині і, за деякими даними, в Ніжені. Року 1708 він дістає великі маєтки в Стародубівському полку (с.с. Кривець і Риловичі) з млинами, винницями, лісовим господарством, де заводить і рудню, а при ній слобідку (Орликівку)[15]). Однак, все це було втрачене, коли Орлик пішов на еміґрацію.

І перед зривом з Москвою, і особливо під час війни 1708—1709 р. роля Орлика, як члена українського уряду, а зго-

дом як фактичного керівника його поточної діяльности (на час хвороби Гетьмана) була дуже важлива. Слушно каже біограф Орлика (Б. Д. Крупницький), що він „безперечно чимало погнув спину для оформлення тої енерґійної пропаґандивної і дипломатичної акції, яку тепер (1708—1709) повів Гетьман на Україні, серед запорожців, в Криму, Туреччині, Польщі Станислава Лещінського".

Орлик не шукав гетьманської булави, і можна повірити йому, коли він писав (у 1719 році): „Я не просив собі гідности гетьмана; я прийняв її на розказ його величности (Карла XII) і, не маючи публічних фондів для ведення справ, вкладав у те власні гроші". Але він був, без сумніву, найповажнішим кандидатом на наступника Мазепи, і вибір його на гетьмана був, справді, щасливий для української справи. Бо відтоді й до самого скону (помер 24 травня 1742 року, в Ясах) гетьман Пилип Орлик, чужинець родом, віддав усю свою працю, весь свій блискучий талант, усе життя своє й долю своєї родини для добра української нації і української визвольної справи, і перед лицем цілого світу передав ідею і дух Мазепи наступним поколінням українства[16]).

Обираючи Орлика, „достойного тоей Гетманской чести и могучого, при помощи Божой и при протекціи Наяснѣйшого королевского Величества Шведского, высоким своим разумом и искуством, уряд тот Гетманскій, под сее время трудное тяжкій, двигати, управляти и о интересах отчизны Малороссійской радѣти и радити", генеральна старшина й кошовий отаман Запоріжжя уклали з новим гетьманом „договір і постанову" — „Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis", відомі в історії під іменем Бендерської конституції 5 квітня 1710 року[17]).

Бендерська конституція Української козацької держави, цей вікопомний пам'ятник української державно-політичної думки XVII—XVIII століття, була наслідком компромісу трьох основних українських політичних сил, що довгі десятиліття змагалися між собою на батьківщині й те-

пер, після поразки у війні з Москвою, опинилися — в нових умовах — на еміґрації: гетьманат, як зверхня влада Української держави; старшина, як її провідна верства; Запоріжжя, як її — на той час єдина — військова сила. Суперечливі інтереси цих чинників були гармонійно погоджені в державно-правному акті, що мав бути конституцією України і, разом з тим, маніфестом державної волі Української нації перед цілим культурним світом. З цього погляду, Бендерська конституція була витвором **колективної** української політичної думки, підсумком тих обговорень і дискусій, що провадилися на еміґрації взимку 1709—1710 року, а може ще й за життя Мазепи. Можна думати, що головним редактором Бендерської конституції був Пилип Орлик.

Преамбула до Бендерської конституції являє собою цікавий історично-політичний трактат, в якому висловлена ідея споконвічної тяглости української державности. Для творців Бендерської конституції „народ валечный, стародавный Козацкій, прежде сего именованный Козарскій, первь провознесл был славою несмертельною, обширным владѣніем и отвагами рицерскими, которими не тылко окрестным народом, лечь и самому Восточному Панству (Візантійській імперії), на морѣ и на земли страшен был . . . ". Потому „праведный Судія Бог, за умножившіеся неправды и беззаконія, многими казньми наказавши, тот народ Козацкій понизил, смирил и ледво не вѣчною руиною низвергл, на остаток военным оружіем державѣ Польской чрез Болеслава Храброго и Стефана Баторія, королей Польских, поработил". Однак, „не до конца прогнѣваючися, ни во вѣки враждуючи, а хотячи на первую слободу помянутый народ Козацкій з подтяжного на тот час панованья польского выпроводити, воздвигнул ревностного Православія святого, отчизны прав и вольностей войсковых стародавных оборонцу, валечного Гетмана, славной памяти Богдана Хмельницкого", який визволив Україну з-під польського підданства. Далі переповідається історія укра-

їнсько-московських відносин, починаючи з Переяславської угоди 1654 року й кінчаючи революцією Мазепи. Й хоч „неизслѣдованные судьбы Божіи, так ревностного небожчиковского (Мазепи) намѣренія, за опачным отмѣнной фортуны военной поводом, не тылко не исполнили, лечь и самого тут в Бендерѣ декретом смертельным прикрили", „однак, осиротѣлое по смерти своего первенствуючого Рейментара, Войско Запорожское, не отчаеваючися желаемой себѣ свободы и полагаючи сталую уфность в помощи Божой, в протекціи наяснѣйшого короля, его милости, Шведского, и в праведной нашой справѣ, якая всегда обыкла тріумфовати", постановило обрати собі нового гетьмана і „для поправы и подвигненья упалых прав своих и вольностей войсковых" укласти з ним „договор и постановленіе".

Конституція визначає незалежну державу Війська Запорозького й Народу Руського (Exercitus Zaporoviensis gentisque Rossiacae) як станову виборну[18]) гетьманську монархію парляментарного типу. Гетьман повинен „всѣ старанья ложити, жебы едина вѣра Православная Восточного исповѣданія, под послушенством Святѣйшого Апостольского Фрону Константинопольского, вѣчне утвержена была, и з помноженьем хвалы Божой, церквей святых, а з цвѣченьем в науках вызволіоных (in artibus liberalibus) синов Руських (filiis Rossiacis) разширялася и, яко крин в терніи, межи окрестными иновѣрными панствами, процвѣтала", і не допускати „жадного иновѣрія" (nulla exotica Religio) (п. 1). Всі права й кордони Української держави — на заході по р. Случ — повинні бути збережені й ґарантовані трактатом, „чтоб Его Величество и Его сукцессорове, Наяснѣйшіе Короли Шведскіе, вѣчными протекторами Украины титуловалися и самим дѣлом зоставали"[19]). У майбутніх трактатах з Московською державою король Шведський має добитися визволення всіх українських полонених і ув'язнених у Московщині й щоб „всѣ починеные в нынѣшную войну на Украинѣ шкоды нагорожено и слушне

от Москвы пополнено" (п. 2). На гетьмана покладено було також „старатися о обновленье давнего з Панством Крымским братерства, коллегации военной и потверженье вѣчной пріязни, на которую бы окрестные Панства заглядуючися, не дерзали себѣ Украины желати и оную в чом колвек насильствовати" (п. 3). Цей пункт цілком відповідав вимогам Запоріжжя і зв'язаних з ним кіл південної Гетьманщини[20]).

Бендерська конституція забезпечувала державно-територіяльні, військово-політичні та економічні права й інтереси Запоріжжя. Гетьманська влада приймала на себе зобов'язання, „жебы Днѣпр от городков и фортец Московских, також и кгрунта войсковые от поссессіи московской очищены и до первобытной области Войска Запорожского привержены были", й там „впредь никому ани фортец строити, ани городков фундовати, ани слобод осажувати, ани яким же колвек способом тых войсковых угодій пустошити" не тільки не дозволяти, але й „до обороны оных . . . Войску Запорожскому Низовому всякую помочь чинити" (п. 4). Місто Терехтемирів „зо всѣми угодіями и з перевозом на Днѣпрѣ" мало бути привернуте Запоріжжю[21]); „Днѣпр увесь з гори от Переволочной вниз, перевоз Переволочанскій и самый город Переволочную, с городом Келебердою и рѣка Ворскло з млинами, в полку Полтавском знайдуючимися, и фортецу Кодацкую" „при Войску Запорожском" мало бути „заховано", з повним забезпеченням там господарчих прав та інтересів Запоріжжя, якому також „рѣки, рѣчки и всякія прикметы (omnia loca signata)" аж до Очакова „мѣют належати" (п. 5).

Та головну увагу в Бендерській конституції приділено забезпеченню політичних інтересів великої старшини („годных и заслужоных в Войску Запорожском особ") супроти гетьманського абсолютизму, що виразно зазначено вже в преамбулі до конституції, де засуджено практику „преждных гетманов Войска Запорожского", які „зостаючи под Самодержцами Московскими, привлащати себѣ дерзали,

над слушность и право, самодержавную владзу, которою были значне надвередили давные порядки, права и вольности войсковые, не без всенародной тяжести". Ще ширше розгорнуто цю тезу в п. 6 конституції. Називаючи таку практику „безправьем", творці Бендерської конституції „договорили и постановили ... таковое право, которое мѣет быти вѣчне заховано": „абы в отчизнѣ нашой первенствуючими были совѣтниками (primores consiliarii) енеральная старшина так респектом урядов их первоначальных, яко и уставичной при гетманах резиденціи"; „по ных зась обыклым порядком послѣдуючіи полковники городовіе, подобным же публичных совѣтников характером (publicorum consiliariorum charactere) почтены нехай будут"; окрім того, „з каждого полку по единой значной, старинной, благоразумной и заслужоной особѣ" мають бути обрані „за согласіем Гетманским", як „до общей рады (publico consilio) енеральніи совѣтники". З цими генеральними особами, полковниками і генеральними радниками повинен гетьман та його „сукцессорове" „о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитом и о всяких дѣлѣх публичных радитися, ничого, без их соизволенія и совѣту, приватною своею владзою, не зачинати, не установляти и в скуток не приводити". Ця Генеральна Рада мала збиратися „в резиденціи гетманской" тричі на рік (на Різдво, на Великдень і на Покрову). На ці Ради „не тылко панове полковники з старшиною своею и сотниками, не тылко зо всѣх полков енеральныи совѣтники", але й „от Войска Запорожского Низового, для прислухованья ся и совѣтованія (pro attendendo et consultando), послы мѣют и повинни будут, за присланьем к себѣ от Гетмана ординансу, прибувати" своєчасно і „гдѣ что колвек будет от ясневельможного гетмана до общой бы Рады предложено, о том всѣм благосовѣстно, без жадных, приватного своего и чужого порядку, респектов, без душегубной зависти и вражды, совѣтовати обовязаны будут, так далече, жебы ничого не было в тых Радах з уближеньем чести Гетманской, з публичною отчизны тя-

жестію и разореніем, а, не дай Боже, и пагубою". Проте, і в інший час гетьман мав термінові „публичные справи", зокрема щодо зовнішніх зносин, „управляти и отправовати" лише „з обрадою енеральной старшины", „не утаеваючи пред ними жадных корреспонденцій листовных, найбарзѣй заграничных и тых, якіе могут цѣлости отчистой и добру посполитому вредити". Кожен із сталих членів Генеральної Ради (генеральна старшина, полковники і генеральні радники) повинен „при обнятю своего уряду" виконати присягу (за певною формою) „на вѣрность ку отчизнѣ, на зычливость к рейментарови своему, на захованье повинностей своих, якіе колвек до уряду чіего належатимут". Коли б „что противного, здоровного (quid aequitati dissoni ac devii), правам и вольностям войсковым вредительного и отчизнѣ неполезного" помічено було в гетьмана, Генеральна Рада має право „волными голосами" чи то приватно, чи, в разі „нужной и неотволочной" потреби, публічно гетьманові „выговорити и . . . упоминатися, без уближенья и найменшого поврежденья высокого рейментарского гонору", і гетьман через те не має „уражатися и помсты чинити", а „развращенная исправити старатиметься". Взагалі гетьман має генеральну старшину, полковників і генеральних радників „шановати . . . и за товариство, а не за слуг и предстоятелей работных . . . консервовати" (pro commilitonibus et non pro servis habere et mancipaliter sibi assistentibus censere), „не принуждаючи их умыслне, для пониженья особ, до публичного, неприличного и непоносного пред собою стоянья, опрочь того, гдѣ потреба укажет" (п. 6). Генеральна старшина застерігала за собою також право обов'язкового докладу гетьманові (п. 8).

Інститут генеральних радників, які, крім сталої участи в Генеральній Раді, мали ще „каждый . . . в своем полку, з которого на радецтво изберется", „совокупне с паном полковником городовым, постерегати порядков и оные общим совѣтом управляти, застановляючися за крывды и тяжести людскіе" (зародок полкових рад), — був правно-по-

літичним завершенням процесу утворення старшинської аристократії („значного військового товариства") на Гетьманщині.

Конституція обмежувала також права гетьмана у царині судівництва, застерігаючи компетенцію Генерального Військового Суду (п. 7), фінансів, відновляючи уряд генерального підскарбія[22]), землеволодіння („гетман маетностей добр войсковых не мѣет самовластно себѣ привлащати и иншым, мнѣй в Войску Запорожском заслужоным, а найбарзѣй черцям, попам, вдовам бездѣтным, урядником посполитым и войсковым мелким, слугам своим гетманским и особам приватным, для респектов яких колвек, не раздавати" — п. 9), номінації урядників, як військових, так і посполитих, які „всегда . . . мѣют быти волними голосами, особливе зась полковники, обираны, а по избранію владзою гетманскою подтверживаны", хоч елекція на ці уряди мусить відбуватися „не без волѣ гетманской"; при цьому рішуче заборонялася будь-яка корупція (п. 10)[23]). Гетьман має „довольствоватися своими оброками и приходами (sorte et reditibus) на булаву и особу его гетманскую належачими, яко то: индуктою, полком Гадяцким, сотнею Шептаковскою, добрами Почеповскими и Оболонскими и иншими интратами, якіе здавна ухвалены и постановлены на уряд гетманскій" (п. 9).

Бендерська конституція приділила увагу також становищу широких народніх мас і взагалі соціяльно-економічним проблемам тогочасної України-Гетьманщини. Конституція зобов'язує гетьмана „на тое пилное и неусыпное мѣти око, жебы людѣм войсковым и посполитым збытечные не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здырства" (п. 10). У зв'язку з тим, маючи також на увазі інтереси міста, має бути переведена генеральна ревізія „всѣх маетностей, под державцами зостаючих", на підставі матеріялів якої Генеральна Рада могла б „разсудити и постановити, кому годне належит, а кому не належит, войсковые добра и маетности держати, и якіе повинности и послушенства

подданскіе мѣются державцам от посполъства отдавати". Це була давня і постійна вимога Запоріжжя до гетьманського уряду. Зокрема конституція вказує на „купцов маетных", які „защищаючися то универсалами гетманскими, то протекціею полковничою и сотницкою, ухиляются от двиганья сполных тяжаров посполитых", і зазначає, що гетьман „универсалами своими привернути не занехает... купцев до посполитых повинностей..." (п. 12). Проте, конституція застерігала всі „права и привилеи, слушне надани" українським містам, насамперед „городу столечному Кіеву" (п. 13). Взагалі обіцяно було полегшити становище козаків і посполитих — „людей убогих" (п.п. 10—12, 14, 16). Нарешті, було ухвалено, що „аренды ... и ... станція компанѣйская и сердюцкая... повинни быти отставлены и весьма знесены" (п. 15).

Українська конституція 1710 року була безперечною перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом, другою поразкою — тоді вже покійного — гетьмана Мазепи після Полтавської катастрофи, яка завдала великого удару гетьманській владі і на Україні і на еміґрації. Щоправда, екзильний гетьман Пилип Орлик здійснював свою владу самостійно, без участи старшини (Генеральної Ради), але тільки тому, що ні тої старшини, ні, зрештою, тої влади на еміґрації скоро вже не стало. А на Україні і над гетьманом, і над старшиною однаково запанувала чужа й ворожа їм обом — і всьому українському народові — державно-політична сила і влада Російської імперії.

Року 1708 Києво-Могилянська Академія присвятила своєму великому патронові й меценатові української культури — гетьманові Івану Мазепі академічний тезис, що його склав молодий студент філософії Іван Новицький[24]), під керуванням професора і префекта Академії Теофана Прокоповича, найвидатнішого українського вченого того часу, а по-мистецьки оформив його один з найкращих того-

часних українських ґраверів — Данило Галяховський[25]). Моттом до цього шедевру українського ґраверства барокко-вої доби були слова Горація:

Si fractus illabatur orbis
Impavidum ferient ruinae

(Horacii Carminum liber III, 3).

В'ється переможно стрічка з цими великими словами над суворою й непохитною постаттю Лицаря-Гетьмана, що стоїть з високо піднесеним щитом, опертий на хрест — стилізація фамілійного гербу Мазепи, — серед апокаліптичних видив пожеж, руїн, смертей, загибелі — немов би візія близького майбутнього — українського світу. Але „незломного мужа з могутнім гартом духа не захитає в чесній постанові ні рев юрби, що кличе до гріха, ні грізний погляд лютого тирана. Нехай лютує буревій на морі, нехай рокочуть громи довкруги, нехай увесь валиться світ — він без тривоги впаде серед звалищ"[26]).

ПРИМІТКИ ДО X РОЗДІЛУ

1) Погоня за Карлом XII і Мазепою була доручена генералові кн. Г. С. Волконському і бриґадирові Г. І. Кропотову, разом з козацькими полками, на чолі з Корсунським полковником А. Кандибою.

2) Інші члени уряду Мазепи скапітулювали під Полтавою: генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральні осаули Д. Максимович і А. Гамалія. Тоді ж пішли до московського полону полковники: Лубенський — Д. Зеленський, компанійський — Ю. Кожуховський і сердюцький — Я. Покотило. Генеральний бунчужний Ф. Мирович, компанійські полковники Андріяш і Волковицький і запорозький полковник Переволочанський Нестулій подалися до Криму. Доля Чигиринського (кол. Київського) полковника К. Мокієвського, що був посланий до Криму навесні 1709 року, невідома. Припускаємо, що він десь під той час помер. Решта генеральної старшини і полковників давно вже була в московських руках.

3) Петро I вимагав у Туреччини видачі Мазепи в нотах з 10, 14 і 27 липня 1709 року, але турецький уряд відмовився це зробити.

4) Зокрема, коло Очакова виник заколот серед запорожців, які хотіли розшарпати гетьманський баґаж і навіть загрожували видати Гетьмана москалям.

5) Войнаровський згодом (під час суперечок за гетьманську спадщину наприкінці 1709 року) закидав старшині, яка виїхала до Яс, що „вони знали самі про себе і Ясневельможний (Мазепа) знав добре про них, що вони зовсім не мають сюди (до Бендер) вернутись, але, одержавши амнестію заходами волоського господаря, мають перейти до москаля, і це він (Гетьман) висловив без вагання у присутності кошового й інших".

6) Кн. Г. С. Волконський повідомляв 28 липня 1709 р., що Мазепа „зѣло болен". Шведські джерела свідчать, що від часу приїзду до Бендер Гетьман тяжко хворів і вже не сходив з ліжка. Полковник Андріяш, який повернувся на Україну у вересні 1709 року, був перед тим у Бендерах і бачив Гетьмана, який од слабости не міг вже й говорити. А втім, Ґ. Сольдан, що йому Карл XII доручив (за кілька днів до смерти Мазепи) оберігати хворого Гетьмана, свідчить, що Мазепа, хоч дуже слабий, був у повній свідомості і розмовляв з ним, зокрема про охорону свого майна.

7) Дату смерти Мазепи остаточно встановив Б. Д. Крупницький у розвідці „Про дату смерти Мазепи" (збірник „Мазепа", т. II, Варшава, 1939, ст. 90—92).

8) Шведський дезертир Ф. Шульц, який втік з Бендер на Україну на початку 1710 року, казав, що Мазепа „похоронен в Виноградѣ, от Бендер четверть мили".

9) Тіло Мазепи відвіз до Галацу Григорій Герцик з двома челядниками. Похоронний обряд відправив тамтешній митрополит.

10) Див. вище, розділ VIII, прим. 17.

11) П. Орлик писав до шведської королеви Ульрики Елеонори р. 1719: „Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці і допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти цього мовчання".

12) Дата народження І. Ломиковського, подана в Родословнику В. Л. Модзалевського (т. III, К., 1912, ст. 187) — 1654 рік — дуже сумнівна. Ледве чи він міг бути „генеральным писарем при гетманѣ Михаилѣ Ханенкѣ" (1669—1674), маючи 15—20 років. Та й відзиви Мазепи про Ломиковського 1708 року свідчать про його глибшу старість. Р. 1711 Ломиковський склав свій заповіт. Він помер р. 1714 в Ясах.

13) Войнаровський не заперечував проти кандидатури Орлика і навіть пообіцяв йому 3 000 дукатів, якщо він погодиться бути гетьманом.

14) Хронологічні дати службової діяльности П. Орлика не зовсім ясні. Зокрема, невідомо точно, коли він став генеральним писарем. На думку Крупницького, це було незабаром після 1702 року. Але, здається, це сталося пізніше, правдоподібно коло р. 1706, коли В. Чуйкевич перейшов на уряд другого генерального судді.

15) Крупницький згадує ще про маєтності Орлика на Полтавщині (посаг його дружини) і на Гадяччині (ранґові маєтки). Але докладніших відомостей про це не маємо.

16) Про гетьманський період діяльности П. Орлика — див. монографії та розвідки Б. Д. Крупницького (зокрема „Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльности". — „Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві", т. 42, Варшава, 1938, і „Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Його життя і доля", Мюнхен, 1956) і І. К. Борщака (зокрема, „Orlikiana" — „Хліборобська Україна", кн. IV, Відень, 1922—1923; „Гетьман Пилип Орлик і Франція" — „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка", т. 134—135, Львів, 1924; „Вивід прав України" — „Стара Україна", Львів, 1925, I—II; „Великий мазепинець Григор Орлик", Львів, 1932 і англійське видання: „Hryhor Orlyk, France's Cossack General", Toronto, 1956). Публікацію „Діярія гетьмана Пилипа Орлика" (ориґінал його відкрив Покійний І. К. Борщак в архіві французького міністерства закордонних справ у Парижі) розпочав був Український Науковий Інститут у Варшаві, але встиг видати лише I том („Праці Українського Наукового Інституту", т. 17, Варшава, 1936), за редакцією Покійного Я. Токаржевського-Карашевича; друк II тому перервала II Світова війна.

І. Борщак датує смерть П. Орлика 26 травня 1742 року.

17) Бендерська конституція 1710 року збереглася в двох текстах — латинському, який можна вважати за основний (опубліковано в „Чтеніяхъ въ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ Университетѣ", 1847, кн. I, ст. 1—17), і в українському, що являє собою, мабуть, переклад, зроблений на Україні в першій чверті XVIII століття (опубліковано в „Источникахъ Малороссійской исторіи" Д. Бантиш-Каменського, ч. II, ст. 242—255. — „Чтенія въ Московскомъ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ", 1859, I). Цей переклад зроблено не досить досконало (приміром, термін „Rossiacus" перекладено, як „Малороссійскій", що хоч відповідає змістові цього терміну, але відступає від термінології цього важливого правного акту), й він має деякі неясні місця. Але ми цитуємо саме цей текст (подаючи, в разі потреби, відповідні місця латинського тексту), бо він зроблений на Україні в ті часи і загалом точно передає зміст відповідних пактів і термінів конституції.

Бендерській конституції присвячена спеціяльна розвідка М. П. Василенка „Конституция Филиппа Орлика" — „Ученые Записки Института Истории РАНИИОН", т. IV, Москва, 1929, ст. 153—171. Англійський переклад її („The Constitution of Pylyp Orlyk") вміщено в „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.", Vol. VI, No. 3, 4 (21—22), 1958, p.p. 1260—1295.

18) Федір Мирович писав гетьманичеві Григорію Орликові 1754 року: „Відомо всім, яку велику вагу має для нас, Козацької нації, гетьманат... Пригадую тільки Вашій Милості, що за стародавніми правами Козацької нації, ствердженими в Бендерах при виборі Вашого славетного батька, вільна елекція гетьманів — це хартія наших вольностей, і без цієї елекції ніхто не може гетьманувати..."

19) Бендерська конституція була затверджена 10 травня 1710 року шведським королем Карлом XII (як протектором Української держави), який того ж дня дав гетьманові Орликові формальну асекурацію (Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi), що Швеція не складе зброї, „доки Ясневельможний Пан Гетьман і Військо Запорозьке з цілим Руським народом (gente Rossiaca), звільнені від московського ярма, не будуть повністю привернені до давньої свободи і доки для них у майбутньому мировому трактаті не будуть якнайкраще передбачені і заздалегідь визначені умови їхнього забезпечення та непорушність їх кордонів, щоб їх під жадним претекстом не гнобили сильніші сусіди або порушували в майбутньому їхні права".

20) 23 січня 1711 року був підписаний договір вічного союзу, братерства, дружби й військової взаємодопомоги України з Кримом, на засадах повної незалежности України. Кримський хан зобов'язувався не укладати миру з Москвою без згоди Гетьмана і Війська Запорозького.

21) У Терехтемирові, який „здавна до Войска Запорожского Низового належал и шпиталем оного назывался", мали „шпиталь... для старинных, зубожалых и ранами скалеченных козаков, коштом войсковым построити" й утримувати (п. 5).

22) Конституція встановлювала також новий уряд полкового підскарбія, по 2 на кожний полк, з „людей значных и маетных", „общою, полковника, старшины войсковой и посполитой ухвалою", „которыи бы о полковых и городовых приходах и посполитых поборах знали, оные в своем завѣдованью и шафунку мѣли и каждого року порахунок з себе чинили", „мѣючи релацію до енерального подскарбего" (п. 9).

23) Також і полковники „без вольного избранія цѣлой сотнѣ, сотников и инших урядников, для коррупцій и яких же колвек рес-

пектов, а для ураз своих приватных (particulares offensas) не повинны так же от урядов отстановляти" (п. 10).

24) Іван Ілліч Новицький, син охочекомонного полковника Іллі Новицького і брат охочекомонного полковника Григорія Новицького. Вихованець Київської Академії (1708). Бунчуковий товариш (1726—1745), учасник Сулацького походу (1726—1727). Одружений з Анастасією Лук'янівною Жураковською, донькою Ніженського полковника й небогою гетьмана Данила Апостола.

25) Єдиний відомий примірник ґравюри Д. Ґаляховського з вображенням гетьмана Мазепи зберігався перед II Світовою війною в Бібліотеці-Музеї Красінських у Варшаві і, правдоподібно, загинув у 1944 році. Репродукція ґравюри подана у збірнику В. Липинського „Z dziejow Ukrainy", Краків, 1912, str. 635—638, а також у розвідці проф. В. Січинського „Ґравюри Мазепи. Ґравюри на честь Мазепи і ґравіровані портрети Гетьмана" — збірник „Мазепа", т. I, Варшава, 1938, ст. 149—152.

26) Переклад проф. М. Соневицького — див. його статтю „Горацій (з нагоди двотисячоліття народин великого римського поета)" — „Життя і Знання", Львів, 1936, ст. 169—171.

МАЗЕПИН ДЗВІН

Дзвін „Голуб" був вилитий року 1699-го відомим українським майстром, військовим людвисарем Карпом Балашевичем, на замовлення гетьмана Мазепи, і був призначений для Батуринської Воскресенської церкви, як про це свідчить напис на дзвоні. Церква тая знаходилася на Гончарівці, де був палац Гетьмана, і, очевидно, була придворною. Мазепа був щедрим добродієм її: відомо, що на будову її (й Покровської церкви в Батурині) він дав понад 15 000 золотих.

1699 рік був знаменний в історії України і в житті Мазепи. Того року закінчилася Карловицьким трактатом довголітня війна з Туреччиною і Кримом (звідси, мабуть, походить і назва дзвона „Голуб"). І того ж року скінчилося 60 літ життя Мазепи.

Не довго довелося бути дзвонові в Батурині. Року 1708 гетьманська столиця була знищена москалями, які сплюндрували навіть церкви. Але Воскресенська церква (дерев'яна) якимось чудом збереглася, хоч і була пошкоджена, як це видко з опису Батурина 1726 року. Чи був тоді там дзвін Мазепи — невідомо.

Мазепин дзвін знайшов собі інший, надійніший притулок, також пов'язаний з ім'ям Великого Гетьмана. Домницький Різдво-Богородицький монастир на Чернігівщині (коло м. Березни) — „Думницкая обитель" на рч. Думниці — згадується в універсалах

Мазепи з 16. V. 1699 р. і 5. VI. 1700 року. Гетьман був щедрим донатором цього монастиря (про це згадувала також козацька старшина в Бендерах р. 1709) і фундатором його соборної церкви. В кінці XVIII століття Домницький монастир знайшов собі нових добродіїв в особі кн. Олександра Безбородька та його брата, гр. Іллі Безбородька, які відбудували старий Мазепин монастир, оздобили його новими, кам'яними церквами, дзвіницею та іншими будівлями й забезпечили відповідним капіталом. На дзвіниці Домницького монастиря й зберігся дзвін Мазепи. Коли і як він потрапив туди — невідомо. Але можна думати, що його збереженню допомогла опіка Безбородьків над монастирем.

У 1920-х роках Мазепин дзвін знайшов у Домницькому монастирі молодий чернігівський етнограф Б. К. Пилипенко, згодом науковий співробітник Всеукраїнського Історичного Музею в Києві. Тоді ж дзвін був перевезений до Чернігівського Історичного Музею, де й знаходився (у вестибюлі музейного будинку) до початку II світової війни. Там ми й оглядали його у 1930-х роках. Чи пережив він чернігівську воєнну руїну 1941 року — нам невідомо.

Відомості про Мазепин дзвін Б. К. Пилипенко подав у своїй доповіді в Історичній Секції ВУАН у Києві, на засіданні Комісії історії козаччини і козацької доби, що відбулося 18 червня 1929 року. Коротке звідомлення про це засідання й доповідь з'явилося в журналі „Україна", 1930, ч. 42, ст. 196—197.

Пилипенко збирався написати спеціяльну розвідку про цей дзвін, але, мабуть, не встиг її закінчити, бо вже почався большевицький погром української науки, одною з жертв якого був і талановитий український етнограф.

На щастя, Пилипенко свого часу подарував нам відбитку фота з того дзвона та виображення Мазепи на ньому. Репродукції з них подається в цій книзі*). Годі й казати, що це, хоч трохи деформоване часом, а може й щербинами долі, виображення дає нам автентичний, документально датований портрет Мазепи наприкінці XVII століття, на межі двох періодів його державно-політичної та культурної діяльности.

Докладнішу студію про цей портрет, як і взагалі про іконографію гетьмана Мазепи, готуємо тепер до друку.

---

*) Виображення дзвона й гетьмана Мазепи на ньому ми вмістили були у книзі „Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.", що була закінчена друком у 1941 році, у Львові, але в світ не вийшла.

SUMMARY

There is not the slightest doubt that **Hetman** Ivan Mazepa was totally dedicated to the ideal of Ukrainian statehood, and to the ideal of a united Ukrainian independent state. These ideals he inherited from his Ukrainian ancestors; he received this heritage from his predecessors — Ukrainian **hetmans** — from Khmelnytsky down to Samoylovych. These ideals were his guideposts during his entire political and cultural activity, and these same ideals he passed on as heritage to future Ukrainian generations.

The era of Mazepa constitutes the signal time of the rebirth of Ukraine, its political, economic and cultural renaissance after the period of the Ruin, which destroyed the great designs of Khmelnytsky, Vyhovsky and Doroshenko, limited Ukrainian statehood to the territory of the left-bank Dnieper, confronted the **Hetman's** authority with the growing power of the Kozak officer aristocracy and left Ukraine at the mercy of Muscovite imperialism.

The basic objectives of Mazepa's policies as **Hetman** of Ukraine, were as follows:

1. Unity (or at least a consolidation) of Ukrainian lands — the **Hetmanstate (Hetmanshchyna)**, the territory on the right-bank of the Dnieper River, the Zaporozhian lands, and if possible, also Slobidska Ukraine and that of the Khans, within the framework of a unified and sovereign Ukrainian state under the **Hetmanite** regime;

2. Establishment of a strong autocratic **Hetmanite** authority and class state of a European type, with the preservation of the traditional system of Kozak administration.

Both these objectives defined the policies of Mazepa in all nuances and fluctuations with respect to Poland, Turkey (and the Crimea), and above all, Muscovy.

Mazepa in principle was neither a Russophile nor an enemy of Moscow, although he knew well the tragic history of Ukrainian-Russian relations. With regard to Moscow he conducted a two-pronged policy, whenever it was necessary for the attainment of his principal objectives, and, of course, whenever it was possible to do so.

He considered coexistence with Moscow possible on the basis of the Treaty of Pereyaslav, concluded by Bohdan Khmelnytsky, for such was the political reality which he inherited from his predecessors, and it seemed to him that it was a unique opportunity to realize the principal Ukrainian national objectives in a union with and the assistance of Moscow, as far as Poland, Turkey (and the Crimea) were concerned.

Moreover, the **Hetman** needed Moscow's support to cope with and hold in proper limits the growing opposition of his Kozak officers and to impede the increasing waves of social dissatisfaction and protest.

The so-called "Russophilism" of Mazepa in the first period of his reign was part of his two-pronged general policy, in the same manner as his break with Moscow did not stem from nor was it motivated by some innate hostility to Moscow; it stemmed from a deep dedication to the interest of Ukraine and from his love for his own country.

By his brilliant tactics he succeeded in attaining the most important part of his principal objective — recovering the Ukrainian territory on the right-bank of the Dnieper River, despite the fact that Poland was an ally of Moscow during the entire period of his reign.

By his wise and systematic, as well as hard and patient policy, Mazepa succeeded in raising Ukrainian economy and culture to a very high level, in maintaining a social equilibrium in the country, and in creating a new leading strata of society, devoted and obligated to him, which in turn could

paralyze the destructive tendencies of the officers' opposition, and which could be brought into the river-bed of constructive political coexistence.

Everything that a man could attain in his place, Mazepa attained with brilliant success and eclat.

But the first so-called "Russian" course of his policies led Mazepa eventually into an impasse and created a great danger for the Ukrainian state. Not only did Mazepa take advantage of Moscow, but the latter availed itself of equal opportunity and took great advantages of Mazepa, and even more of the power and resources of Ukraine.

Then Mazepa channeled the Ukrainian state policies to the other course, which, at least theoretically, was always open to him — the break with Moscow, which led to the armed conflict with it. He pursued that course only when the first course was closed for him as ruler of Ukraine and Ukrainian patriot, and when, according to him (and not him alone) the conditions for it were the most propitious and most opportune: not a Polish or Turko-Tatar alliance, but an alliance with the most powerful enemy of Moscow at that time — Sweden. It seemed that another political conjecture presented itself, which was available to Khmelnytsky and Vyhovsky.

But, regrettably, the transition from one political course to another was effectuated under the circumstances least dependent on him and most unfavorable for him and his cause.

Ukraine could have attained its full liberation from the Muscovite domination only as a result of a new Khmelnytsky era — a national revolution against Moscow — or as a result of a military victory over the latter. The first possibility required full national and social solidarity, which Ukraine lacked at that time; the second possibility depended totally on the Swedish victory, which never happened.

It was too late for the Zaporozhian Host to realize what a true father of Ukraine was Mazepa whom they had come to call "step-father."

At Poltava, on June 27, 1709 Moscow emerged victorious and that decided the fate of Mazepa and Ukraine. But Moscow, both White and Red, failed to defeat Mazepa as a spiritual spokesman of the Ukrainian ideal. It failed to defeat and destroy him. In Hrushevsky's words, death flew over the Ukrainian nation, and it not only has survived the 250 years of Russian slavery, but it has found its rebirth and today it is much stronger ideologically as against the Russian opponent than it was in the times of Peter I. This is why Moscow even today with fanatical vehemence and violent hatred conducts a struggle against the name and symbol of Mazepa, a struggle which it knows it can never win.

ПОКАЗНИК ІМЕН

ЗМІСТ

Ст.

. . . The era of Mazepa constitutes the signal time of the rebirth of Ukraine, its political, economic and cultural renaissance after the period of the Ruin, which destroyed the great designs of Khmelnytsky, Vyhovsky and Doroshenko, limited Ukrainian statehood to the territory of the left-bank Dnieper, confronted the Hetman's authority with the growing power of the Kozak officer aristocracy and left Ukraine at the mercy of Muscovite imperialism.

The basic objectives of Mazepa's policies as Hetman of Ukraine, were as follows:

1. Unity (or at least a consolidation) of Ukrainian lands — the Hetman-state (Hetmanshchyna), the territory on the right-bank of the Dnieper River, the Zaporozhian lands, and if possible, also Slobidska Ukraine and that of the Khans, within the framework of a unified and sovereign Ukrainian state under the Hetmanite regime;

2. Establishment of a strong autocratic Hetmanite authority and class state of a European type, with the preservation of the traditional system of Kozak administration.